

**ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК КОНФЛІКТНОСТІ
ПОДРУЖЖЯ**

У статті здійснений теоретичний аналіз психологічних особливостей подружніх конфліктів. Охарактеризовані можливі причини та види подружніх конфліктів. За допомогою кореляційного аналізу виявлено найбільш значимі цінності, які сприяють усуненню конфліктів. Вказано на перспективу подальших досліджень.

Ключові слова: конфлікт, подружній конфлікт, причини подружніх конфліктів, види подружніх конфліктів, подружні цінності.

В статье осуществлен теоретический анализ психологических особенностей супружеских конфликтов. Охарактеризованы возможные причины и виды супружеских конфликтов. С помощью корреляционного анализа выявлены наиболее значимые ценности, которые способствуют устранению конфликтов. Указано на перспективу дальнейших исследований.

Ключевые слова: конфликт, супружеский конфликт, причины супружеских конфликтов, виды супружеских конфликтов, супружеские ценности.

Актуальність дослідження. Проблема конфлікту завжди була актуальна для будь-якого суспільства. Конфлікти соціально обумовлені й опосередковані індивідуальними особливостями психіки людей. Вони пов'язані з гострими емоційними переживаннями – афектами, з дією пізнавальних стереотипів - способів інтерпретації конфліктної ситуації, і одночасно із гнучкістю й «винахідливістю» особистості або групи в пошуках і виборі шляхів конфліктної, тобто ведучої до посилення конфлікту, поведінки.

Учасники сімейних конфліктів часто не є протиборчими сторонами, що адекватно усвідомлюють свою мету, скоріше вони жертви власних неусвідомлюваних особистісних особливостей і неправильного, не відповідного реальності, бачення ситуації й самих себе. Для сімейних конфліктів характерні вкрай неоднозначні й тому неадекватні ситуації, пов'язані з особливостями поведінки людей у конфліктах. Поведінка, що демонструється часто маскує щирі почуття й уявлення про конфліктну ситуацію, а також один про одного. Так, за грубими й гучними зіткненнями чоловіка й жінки можуть ховатися прихильність і любов, а за підкресленою ввічливістю - емоційний розрив, хронічний конфлікт, іноді й ненависть.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема подружніх конфліктів у сім'ї досліджувалася такими вченими як: М.І. Алексєєва, Т.В. Говорун, С.В. Дворняк, В.І. Зацепін, Т.С. Кириленко, С.В. Ковальов, О.С. Кочарян, М.М. Обозова, В.А. Сисенко, Н.В. Гришина, А.Н.

Харитонов, Г.Н. Тимченко, які стверджують про наявність кризи в сучасній українській сім'ї. Ознаками такої кризи є: високий рівень незадоволеності подружнім життям, дисфункційний розвиток взаємин у шлюбі, конфліктність, стійка орієнтація подружжя на розлучення та малодітну сім'ю, нездатність досягти злагоди, зростання кількості розлучень тощо. Під цим кутом зору стає зрозумілим, що сім'я потребує психологічної підтримки та допомоги.

Проблемою сімейних конфліктів займалися багато як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Однак попри досить значний обсяг теоретичної та прикладної розробки даної проблеми, вона і досі викликає гострі дискусії. У літературі немає єдиної думки щодо комплексного підходу до діагностики сімейних взаємин, недостатньо розроблені шляхи попередження та подолання виникнення протиріч у сім'ї. Значної уваги потребує теоретичне та емпіричне дослідження причин виникнення подружніх конфліктів сім'ї, яка легко піддається впливу різноманітних зовнішніх і внутрішніх негативних чинників. Очевидна актуальність, недостатня розробленість та перспективність дослідження даної проблеми зумовили вибір теми дослідження.

Мета дослідження. З огляду на актуальність і недостатню розробленість проблеми, метою статті є теоретичний аналіз та емпіричне дослідження психологічних характеристик подружніх конфліктів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конфлікти між подружжям характеризуються як загальними особливостями, властивими в будь-якій конфліктній поведінці, так і специфічними особливостями, обумовленими сферою виникнення даного виду конфлікту. В основі подружнього конфлікту лежать об'єктивні й суб'єктивні фактори. Найбільш загальною причиною виникнення подружніх конфліктів є порушення процесів адаптації в сфері шлюбно-сімейних відносин. Коріння даних порушень може лежати в особливостях психічної організації осіб, що склали подружню пару.

Сприйняття конфліктних ситуацій у подружньому житті, перш за все, залежить від відмінних якостей кожного з подружжя. Труднощі контролю власної поведінки виникають і в ситуаціях постійної перевтоми. Отже, конфлікт – це сигнал про те, що існує суперечність у потребах, поглядах, інтересах тощо. У взаєминах між рідними людьми причинами конфліктів можуть бути об'єктивні обставини, реальні труднощі й перешкоди, складні ситуації, а можуть бути й суб'єктивні причини: упередження, різні ціннісні орієнтації, звички, особливості характеру, темпераменту тощо.

Результати дослідження.

Для дослідження психологічних характеристик подружньої конфліктності було використано комплекс психодіагностичних методик. Вибірку дослідження склали подружні пари в кількості 58 осіб. За допомогою анкетування було визначено стаж сімейного життя менше 1-ого року- 4 пари, 1-3 роки – 13 пар, 3-10 роки – 6 пар, більше 10 років – 6 пар.

Першою методикою, яку ми використали була «Взаємодія подружжя в конфліктних ситуаціях» (Ю.Є. Альошина, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубовський), яка визначає найбільш конфліктні і стресогенні сфери подружніх взаємин, ступінь згоди чи не згоди в ситуаціях конфлікту, рівень конфліктності в парі. Отримані результати представлені в таблиці (див. табл. 1).

Аналізуючи отримані результати, бачимо, що шкала «Проблеми взаємин з родичами і друзями» отримала такий показник ($M_x = -0,73$), що говорить про негативну реакцію подружжя в конфліктних ситуаціях і пасивний характер вираження згоди. Це може бути наслідком низького стажу сімейного життя в більшості подружжя.

Таблиця 1

Середні значення за методикою «Взаємодія подружжя в конфліктних ситуаціях» (Ю.Є. Альошина, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубовський)

	Проблеми взаємин	Виховання дітей	Спрямованість на автономію	Рольові очікування	Розбіжності в поглядах	Домінування	Прояви ревності	Різні ставлення до грошей
Середнє значення (M_x)	-0,73	1,32	-0,34	-0,27	-0,43	-1,48	-1,14	-0,72

За наступною шкалою «Виховання дітей» були отримані такі результати ($M_x = 1,32$), що свідчить про позитивну реакцію подружжя в питаннях, що стосуються виховання дітей і активний характер взаємодії, це може бути і через те, що більшість подружжя не має дітей, або мають віком менше 3-х років, а також незначним періодом спільного проживання.

За шкалою «Спрямованість на автономію» було отримано досить низький показник ($M_x = -0,34$), що говорить про негативну реакцію респондентів в проявах спрямованості на автономію і пасивну позицію в даній ситуації, що може бути наслідком низької адаптованості до сімейного життя.

Наступною шкалою, яка отримала найнижчий показник є «Рольові очікування»

($M_x = -0,27$), що означає про наявність порушення в рольових очікувань подружжя і пасивний характер взаємодії, адже більшість сімейних пар досить малий період проживають разом. Шкала «Розбіжності в поглядах» отримала теж досить низький результат ($M_x = -0,43$), що говорить про негативну реакцію на розбіжності в поглядах на норми поведінки і пасивний характер дії в даній ситуації.

За шкалою «Домінування» бали отримані такі дані ($M_x = -1,48$), що говорить про негативну реакцію респондентів на прояви домінування одного подружжя над іншим і активний характер у виявленні негативного ставлення до даної дії. Також дана тенденція

спостерігається за шкалою «Прояви ревнощів» ($M_x = -1,14$), що свідчить про негативну реакцію подружжя на прояви ревнощів і активний характер в даній ситуації.

Шкала «Різне ставлення до грошей» отримала досить низький показник ($M_x = -0,72$), це говорить про негативну реакцію подружжя на дану конфліктну ситуацію і пасивний характер взаємодії в даному інциденті.

За методикою «Шкала сімейного оточення» (С. Ю. Купріяна), яка призначена для оцінки соціального клімату в сім'ях всіх типів, де високий показник по шкалі 7-9, середній 4-6, низький 1-3, ми отримали наступні результати (див. табл. 2).

Таблиця 2

Середні значення за методикою «Шкала сімейного оточення» (С. Ю. Купріяна)

	Згуртованість	Експресивність	Конфлікт	Незалежність	Орієнтація на досягнення	Інтелектуально-культурна орієнтація	Орієнтація на активний відпочинок	Морально-етичні аспекти	Організація	Контроль
Середнє значення (M_x)	3,39	3,91	7,06	7,15	5,81	3,67	4,62	4,15	6,07	7,08

Як бачимо, найвищий показник отримала шкала «Незалежність» ($M_x = 7,15$), найнижчий показник по шкалі «Згуртованість» ($M_x = 3,39$). Це може свідчити про високу ступінь, в якій члени сім'ї заохочуються до самоствердження, незалежності до самостійності в обмірковуванні проблем і прийнятті рішень, а також про низький ступінь, в якій члени сім'ї піклуються одне про одного, допомагають один одному, виражають почуття приналежності до сім'ї, що неодмінно пов'язано з незначним стажем перебування в шлюбі.

Шкала «Контроль» отримала теж досить високий показник ($M_x = 7,08$), що відповідає високому ступіню ієрархічності сімейної організації, ригідності сімейних правил і процедур, контролю членами сім'ї один одного, адже більшість подружжя адаптовуються один до одного.

Наступна шкала яка отримала високий результат «Конфлікт» ($M_x = 7,06$), що говорить про значний рівень, в якій відкрите вираження гніву, агресії і конфліктних взаємовідносин в цілому характерно для сім'ї, що може бути наслідком малого

періоду проживання разом, і тим що в них ще не виробились стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях.

Середні показники спостерігаються за шкалою «Організація» ($M_x = 6,07$), що відповідає за ступінь важливості для сім'ї порядку і організованості в плані структурування сімейної активності, фінансового планування, ясності і визначеності сімейних правил і обов'язків, що на пряму пов'язано з малим стажем сімейного життя більшості подружжя.

За шкала «Орієнтація на досягнення» були отримані такі результати ($M_x = 5,81$), що свідчить про середній ступінь, в якій різним видам діяльності (навчанню, роботі та ін.) надається характер досягнення і змагання.

Дана тенденція спостерігається за шкалою «Орієнтація на активний відпочинок» ($M_x = 4,62$), що відображає рівень, в якій сім'я бере участь в різних видах активного відпочинку і спорту.

Шкала «Морально-етичні аспекти» теж отримала середній результат ($M_x = 4,15$), що відповідає ступіню сімейної поваги до етичних і моральних цінностей і положень.

Низькі показники отримала шкала «Експресивність» ($M_x=3,91$), що відповідає за ступінь, в якій в даній сім'ї дозволяється відкрито діяти і виражати свої почуття.

Також дана тенденція спостерігається за шкалою «Інтелектуально-культурна орієнтація» ($M_x=3,67$), що говорить про середній рівень активності членів сім'ї в соціальній, інтелектуальній, культурній та політичній сферах діяльності.

За допомогою тест-опитувальника «Задоволеність шлюбом» (В. Столін, Т.

Романова, Г. Бутенко), який призначений для експрес-діагностики ступеня задоволеності шлюбом, а також ступеня узгодженості-неузгодженості задоволеності шлюбом конкретної подружньої пари, нами було виявлено такі показники $M_x=28,22$, що свідчить про перехідний характер задоволеності шлюбом, від скоріше неблагополучних до скоріше благополучних.

Отримані результати подані в таблиці (див. табл. 3).

Таблиця 3

Результати дослідження за методикою «Задоволеність шлюбом» (В. Столін, Т. Романова, Г. Бутенко)

	Абсолютно неблагополучні	Неблагополучні	Скоріше неблагополучні	Перехідні	Скоріше благополучні	Благополучні	Абсолютно благополучні
Кількість пар	0	6	16	14	12	8	2
(%)	0	10	28	24	21	14	3

Як бачимо з даної таблиці абсолютно неблагополучний сімей немає, неблагополучних – 10%, скоріше неблагополучних – 28%, перехідних – 24%, скоріше благополучних – 21%, благополучних – 14%, абсолютно благополучних – 3%.

Наявний високий відсоток серед досліджуваних неблагополучних, скоріше неблагополучних та перехідних сімей вказує на низький ступінь задоволеності шлюбом,

що може бути зумовлений високою конфліктністю подружніх пар.

За методикою «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» Бубнова С.С., яка спрямована на вивчення реалізації ціннісних орієнтацій особистості в реальних умовах життєдіяльності, де найвищий показник по шкалі 6 балів, а найнижчий показник 0 балів, ми отримали наступні результати (див. рис. 1).

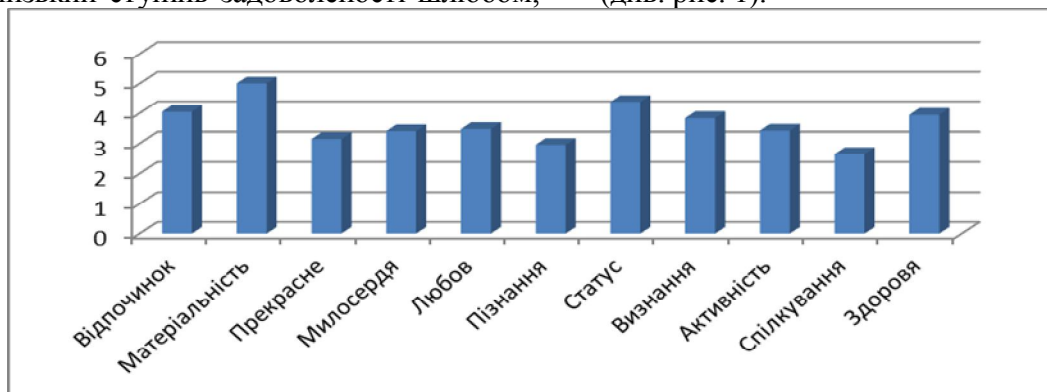

Рис. 1 Середні значення за методикою «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» Бубнова С.С.

Аналізуючи результати дослідження за методикою, яка спрямована на вивчення реалізації ціннісних орієнтацій особистості в реальних умовах життєдіяльності, можна виокремити наступні закономірності: найвищий показник отримала шкала

«Високий матеріальний добробут» ($M_x=5,01$), найнижчий показник по шкалі «Спілкування» ($M_x=2,65$). Це може свідчити про те, що для більшості подружжя основним пріоритетом серед ціннісних орієнтацій є високий матеріальний

добробут, бажання до збагачення, адже більшість із респондентів молоді сім'ї, які тільки недавно почали проживати разом і саме через це здійснюються великі витрати на облаштування сімейного житла. Низькі показники за шкалою «Спілкування» свідчать про те, що в реальних умовах життєдіяльності воно не відіграє для них важливої ролі, а відсутність подібної налагодженої системи міжособистісного спілкування у сім'ї призводить, як правило, до сімейних конфліктів.

Шкала «Статус» також отримала високий результат ($M_x=4,38$). Це говорить про те, що для сімейних пар є досить визначним високий соціальний статус і управління людьми, а це, в свою чергу, може свідчити про наявність конфлікту, пов'язаним із прагненням до домінування подружжя одним над одним. Наступна шкала, яка отримала досить високий показник є «Відпочинок» ($M_x=4,05$) і це означає, що для більшості подружжя є дуже важливою ціннісною орієнтацією приємне проведення часу та дозвілля.

Позитивний результат має також шкала «Визнання» ($M_x=3,84$), це говорить про те, що для сімейних пар дуже важливим є повага людей і вплив на оточуючих. Також для більшості подружніх пар важливим є пізнання нового у світі, природі, людині, свідченням чого є високий показник шкали «Активність» ($M_x=3,43$).

Більш низькими є показники по шкалі «Милосердя» ($M_x=3,41$), що свідчить про відсутність у досліджуваних бажання допомагати оточуючим. Досить низькі показники по шкалі «Пізнання» ($M_x=2,96$), це означає, що дана ціннісна орієнтація подружжя меншою мірою направлена на пізнання нового у світі, природі, людині.

Для досягнення мети дослідження було застосовано пакет програм статистичної обробки даних SPSS (версія 15.0), в результаті якого була отримана матриця кореляцій, на основі якої було з'ясовано, які з шкал вище перерахованих методик корелюють на статистично значимому рівні ($P < 0,01$). Узагальнені дані кореляційного аналізу наведені у таблиці 4.

Таблиця 4

Узагальнені дані кореляційного аналізу

Шкала 1	Шкала 2	R-Пірсон
Милосердя	Прекрасне	0,404
Любов	Прекрасне	0,469
Пізнання	Прекрасне	0,324
Пізнання	Милосердя	0,403
Пізнання	Любов	0,312
Статус	Прекрасне	0,374
Активність	Прекрасне	0,472
Активність	Визнання	0,359
Здоров'я	Любов	0,368
Здоров'я	Активність	0,305
Здоров'я	Спілкування	0,398
Експресивність	Статус	0,434
Незалежність	Милосердя	-0,426
Орієнтація на досягнення	Спілкування	-0,430
Орієнтація на досягнення	Експресивність	0,325
Орієнтація на активний відпочинок	Активність	0,382
Задоволеність шлюбом	Прекрасне	0,424
Задоволеність шлюбом	Любов	0,493
Задоволеність шлюбом	Пізнання	0,454

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, за допомогою використаних методик та проведеного кореляційного аналізу можна зробити висновок:

- За отриманими результатами методики «Взаємодія подружжя в конфліктних ситуаціях» (Ю.С. Альошина, Л.Я. Гозман,

Е.М. Дубовський) нами було виявлено, що найбільш негативна реакція подружжя в таких конфліктних ситуаціях як: проблеми взаємин, спрямованість на автономію, порушення рольових очікувань, розбіжності в поглядах, прояви домінування одного подружжя над іншим, прояви ревностів і розбіжності в ставленні до грошей, що може

бути пов'язано з тим, що в більшості подружжя незначний стаж сімейного життя, вони досить малий період проживають разом і в них ще не виробились стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях;

- За допомогою методики «Шкала сімейного оточення», яка була направлена на оцінку соціального клімату в сім'ї, нами було виявлено, що найбільш важливим для подружжя є незалежність і контроль, а це, в свою чергу, і породжує протиріччя між подружжями, це ми бачимо і по високому показникові по шкалі «Конфлікт». Також спостерігається низький рівень згуртованості, експресивності, що говорить про те, що члени сім'ї не піклуються одне про одного, немає приналежності до сім'ї, злагожденості, з важкістю дозволяється відкрито діяти і виражати свої почуття, що теж є передумовою виникнення подружніх конфліктів, це все може проявлятися через те, що більшість сімей має незначний стаж сімейного життя.

- Аналізуючи результати за методикою «Задоволеність шлюбом» було виявлено, що більшість подружжя не задоволені шлюбом, про це свідчить досить висока кількість неблагополучних сімей, а це, в свою чергу, може говорити про наявність протиріч, розходження думок, установок, неправильного сприйняття себе і партнера, що породжує конфліктність між подружжями, це може виникати через те, що більшість сімей досить малий час проживають разом і ще не пристосувались до спільного життя.

- За методикою «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості», ми визначили, що для досліджуваних матеріальний чинник відіграє визначну роль, а також високий соціальний статус і управління людьми, відпочинок і приємне проведення часу, що може засвідчувати про те, що для більшості подружжя основні ціннісні орієнтації направлені на задоволення власних потреб, що, у свою чергу, може відіграти досить важливу роль у виникненні подружніх конфліктів і бути пов'язаним із низьким рівнем стужу сімейного життя у більшості пар. Також було виявлено, що спілкування, пізнання нового у світі, природі, людині, пошук і насолода прекрасним для більшості подружжя не відіграє великого значення. Отримані результати вказують на те, конфліктні ситуації можуть виникати через незадоволення потреб, намірів і бажань одного або кількох членів сім'ї під впливом надсильних внутрішньосімейних і

загальносоціальних життєвих чинників, через порушення в міжособистісному спілкуванні, породжуючи при цьому сильні і тривалі негативні емоційні стани.

- За допомогою кореляційного аналізу нами було виявлено найбільш значимі цінності, які сприяють усуненню конфліктів, серед них відмітити такі як: «Задоволеність шлюбом» і «Любов» свідчить про те, що зі збільшенням почуття любові збільшується і міцність та стабільність сімейних стосунків, а значить, і факт задоволеності подружжя стосунками в сім'ї. Кореляція між шкалами «Активність» і «Прекрасне» відображує взаємозв'язок між способом життєдіяльності подружжя, що відображає рівень спрямованості їх здібностей, знань, навичок, прагнень, концентрації вольових, творчих зусиль на реалізацію нагальних потреб, інтересів, цілей, ідеалів та пошуком і насолодою прекрасним у навколишній дійсності. Також значимим є взаємозв'язок між шкалами «Експресивність» і «Статус», говорить про те, що зі збільшенням рівня вседозволеності відкрито діяти і виражати свої почуття в подружніх відносинах, підсилиться позитивне ставляться до нього з боку оточуючих, сім'ї.

Наявність оберненого взаємозв'язку проглядається між шкалами «Незалежність» і «Милосердя», чим сильніше подружжя буде проявляти незалежність в прийнятті рішень і підкоряння власним бажанням та інтересам і не потребі у зовнішніх вказівок та наказів, ти меншим буде прояв прагнення допомогти кожному, хто має в цьому потребу. Шкали «Задоволеність шлюбом» і «Прекрасне» корелюють між собою цей зв'язок дає змогу говорити нам про те, що зі збільшенням задоволеності шлюбом збільшується почуття й усвідомлення людиною того, що здатне приносити їй естетичну насолоду і задоволення. А також можна відмітити цінність зв'язку між шкалою «Задоволеність шлюбом» і «Любов», яка свідчить про те, що зі збільшенням почуття любові збільшується і міцність та стабільність сімейних стосунків, а значить, і факт задоволеності подружжя стосунками в сім'ї.

Отже, можна відзначити, що за допомогою емпіричного дослідження нами було виявлено, що більшість причин подружніх конфліктів взаємопов'язані з першим роком спільного життя, адже за результатами дослідження більшість конфліктів виникає між подружжями в яких стаж сімейного життя становить до трьох років – це початкова стадія життєвого циклу

сім'ї, на якій відбувається формування індивідуальних стереотипів спілкування, узгодження систем цінностей і вироблення загальної світоглядної позиції подружжя. По суті, на цій стадії відбувається взаємне пристосування партнерів, пошук такого типу взаємин, який би задовольняв обох. Адже в цей період перед подружньою парою стоїть завдання формування структури сім'ї, розподілу функцій між чоловіком і дружиною та вироблення спільних сімейних цінностей. Тому кожна молода подружня пара тією чи іншою мірою зустрічається з незбігом думок, оцінок, переконань чоловіка і дружини з різноманітних питань, що і призводить до виникнення різного роду подружніх конфліктів.

Для успішного розв'язання конфлікту, в остаточному підсумку, необхідно, щоб обидві сторони виявили бажання його

вирішити. Але якщо таке бажання буде виявлено хоча б однією із сторін, то й це дасть більше можливостей і іншій стороні для зустрічного кроку. Зробити перший крок на шляху до розв'язання конфлікту завжди досить важко: кожен вважає, що поступитися повинен інший. Тому готовність до розв'язання конфлікту, виявлена однією із сторін, може зіграти вирішальну роль у розв'язанні конфлікту в цілому. Основними шляхами попередження конфліктів є побудова сімейних відносин на засадах рівноправності, взаємної відповідальності, довіри і пошани.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у визначенні основних напрямків соціально-психологічного консультування подружніх пар щодо проблеми подолання подружніх конфліктів.

Список використаних джерел

1. Андреева Т.В. Проблемы молодой семьи / Т. В. Андреева // Семейная психология. – С.Пб. : Речь, 2004. – С. 61-75.
2. Антонов А.И. Кризис семьи и пути его преодоления : Науч. докл. / А. И. Антонов, В. А. Борисов. – М. : ИС, 2000. – 36с.
3. Вишневецкая В.Н. Экспериментальное исследование психологических особенностей антиципации супругами развития своих отношений / В. Н. Вишневецкая // Вісник Дніпропетровського університету. – Дніпропетровськ. – 2012. – Вип. 5. – С. 32–41.
4. Лютак О.З. Сімейний конфлікт як предмет соціально-психологічного аналізу / О.З. Лютак //Збірник наукових праць. – Івано-Франківськ: Плай, 2005. - Вип. 10. – Ч.1. – С.73-80.

References

1. Andreeva T.V. Problemy molodoj sem`y` / T. V. Andreeva // Semejnaya psy`xology`ya. – S.Pb. : Rech`, 2004. – S. 61-75.
2. Antonov A.Y`. Kry`zy`s sem`y` y` puty` ego preodoleny`ya : Nauch. dokl. / A. Y`. Antonov, V. A. Bory`sov. – M. : Y`S, 2000. – 36s.
3. Vy`shneveczkaya V.N. Ekspery`mental`noe y`ssledovany`e psy`xology`chesky`x osobenostej anty`cy`pacy`y` suprugamy` razvy`ty`ya svoyx otnosheny`j / V. N. Vy`shneveczkaya // Visny`k Dnipropetrovs`kogo univerty`tetu. – Dnipropetrovs`k. – 2012. – Vy`p. 5. – S. 32–41.
4. Lyutak O.Z. Simejny`j konflikt yak predmet social`no-psy`xologichnogo analizu / O.Z. Lyutak //Zbirny`k naukovy`x prac`. – Ivano-Frankivs`k: Plaj, 2005. - Vy`p. 10. – Ch.1. – S.73-80.

Almashi S. I., Senior Lecturer

RESEARCH OF PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SPOUSES' CONFLICT

The article deals with the theoretical analysis of psychological peculiarities of marital conflicts. Possible causes and types of marital conflicts are described. Methods of studying the psychological characteristics of marital conflict are presented. With the help of correlation analysis, the most significant values are found. They contribute to the elimination of conflicts. With the help of empirical research it was discovered that most of the causes of marital conflicts are interconnected with the first year of common life, because according to the results of the study, most conflicts arise between spouses in which the experience of family life is up to three years - this is the initial period of the family's life cycle, on which the formation of individual stereotypes of communication, the coordination of systems of values and the development of the general philosophical position of the spouses intervene. The studies have concluded that conflict situations may arise out of dissatisfaction with the needs, intentions and desires of one or more members of the family, under the influence of supportive intra-familial and general social life factors, due to violations in interpersonal communication, while generating strong and prolonged negative emotional states. It is indicated in the prospect of further research, which is to determine the main areas of socio-psychological counseling of married couples regarding the problem of overcoming marital conflicts.

Keywords: conflict, marital conflict, causes of marital conflicts, types of marital conflicts, marital values.

*Байда С. П., аспірант кафедри психології
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини (м. Умань)*

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОГО ІМІДЖУ ВИКЛАДАЧА ВНЗ

У статті основна увага приділяється позитивному іміджу професії викладача вищої школи. Проаналізовано основні поняття даної проблеми, обґрунтовано доцільність дослідження позитивного іміджу та визначено складові позитивного образу молодого викладача вищого навчального закладу. Розглянуто сутність та значення позитивного іміджу викладача для освітньої установи. Особливу увагу приділено структурі та характеристичі її елементів, обґрунтовано доцільність створення позитивного іміджу викладача. Описано етапи формування позитивного іміджу викладача.

Ключові слова: імідж, позитивний імідж, особистісно-професійний імідж, індивідуальний імідж, викладач.

В статье основное внимание уделяется положительному имиджу профессии преподавателя высшей школы. Проанализированы основные понятия данной проблемы, обоснована целесообразность исследования положительного имиджа и определены составляющие положительного образа молодого преподавателя высшего учебного заведения. Рассмотрены сущность и значение положительного имиджа преподавателя для образовательного учреждения. Особое внимание уделено структуре и характеристике ее элементов, обоснована целесообразность создания положительного имиджа преподавателя. Описаны этапы формирования положительного имиджа преподавателя.

Ключевые слова: имидж, положительный имидж, личностно-профессиональный имидж, индивидуальный имидж, преподаватель.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження може розглядатися в контексті тих, що відбуваються на початку ХХІ століття реформ у багатьох сферах суспільства, у тому числі в освіті. Сьогодні об'єктивно назріла потреба у вивченні і вдосконаленні особово-професійних якостей викладача. Одним з важливих і досі недостатньо досліджених аспектів цієї проблеми являється позитивний імідж педагога і його формування в умовах навчального процесу.

Нині фахівцями різних напрямів активно розробляється проблеми іміджу освітніх установ як елементу їх конкурентоспроможності і просування на ринку: імідж ВНЗ, просування освітніх послуг, імідж освітньої установи.

Ця проблема ще недостатньо вивчена психологічною наукою. Зокрема, поки немає наукових праць, присвячених вивченню представлень студентів про професійний імідж викладача. Між тим відомості про ці представлення потрібні для ефективного формування позитивного іміджу викладача в сприйнятті молоді.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Безпосереднє відношення до дослідження явищ позитивного іміджу мають результати розробки таких напрямів досліджень, як вивчення образу (Б.Г. Ананьєв, П.К. Анохін, О.В. Запорожець,

О.В. Лібін, І.С. Кон, З. Фрейд, А. Маслоу, Е. Фромм, М. Вебер, Р. Лінтон, та ін); теорії діяльності (Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, О.Р. Лурія, В.М. М'ясищев, С.Л. Рубінштейн та ін); дослідження спілкування (Б.Г. Ананьєв, Г.М. Андрєєва, О.О. Бодалев, В.А. Кан-Калик, В.М. Куніцина, О.М. Леонт'єв, А.В. Петровський, Л.А. Петровська та ін); дослідження проблем соціального сприйняття і соціального пізнання (В.С. Агєєв, Г.М. Андрєєва, Н.М. Богомолова, І.С. Кон та ін).

Мета статті: Проаналізувати основні поняття даної проблеми, обґрунтувати доцільність дослідження позитивного іміджу образу молодого викладача вищого навчального закладу. Розглянути сутність та значення позитивного іміджу викладача для освітньої установи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особистий приклад викладача та його вплив на студентів реалізується безпосередньо через його імідж. Позитивний особистісно-професійний імідж дозволяє педагогу не тільки регулювати свою поведінку, підтримувати життєвий тонус, зберігати здоров'я, вдосконалювати професійну діяльність, а й створює такий морально-психологічний клімат, який сприяє розвитку цінних особистісних якостей студентів, добре впливає на їхню поведінку, стан здоров'я та характер

міжособистісних взаємин в студентському колективі [1, с.37].

Значення фактора експресивності, тобто педагогічно доцільної виразності зовнішнього вигляду вчителя і його поведінки відзначають багато педагогів. А.С. Макаренко вважав, що по справжньому професійний педагог повинен вміти вимовити слово «ні» п'ятдесятьма інтонаціями і вміло вибудувати свою поведінку, обумовлену професійною метою [8, с.23].

Л.М. Мігіна виокремила проблему самопрезентації або самоподачі педагога в структурі педагогічного спілкування [10, с.43-47]. На думку О.М. Леонтьєва, головним мотивом самоподачі є необхідність самоподачі в професійному контексті [7, с. 23-28].

Це твердження узгоджується з даними про те, що зовнішній вигляд вчителя має безпосередню виховну функцію. Студент постійно намагається «читати» поведінку і настрій викладача. Тому викладач повинен вміти грамотно проявляти свої почуття, знаходити відповідні в даний момент вербальні і невербальні форми поведінки, бути зрозумілим студентам, відкритим і щирим [10, с.71-74].

Як зазначає Л.М. Мігіна, до числа чинників розвитку особистості вчителя належить емоційна експресивність, тобто зовнішня виразність у невербальній поведінці (в рухах, жестах, ході, міміці, мови, її інтонації), яка дозволяє передати не тільки особливості характеру викладача, а й його спосіб мислення, його ставлення до різних соціальних цінностей (моральних, громадянських, художніх), до студентів і інших людей. Внутрішня складова іміджу – це психіка людини, її духовний і моральний потенціал, цінності, потреби, інтереси, установки.

Аналіз праць дослідників, які вивчали іміджологію (Н.П. Сметаніна, Н.В. Федорова, К.А. Хвостов, А.В. Шленська, Н.М. Шкурко) свідчить, що студенти воліють викладачів з розвинутою невербальною мовою. Зокрема, студентам подобаються викладачі, які частіше посміхаються. Юнакам подобаються викладачі, які частіше жестикулюють, а дівчатам – що не маніпулюють підручними предметами (олівцями, авторучками і т.п.). Також відзначається, що посмішка і легкий

фізичний контакт (дотик рукою) привертають увагу студентів більшою мірою, ніж інші невербальні засоби. І головне: зовнішня привабливість викладача оцінюється переважно за його невербальною поведінкою [12, с.16].

Узагальнюючи, можна зазначити, що у викладачів з високим рівнем педагогічної майстерності невербальна виразність перебуває, як правило, на високому або середньому рівні розвитку, будучи однією зі складових їхньої професійної майстерності.

О.О. Петрова підкреслює, що імідж викладача завжди проявляється в деякій узагальненій формі, яка може містити такі структурні компоненти: індивідуальні, особистісні, комунікативні, поведінкові характеристики та діяльність [12, с.102-119].

У суспільній свідомості існує стереотипний образ викладача, в якому узагальнюються головні типові характеристики. Протягом тривалого часу додатково до професійної майстерності незмінними залишаються такі якості «ідеального» вчителя, як любов до дітей, вміння спілкуватися, доброзичливість, щирість.

Ще в 30-і роки минулого століття американськими психологами під час емпіричних досліджень були описані так звані «хороший», «поганий» і «середній» педагоги. Тоді «хорошим» в США вважався педагог, якщо він знав предмет і володів методикою проведення уроку, мав хороші і рівні взаємини з вихованцями, вмів об'єктивно оцінювати їх знання, створювати дисципліну, мав належний зовнішній вигляд. Образ «поганого» педагога наповнювався такими характеристиками, як слабе володіння предметом, невміння підтримувати дисципліну і оцінювати знання. Зовнішній вигляд педагога також впливав на його оцінку вихованцями [11, с. 46].

У 60-ті роки ХХ століття «ідеальний» педагог описувався як врівноважений, гармонійний, авторитетний, що знає предмет, з сильною волею і приємною зовнішністю, хоробрим і дотепним, він логічно і виразно говорить, вимогливий, самостійний, люблячий педагогічну роботу (Ф.Н. Гоноболін, Н.В. Кузьміна та ін.).[11, с. 47-49]

У 70-ті роки «хороший» педагог розумівся як справедливий, розумний,

енергійний, вимогливий, авторитетний, хороший організатор, привітний, люблячий дітей і свій предмет (Ж. Лендел). [11, с. 47-49]

На нашу думку, сучасному педагогу мають імпонувати такі викладацькі якості, як поєднання строгості з душевністю, добротою і повагою до студентів, справедливість, ерудиція, взаєморозуміння, акуратність.

А.А. Калюжний визначає імідж викладача як суб'єкта символічного образу, створюваний в процесі міжособистісної взаємодії педагога з учасниками педагогічного процесу, які формують імідж викладача [5, с.10-12].

Інтерес до особистості викладача – це засіб активізації інтересу до предмета. Образ педагога повинен надихати. Як би не був професійно підготовлений викладач, він зобов'язаний постійно вдосконалювати свої особистісні якості, створюючи, таким чином, власний імідж.

Сучасний етап дослідження вимог до особистості педагога можна назвати іміджевим. Це період створення нової, обізнаної, зарекомендованої, творчої особистості.

Імідж є прийомом психологічного впливу на особистість, способом саморегулювання та самонавіювання, найважливішим елементом передстартової підготовки, необхідним атрибутом досягнень. В цьому відображена сукупність як реальних, так і очікуваних якостей [2, с.101-110].

Для викладача характерні такі типи іміджів: самоімідж – сприймання особистістю самого себе; імідж, який сприймається іншими та бажаний імідж. Бажаний імідж поділяється на особистісний або індивідуальний та професійний, що буває позитивним і негативним. Ця типологія відображає погляд на імідж із різних позицій: свого «Я», сприйняття іншими, бажань та реалій.

Самоімідж молодого викладача як результат минулого досвіду засвідчує теперішній стан самоповаги викладача. Теоретик іміджелогії Г. Почепцов цей тип підкреслює словами поета С. Маршака: «той, хто хоче, щоб його поважали, має спочатку поважати сам себе» [2, с.141-150].

Імідж, який сприймається іншими – це той образ, який бачать інші. Інколи він може не збігатися із самоіміджем, але у педагогічній

професії цей тип іміджу найчастіше розуміється і сприймається через зміни, які відбуваються в структурі психіки викладача. Зовнішніми ознаками цих змін є: дидактична, повчальна манера мовлення; спрощений підхід до проблем і шляхів їхнього розв'язання, які найчастіше ґрунтуються на авторитаризмі; прямолінійне не гнучке мислення; категоричність, владність, що призводить до втрати гумору у розв'язанні професійних проблем; поява і закріплення під впливом матеріалу, що повторюється, розумових і мовленнєвих штампів; впевненість у власній непогрішності; сухість і формалізм у стосунках.

Ці негативні тенденції виявляються не в кожного викладача, ймовірність виникнення професійних шаблонів досить висока. Тому педагогічний імідж, який сприймається, може частково оперувати згаданими характеристиками. Для управління цим типом іміджу молодий викладач має здійснювати рефлексію – звернення свідомості до себе самого – одночасно з роздумами, спрямованими назовні, до цілого світу.

Бажаний імідж пов'язаний з конкретними професіями, які й визначають іміджевий розвиток. У цьому випадку допомагає тип і форма одягу. Бажаний позитивний імідж визначає наявність визначених іміджевих характеристик, які відрізняють одну людину від іншої в залежності від спрямованості.

Що стосується особистого або індивідуального іміджу – це узагальнена суть «Я», образ, який складається в свідомості однієї людини при взаємодії з іншими. [3, с.18-19].

На думку У. Джеймса, К. Роджерса, Р. Бернса, імідж потрібно розглядати як формування «Я – образу», пов'язаного з «Я-концепцією» особистості. Головним в «Я-концепції» особистості є оцінний компонент – самооцінка, тобто думку про особисті цінності, які існують у вигляді установок конкретної людини. Щоб створити себе, створити уявлення про себе, людина повинна об'єктивізувати себе внутрішньо, виразити свої суб'єктивні стани в символах, зрозумілих іншим людям. [2, с.104-108].

«Я-концепція» містить три модальності самоустановок: «Я»-реальне – сприйняття своїх актуальних здібностей, ролі, актуального статусу, «Я»- дзеркальне –

уявлення про те, як тебе бачать інші, «Я»-ідеальне – уявлення про те, яким би індивід хотів стати. Розбіжності «Я-концепції», «Я»-ідеального та безпосереднього досвіду є джерелом особистої дисгармонії. Як зазначає В. Гончакова, імідж як прагнення до «Я» ідеального існує, коли виникає естетична тенденція особистості до росту, розвитку і самовдосконалення [2, с.107].

С.Л. Рубінштейн вважає, що індивідуальний позитивний імідж викладача є проекцією його особистості – наявністю особистого обличчя та кількістю індивідуальних характеристик, що роблять її неповторною. Особистість має свою позицію, своє яскраво виражене ставлення до життя, світогляд, до якого вона прийшла на основі великої свідомої роботи. Вона має самостійні думки, небанальні почуття, силу волі, здібність і внутрішню пристрасть. Висока оцінка позитивного іміджу ототожнюється з почуттям власної гідності. [2, с.104-110].

На нашу думку, власний позитивний імідж великою мірою залежить від внутрішньої сутності людини: системи цінностей, переконань, позицій, що виявляється у зовнішньому вигляді. Такій особистості притаманні риси: власної гідності, самоповаги, відповідальності за себе і майбутнє, висока професійна самооцінка, потреба в самореалізації, гнучкість у пошуку творчих альтернатив у процесі навчання.

А.А. Калюжний виокремлює декілька видів іміджу: дзеркальний, поточний, бажаний, множинний та груповий [5, с.78-85].

Дзеркальний – це імідж, який притаманний нашому уявленню про себе. Ми немов дивимося у дзеркало. Його негативною стороною може бути мінімальне врахування думки зі сторони.

Поточний імідж розглядається як бачення зі сторони. Найчастішим недоліком є інформованість, нерозуміння і упередженість, які формують імідж педагога не менше ніж власні вчинки. Важливим завданням є створення не стільки сприятливого, скільки правильного типу іміджу.

Бажаний імідж педагога диктується ідеальним баченням його особистості в соціальному житті. Визначальним для нього є наявність у педагога здатності породжувати

неординарні та нестандартні ідеї, уникати традиційних схем у мисленні, конструктивно розв'язувати різні проблемні ситуації.

Виховання особистості залежить, передусім, від особистості педагога – носія загальноприйнятих, усталених, нетрадиційних підходів до організації навчально-виховного процесу. Педагог, як організатор культурної діяльності, забезпечує систематичний інформаційний вплив на оточуючих, формує в кожного учасника освітнього процесу ідеї, цінності, зразки поведінки.

Існує також груповий імідж. Конкретні процеси формування іміджу і колективі студентів опосередковані специфікою регламентації і причинності, видом лідерства в ній, ситуацією а також активністю педагога, що може блокувати прагнення до використання певного іміджу [9, с.3-15].

Імідж є динамічним утворенням, він не може бути заданим раз і назавжди. Імідж – в науковому розумінні є збірним образом людини. Імідж може бути спонтанним або майстерно побудованим, неосмисленим і осмисленим.

В.М. Фадеєва до іміджу відносить внутрішню сутність людини: уміння спілкуватися, мистецтво говорити та слухати. Разом з освітою, тактом, діловими якостями наша зовнішність є або продовженням гідності, або ще однією негативною рисою [15, с.17-25].

У побутовому розумінні слово «імідж» використовується по відношенню до людини у двох значеннях: як зовнішній вигляд та її репутації, тобто її зовнішні та внутрішні прояви зливаються разом.

Найбільш значущими складовими педагогічного іміджу є: зовнішній вигляд, використання вербальних і невербальних засобів спілкування, внутрішня відповідність образу професії – внутрішнє «Я».

Внутрішня складова іміджу визначає стан викладача, який впливає на її зовнішність, визначаючи її мімічні та поведінкові реакції. Зовнішній імідж повинен відповідати інтересам суспільства, готувати учнів до отримання певної інформації.

Зовнішня привабливість є основною складовою іміджу молодого викладача [13, с.300-302].

Зовнішній вигляд – це символ, що без слів розповідає про те, на якому ступені соціальних сходів перебуває людина, до якого кола професій належить, який її характер, темперамент, смак, іноді навіть сімейний стан. Люди формують особисту думку про інших протягом перших п'яти секунд знайомства, а 85% із них будують своє перше уявлення на основі зовнішнього вигляду. Викладачу слід пам'ятати, що дуже важливим є вияв його зовнішньої індивідуальності, яку потрібно зберегти або створити, не зашкодивши професії.

Висновки з даного дослідження.
Отже, позитивний імідж – це образ педагога, що створюється ним відповідно до ідеального стилю професійної діяльності, зовнішнього вигляду та характеру спілкування, який активно впливає на формування його педагогічної культури. Створення позитивного іміджу потребує багато часу та зусиль. Але коли він буде вироблений, то педагог досягне успіху в професійній діяльності.

Список використаних джерел

1. Болотова А. Гуманістична орієнтація вищої освіти у Німеччині [Електронний ресурс] / Болотова – Режим доступу до ресурсу: internet ntp. ed. gov. ru.
2. Гоноволін Ф.Н. О некоторых психологических качествах личности учителя / Ф.Н. Гоноволін // Вопросы психологии. – 1975. – №1. – С.101 – 110.
3. Живаєва Т.З. Імідж освітнього закладу та особистість керівника / Т. З. Живаєва. // Дошкільне виховання. – 2002. – С. 18 – 19.
4. Зінченко В. Імідж учителя, або психологія одягу / В. Зінченко. // Відкритий урок. Розробки. Технології. Досвід. – 2008. – №4. – С. 85–86.
5. Калюжный А. А. Психология формирования имиджа учителя / А. А. Калюжный. – Москва: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 222 с.
6. Кузьмина Н. В. Очерки психологии труда учителя: психологическая структура деятельности учителя и формирование его личности / Н. В. Кузьмина. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1967. – 184 с.
7. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А. Н. Леонтьев. – Москва: Политиздат, 1975. – 304 с.
8. Маринович В. В. Имидж негосударственной радиостанции: опыт системного анализа. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філ. наук / Маринович В. В. – С.П, 1995.
9. Маценко В. Технологія іміджу / В. Маценко. – Київ: Главник, 2005. – 96 с.
10. Митина Л. М. Психология профессионального развития учителя / Л. М. Митина. – Москва: Флинта, 1998. – 200 с.
11. Петрова Е.А. Визуальная психосемиотика общения / Е.А. Петрова. – Москва: 1999. – 176 с.
12. Петрова Е. А. Внешний облик и имидж педагога: психосематический анализ стереотипных представлений учащихся и родителей / Е. А. Петрова. // Педагогическое образование без отрыва от основной деятельности. – 1998. – №6. – С. 102–119.
13. Подоляк Л. Г. Психология вищої школи / Л. Г. Подоляк, В. І. Юрченко. – Київ: Каравела, 2008. – 360 с.
14. Семиченко В. А. Концепция целостности и ее реализация в профессиональной подготовке будущих учителей : дис. д. психол. наук : 19.00.07 / Семиченко В. А. – Київ, 1997. – 473 с.
15. Фадеева Е. И. Тайны имиджа / Е. И. Фадеева. – Москва: ЦГЛ «РОН», 2002. – 174 с.

References

1. Bolotova A. Humanistic Orientation of Higher Education in Germany [Electronic resource] / Bolotova - Mode of access to the resource: internet ntp. Ed. gov ru
2. Honobolin F.N. About some psychological qualities of the teacher's personality / Ф.Н. Gonobolin // Questions of psychology. - 1975. - №1. - P.101 - 110.
3. Zhyvaeva T.Z. The image of the educational institution and the person of the head / Т. 3. Zhyvaev. // Preschool education. - 2002. - pp. 18-19.
4. Zinchenko V. The image of the teacher, or the psychology of clothing / V. Zinchenko. // Open lesson. Developments. Technologies. Experience. - 2008. - №4. - P. 85-86.
5. Kalyuzhny AA, Psychology of the formation of a teacher's image / AA Kalyuzhny. - Moscow: Humanist. ed. Center VLADOS, 2004. - 222 p.
6. Kuzmina NV Essays on the psychology of teacher's work: the psychological structure of the teacher's activity and the formation of his personality / NV Kuzmin. - Leningrad: Publishing house of Leningrad University, 1967. - 184 pp.

7. Leontiev A. N. Activity. Consciousness Personality / AN Leontiev. - Moscow: Politizdat, 1975. - 304 p.
8. Marinovich V.V. The image of the non-state radio station: the experience of system analysis. : author's abstract. dis for obtaining sciences. degree of doc. Phil Sciences / Marinovich V.V. - SP, 1995.
9. Matsenko V. Technology of image / V. Matsenko. - Kyiv: Golnik, 2005. - 96 p.
10. Mitina L. M. Psychology of professional development of the teacher / L. N. Mitina. - Moscow: Flint, 1998. - 200 p.
11. Petrova E.A. Visual Psychosemiotics of Communication / E.A. Petrova - Moscow: 1999. - 176 p.
12. Petrova E.A. External Appearance and Image of a Teacher: Psychosomatic Analysis of Stereotyped Views of Students and Parents / E. A. Petrov. // Pedagogical education without separation from the main activity. - 1998. - №6. - P. 102-119.
13. Podolyak L. G. Psychology of Higher School / L.G. Podolyak, V.I. Yurchenko. - Kyiv: Karavela, 2008. - 360 s.
14. Semichenko VA Concept of integrity and its realization in the professional training of future teachers: diss. Dr. psychol. Sciences: 19.00.07 / Semichenko VA - Kyiv, 1997. - 473 p.
15. Fadeeva E.I. Mysteries of the image / E. I. Fadeyev. - Moscow: TSGL "RON", 2002. - 174 p.

Bayda S. P. post-graduate student

TO THE PROBLEM OF FORMING THE POSITIVE IMAGE OF THE TEACHER OF THE HIGHER EDUCATION

In connection with the modernization of national higher education system and change the criteria of modern pedagogical teacher professionalism. Vocational teacher image properties teacher becomes one of the most important resources, providing higher image of the institution and the teacher as the subject of direct educational activities. Formation of proper professional pedagogical image of a teacher makes a positive image of institution of higher education in particular, and the national education system as a whole. This in turn causes the need for targeted training of future high school teachers to create their effective professional pedagogical image.

Professional image of high school teacher - a dynamic characteristic, which is the result of a long process of self-improvement. In it they put individual property rights, professional and life experience, level of education and training.

The image of a high school teacher is a form of reflection of the processes occurring in the interaction between subject and create the image perception of the subject image. In this interaction formed opinions about what is the teacher who is next and talking with students.

Creating a positive image of the teacher depends on his natural, psychological and social components, and most importantly - from the desire to create a positive image.

The article focuses on the positive image of the profession of high school teacher. The basic concepts of this problem are analyzed, the expediency of research of a positive image is substantiated and the components of positive image of a young teacher of a higher educational institution are determined. The essence and significance of the positive image of the teacher for the educational institution are considered. Particular attention is paid to the structure and characterization of its elements, the feasibility of creating a positive teacher image is substantiated. The stages of formation of a positive image of the teacher are described.

Key words: image, positive image, personal-professional image, individual image, teacher.

Барко В. І., доктор психологічних наук, професор
головний науковий співробітник Державного НДІ МВС України;
Макаренко П. В., кандидат психологічних наук, доцент,
заступник декана з навчально-методичної роботи факультету
Харківського національного університету внутрішніх справ

МОЖЛИВОСТІ КОГНІТИВНОГО ІНТЕРВ'Ю ПРИ ВИВЧЕННІ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Стаття присвячена розкриттю психологічних особливостей проведення когнітивного інтерв'ю для вивчення індивідуальних особливостей працівників правоохоронних органів. Досвід роботи менеджерів правоохоронних органів розвинутих країн свідчить про зростаючу увагу до вивчення психологічних чинників ефективності керівництва. В основі сучасних концепцій менеджменту лежать підходи, спрямовані на всебічне вивчення психологічної придатності персоналу, забезпечення психологічної профілактики негараздів, конфліктів, стресів, невдоволення працівників. Одним з ефективних засобів вивчення персоналу є реалізація менеджерами та психологами когнітивного інтерв'ю, яке базується на знанні і дотриманні низки психологічних принципів і закономірностей. Досвід свідчить про те, що подібне інтерв'ю забезпечує високу ефективність роботи керівників при проведенні конкурсів на службу або зайняття вакантної посади.

Ключові слова: правоохоронні органи, когнітивне інтерв'ю; індивідуальні особливості, менеджер, професійна придатність.

Статья посвящена раскрытию психологических особенностей проведения когнитивного интервью для изучения индивидуальных особенностей сотрудников правоохранительных органов. Опыт работы менеджеров правоохранительных органов развитых зарубежных стран свидетельствует о растущем внимании к изучению психологических факторов эффективности руководства. В основе современных концепций менеджмента положены подходы, направленные на всестороннее изучение психологической пригодности персонала, обеспечение психологической профилактики неурядиц, конфликтов, стрессов, недовольства сотрудников. Одним из эффективных средств изучения персонала является применение менеджерами и психологами когнитивного интервью, базирующегося на знании и соблюдении ряда психологических принципов и закономерностей. Опыт показывает, что такое интервью обеспечивает высокую эффективность работы руководителей при проведении конкурсов на службу в полицию или занятие вакантной должности.

Ключевые слова: правоохранительные органы, когнитивное интервью, индивидуальные особенности, менеджер, профессиональная пригодность.

Постановка проблеми. Відомо, що службова діяльність правоохоронців відноситься до складних і супроводжується значними психофізіологічними та фізичними навантаженнями на працівників, багатьма чинниками ризику для їх життя і здоров'я. Успішно впоратись із непростими службовими обов'язками можуть далеко не всі, тому постає важлива проблема вивчення потенційних можливостей правоохоронців при їх професійному відборі, призначенні на посади та просуванні по службі. Тому **метою** статті є розкриття можливостей когнітивного інтерв'ю як засобу дослідження індивідуальних особливостей та професійної придатності персоналу Національної поліції України.

Аналіз останніх наукових досліджень. Вивчення досвіду розвинутих зарубіжних країн світу свідчить про те, що процедура дослідження професійної придатності і здібностей кандидатів на службу і вже працюючі правоохоронців є досить

складним процесом, який обов'язково включає в себе співбесіду з кандидатом (інтерв'ю) [2, с. 45; 3, с. 55; 7, с. 210].

Зазвичай з кандидатом проводиться співбесіда, в ході якої можуть бути отримані дані про комунікативні здібності, загальноосвітній рівень особи, заздалегідь з'ясується питання «сумісності» кандидата з корпоративним середовищем, робляться прогнози відносно його можливої лояльності. Для того, щоб отриману інформацію можна було використати для оцінки і порівняння декількох кандидатів, воно повинне відбуватися за заздалегідь підготовленим планом. Така спланована співбесіда називається **когнітивним інтерв'ю**. Технологія такого інтерв'ю широко застосовується, причому оцінка персоналу здійснюється на основі моделей **компетенцій**. Інтерв'ю, як правило, проводиться при вирішенні питання про висунення працівників на посади різного рівня [5, с. 67; 6, с. 20]. Тому *метою даної*

статті є розкриття техніки і методики проведення когнітивного інтерв'ю при вивченні професійної придатності персоналу правоохоронних органів.

Виклад основного матеріалу.

Розглянемо психологічні методи і засоби, які застосовуються у процесі вивчення правоохоронців за допомогою когнітивного інтерв'ю. В ході інтерв'ю працівник у довільній формі відповідає на різноманітні запитання, що стосуються досвіду у подоланні або вирішенні тих або інших службових ситуацій. На підставі аналізу змісту його розповіді, керівник або фахівець по роботі з персоналом робить висновок про наявність і міру розвитку у працівника тих або інших компетенцій, істотних для ефективного виконання службової діяльності.

Розглянемо детальніше, як може бути організовано і проведено таке інтерв'ю.

Техніка проведення інтерв'ю має багато варіантів. В її основі лежить отримання уявлення про компетенції працівника - інтегральні характеристики, що визначають його успішну виробничу поведінку і особистісні якості. Саме компетенції визначають ефективність роботи особи на тій або іншій позиції.

Досвід показує, що інтерв'ю з прямими запитаннями (Що ви умієте робити? Яка робота вам подобається найбільше? Які якості ви у себе вважаєте найбільш важливими? і т. д.) часто виявляються неефективними, оскільки люди далеко не завжди можуть дати об'єктивну інформацію, а також респонденти прагнуть давати ситуативно бажані відповіді. Висновки про компетенції, зроблені на підставі таких «відретушованих» відповідей, очевидно, будуть невірними.

Правильно побудоване інтерв'ю будується на припущенні, згідно з яким основою для висновків є інформація про реальні дії людини, які вона здійснювала в різних умовах і ситуаціях, а не її думки і припущення. Проведення інтерв'ю в цілях оцінки компетенцій є досить складним і трудомістким процесом, що вимагає від інтерв'юера хорошої професійної підготовки і комунікативних навичок.

Основною метою когнітивного інтерв'ю на основі компетенцій, або, як його ще називають, інтерв'ю для отримання «поведінкових прикладів», є отримання детальних відомостей про те, як працівнику вдається упоратись зі службовими функціями в різних ситуаціях. В ході

інтерв'ю працівник не дає оцінок своїм діям, а просто описує свою поведінку, переживання і вчинки в різних обставинах, про які його запитує інтерв'юер. На відміну від звичайних співбесід, таке інтерв'ю може проводитися декількома інтерв'юерами, завдання, ролі і функції яких ретельно плануються заздалегідь.

Звичайне інтерв'ю за компетенціями складається з двох етапів: а) **вступного**, в ході якого встановлюється необхідний контакт між співрозмовниками; б) **основного**, в процесі якого задаються питання по компетенціях.

Усі питання ретельно плануються і відпрацьовуються за змістом, кількістю і послідовністю пред'явлення. При цьому велике значення має чинник часу. Отримання детальної відповіді на запитання займає від 5 до 10 хвилин. Це означає, що в ході годинного інтерв'ю вдається отримати відповіді всього на 6-10 питань, які можна буде використати для оцінки 4-5 компетенцій. Інтерв'ю в обов'язковому порядку ретельно документується. Подальший аналіз результатів робиться саме на підставі документованого матеріалу.

Багатогранність ситуацій службової діяльності правоохоронця зумовлює велику кількість компетенцій, необхідних для того, щоб ці види діяльності були успішними. Для кожного виду потрібно використовувати набір критичних компетенцій, які ще називають «моделями компетенцій». У кожному окремому випадку йдеться про конкретну модель компетенцій відповідно до займаної ним посади і про конкретні компетенції, що становлять зміст моделі.

Як приклад розглянемо деяку посаду керівника правоохоронного підрозділу. Припустимо, що в результаті проведеного дослідження побудована модель компетенцій, необхідних для успішної роботи керівника середньої ланки управління. Керівникові підрозділу, як показали наукові дослідження, важливо мати чотири провідні компетенції (насправді, їх може більше): планування і контроль; ухвалення рішень і відповідальність; командна робота і мотивування персоналу; стресостійкість.

Щоб оцінити наявність і міру розвитку цих компетенцій у кандидата на посаду керівника підрозділу, для інтерв'ю можуть бути підготовлені наступні запитання.

Вступний етап. Опишіть роботу на своїй посаді. Для вирішення яких завдань існує Ваша посада? Які конкретно функції Ви виконуєте?

Що у роботі Вам вдається найкраще? Як Ви вважаєте, за рахунок яких навичок і умінь Вам це вдається? Що у Вас виходить не завжди? Які причини цього Ви вбачаєте?

Які конкретні труднощі виникають у Вашій роботі? Наведіть приклади того, як Ви долаєте ці труднощі?

Основний етап. 1. Компетенція «планування і контроль».

Розкажіть, як Ви справляєтеся з великими обсягами роботи? З чого Ви починаєте роботу? Що Ви робите, щоб забезпечити виконання завдань в строк і на належному рівні? Що Вам заважає виконувати свою роботу?

Чи були у Вас ситуації, коли доводилося виконувати термінову роботу в стислі терміни? Наведіть приклад. За рахунок чого Вам вдалося впоратися з цією роботою? Які висновки Ви для себе зробили?

Опишіть конкретний недавній випадок, коли Вам не вдалося зробити роботу до встановленого терміну. У чому були причини? Яка міра Вашої особистої відповідальності за це? Які конкретні дії Ви зробили для того, щоб здолати ситуацію, що склалася?

Навіть найкращі працівники (керівники) при плануванні іноді упускають істотні елементи. У Вас були подібні ситуації помилок в плануванні? Наведіть приклад. Які були наслідки? Як Ви виправляли ситуацію і чим усе завершилося?

2. Компетенція «ухвалення рішень і відповідальність».

Якого роду рішення Вам, зазвичай, доводиться приймати? Чим Ви керуєтеся, приймаючи рішення? З якими труднощами Ви стикаєтеся, приймаючи рішення? Наведіть приклади.

Які рішення є для Вас найлегшими? Чому? Які рішення є для Вас найважчими? Чому? Чи доводилося Вам приймати такі важкі рішення? Наведіть приклад.

Що, на Ваш погляд, необхідно для того, щоб приймати правильні рішення? Наведіть приклади правильних рішень зі своєї практики. А тепер наведіть приклади неправильних рішень. Які були їх наслідки?

Наведіть приклад, коли Вам довелося діяти абсолютно самостійно в незвичній ситуації. Які рішення Вам доводилося тоді приймати? Який був результат?

Наведіть приклад з недавнього минулого, коли Ви зробили більше, ніж від Вас вимагалось. Чому Ви це зробили? Як віднеслися до Вашої ініціативи керівники і колеги?

3. Компетенція «командна робота і мотивування»

Як Ви в цілому оцінюєте психологічний клімат і атмосферу у Вашому колективі?

Чи звертаються до Вас по допомогу, пораду або підтримку колеги по роботі? Як часто? Чому вони це роблять? Наведіть приклади.

З якими конфліктними ситуаціями в колективі Вам доводилося стикатися? Як Ви виходили з цих конфліктів? Чи проявляли активну участь в цьому?

Як Ви поступаєте, якщо не задоволені тим, як працює Ваш колега або підлеглий? Наведіть приклад.

Як Ви собі уявляєте ідеального керівника? Якими методами Ви користуєтеся, щоб мотивувати своїх колег і співробітників? Наведіть приклад.

4. Компетенція «стресостійкість»

Чи були у Вас у минулому кризові ситуації, в яких Вам доводилося приймати рішення і діяти? У чому була причина кризи? Що Ви робили для її подолання? Які почуття Ви переживали в цей період?

Чи були у Вас були серйозні невдачі? Наведіть приклад, розкажіть, що сталося, і як Ви реагували на це? Як до Вас віднеслося Ваше оточення в цей період?

Опишіть службову ситуацію, яка у Вас викликала негативну реакцію. Як Ви вирішили цю ситуацію? Яке до неї було ставлення з боку Ваших колег?

Чи доводилося Вам проявляти завзятість і терпіння для подолання небажаної ситуації? Наведіть приклад? У чому була причина опору вирішенню ситуації? Як Вам вдалося її здолати і з яким результатом?

Наведіть приклад ситуації, коли Вам довелося відстоювати власну позицію з певного питання. Як Ви себе при цьому почували? Які аргументи і прийоми використали?

Аналогічним чином можна готувати питання з будь-яких інших компетенцій, істотних для керівників підрозділів, наприклад, таких як «вплив на підлеглих», «побудову стосунків», «міжособистісне розуміння», «аналітичне мислення», «інноваційність і творчість» тощо. Інтерв'ю за компетенціями можна використати також для оцінки надійності працівника, проте в цьому випадку треба бути готовим до можливого спотворення і перекручення інформації, тому без додаткових методів оцінки її достовірності не обійтись.

Інтерв'ю за компетенціями проводиться з дотриманням вимоги **«МОВНОГО**

домінування» обстежуваного працівника, тобто питання і коментарі інтерв'юера повинні займати не більше 15-20% часу. Усю решту часу слід відводити на відповіді працівника, його розповідь і пояснення. Важливо стежити за тим, щоб обстежуваний у своїх відповідях розповідав про реальні факти і події, а не про гіпотетичні ситуації і передбачувані варіанти поведінки.

Аналіз матеріалів, отриманих в ході описаного інтерв'ю має робитися експертною групою. Обсяг і глибина аналізу, що проводиться, залежить від поставлених завдань. В ході аналізу у висловлюваннях досліджуваної особи спочатку виділяються чіткі «поведінкові приклади», потім проводиться їх класифікація на «позитивні» і «негативні», потім виділені позитивні і негативні приклади класифікуються по відношенню до досліджуваних компетенцій, після чого їм привласнюється кількісна оцінка (зазвичай за п'ятибальною системою) по мірі відображення тієї або іншої компетенції, проводиться узагальнення даних і формулюються остаточні висновки.

Керівникові, який проводить інтерв'ю слід зважати на прагнення багатьох працівників до створення у оточення кращого уявлення про себе. Виникає питання, чи можливо в процесі проведення інтерв'ю оцінити достовірність інформації, яку він повідомляє? Сьогодні можна відповісти на це питання позитивно. Розроблена і доведена до рівня практичного застосування група методів, об'єднаних загальною назвою «Методи оцінки достовірності інформації, що повідомляється». В основі цих методів лежать різні способи оцінки, вимірювання і інтерпретації змін психофізіологічного стану людини.

Розглянемо основні принципи побудови інтерв'ю з урахуванням аналізу невербальних ознак. Численні дослідження показують, що між ефективним і неефективним способом проведення інтерв'ю, існують відмінності, обумовлені тактикою поведінки інтерв'юера. Найбільш типова відмінність полягає в тому, що правильно діючий інтерв'юер (екзаменатор) ставить переважно широкі запитання, спонукаючи опитуваного говорити більшу частину часу. При погано організованій співбесіді екзаменатор, в основному, говорить сам і задає переважно прямі, вузькі й навідні запитання.

Встановлено, що при непрофесійному проведенні інтерв'ю зустрічаються три види типових помилок:

інтерв'юер без необхідності часто

перериває співрозмовника в процесі викладу ним інформації;

опитуваному задається велика кількість вузьких і навідних запитань; вузькі запитання є менш цінними з точки зору отримання інформації, ніж широкі, особливо коли вони задаються занадто часто;

послідовність питань часто буває заздалегідь не продумана, не враховує особливості мислительних процесів опитуваного; часто трапляється так, що недоречні і несподівані питання виявляються перешкодою для нормальної роботи пам'яті і відтворення матеріалу, що цікавить.

Наведемо деякі психологічні правила проведення когнітивного інтерв'ю, націлені на поліпшення якості інформації, що повідомляється правдивою людиною, і погіршення умов для особи, яка бреше у відповідь на запитання.

1. *Схожість ситуації реальної події і опитування.* Пам'ять людини покращується, коли загальна психологічна обстановка в процесі опитування наближається до тієї, яка мала місце в процесі протікання цієї реальної події. Тому інтерв'юер повинен постаратися відновити в пам'яті співрозмовника усі можливі зовнішні атрибути події (включаючи обстановку, погодні умови, емоційні переживання, супутні думки).

2. *Сфокусованість відтворення.* Відтворення з пам'яті, як і будь-яка психічна активність, потребує певної концентрації зусиль. Тому одне із завдань полягає в тому, щоб безперервно допомагати опитуваному концентрувати свої зусилля на відтворенні потрібної інформації. Будь-які чинники, які можуть відволікати увагу і заважати цьому процесу, погіршують роботу пам'яті щодо відтворення інформації.

3. *Інтенсивність відтворення.* Чим більше спроб робить опитуваний для пригадування конкретного епізоду, тим більше істотної інформації він відтворює. Тому його треба постійно спонукати до того, щоб він робив якомога більше спроб згадувати певну подію. Важливо, щоб інтерв'юер постійно підштовхував співрозмовника до спроб згадати подію, навіть якщо він стверджує, що більше нічого не пам'ятає.

4. *Підлаштування питань під співрозмовника.* Успішне відтворення деталей з пам'яті залежить від того, наскільки зміст і форма запитань, відповідають особливостям запам'ятовування, які характерні для конкретної людини. Тому важливо, щоб

інтерв'юер максимально підлаштовував свої питання під співрозмовника. Результативною є гнучка методика опитування, в ході якої стиль і спрямованість опитування змінюються відповідно до психофізіологічних особливостей людини. Для цього корисно представити себе на місці опитуваного і спробувати зрозуміти, як могло здійснюватися сприйняття ним події, ставити запитання саме з цієї точки зору.

Опитування обов'язково повинне розпочинатися з вільного викладу співрозмовником опису цих фактів і подій, після чого можна ставити цілеспрямовані питання, що уточнюють сказане.

Перш ніж запропонувати опитуваному викласти у вільній формі сутність фактів і подій, йому слід дати наступні інструкції:

1. Відновлення обставин. «Постарайтеся відновити в пам'яті усю обстановку, яка супроводжувала подію, що цікавить нас. Опишіть приміщення, освітленість, стан погоди, запахи, предмети і людей, що знаходилися поблизу. Згадайте свої почуття і переживання».

2. Виклад деталей. «Іноді люди не повідомляють усю інформацію, що цікавить, тому, що вони не вважають її важливою. Будь ласка, не намагайтеся самостійно редагувати інформацію за критерієм важливості. Не опускайте ніяких дрібниць. Розповідайте усі, навіть малозначимі на Ваш погляд деталі».

3. Зміна порядку. «Зазвичай вважають, що найбільш зручною є хронологічна послідовність викладу. Проте спробуйте розповісти усе в іншому порядку. Наприклад, розпочніть з того, що на Ваш погляд було найбільш вражаючим і найважливішим».

4. Зміна перспективи. «Спробуйте викласти ситуацію, що цікавить нас, з різних позицій. Уявіть себе на місці інших учасників і постарайтеся відтворити все ще раз так, як вони могли б усе це бачити і чути».

Більшість дослідників погоджуються з тим, що чим точніше відтворюється просторово-часовий контекст події в процесі опитування, тим точнішими і повнішими бувають спогади. Уявне перенесення людини в обстановку описуваної ним події покращує відновлення інформації з пам'яті. Спонування опитуваного до детального викладення деталей доцільне, оскільки: відомо, що люди часто не надають значення окремим деталям і тому при розповіді опускають їх; іноді відтворення незначних деталей дозволяє людині згадати якісь істотні

моменти описуваної події; викладення неправдивих, не існуючих деталей для нещирого співрозмовника є складним завданням і, як правило, призводить до появи численних невербальних ознак нещирості.

Також досвід показує, що коли події відтворюються в звичайному порядку, людині властиве бажання додумувати якісь моменти. У той же час опис події в протилежному або в іншому порядку часто дозволяє правильно відтворювати більшу кількість деталей, не спотворених домислами.

В ході інтерв'ю можна використати низку специфічних запитань, які сприятимуть поліпшенню відновлення з пам'яті і уточненню окремих елементів інформації, що повідомляється. Сфери, що охоплюються цими питаннями, зокрема, включають:

- *опис фізичних характеристик.* «Постарайтеся пригадати, чи не нагадує описувана Вами людина когось-небудь. Якщо так, то подумайте і скажіть, чому. Чи можете Ви відмітити що-небудь незвичайне в її зовнішності?»;

- *імена.* «Якщо Ви не в змозі згадати ім'я, постарайтеся відновити хоч би першу його літеру. Після цього спробуйте згадати кількість літер або голосних звуків в цьому імені»;

- *числа.* «Число було великим або маленьким? Скільки приблизно цифр було в ньому?»;

- *особливості мовлення.* «Згадайте, чи не нагадував Вам голос чий-небудь *ще*? Якщо нагадував, то подумайте і скажіть, чим саме. Чи було що-небудь незвичайне в голосі?»;

- *зміст розмов.* «Згадайте свою реакцію на слова співрозмовника. Згадайте, як реагували на них інші, що були присутніми? Чи було що-небудь незвичайне в словах?»

Висновки. Дослідження показують, що використання перелічених вище психологічних принципів і прийомів проведення когнітивного інтерв'ю значно підвищує якість і кількість корисної інформації, відтворної щирим співрозмовником. В той же час якість викладу нещирим працівником відомостей в цих умовах значно погіршується і супроводжується появою великого числа невербальних ознак, що дозволяють упевнено діагностувати ці висловлювання як неправдиві. Таким чином, сенс застосування розглянутих вище прийомів активізації уваги

і стимулювання пам'яті в процесі інтерв'ю полягає в диференціальній впливу на мовленнєво мислительні співрозмовника. Якщо у щирого працівника вони сприяють поліпшенню і полегшенню відновлення з пам'яті потрібної інформації, то у нещирого посилюють утруднення, пов'язані з викладом

деталізованої легенди і призводять до появи невербальних психофізіологічних ознак нещирості. Тому інтерв'ю є цінним психологічним засобом перевірки професійної придатності при проведенні конкурсу на службу або зайняття правоохоронцем вакантної посади.

Список використаних джерел

1. Барко В.І., Зелений В.І., Ірхін Ю.Б. Робоча книга керівника органу внутрішніх справ (психолого-педагогічний аспект) : навч. посіб. Вінниця : Книга-Вега ; Вінниц. обл. друк., 2009. – 248 с.
2. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. Профессионализм и лидерство. Харьков : ТИТУЛ, 2006. – 578 с.
3. Мучински П. Психология, профессия, карьера. – 7-е изд. СПб. : Питер, 2004. – 539 с.
4. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента: пер. с англ. – М.: Дело, 1992. – 702 с.
5. Сошников А., Пеленицын А.. Оценка персонала : психологические и психофизиологические методы. М.: Эксмо, 2009. – 240 с.
6. Чарльз М.Т. Современное состояние и перспективы профессиональной подготовки сотрудников полиции (милиции) США и России. СПб. : Алетейя, 2000. – 268 с.

References

1. Barko V.I., Zeleny`j V.I., Irxin Yu.B. Robocha kny`ga kerivny`ka organu vnutrishnix sprav (psy`xologo-pedagogichny`j aspekt) : navch. posib. Vinny`cya : Kny`ga-Vega ; Vinny`cz. obl. druk., 2009. – 248 s.
2. Bandurka A.M., Bocharova S.P., Zemlyanskaya E.V. Professy`analy`zm y` ly`derstvo. Har`kov : TY`TUL, 2006. – 578 s.
3. Muchy`nsky` P. Psy`xology`ya, professy`ya, kar`era. – 7-е y`zd. SPb. : Py`ter, 2004. – 539 s.
4. Meskon M.X., Al`bert M., Xedoury` F. Osnovy menedzhmenta: per. s angl. – M.: Delo, 1992. – 702 s.
5. Soshny`kov A., Peleny`czyn A.. Ocenka personala : psy`xology`chesky`e y` psy`xofy`zy`ology`chesky`e metody. M.: Эkсмо, 2009. – 240 s.
6. Charl`z M.T. Sovremennoe sostoyany`e y` perspekty`vy professy`onal`noj podgotovky` sotrudny`kov poly`cy`y` (my`ly`cy`y`) SShA y` Rossy`y`. SPb. : Aletejya, 2000. – 268 s.

Barko V.I., Makarenko P.V.

POSSIBILITY OF COGNITIVE INTERVIEW IN STUDY OF INDIVIDUAL TRAITS OF LAW ENFORCEMENT PERSONNEL

The article is dedicated to consideration of some psychological problems connected with improvement of Law enforcement personnel management, in particular to disclosing the role of cognitive interview in study of individual traits of Law enforcement officers. On the basis of analysis of foreign experience of management in Law enforcement structures the authors come to conclusion about increase attention to studies of psychological factors of management effectiveness. Contemporary concepts of management are based on the idea of exploration of psychological aptitude of personnel with purpose of prophylactic of typical problems in Law enforcement organizations, improvement of motivation of officers, their ability to cope with stress, conflicts and other risk factors, development of important personal psychological qualities.

Cognitive interview is one of the effective means of study of Law enforcement personnel, the method is based on realization of some psychological principles. This kind of interview intends to find out main competencies of Law enforcement officer: to plan and to control; to make decision and take responsibility; to provide team work and motivation; to cope with stress. The authors suggest typical questions for conducting of cognitive interview, describe main mistakes that may occur during interview. The psychological recommendations for conducting of cognitive interview are given as well. Experience shows that application of cognitive interview guarantees high effectiveness of professional selection of Law enforcement personnel.

Key words: Law enforcement personnel, cognitive interview, individual features, manager, professional aptitude.

*Березовська Л. І., кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри психології, Мукачівський
державний університет*

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЄЗДАТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються теоретичні аспекти вивчення життєздатності людини. Представлено розуміння життєздатності з чотирьох позицій: як енергетичний потенціал людини; як особливу модальність свідомості; як об'єкту кроскультурного дослідження; як на специфічну здібність. Проаналізовано поняття життєздатності у сучасній психологічній літературі. Зазначаються сучасні підходи до дослідження феномену життєздатності людини.

Ключові слова: життєздатність, особистість, адаптивна поведінка.

В статті рассматриваются теоретические аспекты изучения жизнеспособности человека. Представлены понимание жизнеспособности из четырех позиций: как энергетический потенциал человека; как особую модальность сознания; как объекта кроскультурного исследования; как специфическую способность. Проанализировано понятие жизнеспособности в современной психологической литературе. Отмечаются современные подходы к исследованию феномена жизнеспособности человека.

Ключевые слова: жизнеспособность, личность, адаптивное поведение.

У сучасному кризовому суспільстві все частіше постають питання здатності людини вистояти в несприятливих умовах, вміння зберегти сили для відновлення тоді коли минуть негаразди, здатність відновити себе в нових умовах. Особливо гостро стоїть дана проблема у контексті тих соціально-політичних процесів, які відбуваються в Україні. Саме тому розглянемо деякі аспекти поняття життєздатності в теоретичному викладенні.

Зазначимо, що енциклопедичні джерела пояснюють поняття життєздатності і як «здатність до життя у всіх її проявах», і як психічну стійкість, опірність стресу, і як здатність людини долати несприятливі життєві обставини з можливістю відновлюватися і використовувати для цього всі можливі внутрішні та зовнішні ресурси, і як особистісну або психологічну стійкість.

Історія дослідження життєздатності як психологічного феномена досить молода. Її започатковано було у ХХ столітті, коли було ініційовано глибоке всебічне наукове дослідження питань працездатності людини як суб'єкта праці в роботах Л.С. Виготського, С.Г. Геллерштейна, С.Л. Рубінштейна, І.М. Сеченова, Ф.У. Тейлора, М. Унгаро, К.Д. Ушинського та інших.

Дослідження життєздатності у зарубіжній та вітчизняній науці почалися приблизно в один і той же час. Однак, спочатку звернемося до зарубіжних досліджень зазначеного феномену. Так, вперше життєздатність розглянув Є.Вернер та його співробітники в ході сорокарічного лонгітюдного дослідження за 697 досліджуваними, які жили в несприятливих життєвих умовах. Життєздатність ними була

визначена як баланс між факторами ризику (бідність, перинатальний стрес, дисгармонія батьківського виховання) та захисними факторами. Тоді ж вперше з'явився і англomовний термін, що позначає життєздатність - «resilience» (гнучкість, пружність). Це близьке до поняття життєздатності поняття «резилентність» було досліджено С. Ваніштендалем. Розкриття його знайшло своє місце у праці «Резилентність, або виправдані надії. Поранений, але не переможений». На думку автора, резилентність це здатність людини або соціальної системи долати життєві труднощі і будувати повноцінне життя у важких умовах. Далі він зазначає, що з практичної точки зору концепція «резилентності» ширша, ніж просто «подолання», так як вона включає в себе два поняття: - опір руйнуванню, тобто здатність людини захищати свою цілісність, коли вона відчуває сильний тиск; - а також, крім простого опору, здатність будувати повноцінне життя у важких умовах; таке «творення» передбачає вміння планувати своє життя, що має на увазі рух в певному напрямку протягом якогось часу [5]. Саме в такій інтерпретації і в такому звучанні на початку ХХІ століття термін «життєздатність» вийшов на «міжнародну арену» спілкування психологічного співтовариства. Розумівся як «здатність людини управляти ресурсами власного здоров'я і соціально прийнятним способом використовувати для цього сім'ю, суспільство, культуру».

Перші вітчизняні емпіричні дослідження життєздатності були здійснені у 50-их роках ХХ століття представниками школи

Б.Г. Ананьєва, які розглядали даний феномен як активне довголіття. В той же час завдяки Б.Г. Ананьєву поняття «життєздатність» з'явилося у науковому побуті. Ним воно трактувалося як «загальний енергетичний потенціал, що визначає готовність до ефективного функціонування, продуктивність поведінки людини як суб'єкта в умовах екстремальної ситуації і результативність її діяльності, що спрямовані на пошук виходу з неї» [3].

Теоретичному осмисленню поняття «життєздатність» присвятили свої доробки вітчизняні та зарубіжні дослідники. Це були О.С. Ахієзер, І.М. Ільїнський, А.І. Лактіонова, А.О. Нестерова, Ю.В. Науменко, О.С. Разумовський, О.О. Рильська, М.Ю. Хазов, Е.Е. Werner, М. Rutter, S.S. Luthar, S.G. Millstein, A.C. Petersen, E.O. Nightingale, M. Ungar, G.E. Vaillant, A.E. Kazdin, L. Holland, M. Crowley, M.A. Zimmerman, R. Arunkumar, S.K. Hamill, M. Kitano та ін.).

Психологічна наука досліджує життєздатність з декількох підходів.

Представники першої позиції життєздатність розглядають як енергетичний потенціал людини (Б.Г. Ананьєв, В.А. Бодров, А.Г. Маклаков, С. Мадді). Життєздатність як вихідний компонент загальної працездатності, що впливає на її конкретні прояви, активність інтелекту, стійкість установки на реалізацію поставленої у часі цілі; це функціональний потенціал, характеристика, яка не розглядається в особистісному аспекті [3]. Однак, Д.О. Леонтьєв використовує поняття «особистісний потенціал», що відображає міру подолання людиною заданих обставин та саму себе, а також міру прикладених для цього зусиль [6].

Другий підхід досліджує життєздатність як особливу модальність свідомості (С.Л. Рубінштейн, К.О. Абульханова), і характеризує її як життєву здатність (в широкому сенсі слова) особистості. У нестабільному, дисгармонійному суспільстві тільки людина і її життя зберігають свою неминущу цінність. У зв'язку з цим особливого значення набуває свідомість, яка, залишаючись стійкою, не просто відображає соціальну дійсність і адаптує до неї особистість, а максимально зміцнює її позицію, сприяє її самовираженню та самореалізації. Вона забезпечує стабільність суб'єкта протягом життєвого шляху. Завдяки статичності свідомості виконується функція захисту особистості, зберігається її

внутрішня рівновага при життєвих потрясіннях, невдачах та розчаруваннях.

Третій підхід орієнтується на вивчення життєздатності як об'єкту кроскультурного дослідження. Тобто життєздатність і способи реагування у ситуації ризику залежать від расової приналежності, статі, віку, сексуальної орієнтації, місця проживання, матеріального рівня і стану здоров'я. Однак, наявні емпіричні розробки не змогли переконливо пояснити, чому одна дитина з групи ризику виживає і успішно розвивається у подальшому, а інша має численні проблеми в поведінці та особистісному розвитку [13].

Четвертий підхід вивчає життєздатність як на специфічну здібність. В.Д. Шадриков розглядає здібності як властивості функціональних систем, що реалізують окремі психічні функції, які мають індивідуальну міру виразності, що проявляється в успішності і якісній своєрідності освоєння і реалізації діяльності. У даному визначенні представлені такі основні ознаки, які характеризують життєздатність: функціональність (забезпечує функцію збереження і підтримки життя); індивідуальна міра вираженості (є індивідуальною особливістю, яка може бути вимірною); зв'язок з ефективністю діяльності (залежність задоволення життєво важливих потреб від результатів діяльності) [11].

В даний час життєздатність розглядається як загальносистемна психічна властивість (Е.В. Галажинський, О.О. Рильська); інтегральна характеристика особистості (А.І. Лактіонова, Ю.В. Науменко); життєвий принцип (М.П. Гур'янова); як характеристика, що відображає якість деяких функцій, що відповідають за успішну адаптивну поведінку (В.Д. Шадриков); активність суб'єкта, що діє в умовах об'єктивної соціальної детермінації, в заданих обставинах (К.О. Абульханова-Славська, К.Р. Манапова).

Деякі автори схильні визначати життєздатність як індивідуальну здатність людини до соціальної адаптації і саморегуляції, як механізм управління власними ресурсами (емоційна, мотиваційно-вольова, когнітивна сфери) в контексті соціальних, культурних норм і умов середовища. При цьому вони вважають, що життєздатність не є тільки вродженою якістю або тільки продуктом навколишнього середовища: наявність вроджених якостей і

вплив середовища можна розділити лише умовно.

О.С. Розумовський і М.Ю. Хазов вважають, що життєздатність є центральним поняттям теорії життєздатних систем і співвідноситься з такими категоріями, як «життєстійкість», «життєзабезпечення», «існування / неіснування», «життєвість», «вітальність» та ін. Вони пропонують розглядати життєздатність як форму прояву активності і адаптивності систем [8].

О.О. Рильська під життєздатністю розуміє як інтегральну здатність збереження людиною своєї цілісності, що актуалізуються в зв'язку з необхідністю вирішення життєвих завдань і забезпечує динамічне утримання життя в постійному сполученні з вимогами соціального буття і людського призначення, що суб'єктивно сприймається як задоволеність власним життям. Життєздатність як «загальносистемну, інтегративну властивість, що релевантна людині як саморозвиваючій себе системі і характеризує потенційну можливість зберігати свою цілісність, утримуючи життя в постійному сполученні з вимогами соціального буття і людського призначення». Загальносистемність життєздатності передбачає її входження в число властивостей, що забезпечують саму можливість існування людини як соціальної системи, тобто життєздатність визначається автором як інтегральна можливість становлення людини в соціумі, яка реалізується в формі універсальної смислотворчої комунікабельності [9].

К.О. Абульханова-Славська, досліджуючи життєздатність з точки зору суб'єктно-діяльнісного підходу, розкриває особливу роль свідомості в забезпеченні успішності і стабільності людини протягом життєвого шляху: «Свідомість як здатність особистості – це механізм, який здійснює її численні життєві функції і взаємовідносини». Завдяки певним характеристикам свідомості (таким як оптимізм або песимізм, відповідність і протиріччя старих і нових цінностей), життєздатна людина відповідає соціальним змінам, оскільки свідомість забезпечує визначеність особистості, способи її самовираження, самореалізації в житті, її інтегративну сутність. Крім того, до утворень свідомості на різних її рівнях ставляться Я-концепція, ціннісно-сміслові утворення, особистісні ідеали і світогляд» [1; 2].

В.Д. Шадриков вважає, що життєздатність є інтегруючою сукупністю психологічних проявів, які не просто

сприяють виходу людини з важкої життєвої ситуації, але також є невідмінними умовами цього виходу, виступаючи в якості механізму і предиктору самоорганізації і реінтеграції в кризовій ситуації. Він вважає, що дана психологічна категорія наближена до понять «посттравматичного зростання» і «процвітання», оскільки не тільки повертає людину на рівень її минулого гомеостатичного стану, але і дозволяє перейти на більш високий рівень свого існування [12].

На думку А. Рейсман, можна говорити про життєздатність, по-перше, як здатність суб'єкта жити справжнім, тобто переживати справжній момент свого життя у всій його повноті, відчувати нерозривність минулого, сьогодення, майбутнього; по-друге, як про високий ступінь незалежності його цінностей і поведінки від зовнішніх впливів, здатності жити, «як зсередини спрямовується особистість» [9].

Цікавими підходами до розуміння поняття життєздатності є описана П.І. Бабочкиним модель особистості, що життєздатна в умовах соціально-політичної та економічної нестабільності суспільства. Автор розглядає життєздатність в контексті взаємозв'язку її біологічного, психічного і соціального аспектів як характеристики ефективного виконання цільової функції, яка визначається смисложиттєвими орієнтаціями. Високий рівень життєздатності людини повинен забезпечувати досягнення цих цілей, що, в свою чергу, буде позитивно впливати на підтримку життєздатності. Він зазначає, що для соціального суб'єкта адаптація необхідна, провідним фактором є соціальна активність, що спрямована на саморозвиток суб'єкта і його активне ставлення до соціоприродного середовища, що дозволяє забезпечувати прогресивний розвиток даного суб'єкта [4].

А.О. Нестерова розглядає життєздатність в кризових для людини обставинах. Так, життєздатність в ситуації втрати роботи нею визначається як системна якість особистості, що характеризує органічну єдність індивідуальних і соціально-психологічних здібностей людини до ефективного застосування засобів самореалізації, оптимістичного атрибутування, саморегуляції, активності, конструктивного копінга і самодетермінації. Становлення життєздатності як процес в більшій мірі являє собою взаємодію рівнозначних сторін (особистості та ситуаційних чинників), ніж просте

приспосовування особистості до середовища. Основною метою життєздатності молоді в ситуації втрати роботи є не приспосовування, а активний перетворюючий вплив (на середовище та на власну особистість), процес самореалізації і позитивних змін [7].

М. Раш, У. Шоел і С. Барнард розглядали життєздатність в плані стійкості щодо примусу до змін. Підтверджено, що примус до змін пов'язаний з почуттями напруги, подальшої незадоволеності і прагненням уникнути змін. Психологічна якість «життєстійкість» має прямий негативний вплив на стрес і прямий позитивний на відчуття задоволеності [14].

В цілому, праць, що досліджують життєздатність, недостатньо. Однак є дослідження, що є схожими за змістом і розумінням конструктив: життєстійкість (С.А. Богомаз, С.В. Книжникова, Д.О. Леонтьєв, М.В. Логінова, К.Р. Манапова, Е.І. Расказова), суб'єктивна вітальність (Л.А. Александрова, Д.О. Леонтьєв), опанувальна поведінка у важкій життєвій ситуації (Л.І. Анциферова, Е.П. Белинская, С.К. Нартова-Бочавер, Н.А. Сирота, В.М. Ялтонский), життєве самоздійснення особистості (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьев, Л.І. Анциферова, О.Г. Асмолов, Б.С. Братусь, Л.С. Виготський, Е.В. Галажинський, В.В. Знаков, В.Є. Ключко, І.О. Логінова, О.Б. Орлов, С.Л. Рубінштейн, О.О. Ухтомский), конкурентоздатність (Л.А. Ємельянова, А.Л. Журавльов, Т.Г. Кисельова, П.В. Лебедчук, Л.М. Мігіна, Е.В. Токарева), стильові особливості саморегуляції (В.І. Моросанова), стресостійкість (К.О. Абульханова-Славська, В.О. Бодров, А.В. Брушлинський, Л.Г. Дика, Б.В. Зейгарник, О.А. Конопкін, В.І. Моросанова), стійкість особистості (Т.Г. Бохан), надситуативна активність і особистісна самостійність (В.А. Петровський). В зарубіжній психології в теоретичному та методологічному осмисленні поняття життєздатності протиріч достатньо багато. Так, в рамках позитивної психології

крім життєздатності вивчаються такі конструкти, як почуття зв'язності (the sense of coherence – А. Antonovsky, К. Haynes, Р. Lustig, D.A. Rosenthal, D.R. Strauser), життєстійкість (hardiness – S.C. Kobasa, S.R. Maddi, N. Ramanaiah, M. Tsuang), процвітання («розростання особистості», thriving – J.R. Icovich, V.E. O'Leary, C.L. Park), резильєнтність (resilience - E.L. Cowen, S.S. Luthar, A.S. Masten, M. Rutter, E.E. Werner), життєва ефективність (life effectiveness – D. Cicchetti, J.D. Coie, A. Hogue, J. Knitzer, I.N. Sandler, R.P. Weissberg, H. Yoshikawa), вивчена винахідливість (learned resourcefulness – N. Palmon, M. Rosenbaum), самоефективність (self-efficacy - A. Bandura, G. Hackett, R. W. Lent, J. E. Maddux, M. A. Stanley), самодетермінація (self-determination – E.L. Deci, R.M. Ryan), посттравматичний ріст (posttraumatic growth – L. Calhoun, P.M. Colby, R.A. Emmons, D. Hartman, H. Kaiser, R.G. Tedeschi, W. Steele, D. Zamiroff).

Таким чином, у психології життєздатність розглядається в рамках чотирьох напрямків. Представники першої позиції життєздатність розглядають як енергетичний потенціал людини; другий підхід досліджує життєздатність як особливу модальність свідомості; третій підхід орієнтується на вивчення життєздатності як об'єкту кроскультурного дослідження; четвертий підхід вивчає життєздатність як на специфічну здібність.

А також життєздатність вивчається як загальносистемна психічна властивість, інтегральна характеристика особистості, життєвий принцип, як характеристика, що відображає якість деяких функцій, що відповідають за успішну адаптивну поведінку, активність суб'єкта, що діє в умовах об'єктивної соціальної детермінації, в заданих обставинах.

Перспективами дослідження є емпіричне визначення прояву, характеристик та умов активізації життєздатності в особистості, що перебуває в кризових умовах.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К.А. Сознание как жизненная способность личности / К.А. Абульханова-Славская. // Психологический журнал. – 2009. – Т. 30. – № 1. – С. 32–43.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегии жизни. / К.А. Абульханова-Славская. – М., 1991. – 299 с.
3. Бабочкин П.И. Становление жизнеспособной молодежи в динамично изменяющемся обществе. / П.И. Бабочкин. – М., 2000. – 175 с.
4. Ваништендаль С. «Резильентность» или оправданные надежды. Раненый, но не побежденный. / С. Ваништендаль. – Женева : Бисе, 1998. – 80 с.
5. Леонтьев Д.А. Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации / Д.А. Леонтьев // Уч. запис. кафедры общей психологии МГУ им. М.В. Ломоносова. Вып. 1 / Под ред. Б.С. Братуся, Д.А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2002. – С. 56–65.
6. Нестерова А.А. Социально-психологическая концепция жизнеспособности молодежи в ситуации

- потери работы: автореф. дис. автореф. дис. на соиск. учен. степени д. психол. наук: спец. 19.00.05 – «социальная психология». / А.А. Нестерова. – М., 2011. – 50 с.
7. Разумовский О.С. Проблема жизнеспособности систем / О.С. Разумовский, М.Ю. Хазов // Гуманитарные науки в Сибири. – 1998. – № 1. – С. 3-740.
8. Рыльская Е.А. Жизнеспособность человека: понятие и концептуальные основы исследования / Е.А. Рыльская. // Сибирский психол. журн. – 2009. – № 31. – С. 6-12.
9. Селезнёва Н.Т. Жизнеспособность личности: монография / Н.Т. Селезнёва, Н.В. Рубленко, Т.Ю. Тодышева. // Краснояр. гос. пед. ун-т им. В.П. Астафьева. – Красноярск, 2015. – 308 с.
10. Шадриков В.Д. Духовные способности / В.Д. Шадриков // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб.: 2000. – С. 420-426.
11. Шадриков В.Д. Интеллектуальные операции. / В.Д. Шадриков – М.: Логос, - 2006. – 108 с.
12. Luthar S.S. Resilience in development: A synthesis of research across five decades, pp. 739–795 in D. Cicchetti and D. J. Cohen (Eds.), *Developmental Psychopathology* (2nd ed.): Vol. 3 Risk, Disorder, and Adaptation. Hoboken, NJ: Wiley and Sons., 2006.
13. Rush M.C., Schoael W.A., Barnard S.M. Psychological resiliency in the public sector: "Hardiness" and pressure for change // *Journal of Vocational Behavior*. – 1995. – Feb 46(1). – P. 17-39.

References

1. Abul'khanova-Slavskaya K.A. Soznanye kak zhyznennaya sposobnost' lychnosty / K.A. Abul'khanova-Slavskaya. // *Psykholohychesky zhurnal*. – 2009. – T. 30. – # 1. – S. 32–43.
2. Abul'khanova-Slavskaya K.A. Stratehy zhyzny. / K.A. Abul'khanova-Slavskaya. – М., 1991. – 299s.
3. Babochkyn P.Y. Stanovlenye zhyznesposobnoy molodezhy v dynamychno yzmenyayushchemsya obshchestve. / P.Y. Babochkyn. – М., 2000. – 175 s.
4. Vanyshental' S. «Rezylentnost'» uly opravdannyye nadezhdy. Raneny, no ne pobezhdenny. / S. Vanyshental'. – Zheneva : Byse, 1998. – 80 s.
5. Leont'ev D.A. Lychnostnoe v lychnosty: lychnostnyy potentsyal kak osnova samodeternynatsyy / D.A. Leont'ev // Uch. zapys. kafedry obshchey psykholohyy MНU ym. M.V. Lomonosova. Выр. 1 / Pod red. B.S. Bratusya, D.A. Leont'eva. – М.: Смысл, 2002. – S. 56-65.
6. Nesterova A.A. Sotsyal'no-psykholohycheskaya kontseptsyya zhyznesposobnosty molodezhy v sytuatsyy potery raboty: avtoref. dys. avtoref. dys. na soysk. uchen. stepenya d. psykhol. nauk: spets. 19.00.05 – «sotsyal'naya psykholohyya». / A.A. Nesterova. – М., 2011. – 50 s.
7. Razumovskyy O.S. Problema zhyznesposobnosty system / O.S. Razumovskyy, M.Yu. Khazov // *Humanytarnyye nauky v Sybyry*. – 1998. – # 1. – S. 3-740.
8. Рыльская Е.А. Zhyznesposobnost' cheloveka: ponyatyie y kontseptual'nyie osnovyye yssledovanyya / E.A. Рыльская. // *Sybyrskyy psykhol. zhurn*. – 2009. – # 31. – S. 6-12.
9. Selezneva N.T. Zhyznesposobnost' lychnosty: monohrafyya / N.T. Selezneva, N.V. Rublenko, T.Yu. Todysheva. // *Krasnoyar. hos. ped. un-t ym. V.P. Astaf'eva*. – Krasnoyarsk, 2015. – 308 s.
10. Shadrykov V.D. Dukhovnyie sposobnosty / V.D. Shadrykov // *Psykholohyya lychnosty v trudakh otechestvennykh psykholohov*. – SPb.: 2000. – S. 420-426.
11. Shadrykov V.D. Yntellektual'nyie operatsyy. / V.D. Shadrykov – М.: Lohos, - 2006. – 108 s.

Berezovska L. I., candidate of psychological sciences

THEORETICAL ASPECTS OF THE STUDY OF THE VIABILITY OF THE INDIVIDUAL

The article deals with the theoretical aspects of studying the viability of a person. The concept of viability has been disclosed as “the ability to live in all its manifestations”, as “mental resistance, resistance to stress”, as “the ability of a person to overcome unfavorable life circumstances with the ability to recover and use for this of all possible internal and external resources” as “personal or psychological stability”. It was noted that the study of viability was initiated almost simultaneously both in domestic and in foreign psychology. An understanding of viability from four positions have been presented: as the energy potential of a person; as a particular modality of consciousness; as an object of cross-cultural research; as a specific ability. The concept of viability in modern psychological literature has been analyzed. The modern approaches to the study of the phenomenon of human viability have been noted: as a system-wide mental property; as an integral personality trait; as a principle of life; as characteristics that reflect the quality of some of the functions responsible for successful adaptive behavior; as an activity of a subject acting in an objective social determination in the given circumstances. The personality model has been considered, which is viable in the conditions of the socio-political and economic instability of society, as well as in the context of the relationship of its biological, psychological and social aspects as characteristics of the effective performance of the target function, which is determined by the semantic orientations. The author analyzes individual studies of the viability of the person in crisis conditions. The perspectives for the study are the empirical definition of the manifestation, characteristics, and conditions for activating the viability of a person in crisis conditions.

Key words: viability, personality, adaptive behavior.

*Будагьянц Л. М., кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри суспільних наук гуманітарного інституту
НУОУ імені Івана Черняхівського.*

*Осодло В. І., доктор психологічних наук, професор,
начальник гуманітарного інституту
НУОУ імені Івана Черняхівського.*

ПРОБЛЕМА САМОГУБСТВА В СУЧАСНІЙ ФІЛОСОФІЇ

В статті аналізується специфіка сучасних філософських підходів до проблеми самогубства та його попередження. Акцентовані філософськими напрями виміри феномену самогубства розглядаються з точки зору їхнього впливу на комплексні програми попередження самогубства, спрямовані на допомогу людям у важких життєвих обставинах для їхнього «повернення в суспільство», нового цілепокладання та смислотворення.

Ключові слова: смисл життя, погранична ситуація, самогубство, екзистенція, соціальний зв'язок.

В статье анализируется специфика современных философских подходов к проблеме самоубийства и его предупреждения. Акцентированные философскими направления измерения феномена самоубийства рассматриваются с точки зрения их роли в комплексных программах предупреждения самоубийства, направленных на помощь людям в трудных жизненных обстоятельствах для их «возвращения в общество», нового целеполагания и смислотворения.

Ключевые слова: смысл жизни, пограничная ситуация, самоубийство, экзистенция, социальная связь.

У раціональному пізнанні проблема самогубства у належить до кола таких, що не має не лише вичерпного пояснення, але й суворого змістовного визначення. Про нерозв'язність проблеми самогубства у ХХ столітті висловлювалися авторитетні вчені ХХ століття, які, проте, докладали титанічні зусилля в пошуках шляхів її розв'язання. Серед них – фундатор психоаналізу З. Фрейд, організатор нью-йоркського Комітету з вивчення самогубства Г. Зілбург, голова Американської Асоціації суїцидології Е. Шнейдман, канадський дослідник суїциду в армії А. Леенаарс та інші.

Проте, наведені міркування можуть бути поширені на кожен феномен, пов'язаний із специфікою людського існування (життя, творчість, любов, радість, смуток, щастя). З усвідомленням екзистенційної невизначеності як іншого боку екзистенційної свободи людини в науці та філософії новітніх часів пов'язані визначальні «повороти» раціональності (лінгвістичний, антропологічний, соціологічний тощо), що позначили міжпарадигмальний період пошуків нових пізнавальних підходів, звільнених вже не лише від наставництва релігійних інститутів (секуляризація), але й метафізики тотальності. При цьому спільним для всіх недогматичних раціональних пізнавальних практик є інтерес до «справжнього одиничного», переосмислення детермінізму та евентуальності в історії природи та особливо суспільства, переустановлення меж

можливого втручання в досліджувані феномени. Суть підходів посткласичної філософії та науки, що являють собою типи раціональності доби емпіричної свободи індивідів - правової, економічної, політичної, культурної,- в повсякденному існуванні (в суспільствах новоєвропейського типу) на тлі переконфігурування соціальних зв'язків та форм соціальної солідарності.

Для визначення спроможностей посткласичного раціонального пізнання у вивченні проблеми самогубства та розробці пропозицій щодо профілактики самогубства необхідно виявити базові позиції в розумінні феномену людини, в якому вкорінюються всі конструктивні та деструктивні його реалізації. Передусім йдеться про людську свободу волі, що вже в прадавніх релігійних традиціях аврамітського кола (їудаїзм, християнство, іслам) акцентується як людська відмінність (і Божа) від всіх природних та надприродних форми існування. Буттєва наперед-невизначеність, свобода, відкритість до змін, проєктивність людини закладаються в «антропологічній революції», що полягала в зміні форми передавання інформації та програм поведінки – надбудові над природними генетичними штучних знаково-символічних культурних програм, вже не інтегрованих у тілесність індивіда, а в природно-надприродне«тіло» суспільства. Людина в цьому значенні є символічною істотою (Е. Кассілер), більшу частину свого життя здійснює символічні дії, створює символічні

світи (культури), в яких вона лише й може вижити (Г. Плеснер), Автоматично правильні дії людських індивідів забезпечуються вже не інстинктами, а соціальним інститутами, які забезпечують виживання «спільного тіла» суспільства, проте не гарантовано природою, є неминучо застаріваючими, ворожими, репресивними щодо окремого індивіда та самого життя (Г. Зіммель).

Феномен людини полягає в тому, що він являє собою «більше ніж життя» (М. Шелер), завдяки чому саме людина живе «поза своїм тілом», перетворює його інструмент соціальності та об'єкт контролю, а також єдина істота, яка не тільки знає, що смертна» (усвідомлення власної смертності є етапом дорослішання), але й спроможна сказати «ні» реальності та самому життю, при тому, що «все власне людське починається за межами виживання» (Е. Фромм), отже цінності культури мають більшу вартість, ніж життя окремої людини чи групи. У зв'язку з визнанням людського існування як «більшого, ніж життя», звертає увагу маніфестації речників «філософії життя», у яких ірраціональна всюдисюдна «воля-до-життя» (що є злом) є основним концептом «філософського песимізму» А. Шопенгауера, а жорстока творча «воля-для-влади» (що сильніша за прагнення до життя) – оптимістичної філософії Ф. Ніцше.

В цьому розриві природних програм поведінки для окремого індивіда криється «і небезпека, і спасіння». Більше того, соціальні програми поведінки мають забезпечити виживання спільноти, а не окремого індивіда, приписуючи йому жертвувати собою. Репресивний характер культури як джерело психічних розладів висвітлюється З. Фрейдом, який водночас стверджує, що без диктату суспільних норм, що мають обмежити, унормувати, інституціоналізувати насильство, було б неможливим суспільне існування. Разом з цим, слід враховувати, що цінність окремого людського життя є дуже недавньою настановою сучасних суспільств, при тому дуже обмеженого кола з існуючих». Ще більш новим є суспільне визнання того, що життя належить самій людині, з усіма наслідками з цього.

Цінність окремого життя пов'язана із ствердженням так само недавнім феноменом особистості, що за своїм смыслом є суперечним традиційним та тоталітарним культурам (в яких неможливе визнання пріоритету одиничного буття щодо соціальної групи чи інституту). Людська особистість як виокремлене існування, що не

є частиною світу, але в-світі-буттям», «центр буття» та «само-стояння» (В. Малахов), що є власним проектом із власною місією, визначається обраним майбутнім (Ж-П. Сартр). Проте й самою наявністю образу обраного майбутнього, метою і смыслом власного життя, які людина приречена обирати самостійно. «Приречена» - означає тягар і небезпечність екзистенційної свободи, неминучість важкої боротьби проти дегерсоніфікуючих впливів середовища і оточення («світу об'єктивації», за М. Бердяєвим), тиску позбавленого жодного смыслу абсурду зовнішнього існування (А Камю). Але знайденими метою та смыслом життя не лише стверджується особистість, але й її стійкість та опірність різної природи зовнішнім та внутрішнім викликам.

Унікальність сучасної реальності суспільств європейського типу та ситуації особистісного існування полягає в тому, що люди мають справу із невідомою дотепер ситуацією – коли людська тілесність визнається такою, що належить самому індивіду. Вперше в ХХ ст. і в суспільствах європейського типу - людині стало належати її тіло (О. Мешеряков). Якщо свобода тілесності в правовому аспекті означає заборону тілесних покарань, обмеження легального інституціонального насильства та юридичну заборону побутового насильства, при чому до випадків юридично переслідуваного насильства приписуються і психологічне та моральне насильство, що для більшості країн є недавнім нововведенням на рівні норми-закону, проте ще не норми-звички, то і у світоглядному плані вона означає право за власним розсудом розпоряджатися власним тілом та власним життям.

В минулому європейської та у сучасності багатьох неєвропейських культур сучасності людська тілесність не належала самій людині. «Власником» тілесності індивіда був рід, плем'я, володар, Бог, держава, батьки, «партія» тощо. Цим пояснюється несхвальне, а інколи, жорстко заборонювальне ставлення до суїциду, бо право вирішувати, коли жити, а коли померати, належала не самій людині, а спільноті або інституту [1]. Ситуації, в яких припустимо чи навіть належно для людини самогубство, висловлені по-різному в кожній культурі відповідно до соціального становища індивіда. Наприклад, до середини ХІХ століття в більшості країн Європи попри релігійну та правову заборону самогубства як

злочину - вбивства, спрямованого не на інших, а на себе, за яке самогубцю відмовляли в ритуальному похованні на цвинтарі та визнавали недійсним його заповіт, існувало більш м'яке ставлення до «самогубства честі» як альтернатива безчестю (як банкрутство, поразка, невиконання надважливих завдань тощо), принаймні для аристократів. В японській культурі самогубство приписується як гідний спосіб уникнення полону та безчестя. Стосовно самогубств під загрозою репресій в часи СРСР, тут скоріше йдеться про самогубство як заміна страти за острахом ще гіршої смертної кари та поширення покарання на рідних і близьких. Отже, в усіх культурах, особливо в традиційних та тоталітарних, по-різному встановлюються можливі смисли смерті, в тому числі свавільній.

Так само окреслені по-своєму обґрунтування мети і смислу життя людей, згідно із їхньою належністю до визначеної соціальної групи. За твердженням багатьох дослідників феномену самогубства (Е. Дюркгейм, П. Сорокін та ін.), кількість самогубств починає зростати в геометричній прогресії із розвитком цивілізації та культури посттрадиційного типу, що може бути поясненом, з одного боку, прямим демографічним зростанням, індустріалізацією та урбанізацією суспільств (аграрні цивілізації та місцевості не є такими великими за кількістю населення, проте мають більшу інтегрованість індивідів в замкнені спільноти із жорсткою регламентацією поведінки) [2, 6]. З іншого боку, провокуючою причиною може слугувати зміна типів соціальності, перезаснування соціальної солідарності.

Розрив традиційних комунікацій, зміна соціокультурних ідентичностей, систем спотворення, регулювання поведінки індивідів та спільнот при розгортанні індустріального (а потому і постіндустріальної та інформаційної) суспільства із правовою державою вперше в історії створила «людину-саму-по-собі», «людину, залишену саму на себе», що виведена з-під розпорядження соціальних спільнот та інститутів стосовно світогляду, цілі та сенсу власного життя, що відтепер мусять шукати самі.

З іншого боку – виникають нові феномени породжене європейським техногенним суспільством та неєвропейськими суспільствами, що йдуть шляхом індустріалізації та модернізації -

«маси», «масова людина», деперсоніфікація індивідів (край якому покладають тренди інформаційної хвилі цивілізації), що передбачають «автоматизм соціального існування» й абсурдність як безсмісленість особистого існування. Цим пояснюється «бізнесивізація» діяльності релігійних організацій та рухів, традиційних та нетрадиційних, серед них і тоталітарних, і підштовхуючих вірян до суїциду заради «спасіння», в підґрунті ангажованості яких лежить соціально-психологічна потреба у соціальності (спілкування, взаємна підтримка, небайдужість, солідарність) та світоглядні запити на сенс життя, що тепер не приписується, однозначно й суворо, як у минулому, звичаєм та релігією.

Міфологія, релігія, тоталітарні політичні ідеології втратили або втрачають монопольні позиції щодо продукування смислу життя та смерті, постання ж світської культури та вільнорумства перебуває на початкових стадіях та відбувається в умовах «глобального прискорення соціальних змін». Відтак, шок XIX-XX століття пов'язаний із «переоцінкою цінностей» традиційного суспільства, незвичне болісне усвідомлення онтологічної необґрунтованості людських цінностей, негарантованості сакральної перемоги добра над злом, непевності людського благополуччя і самого життя в світі – шерегом криз, нормальних в перехідну добу історії, коли все усталене виявляється минулим та ненадійним.

Визнаючи, що проблема самогубства є не вирішеною остаточно, бо людське існування є унікальним, символічним, наділеним свободою волі, завжди ексцентричним, з притаманним цьому існуванню «опосередкованою безпосередністю», «штучною природністю» та «утопічним місцем» (отже негарантованим), в якому людина не лише «вільновідпущеник природи», але й не «частина світу», яка сама не має частин (біологічної, соціальної, культурної, персональної тощо), а чинники та передумови особистісного існування екзистенційно є злитими в єдність із нелінійними зв'язками, філософія та наука мають у вивченні самогубства застосовувати як генералізуючі методи (пов'язані із статистикою), так і індивідуалізуючі (пов'язані із «розуміючою» парадигмою), надавати інтелектуальне знаряддя смислотворення, самотворення та самовизначення особистості в змінюваному соціальному та персональному середовищі.

Стосовно соціально-гуманітарного пізнання, передусім, філософії, що долучає до процесів смислотворення, суть справи виражає теза А. Камю, про те, що питання самогубства є основним питанням філософії, завданням якої є прояснити, чому це життя заслуговує на те, щоб бути прожитим, не зважаючи на абсурдність, трагізм, жажливість людського буття («Міф про Сизифа»). В «Листах до німецького друга» А. Камю продовжує розвиток цієї думки. Визнаючи, що в бутті не існує цінностей, він стверджує, що культура і все людське існує тому, що цінності обираються людьми, привносяться у світ, за них борються та втримують у бутті. Стосовно людського буття, в ньому також не закладено наперед будь-якого смислу, проте винайдення й привнесення в буття смислу й робить життя власне людським [3]. Таким, що спроможне витримати всі потрясіння, лиха й негаразди, залишитися людським попри нелюдські випробування.

Спроби зрозуміти феномен самогубства пов'язані із висвітленням різних аспектів смислотворення. Оскільки в усіх випадках йдеться про граничні буттєві стани (екстремальний рубіж «екзистенційних ситуацій»), у крайній гостроті висвітлюються фундаментальні питання людського буття як такого: свобода волі, безсмертя, співвідношення душі і тіла, взаємодія людини і Бога, індивіда і суспільства, відношення суб'єкта і об'єкта [4.5]. Разом із визнанням питання про те, чому люди кінчають життя самогубством, не вирішуваним в спробах його осягнення, складаються множинні смислові структури, що виразно висвітлюють сам процес культурного конструювання реальності, в якій люди обирають себе і свої світи, а також виявляються поля можливого докладання зусиль у запобіганні самогубству.

У культурологічному дискурсі про самогубство виявляються смисли життя та смерті, культурно визначені програми поведінки, пов'язані із свавільним закінченням життя – те, як резонансні самогубства стають символом культури (Сократ, Катон, Христос, Вертер) [4].

Однак їхні смисли (історично змінні) виражають цінності шляхетного життя (гідність, громадянський обов'язок, самопожертва, свобода, чуттєва цілісність). Будучи фактично «контрольованим самогубством» - страатою, вони оспівують життя, а не смерть.

Інший підхід до постановки та вивчення проблеми самогубства представлений у

філософсько-психологічній думці ХХ століття (К. Ясперс, А. Камю, В. Франкл, Е. Фромм та інші): оскільки фатальне рішення про самовільний кінець життя, так чи інакше, відбувається в ментальності людини, шукати способи запобігання самогубства слід у сфері світогляду, цілепокладання, смислотворення особистості.

К. Ясперс [11], психіатр і філософ, ґрунтовно репрезентує суть зазначеного підходу (що реалізується в гуманістичній/розуміючій та екзистенційній психології А. Камю [3], логотерапії В. Франкла [7], психоаналізі Е. Фромма [9, 10] та інших). Як безумовна дія, зазначає Ясперс, самогубство не може бути пізнане методами психологічної науки - методами статистичного дослідження і дослідження випадків. Самогубство як філософська проблема виникає за емпіричними обставинами у ментальності (світогляді) людини..

Суголосно Дюркгейму, Ясперс в статті «Про самогубство» з праці «Філософія» (1948) розглядає поширені стереотипи, що склалися навколо моральної статистики самогубств, демонструючи неспроможність статистичних регулярностей в ролі каузальних чинників: «Статистика вивчає частоту цього явища: що в Європі найбільшу схильність до самогубства мають германські народи, що серед країн найбільша частота самогубств в Данії, що в Німеччині частота самогубств вище в північних провінціях, ніж в південних, що частота самогубств зростає з віком, досягає максимуму між 60 і 70 роками, потім знову знижується, що протягом року пік самогубств припадає на травень / червень; що в протестантських землях частота самогубств вище, ніж в католицьких». Отже, ці та інші статистичні закономірності не дають жодного уявлення про окрему екзистенцію: вони не встановлюють жодного закону, якому б підпорядковувалась кожна окрема людина. Статистичний підхід схоплює лише кількісні відносини, дійсні тільки для великих чисел. Вони впливають, але в кожному одиничному випадку не є вирішальними [11].

Були спроби розв'язати проблему самогубства, визнавши кожного самогубця психічно хворим. Проте, виявляється, що психічні хвороби, що фіксується у третини самогубців, чи відхилення від норми, не зв'язані із суїцидом каузальним зв'язком: самогубство – «це не наслідок психічної хвороби, на відміну від того, як температура

є наслідком інфекції», зазначає Ясперс. Лише у деяких хворих самогубство виникає на ґрунті хвороби. Психічне захворювання чи «ненормальність» є лише особливими ситуаціями, що не означають відсутність смислу та не виявляють його. Однак каузальні зв'язки, як і типологізації й статистичні регулярності, висвітлюють минулі особливості спільнот, а не окремого самогубства [11]. Навіть для того, хто потрапив у пограничну ситуацію, вона не є прозорою і зрозумілою, а за причину може послугувати «поверхнєве та оманливе» знання деяких вчень про «негативну свободу» та «виступання в Ніщо».

Зазначене не заперечує важливості каузального, типологічного, статистичного відображення самогубств при усвідомленні їхньої фрагментарності та непрямого характеру. Екзистенціальне ставлення до самогубства, на чому наголошує Ясперс, вказує на необхідність комплексної оцінки та допомоги тому, хто опинився в небезпеці вчинити самогубство: «При психозах єдиний засіб - це стеріти його, поки небезпека не пройде. При зрозумілих кінцевих життєвих обставинах завдання полягає в тому, щоб вирішити ці обставини. Якщо помилково передбачається невиліковна на хвороба або інша загроза, спосіб відтермінування - спробувати переконати, що є можливості більш успішного результату» [11]. Ці види допомоги можуть бути дієвими в ситуаціях, коли загрознає самогубство - це «дія, обумовлена або каузальними, або зрозумілими причинами». Коли ж йдеться не про зовнішньо спричинені, а безумовні дії, у такий спосіб допомога неможлива.

Стосовно тих, хто потрапив в небезпеку «безумовного самогубства» (не зумовленого «зовнішніми умовами»), то допомога можлива через екзистенційну комунікацію та усвідомлене обговорення, що розмикають коло самотності та безумовності. Але розуміюча психологія має обмежити свої домагання, бо «що в кожній окремій людині істинно, бачить тільки той, хто її любить». Психологи ж мають допомогти тим, до кого людина в такій небезпеці буде спроможна вийти на зустріч із катастрофічного буттєвого стану.

Дослідження засвідчують непродуктивність типових «дискурсів засудження» самогубців. Судження щодо самовільних небіжчиків як порушників обов'язків перед собою та іншими є поспішними та безґрунтовними, бо ніхто ззовні не може припинити у позначену

межею свободи особистості таємницю кожної людини, її самовизначення у бутті. Насправді в таких судженнях виявляється намагання відвести від себе небезпеку, захиститися від жаху перед оголеною самогубцем безоднею Ніщо. Проте, слід пам'ятати, що самогубство може бути звинуваченням і викликом щодо переважаючих руйнівних сил, виходом з нищівної ситуації, виразом рішучості і самостійності, як у самогубстві Вальтера Беняміна, що набуло символічного значення протесту та вибору між життям і свободою на користь свободи, завдяки якому порятунок був наданий багатьом переслідуваним нацистами євреям. Тому там, де цінується свідомість відповідальності перед собою, філософи не тільки припускають, але в певних випадках прославляють самогубство. Як пише Ясперс, «опираючись будь-якому світовому існуванню, оскільки воно хоче ствердити себе абсолютним або видати себе за дарувальника абсолютного, така людина послаблює перемогу свого ворога. Але екзистенційно ми від цього здригаємося» [11].

Надзвичайно важливою та парадоксально оптимістичними в справі попередження самогубства є творчість В. Франкла [7, 8]. Іntenції його творів «Людина у пошуках сенсу», «Сказати життю «так». Психолог в концтаборі», «І все ж-таки сказати життю «Так» (1946-1959) підхоплюють розгортання гуманістичного дискурсу про самогубство в тому пункті, на якому зупиняється Ясперс та інші дослідники. Йдеться про ціннісно-смісложиттєві «запобіжники» самогубства в ситуаціях екзистенційних катастроф. На основі рефлексії над власним екстремальним досвідом виживання в концентраційному таборі, Франкл розробляє новий метод екзистенціальної психотерапії - логотерапію.

Згідно з логотерапією, рушійною, творчою, захисною силою людської поведінки є прагнення знайти (створити) та реалізувати існуючий у зовнішньому світі сенс життя. За Франклом, «впертість духу», «воля до смислу» є ключовим власне людським самовизначенням. Пригноблення цієї потреби Франкл іменує екзистенціальною фрустрацією, яка є частою причиною психічних та невротичних розладів особистості, так званих, «ноогенних розладів» (від грецького «ноос» - розум, дух) [7]. Логотерапія допомагає людині зробити своє життя у всіх темпоральних вимірах (минуле, сьогодні, майбутнє) більш

осмисленим, тим самим звільнити його від неврозу, який часто породжується відчуттям безсмысленості, нісенітниці існування.

Водночас виживаємість людини в екстремальних та у буденних обставинах передбачає побудови кола автономії (саморозпорядності, самозаконності) особистості щодо оточуючого середовища, плину подій, збігів обставин тощо, що дозволяє зберігати суб'єктність, отже особистість в агресивних, ворожих, або ж монотонних життєвих контекстах [7]. Отже, не розчинятися в травматичних і навіть граничних ситуаціях, виходити за їхні межі завдяки переважаючій силі особистісних цінностей, цілей, смислів, що спрямовані на майбутнє та часто роблять можливим майбутнє для конкретної людини та її відповідь «Так» життю.

Як і у випадку війни, так і в обставинах екзистенційної пограничної ситуації, шанси на успіх та перемогу залежить від усвідомленої ясності питання про смисл боротьби, що має бути вирішеним заздалегідь, принаймні концептуально, Е. Фромм («Анатомія людської деструктивності»), «Мати чи бути»), «Душа людини»), А. Камю («Міф про Сизифа. Есе про абсурд»), «Листи до німецького друга»), Ж.-П. Сартр («Екзистенціалізм-це гуманізм») звертають увагу на важливість зусиль із формування психологічної та моральної зрілості, соціальної активності особистості, що стосується не лише юнацтва та молоді, але й дорослих, які мають поєднувати всі ступені освіти, просвіти (в яких надзвичайну важливість має гуманітарна складова), суспільних комунікацій (особливо громадянських, стратегічних).

Викладене дає підстави для наступних висновків.

Філософське осягнення проблеми самогубства розгортається через висвітлення його можливості серед інших власне людських феноменів, вкорінених в особливому способі людського існування, що є «більш ніж життям», екзистенційно непередвизначеним, приреченим на свободу та самотворення на підставі онтологічно негарантованих засад-смислів. Парадоксальним чином, резонансні самогубства, перетворюючись на символи культури, слугують ствердженню цінностей гідного життя, його повноти та цілісності.

Замикання в процесі смислотворення в здійсненні окремої екзистенції як глибинний виток можливості самогубства супроводжує перехідні стани соціокультурних систем.

Значне збільшення кількості самогубств із ствердженням посттрадиційних суспільств корелює із зміною форм соціальної інтеграції, соціальних зв'язків, моделей смислотворення. Незнаний до Модерну соціальний тип – вільний від приписів визначеної спільноти абстрактний індивід, - мусить творити себе в розчаклованому світі, спираючись лише на власні сили, що викликає надзвичайне екзистенційне напруження без можливості опертися на попередній колективний досвід, звичай, догму.

Визнаючи проблему самогубств не вирішуваною та навіть невизначуваною, науковці та філософи спільними зусиллями надають концептуальні програми із запобігання самогубств, що передбачають Perezаснування та розширення в змінюваній реальності.

В межах посттрадиційної раціональності виокремлюються різні аспекти феномену самогубства та практики убезпечення від нього. Позитивні науки працюють із умовами та обставинами випадків самогубства – зовнішніми (моральна статистика, соціологія) та внутрішніми (медицина, психологія), філософія розкриває безумовне в екзистенції (смислотворення, трансцендування, проєктивність, комунікативність).

Філософська рефлексія над новоєвропейськими практиками вивчення та профілактики самогубств виявляє засади для системних взаємодій поміж ними. Жодна з них не надає вичерпного рішення, проте більша успішність в даній справі вимагає діяльності за всіма напрямками одночасно із гіпертекстуальною мережею служб допомоги.

Актуальними напрямками розвитку такої мережі є як ресоціалізація та реінтеграція членів суспільства та розвиток соціальних зв'язків/ соціальної солідарності в змінних умовах; розвиток психологічної та моральної опірності, професійної затребуваності та особистої реалізованості, доступність медичної та психологічної допомоги з різних компетентних джерел, консультативна допомога членам родин та близькому оточенню персон в зоні небезпеки самогубства, допомога в формуванні нових цілей та смислів життя, усвідомлення та виходу за межі пограничної ситуації, розширення комунікацій та надання можливостей приєднання до різних груп спілкування, об'єднань громадян.

Список використаних джерел

1. Аванесов С.С, Философская суицидология .Курс лекцій./ С.С ,Аванесов. – Режим доступа: <https://ou.tsu.ru/hischool/suicide/index.htm>
2. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. Пер, с фр / Э. Дюркгейм. - М.: Мысль, 1994. - 399 с.,
3. Камю А. Бунтующий человек./ А. Камю. - М.: Политиздат, 1990. 415 с.
4. Паперно И. Самоубийство как культурный институт. М.: Новое литературное обозрение, 1999. - 252 с
5. Сартр Ж-П. Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології. / Ж-П. Сартр. - К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. — 855 с.
6. Сорокин П.А. Самоубийство как общественное явление. // . "Социологические исследования"/ П.А. Сорокин. – М., 2003.. - № 2. – С. 104-114.
7. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: Пер. с англ. и нем. / В.Франкл.- М.: Прогресс, 1990. - 368 с
8. Франкл В. Сказать жизни «Да». Психолог в концлагере. /В. Франкл. –М.: Альпина Нон-фикшн, 2016. – 240 с..
9. Фромм Е. Бути чи мати / Пер. з нім. О. Михайлова та А. Буряк. / Е. Фромм. — К.: Український письменник, 2010. — 222 с.
10. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. / Э. Фромм. - М.: Республика, 1994. - 448 с.
11. Ясперс К. Философия. Книга 2. Просветление экзистенции. / К. Ясперс. – Изд-во Канон+ РООИ «Реабилитация», 2012. -448 с.

References

1. Avanesov S.S, Fy'losofskaya suy'cy'dology'ya .Kurs lekcij./ S.S ,Avanesov. – Rezhy'm dostupa: <https://ou.tsu.ru/hischool/suicide/index.htm>
2. Dyurkgejm Э. Samouby'jstvo: Socy'ology'chesky'j etjud. Per, s fr / Э. Dyurkgejm. - М.: Мысл', 1994. - 399 с.,
3. Kamyu A. Buntuyushhy'j chelovek./ A. Kamyu. - М.: Poly'ty'zdat, 1990. 415 s.
4. Paperno Y'. Samouby'jstvo kak kul'turnyj y'nsty'tut. М.: Novoe ly'teraturnoe obozreny'e, 1999. - 252 s
5. Sartr Zh-P. Buttya i nishho: nary's fenomenologichnoyi ontologiyi. / Zh-P. Sartr. - К.: Vy'd-vo Solomiyi Pavly'chko «Osnovy'», 2001. — 855 s.
6. Soroky'n P.A. Samouby'jstvo kak obshhestvennoe yavleny'e. // . "Socy'ology'chesky'e y'ssledovany'ya"/ P.A. Soroky'n. – М., 2003.. - # 2. – S. 104-114.
7. Frankl V. Chelovek v poy'skax smysla: Sborny'k: Per. s angl. y' nem. / V.Frankl.- М.: Progress, 1990. - 368 s
8. Frankl V. Skazat' zhy'zny' «Da». Psy'xolog v konczlagere. /V. Frankl. –М.: Al'py'na Non-fy'kshn, 2016. – 240 s..
9. Fromm E. Buty' chy' maty' / Per. z nim. O. My'xajlova ta A. Buryak. / E. Fromm. — К.: Ukrayins'ky'j py's'menny'k, 2010. — 222 s.
10. Fromm Э. Anatomy'ya chelovecheskoj destrukty'vnosti'. / Э. Fromm. - М.: Respubly'ka, 1994. - 448 s.
11. Yaspers K. Fy'losofy'ya. Kny'ga 2. Prosvetleny'e yekzy'stency'y'. / K. Yaspers. – Y'zd-vo Kanon+ ROOY' «Reaby'ly'tacy'ya», 2012. -448 s.

Budagyants L M, candidate of philosophical sciences, Docent

Osjodlo V. I., doctor of Psychological Sciences, Professor

PROBLEM OF SUICIDE IN MODERN PHILOSOPHY

The article analyzes the specificity of modern philosophical approaches to the problem of suicide and its prevention. Leading methodology of studying the phenomenon of suicide are given the general trends of modern philosophy, which caused anthropological and linguistic turn in human and social cognition and expression and serve as a driver of change in the social construction of the human being and there. The attention is crucial philosophical direction dimensions of the phenomenon of suicide are considered in terms of their impact on comprehensive programs for preventing suicide in practices societies European type, which include sociological, socio-psychological, cultural, existential-anthropological aspects and directed both to help the medical, social and psychological nature and cooperation with people in difficult circumstances for their "return to society", a new goal-setting and creation of meanings.

Key words: meaning of life, borderline situation, suicide, existential, social communication.

УДК 159.923 + 159.94 (043.3)

*Вахоцька І. О., кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології Уманського державного
педагогічного університету імені Павла Тичини (м. Умань)*

ПРО ТЕХНОЛОГІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ВETERANAM БОЙОВИХ ДІЙ В АСПЕКТІ ЇХНЬОГО ПОВЕРНЕННЯ ДО УМОВ МИРНОГО ЖИТТЯ

У статті розкрито основні негативні психологічні наслідки виконання службово-бойових завдань в умовах, пов'язаних з ризиком для життя, у зоні проведення антитерористичної операції на сході України, а також технології психологічної допомоги комбатантам в аспекті їхньої психологічної реабілітації і реадaptaції. Розкрито зміст технології психотерапевтичного навчання, що передбачає: корекцію помилкових уявлень відносно стресової реакції, що найчастіше зустрічаються; надання пацієнтові інформації про загальну природу стресової реакції; фокусування на ролі надмірного стресу у розвитку захворювання; приведення пацієнта до самостійного усвідомлення проявів стресової реакції і характерних симптомів ПТСР; розвиток у пацієнта здатності до самоаналізу для ідентифікації характерних для нього стресорів; повідомлення пацієнтові про ту активну роль, яку він відіграє у терапії надмірного стресу.

Ключові слова: антитерористична операція, психологічна допомога, психологічна реабілітація, психологічна реадaptaція, комбатант, ПТСР.

В статье раскрыты основные негативные психологические последствия выполнения служебно-боевых заданий в условиях, связанных с риском для жизни, в зоне проведения антитеррористической операции на востоке Украины, а также технологии психологической помощи комбатантам в аспекте их психологической реабилитации и реадaptaции. Раскрыто содержание технологии психотерапевтической учебы, предусматривающей: коррекцию ошибочных представлений относительно стрессовой реакции, которые чаще всего встречаются; предоставление пациенту информации об общей природе стрессовой реакции; фокусировка на роли чрезмерного стресса в развитии заболевания; приведение пациента к самостоятельному осознанию проявлений стрессовой реакции и характерных симптомов ПТСР; развитие у пациента способности к самоанализу для идентификации характерных для него стрессоров; сообщение пациенту о той активной роли, которую он играет в терапии чрезмерного стресса.

Ключові слова: антитеррористическая операция, психологическая помощь, психологическая реабилитация, психологическая реадaptaция, комбатант, ПТСР.

Актуальність дослідження. З початком бойових дій на Сході Україна зіткнулася з безліччю нових викликів. І один із найважливіших - як допомогти повернутися до мирного життя тим, хто нас боронив від агресора. Загроза власному життю, необхідність вбивати, втрата бойових товаришів, загибель мирних жителів - усе це часто призводить до психологічної травми. Усі негативні наслідки виконання службово-бойових завдань в умовах, пов'язаних з ризиком для життя, є предметом спеціальних психосоціальних реабілітаційних заходів, які здійснюються психологами, медичними і соціальними працівниками. Картина психічного стану і поведінки людини, яка дістала назву «синдром посттравматичного стресу», описує певний спосіб існування у цьому світі. Наше суспільство у цілому, і медична громадськість зокрема, склали свою думку про цей спосіб існування і назвали його хворобою; медики говорять не просто про посттравматичний стрес, але про «синдром посттравматичного стресу».

Аналіз досліджень та публікацій. Результати досліджень українських і зарубіжних авторів проблеми адаптації та реадaptaції в екстремальних умовах представників ризиконебезпечних професій, дозволили відзначити нерозривний зв'язок особистісних змін в екстремальних умовах з характером життєдіяльності особистості у постекстремальний період. При цьому помічено, що екстремальний досвід у одних стимулює потужне особистісне зростання, в інших – стан «перманентної фрустрованості» і деструкції усіх сфер життєдіяльності.

Дослідниками відзначається взаємозв'язок успішності психологічної реабілітації і реадaptaції комбатантів у постекстремальний період як з індивідними, так і індивідуально-психологічними особливостями людини (В.О. Балабушка, А.В. Дацков, Д.Ю. Єрьоменко, О.Д. Сафін та ін.) [1-3 та ін.].

Постановка завдання. Запущений, давно існуючий посттравматичний стресовий розлад лікувати важко. Застарілий підхід полягає у тому, що людина, яка отримала психічну травму,

повинна змінити свою поведінку так, щоб злитися з основною масою співгромадян. Проте «соціальна адаптація» навряд чи допоможе людині, що перебувала тривалий час в екстремальних умовах, повернути душевний спокій і радість життя. Такий підхід може вселити ветеранові, що для одужання він повинен змінювати свою поведінку, щоб стати як усі, «нормальним», тобто перестати дяти, думати і відчувати по-своєму, «не як усі». Необхідно застосування нових підходів, які спрямовують особистісні ресурси комбатантів на активне конструювання соціальної реальності.

Мета статті - розкрити зміст технології психотерапевтичного навчання, що передбачає активну та конструктивну участь комбатантів у поверненні їх до умов мирного життя.

Виклад основного матеріалу. У більшості ветеранів, що намагаються адаптуватися, привчити себе до «нормальної» поведінки, головні труднощі виникають через те, що їм як лікування пропонують просто забути минуле. А це часто означає, що з пам'яті будуть зтерті не лише потворні образи війни, але також уроки благородства, дисципліни, честі і мужності. Такий шлях не веде до цілісності. Фактично, цей підхід пропонує лікувати симптоми захворювання, а не його причину, і метою такого лікування має бути не здоров'я, а відповідність загальноприйнятим нормам поведінки. Тому можна припустити, що такий шлях «соціальної адаптації» нездатний привести до істинного одужання. Для багатьох ветеранів минула війна досі є присутньою в їхньому житті. Пов'язані з війною переживання і спогади для них є реальними «тут і зараз». Тобто щоб виконати рекомендацію «будь тут і зараз», їм необхідно згадати те, що було раніше.

Іншим негативним наслідком цього підходу є те, що пацієнти, що повірили у нього, не зумівши змусити себе дяти, думати і відчувати так, як «прийнято» у нашому суспільстві, прийдуть у відчай і втратять віру в одужання. Насправді ж на шляху до істинного, а не ілюзорного зцілення, не таким вже важливим є вести себе «як усі», але дуже важливим є бути гранично чесним з самим собою, оцінюючи те, що відбувається у житті зараз. Якщо сьогодні на обставини життя великий вплив справляють спогади, що хвилюють, поведінка, а образ думок і почуттів прийшли у спадок з минулого, дуже важливим є чесно

визнати їхнє існування, навіть якщо комусь це здасться «ненормальним». Поступово дізнаючись, яким чином «травмуючі події» вплинули на життя комбатанта, він водночас прийде до розуміння того, що зцілення - процес глибоко особовий та охоплює майже усі сфери його життя, а значить - не може зводитися до однієї лише «соціальної адаптації». Подібним же чином і «соціально-адаптаційний» підхід до проблем людей, що побували за гранню нормального людського досвіду, утримує у межах тих стандартів і цінностей, які властиві звичайному, далекому від небезпеки життю. Правильні дії вимагають порушення штучних меж, які ми самі поставили: хворобливі явища, породжені екстремальною ситуацією, слід лікувати нестандартними методами, вийшовши за межі штучної схеми «соціальної адаптації».

Тому головна мета психологічної реабілітації і реадптації як різновидів психологічної допомоги - здійснення соціальної інтеграції: повернути людину з аномії пограничної ситуації до соціальної норми, стабілізувати її соціальний статус, направити особистісні ресурси на активне конструювання соціальної реальності, місця існування. Вона є складовою соціальної інтеграції ветеранів бойових дій - поняття, що синтезує реалізацію особистих, майнових, політичних прав, соціальних інтересів, освітніх і соціальних послуг, психологічної допомоги, житлового сервісу. Прийняті законодавчі акти та існуюча організація соціального захисту ветеранів бойових дій явно недостатні і потребують подальшого розвитку і вдосконалення. А організаційна культура, професіоналізм і компетентність фахівців соціальних служб не відповідають сучасній ситуації, то ж потрібна ширша система технологій психологічної допомоги, врахування регіонального аспекту соціального захисту. Формування соціальної інтеграції у перспективі дозволить використати потенціал ветеранів бойових дій у напрямі стабілізації суспільства, розвитку демократичних реформ, вирішення стратегічних завдань національної безпеки.

Соціально-психологічна адаптація до нового життєвого середовища містить рівні, різні за метою і засобами здійснення: соціально-психологічна компенсація кризового характеру звільнення; корекція ціннісно-нормативної основи поведінки; формування ефективних поведінкових стратегій. Адекватною формою роботи з

ветеранами є спеціальні адаптаційні курси, інтегровані до навчальних програм професійної перепідготовки.

Забезпечення успішної соціально-психологічної адаптації ветеранів бойових дій є проблемою і особистісною, і державною, оскільки її вирішення дає можливість перейти до нових видів діяльності, соціальних ролей, статусів, забезпечує ефективність залучення підготовлених фахівців, допомагає успішно їм конкурувати на ринку праці. Професійна перепідготовка ветеранів бойових дій залишається найбільш широкою організаційно-адаптаційною формою роботи з ними, засобом їхньої інтеграції до нової системи соціально-трудоих стосунків.

Картина психічного стану і поведінки людини, яка дістала назву «синдром посттравматичного стресу», описує певний спосіб існування у цьому світі. Наше суспільство у цілому, і медична громадськість зокрема, склали свою думку про цей спосіб існування і назвали його хворобою; медики говорять не просто про посттравматичний стрес, але про «синдром посттравматичного стресу». Програми психотерапевтичної допомоги ветеранам часто мають назву «Сприяння соціальній адаптації», але однієї соціальної адаптації недостатньо для того, щоб людина перестала боятися, тривожиться.

Якщо сьогодні на обставини життя великий вплив справляють спогади, що хвилюють, поведінка, образ думок і почуттів, які прийшли у спадок з минулого, дуже важливим є чесно визнати їхнє існування, навіть якщо комусь це здається «ненормальним». Поступово дізнаючись, яким чином «травмуючі події» вплинули на життя ветерана бойових дій, він одночасно прийде до розуміння того, що зцілення - процес глибоко особистісний і охоплює майже усі сфери його життя, а значить, не може зводитися до однієї лише «соціальної адаптації».

Принципи терапії і корекції ПТСР:

негайний початок лікування після психотравми з метою відвертання розвитку хронічної форми ПТСР;

комплексне багаторічне лікування, що містить фармакотерапію і психотерапію; індивідуальна психотерапія.

Основне завдання: допомогти пацієнтові усвідомити істинну природу його проблеми, добитися вирішення внутрішніх конфліктів і подолання життєвої кризи.

Ветерани бойових дій, що мають подібні ознаки, потребують надання медико-психологічної допомоги, спеціальних заходів психокорекції і психотерапії. У прояві участі, турботи і зацікавленості їхніми переживаннями достатньою мірою може бути надана їм необхідна психологічна допомога. В індивідуальних бесідах з ними необхідно дати можливість висловити їм усе наболіле, уважно їх вислухати, виявивши при цьому зацікавленість їхніми оповіданнями. На наступному етапі доцільно роз'яснити, що з ними відбувається те, що це тимчасові переживання, які властиві усім, хто брав участь у бойових діях. Наочним прикладом цього міг би слугувати художній фільм «The railway man». Крім того, необхідно сформувати у цих учасників бойових дій почуття товариської підтримки та впевненість, що їх розуміють і завжди готові їм допомогти. Найголовніше - не допустити виникнення почуття самотності і зануреності їх у це почуття.

На сьогодні добре зарекомендував себе така технологія психотерапевтичного навчання, який містить шість компонентів:

корекція помилкових уявлень відносно стресової реакції, що найчастіше зустрічаються;

надання пацієнтові інформації про загальну природу стресової реакції;

фокусування на ролі надмірного стресу у розвитку захворювання;

приведення пацієнта до самостійного усвідомлення проявів стресової реакції і характерних симптомів ПТСР;

розвиток у пацієнта здатності до самоаналізу для ідентифікації характерних для нього стресорів;

повідомлення клініцистом пацієнтові про ту активну роль, яку він відіграє у терапії надмірного стресу [4].

У зв'язку з цим важливим є навчити пацієнта методам релаксації, оскільки почуття тривоги і напруги дуже часто супроводжує його тривалий час після травми. Тут також необхідно застосовувати доцільні ситуації форми групової та сімейної, подружньої терапії, а також соціально-історичної корекції.

Основне завдання групової психотерапії: допомогти хворому впоратися з відчуттям провини, станом безпорадності і безсилля, емоційним відчуженням, дратівливістю, гнівом і набути втраченого почуття контролю над оточенням, станом безпорадності і безсилля. Дуже важливими є

групи підтримки, в яких пацієнтові допоможуть глибше розібратися у значенні травматичної події та її наслідків. Наприклад, у США протягом багатьох років існують групи підтримки ветеранів в'єтнамської війни, у Києві - група для жертв насильства.

У контексті сімейної психотерапії необхідно розповісти родичам про клінічні ознаки ПТСР, про переживання і почуття хворого, про принципи поведінки родичів у цій ситуації. Обов'язково необхідно проінформувати їх про тривалість перебігу цього захворювання і про можливий *flashbacks*-ефект. З близькими родичами також потрібне проведення психотерапевтичних сеансів, бо дуже часто поведінка хворого може сприяти розвитку у них пограничних психічних розладів. Робота з сім'ями повинна здійснюватися безпосередньо при виконанні частинами службово-бойових завдань, коли інформація, що поступає з зони АТО оперативно і своєчасно у можливому обсязі доводиться до членів сімей військовослужбовців, широко пропагується успішне виконання службово-бойових завдань, приклади мужності, рішучості, добросовісного виконання військового обов'язку.

У бесідах з членами сімей їм надаються такі рекомендації:

уважне і зацікавлене слухання оповідань свого партнера про те, що йому довелося пережити. Дуже важливо цій людині виговоритися, особливо при моральній підтримці близької та коханої людини. Необхідно поділитися своїми переживаннями за час відсутності чоловіка і членам сім'ї;

постаратися надати допомогу психологічно повернутися до нормального, звичного життя;

проявити увагу і терпіння до проблем чоловіка, які неминуче виникають після бойового стресу, до його психологічного дискомфорту, до підвищеної дратівливості, можливого тривалого депресивного стану і т. п. Це тимчасові явища, необхідно допомогти йому з ними впоратися;

необхідно враховувати, що за час розлуки, пов'язаної з виконанням чоловіком службово-бойових завдань, і він, і дружина дещо змінилися. Необхідний деякий час, щоб знову звикнути один до одного. Повернення чоловіка до звичного спільного життя може відбуватися не без ускладнень, то ж треба виявити розуміння і терпіння;

особливу увагу необхідно приділити дітям. Важливо, щоб при відновленні звичних стосунків з чоловіком вони не залишилися без належної уваги і турботи;

створити сприятливу інтимну обстановку. Дружині чи коханій жінці необхідно дати зрозуміти партнерові, що він їй потрібен і вона піде йому назустріч;

не заохочувати вживання чоловіком алкоголю. Постаратися тактовно дати йому зрозуміти, що це згубно для нього, шлюбних чи сімейних стосунків і у цілому для сім'ї.

Основне завдання подружньої психотерапії: допомогти подружжю пристосуватися до тих змін, які відбулися для обох. При її проведенні необхідно враховувати сексуальні проблеми ветеранів, пов'язані з їхнім військовим минулим (гомосексуальна поведінка в ізольованих військових зонах, насильство жінок на окупованих територіях, перенесені венеричні захворювання і т. п.).

Основне завдання соціально-історичної корекції: редукація переживань і реакцій протесту проти громадської зневаги. Шляхи досягнення: обговорення історичної ситуації і визнання заслуг ветеранів у засобах масової інформації, соціальне схвалення учасників військових дій, стимуляція їхньої соціальної активності і затребуваності.

Адаптація повинна в основі своїй мати комплекс заходів з формування підтримки ветеранів бойових дій як у сфері соціально-правових стосунків, так і у сфері суспільної психології, моральних стосунків. Цим і відрізняється адаптація від реабілітації. Іншими словами, має бути реалізована у тому або іншому ступені потреба цих людей у суспільному визнанні, виконаному ними обов'язку та їхньої суспільної підтримки. На жаль, необхідно відмітити, що далеко не завжди суспільна думка у країні є об'єктивною в оцінці їхнього внеску у безпеку держави та її громадян. Приклади тому мають місце у маршрутних таксі та інших громадських місцях.

Цей етап адаптації багатий виникненням міжособистісних конфліктів усередині самих військових колективів, де частина військовослужбовців не брала безпосередньої участі у бойових діях та перебувала весь цей час у пункті постійної дислокації. Ще за радянських часів серед військовослужбовців, хто брав участь в афганській авантурі радянського керівництва, був негласний внутрішній розподіл на тих, хто «там був» і тих, хто там воював.

Для структур по роботі з особовим складом у цей час особливим напрямом їхньої діяльності повинні стати підготовка і проведення масових культурно-дозвільних заходів з пропагування бойової діяльності особового складу, подвигів, прикладів мужності, добросовісного виконання свого військового обов'язку, причому не лише окремих воїнів, але й цілих підрозділів, екіпажів, розрахунків. Форми роботи: тематичні вечори, вечори-портрети, вечори вшанування героїв, вечори мужності і т. п. Для участі у цих заходах необхідно активно залучати представників місцевих органів влади, громадськості, батьків, родичів, членів сімей військовослужбовців, ефективно використовувати зняті у зоні АТО відеоматеріали, фотодокументи. Не зайвим буде організувати перегляд художніх фільмів, де висвітлюється сумлінне виконання службового обов'язку, патріотизму («Перл-Харбор», «З міркувань совісті» та ін.).

Висновки. Життєвий досвід - найбагатше джерело знань про наші власні сильні і слабкі сторони. Тому істинне фізичне і душевне здоров'я полягає не у тому, щоб відповідати чийсь нормам і стандартам, а у тому, щоб прийти до згоди з самим собою і реальними фактами власного життя. Саме важливе, що слід знати про посттравматичний стрес: навіть після довгих років заміщення, страху і депресії, можна знову набути життєвої рівноваги, якщо поставити перед собою таку мету і наполегливо йти до неї. Це доведено на прикладі багатьох людей, що пережили травму і довго страждали від

посттравматичних хворобливих явищ. Навчившись розпізнавати наслідки пережитих екстремальних обставин, люди розуміють, що вони є цілком нормальними, що хворобливі явища - природний результат важких подій у минулому. Таке розуміння призводить до внутрішнього прийняття того, що сталося у житті, і до примирення з самим собою.

Справжнє зцілення як раз і полягає у тому, щоб примиритися з самим собою, побачити себе таким, як є насправді і, вносячи зміни у своє життя, діяти не усупереч власній індивідуальності, а в союзі з нею. Це і є істинне завдання зцілення. Змінити минуле людина не вже у силах: його не зробиш прекраснішим або хоч би менш потворним, але його справжні почуття, уявлення про себе, про минуле, про те, який сенс закладений у ньому, - можуть стати іншими.

Подальша розробка зазначеної проблеми передбачає вивчення механізмів і темпорального аспекту адаптації та дезадаптації особистості комбатанта у постекстремальних умовах; методів корекційної роботи з «адаптаційною зоною» в осіб у постекстремальних умовах для запобігання стабілізації негативних особистісних змін, розкриття та поглиблення позитивних змін з метою особистісного і професійного зростання, реалізації творчого, духовного потенціалу особистості, виявлення особливостей роботи з психологічної реадaptaції комбатантів, які продовжують військову службу і тих, хто був демобілізований.

Список використаних джерел

1. Дацков А.В. Психологічні особливості постекстремальної адаптації учасників антитерористичної операції : дис. канд. психол. наук : 19.00.09 – психологія діяльності в особливих умовах / Дацков Антон Володимирович. – Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2017. – 175 с.
2. Єрьоменко Д.Ю. Комплексна програма відновлення психологічної стійкості прикордонників та результати її перевірки /Д.Ю. Єрьоменко// Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні та психологічні науки / [гол. ред. О.В. Діденко]. – Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2016. – №2 (76). – С. 367–382.
3. Балабушка Є.О., Сафін О.Д. Індивідуально-психологічні особливості і ступінь вираженості посттравматичного стресового розладу як чинники успішності психологічної реабілітації комбатантів /Сафін О.Д., Балабушка Є.О./ Проблеми екстремальної та кризової психології. – Збірник наукових праць. - Вип. 19. – Харків: НУ ЦЗУ, 2016. – С. 171-182.
4. Фонтана Д. Как справиться со стрессом. Как справиться с кризисом / Д. Фонтана, Г. Перри. – М. : Педагогика-Пресс, 1995. – 352 с.
5. Dackov A.V. Psichologichni ocoblivocsti postektremal'noi adaptacii uchacnikiv antiterorictichnoi operacii : dis. kand. psicol. nauk : 19.00.09 – psichologija dijaj'nocti v ocoblivix umovax / Dackov Anton Volodimirovich. – Nacional'na akademija Derzhavnoi prikordonnoi cluzhbi Ukraini imeni Bogdana Xmel'nic'kogo. – Xmel'nic'kij, 2017. – 175 s.
6. Eyr'omenko D.Y. Kompleksna programa vidnovlennja psichologichnoi ctijkocsti prikordonnikov ta rezul'tati ii perevirki /D.Y. Eyr'omenko// Zbirnik naukovix prac' Nacional'noi akademii Derzhavnoi prikordonnoi

cluzhbi Ukraïni. Serija: pedagogichni ta psichologichni nauki / [gol. red. O.V. Didenko]. – Xmel'nic'kij : Vidavnistvo NADPCU, 2016. – №2 (76). – С. 367–382.

7. Balabushka E.O., Safin O.D. Individual'no-psichologichni ocoblivosti i ctupin' virazhenosti pocttravmatichnogo ctrecovogo rozladu yak chinniki ucpihnocti psichologichnoï reabilitacii kombatantiv /Safin O.D., Balabushka E.O./ Problemi ekstremal'noï ta krizivoï psihologii. – Zbirnik naukovih prac'. - Vip. 19. – Harkiv: NU CZU, 2016. – С. 171-182.

8. Fontana D. Kak cpravit'cja co ctreccom. Kak cpravit'cja c krizicom / D.Fontana, G. Perri. – М. : Pedagogika-Precc, 1995. – 352 с.

References

1. Daczkov A.V. Pcy'xologichni ocobly'vocti poctektremal'noyi adaptacziyi uchacny'kiv anty'terory'cty'chnoyi operacziyi : dy'c. kand. pcy'xol. nauk : 19.00.09 – pcy'xologiya diyal'nocti v ocobly'vy'x umovax / Daczkov Anton Volody'my'rovych. – Naczional'na akademiya Derzhavnoyi pry'kordonnoyi cluzhby' Ukrayiny' imeni Bogdana Xmel'ny'cz'kogo. – Xmel'ny'cz'ky'j, 2017. – 175 с.

2. Yer'omenko D.Yu. Komplekna programa vidnovlennya pcy'xologichnoyi ctijkociti pry'kordonny'kiv ta rezul'taty' yiyi perevirky' /D.Yu. Yer'omenko// Zbirny'k naukovy'x prac' Naczional'noyi akademiyi Derzhavnoyi pry'kordonnoyi cluzhby' Ukrayiny'. Serija: pedagogichni ta pcy'xologichni nauky' / [gol. red. O.V. Didenko]. – Xmel'ny'cz'ky'j : Vy'davny'ctvo NADPCU, 2016. – #2 (76). – С. 367–382.

3. Balabushka Ye.O., Cafin O.D. Indy'vidual'no-pscy'xologichni ocobly'vocti i ctupin' vy'razhenosti pocttravmaty'chnogo ctrecovogo rozladu yak chy'mny'ky' ucpihnocti pcy'xologichnoyi reabilitacziyi kombatantiv /Cafin O.D., Balabushka Ye.O./ Problemy' ektremal'noyi ta kry'zovoyi pcy'xologiyi. – Zbirny'k naukovy'x prac'. - Vy'p. 19. – Xarkiv: NU CzZU, 2016. – С. 171-182.

4. Fontana D. Kak cpravy't'cya co ctreccom. Kak cpravy't'cya c kry'zy'com / D. Fontana, G. Perry'. – М. : Pedagogy'ka-Precc, 1995. – 352 с.

Vahotska I. O., associate Professor in psychological sciences,

ABOUT THE TECHNOLOGIES OF PSYCHOLOGICAL HELP TO VETERANS OF BATTLE ACTIONS IN ASPECT OF THEIR RETURN TO TERMS OF PEACEFUL LIFE

In article the basic negative psychological consequences of implementation of official-battle tasks are exposed in the terms related to the risk for life, in the zone of realization of anti-terror operation on east of Ukraine, and also technology of psychological help of combatants in the aspect of their psychological rehabilitation and readaptation. It is marked on that primary objective of psychological rehabilitation and readaptation as varieties of psychological help - realization of social integration: to turn a man from disorder of frontier situation to the social norm, to stabilize her social status, to point personality resources at the active constructing of social reality, place of existence.

The veterans of battle actions that have signs of PTSD need the grant of medical and psychological help, special events of psychocorrection and psychotherapy. In the display of participation, anxiety and personal interest their experiencing in a sufficient degree can be given to them a psychological help is needed. In individual conversations with them it is necessary to give an opportunity to expound to them all painful, attentively to hear out them, showing here the personal interest by their stories. On the next stage it is expedient to explain, that with them takes place that it the temporal experiencing, what peculiar all, who took participating in battle actions. It is in addition, necessary to form in these participants of battle actions of sense of companionable support and confidence, that they are understood and always ready to them to help. More main all - to shut out the origin of sense of loneliness and deepening them in this sense. In this connection important is to teach a patient to the methods of relaxation, as sense of alarm and tension very often accompanies him long time after a trauma. Here it is also necessary to apply the expedient situations of form of group and domestic, matrimonial therapy, and also social-historical correction.

Maintenance of technology of psychotherapy studies that provides for is exposed: correction of erroneous presentations in relation to a stress reaction, that meet mostly; a grant to the patient of information is about general nature of stress reaction; focusing is on the role of excessive stress in development of disease; bringing a patient over is to independent realization of displays of stress reaction and characteristic symptoms of PTSD; development for the patient of capacity for self-examination for authentication of characteristic for him stressors; a report to the patient is about a that active role that he plays therapy of excessive stress.

Key words: anti-terror operation, psychological help, psychological rehabilitation, psychological readaptation, combatant, PTSD.

Вінтоняк В. Ф., кандидат психологічних наук, доцент кафедри суспільних наук НУОУ імені Івана Черняхівського
Іванова О. А., кандидат психологічних наук

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ПАРИТЕТНОЇ ДЕМОКРАТІЇ (ЗА ДОСВІДОМ НАТО)

У статті розглянуто проблему паритетної демократії в Україні. Висвітлено досвід запровадження гендерного паритету в державах-членах НАТО. Наведено приклади втілення принципу гендерної рівності в НАТО. Проаналізовано впровадження гендерного підходу в діяльність Збройних Сил України. Розкрито досягнення та недоліки у сучасних Збройних Силах України в контексті забезпечення рівних прав жінок та чоловіків. Запропоновано шляхи подальшого розвитку вітчизняної армії у напрямі гендерних трансформацій.

Ключові слова: гендер, паритетна демократія, збройні сили, НАТО, гендерна рівність.

В статье рассмотрена проблема паритетной демократии в Украине. Освещен опыт внедрения гендерного паритета в государствах-членах НАТО. Приведены примеры воплощения принципа гендерного равенства в НАТО. Проанализированы внедрения гендерного подхода в деятельность Вооруженных Сил Украины. Раскрыты достижения и недостатки в современных Вооруженных Силах Украины в контексте обеспечения равных прав женщин и мужчин. Предложены пути дальнейшего развития отечественной армии в направлении гендерных трансформаций.

Ключевые слова: гендер, демократия, вооруженные силы НАТО, гендерное равенство.

Постановка проблеми. На сьогодні членство в ЄС є однією з головних стратегічних цілей України, а європейські принципи – основним орієнтиром розвитку держави. Але, зазвичай, питання євроінтеграції в Україні зводяться до політичних, правових, галузевих, військових та економічних складових, які прописані в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС. Водночас, однією із найважливіших умов розбудови демократичної держави є забезпечення рівних прав і свобод громадян України та ліквідація усіх форм дискримінації за будь-якими ознаками, в тому числі і за ознакою статі. Тому однією із умов входження країни до Євросоюзу та НАТО є побудова на її теренах гендерно збалансованого суспільства, в перспективі – паритетної демократії. Характер і ступінь участі жінок у всіх суспільно-політичних сферах є основним показником якості демократичної культури та зрілості суспільства. Тож, вивчення світового досвіду, запровадження гендерного паритету та практики втілення його в життя в нашій державі є досить актуальним.

Аналіз останніх публікацій. Взаємопов'язана група (кластер) понять і концепцій, похідних від категорії “гендер”, уже давно і міцно увійшла до суспільної науки: гендерний підхід, гендерні дослідження, гендерна політика, гендерна рівність, гендерний паритет, гендерна демократія тощо.

Цим питанням присвячено провідні наукові праці (Дж. Батлер, Ш. Берн, Дж. Б. Елштайн, О. Здравомислової, І. Кльоциної, О. Кисельової, О. Кісь, Л. Кобелянської, С. Оксамитної, С. Павличко, М. Скорик, В. Кравця, Т. Говорун, О. Кікінежді, Н. Грицяк), праці вчених, що заклали підвалини філософсько-правового дослідження феномену прав людини та людини в праві, зокрема М. Костицький, А. Колодій, О. Тихомирова, К. Левченко, Т. Мельник, Н. Гапон та ін.

Дослідженню гендерних особливостей військової організації, прав людини і основних свобод військовослужбовців присвячені праці Ян Ли, Ханс Борна, Л. Будагянц, Н. Вавілової.

Мета статті: аналіз особливостей впровадження гендерного підходу в діяльність Збройних Сил України на досвіді країн НАТО.

Виклад основного матеріалу. Введення в широкий ужиток у 80-х роках ХХ ст. терміну “гендер” поряд з терміном “стать” віддзеркалює виниклі зміни бачення природи “жіночого” та “чоловічого” в просторі культури, котрі викликали необхідність розведення біологічного та соціокультурного при розгляді останніх. Якщо стать визначається біологічно, то пов'язаний зі статтю гендер конструюється суспільством згідно з очікуваннями та нормативними приписами щодо поведінки представників різних статей [3].

Цей термін має складну конструкцію, що складається з індивідуальних та суспільних уявлень про місце і роль особи у суспільстві, при цьому кожна особа належить до чоловічої, чи жіночої статі (групи, виду, роду) [7, С. 20-21].

Згідно з теорією соціального конструювання гендеру двома підвалинами останнього є: 1) система соціалізації, розподілу праці, система гендерних ролей, родина, засоби масової інформації; 2) самі індивіди, що певним чином усвідомлюють себе у зв'язку з образами мускулітності та фемінності (гендерна ідентичність), сприймають та відтворюють існуючі норми та ролі в поведінці. Гендерні системи тримаються як на функціонуванні соціальних інститутів, так і на усвідомлюваній чи неусвідомлюваній поведінці самих жінок та чоловіків [3].

Таким чином, “гендер” – це перш за все соціальна приналежність до певної статі, уявлення індивідів про рольові характеристики та поведінкові особливості тієї статі, до якої вони належать.

За останній час поняття “гендер” набуло важливого сенсу і у військовій сфері. Роль жінок в збройних силах не сходить з порядку денного в більшості демократичних держав. Незважаючи на те, що за останні 40 років можливості військової служби для жінок значно розширилися, навіть в арміях з найбільшою часткою жінок-військовослужбовців (як в США), вони складають не більше 15% особового складу. До недавнього часу, жінки в армії, в основному займали посади, пов'язані з безпосереднім забезпеченням бойових дій, матеріально-технічним постачанням, виконанням адміністративних функцій, доглядом за пораненими і вирішенням інших завдань пов'язаних з медициною. Сьогодні жінки служать в арміях більшості держав-членів НАТО та вибір відкритих для них посад повсюдно розширився. Проте, жінки-військовослужбовці й досі страждають від дискримінаційних заходів і дій. Наприклад, у багатьох країнах жінкам заборонено займати стройові посади. Крім того, жінки стикаються з дискримінацією в плані просування по службі: на командні посади їх назначають лише у вигляді винятків. З цієї точки зору, відмінності в ставленні до жінки-військовослужбовця помітне не тільки між державами, але і між видами збройних сил (ВМС, СВ, ПС) в межах однієї країни [11].

Служба жінок в збройних силах – це, перш за все, питання прав людини, що

передбачає право жінок на військову службу. Участь в обороні країни і служба в її збройних силах нерозривно пов'язані з правами та обов'язками будь-якого громадянина. Право жінок на вступ на військову службу є важливим аспектом демократизації збройних сил з точки зору належного представництва усіх груп даного суспільства в даній організації. Наприклад, таке право було одним з центральних питань інтеграції афроамериканців в суспільство США, або католиків – в суспільство Німеччини, де в 70-і роки ХХ століття Бундесвер проводив курс на збільшення числа офіцерів-католиків з метою демократизації командування і залучення представників усіх груп цивільного населення країни. Ці приклади показують, що армія не тільки є відображенням суспільства, але може також сприяти боротьбі соціальних груп (наприклад, афроамериканців в США) за рівні права або, навпаки, гальмувати подібні процеси (як у багатьох випадках до цих пір відбувається відносно жінок) [11].

На сьогоднішній день у збройних силах більшості держав існує розуміння того, що для підвищення якості функціонування військової організації як такої, необхідно не тільки включати в лави збройних сил представниць жіночої статі, але й чітко розрізняти ролі і потреби жінок і чоловіків військовослужбовців. Досягти цього неможливо без розвитку потенціалу самих збройних сил в області вирішення гендерних питань. У багатьох країнах військові усвідомили, що, використовуючи змішані контингенти, які складаються з військовослужбовців обох статей, вони можуть домогтися більш ефективного виконання своїх задач. Тому у збройних силах більшості країн намагаються збільшити прийом на службу, утримання в своїх рядах і просування по службі жінок.

В ході збройного конфлікту або в ситуаціях, пов'язаних з загрозами, стать, вік, обмежені можливості, етнічне походження, сексуальна ідентичність або соціальне становище особи, безпосередньо впливає на те, як ця особа сприймає насильство і безпеку, бере участь в цих явищах, і яким чином вони її зачіпають.

Поняття “гендер” має відношення не тільки до жінок, але і до чоловіків. У збройних силах уявлення про те, що означає бути чоловіком або жінкою (гендерні ролі), суттєво впливає на ставлення військовослужбовців жіночої та чоловічої

статі один до одного і на їх взаємодію з місцевим населенням. Таким чином, інтеграція гендерних аспектів дає можливість не тільки спонукати збройні сили до використання потенціалу і жінок, і чоловіків, але й суттєво підвищити безпеку і ефективність виконання збройними силами своїх завдань [6].

Збройні Сили України не стали винятком, адже у період соціальних проблем, військових конфліктів важливо враховувати інтереси всіх категорій громадян і громадянок, які залучені до розв'язання конфліктів і встановлення миру в країні.

В умовах війни збройні сили повинні використовувати весь наявний потенціал і можливості особового складу і держави, необхідно забезпечити повну інтеграцію військовослужбовців обох статей. Крім цього, жінки-військовослужбовці можуть привнести в діяльність збройних сил особливі переваги – наприклад, вони легше встановлюють контакти з місцевим населенням.

Нажаль, й досі в збройних силах не тільки України, а й багатьох інших країн, жінки піддаються дискримінації щодо доступних для них посад і просуванню по службі. При цьому військовослужбовці обох статей стикаються з серйозними труднощами, пов'язаними з необхідністю поєднувати батьківські обов'язки зі зміною місць дислокації і умовами служби. У цій ситуації моніторинг кадрових процесів з урахуванням відмінностей в досвіді і потреб жінок, і чоловіків сприяє набору на службу, утриманню в рядах збройних сил і кар'єрного росту обдарованих жінок і допомагає запобігти їх звільненню з лав збройних сил після народження дітей [1].

Впровадження гендерної рівності, як основи демократії, мають довготривалу історію. Одним із перших базових нормативних актів з даної проблематики стала “Загальна декларація прав людини”, яка була затверджена Генеральною Асамблеєю ООН в 1948 р., де рівні права чоловіків та жінок були визначені як один із головних факторів стабільності у світі. Фундаментальні положення цього документу знайшли своє втілення у конституціях більш ніж ста країн світу [10].

Серед найважливіших складових концептуальної та нормативної бази політики гендерної рівності слід зазначити наступні міжнародні нормативні акти: Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Міжнародний пакт про

економічні, соціальні та культурні права, прийняті Генеральною Асамблеєю ООН 1966 р.; Декларація про ліквідацію дискримінації стосовно жінок від 7 листопада 1967 р. (Резолюція 2263 (XXII) Генеральної Асамблеї ООН); Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 18 грудня 1979р. (ратифікована Україною в 1980 р.); Пекінська декларація і Платформа дій, прийняті Четвертою Всесвітньою конференцією ООН зі становища жінок (вересень 1995 р., Пекін) [4, 5].

На сьогоднішній день широкий політичний план дій НАТО з питань гендерної політики базується на Резолюції Ради безпеки ООН 1325 “Жінки, мир, безпека”, затвердженої у 2000 році та на наступних резолюціях РБ ООН (№№1820(2008), 1888(2009), 1889(2009), 1960(2010), 2106(2013) і 2122(2013)), а також на Стратегічній концепції НАТО, прийнятій на Лісабонському саміті у 2010 році. Ключовими положеннями Політики НАТО з питань імплементації Резолюції РБ ООН №1325 і Стратегічної концепції є дослідження впливу конфліктів на національну систему забезпечення прав людини, надання допомоги та реабілітації постраждалим від гендерно-зумовленого насильства, участі жінок у встановленні миру та запобіганні конфліктам. Це також і недопущення гендерної дискримінації, забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень [8, 9].

На національному рівні Кабінетом Міністрів України, розпорядженням № 113-р від 24 лютого 2016 р. затверджено Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 “Жінки, мир, безпека” на період до 2020 року. В Плані одним із ключових завдань визначено розроблення методичних рекомендацій, пов'язаних із захистом та наданням допомоги постраждалим від конфліктів з урахуванням потреб внутрішньо переміщених осіб та осіб, які перебувають в районі проведення АТО, населених пунктах, розташованих на лінії зіткнення та на тимчасово окупованих територіях [6].

Суттєве концептуальне значення мають для України нормативно-правові акти багатьох демократичних держав, зокрема: Декларація про рівноправність жінок та чоловіків, прийнята Комітетом міністрів Ради Європи в 1988р., спеціальні закони стосовно рівних прав та можливостей,

ухвалені у Швеції (1972 р.), Данії (1978 р.), Норвегії (1978 р.), Ісландії (1985 р.), Фінляндії (1986 р.), Литві (1998 р.), Японії (1999 р.), Франції (2000 р.), Німеччині (2001 р.), Хорватії (2002 р.), Киргизії (2003 р.) [1, 2].

Важливим методологічним і методичним документом для соціально-політичної практики України є розроблене під егідою ООН "Практичне керівництво щодо впровадження гендерного підходу", яке визначає 12 ступенів впровадження гендерного компонента при прийнятті політичних рішень, що передбачає: гендерний підхід до складу учасників, які розробляють рішення на політичному рівні; гендерний підхід до програми, в якій розкривається суть питання; гендерний підхід до досягнення рівноправності, що вказує на поставлену мету; відображення реальної гендерної ситуації, розкриття наявної інформації про неї; постійний контроль за перебігом подій з позиції гендерного підходу; оцінювання досягнень у сфері гендеру; конкретизація й уточнення гендерної програми; взаємодія в інтересах зміцнення позиції гендерного підходу [14].

Досвід країн-членів НАТО свідчить, що оперативна ефективність інститутів сектору безпеки зростає при збільшенні частки жінок і зниженні рівня дискримінації, сексуальних домагань і насильства в їх рядах. Крім того, робота жінок у структурах сектору безпеки (включаючи збройні сили, міліцію, органи прикордонного контролю, систему правосуддя і пенітенціарну систему) – один з основних факторів забезпечення репрезентативності його інститутів, що сприяє підвищенню рівня суспільної довіри до них.

Особливе значення має участь жінок в операціях з підтримки миру, які зараз складають одну із основних функцій більшості армій. Їх відмінність від традиційних армійських операцій в тому, що в них робиться особливий наголос на захист цивільного населення. Уже визнаний той факт, що присутність жінок в контингентах з підтримання миру сприяє поліпшенню відносин військових з суспільством приймаючої країни, а також підвищує можливості миротворців по роботі з жінками і дітьми [2].

Наприклад, завдяки контактам, які жінки-військовослужбовці налагодили з місцевими жінками в Афганістані, вдалося отримати доступ до інформації, яка в іншому випадку залишилася б недоступною. Крім

того, участь жінок-військовослужбовців у встановленні зв'язків з місцевими мешканками допомогло знизити ворожість місцевого населення по відношенню до місії військових в цілому [13].

Військове керівництво Альянсу розробило принципи інтеграції гендерних питань у свою діяльність. На основі Резолюції 1325, країни-члени НАТО узгодили та чітко дотримуються Кодексу поведінки для всього персоналу НАТО, в останні роки значно збільшилась кількість жінок серед політичного штату НАТО і ретельно вивчається важливість гендерних питань для успіху операції в Афганістані [10]. Так, Радники високого рівня з гендерних питань працюють у Штаб-квартирі НАТО у Кабулі; багато Груп з реконструкцій провінцій в Афганістані залучають експертів з гендерних питань; Корпус морської піхоти США почав висилати повністю жіночі підрозділи у деякі з найбільш неспокійних провінцій Афганістану. Це дало позитивні результати і дозволило покращити ефективність місії НАТО в Афганістані і забезпечити захист цивільного населення.

Втім, кількість жінок, які працюють у збройних силах країн НАТО значно відрізняється. У деяких силах НАТО співвідношення жінок сягає 18%, а в інших їхня кількість не перевищує 3%. Разом з тим, в Альянсі до сих пір недостатньо професійних спеціалістів з гендерної тематики, що пояснюється існуючими військовими традиціями країн-членів [2].

Для формування розуміння інтеграції гендерних аспектів в структури і діяльність збройних сил необхідно використовувати цілий ряд ініціатив у сфері навчання військовослужбовців з обов'язковим включенням механізмів контролю. Практика показує, що основна сфера, якій необхідно приділити особливу увагу, – це програми з розвитку навиків управління у сержантського складу, офіцерів і вищого командування. Особливо важливо проводити навчання з гендерних питань серед генеральних інспекторів, військових суддів та інших осіб, які виконують офіційні функції контролю [14].

Програма такого навчання може включати наступні питання :

національне, регіональне і міжнародне законодавство в області гендерної рівності, яке застосовується до збройних сил;

гендерні питання на службі (в тому числі правила і службова етика, при якій

враховують сімейні обставини військовослужбовців, а також проблема сексуальних домагань);

політика збройних сил і директиви, що стосуються гендерної рівності та гендерних питань;

аналіз відмінностей впливу збройних конфліктів на жінок, чоловіків, дівчат і юнаків в конкретних районах та ситуаціях бойових дій;

попередження та реагування на конкретні види насильства, з якими стикаються жінки, чоловіки, дівчата та юнаки в конкретних районах бойових дій;

розгляд скарг на сексуальні домагання або насильство в збройних силах [2].

Як і в будь-якому навчанні чи підготовці військовослужбовців, в підготовці з гендерних питань, необхідно визначити необхідну кваліфікацію та контролювати досягнення і дотримання необхідних стандартів підготовки. Безперечно, старше командування не тільки несе основну відповідальність за інтеграцію гендерних аспектів та вирішення гендерних питань, а й може серйозно вплинути на загальні та індивідуальні підходи до гендерної проблеми, демонструючи це власною поведінкою. Вкрай важливо, щоб військові командири та начальники прагнули до розвитку власних навичок застосування гендерного підходу на всіх рівнях управління збройними силами. У зв'язку з цим, можна використовувати такий вид навчання, як заняття з інструктором і наставництво.

Фахівцями оборонної аналітичної групи ЗС Швеції (як оперативного партнера НАТО) було проведено дослідження у сфері гендеру, після чого Альянс продемонстрував ряд дій в рамках організації щодо втілення гендерної політики: була створена структура по забезпеченню інтеграції Резолюції РБ ООН 1325 та імплементації гендерних питань; були введені посади радників з гендерних питань на всіх організаційних рівнях в структурі Об'єднаних командувань силами НАТО – морського, сухопутного та повітряного компонентів, паралельно створювалися посади радників в режимі виїзних консультантів на тактичному рівні. Проте, найбільш проблемним завданням таких заходів виявилось призначення на такі посади спеціалістів, що і досі є актуальним, і більшість посад залишаються вакантними [13,14].

Гендерна політика збройних сил одних країн в основному зосереджена на забезпеченні рівних можливостей для

військовослужбовців жіночої та чоловічої статі (наприклад, така практика існує в Бельгії, Ірландії, Іспанії, Норвегії, Фінляндії, Чеській Республіці та ПАР). Збройні сили інших країн інтегрують гендерні аспекти в свою діяльність за допомогою відповідної підготовки особового складу і спеціальних ініціатив, демонструють відповідну реакцію на випадки сексуального насильства під час збройних конфліктів, а також налагодження співпраці з жінками з числа місцевого населення (наприклад, збройні сили Нідерландів і Сьєрра-Леоне) [12, 13].

Збройні сили багатьох країн розглядають питання про необхідність створення спеціалізованих органів і/або спеціальних посад для виконання зобов'язань в сфері гендерної рівності і для контролю над виконанням цих зобов'язань. У збройних силах деяких країн існують бюро або служби з гендерних питань – наприклад, Військовий наглядовий комітет з питань рівності між чоловіками і жінками в збройних силах Іспанії. В інших країнах існують відділи, які займаються конкретними гендерними питаннями (наприклад, відділи з питань рівності; відділ по запобіганню сексуальних зазіхань і реагування в Сполучених Штатах). У збройних силах більшості країн є радники з гендерних питань або координатори з гендерних питань при генеральному штабі.

Важливим аспектом в забезпеченні рівних можливостей для військовослужбовців обох статей є суворий контроль процесів набору та просування по службі військовослужбовців різних статей, а також здійснення активного моніторингу заходів, спрямованих на утримання персоналу і забезпечення необхідного балансу між службою та особистим життям військовослужбовців. З рекомендаціями з даного питання можна ознайомитись в довідковому посібнику "Гендер і реформування сектору безпеки", а також в публікації Комітету у справах жінок у збройних силах НАТО "Поліпшення гендерного балансу: приклади кращих практик" [12].

Незважаючи на те, що де-юре в більшості країн жінки мають право на військову службу, де-факто вони ще стикаються з дискримінацією за ознакою статі. В більшості випадках в збройних силах статус жінок відрізняється від статусу чоловіків внаслідок культурних та структурних форм нерівності. В значній мірі, неприйняття жінок в ролі військовослужбовця, криється в переважанні культури чоловічого пріоритету, сенс якого

полягає в тому, що армія – це переважно чоловічий інститут. Дискримінація проявляється на багатьох рівнях – починаючи від систем набору, службової атестації, відсутності окремих зручностей і об'єктів для жінок до недосконалості (відсутності) законодавства в даній галузі [9, 13].

Війна в Україні досить серйозно вплинула на інтеграцію гендерних аспектів в діяльність Збройних Сил України. Зауважимо, що станом на 5 вересня 2017 р. в лавах Збройних Сил України проходять військову службу близько 23771 військовослужбовців-жінок, з них на посадах офіцерів - 2916 жінок, полковника – 42 жінки. Це один із високих показників у світі. Випереджають Україну тільки декілька країн (Російська Федерація та США). Але, в Україні жінки не посідають керівних посад у Збройних силах чи інших безпекових структурах, більшість нормативно-правових актів щодо забезпечення гендерної рівності носить формальний характер. Для

забезпечення успіху реформування сектору безпеки необхідно більш активно реалізувати заходи, зазначені в Пекінській платформі дій та використовувати передовий досвід наших партнерів.

Підсумовуючи вищевикладений матеріал, можемо зробити висновок, що демократичне суспільство повинно надавати усім своїм громадянам, незалежно від статі, рівні можливості брати участь в усіх сферах суспільного життя, у тому числі, і в захисті держави, миротворчому процесі. Досягнення гендерної паритетності в секторі безпеки матиме суттєвий вплив передусім на розвиток українського суспільства, а також на підвищення професійної культури взаємовідносин у військовій сфері, покращить морально-психологічний клімат, підвищить загальну культуру в силових структурах та забезпечить загальну боєздатність даних організацій та країни в цілому.

Список використаних джерел

1. Бастик М. Выполнение резолюций о женщинах, мире и безопасности в ходе реформирования сектора безопасности / Справочное пособие “Гендер и реформирование сектора безопасности” / под. ред. Миган Бастик, Кристин Валасек. Женева: ДКВС, БДИПЧ ОБСЕ, МУНИУЖ ООН, 2010.
2. Бастик М. Интеграция гендерных аспектов во внутренний контроль в вооруженных силах. Женева: ДКВС, ОБСЕ, БДИПЧ ОБСЕ, 2014.
3. Будагьянц Л.М. Гендерний аспект сучасної демократії // Народна армія. – 2010. – 10 берез. – С.6.
4. Гендерна освіта – ресурс розвитку паритетної демократії. Збірник матеріалів науково-практичної конференції 27–29 квітня 2011 р. – Київ, 2011, 796 с.
5. Гендерні стандарти сучасної освіти: збірка рекомендацій. Частина 3. –Запоріжжя: Друкарський світ, 2011. – 282 с.
6. Гендерна політика та інституційні механізми її реалізації в Україні: Національний огляд виконання Україною Пекінської декларації та Платформи дій і заключних документів Двадцять третьої спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН / [укл. М. Корюкалов; за сприяння Програми ООН Жінки «Підсилення підзвітності у фінансуванні гендерної рівності. Партнерство ЄС і ООН з гендерної рівності» в Україні, Представництва Фонду Фрідріха Еберта в Україні та країнського жіночого фонду]. – К., 2014. – 120 с.
7. Дашковська О. Р. Принцип гендерної рівності: поняття, витоки і роль на сучасному етапі розвитку суспільства / О. Р. Дашковська // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 5. – С. 20–23.
8. Жінки, мир і безпека [електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nato.int/cps/uk/natolive/news_71247.htm.
9. Політика НАТО з імплементації Резолюції РБ ООН №1325(2000) “Жінки, мир і безпека” [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ua/about-nato/nato-res-1325/>.
10. Руководство по правам человека и основным свободам военнослужащих / под ред. Борн Ханс, Ли Ян. – Варшава, БДИПЧ ОБСЕ, 2008.
11. Aisha Fofana Ibrahim, Alex Sivalie Mbayo and Rosaline MCarthy, “Integrating Gender in Security Sector Reform and Governance” (Geneva: DCAF, 2015).
12. Committee on Women in the NATO Forces. Improving the Gender Balance: A Selected List of Best Practices. Brussels, NATO, 2008.
13. Gender Training for the Security Sector: Lessons Identified and Practical Resources. Geneva, DCAF, 2013.
14. Lackenbauer H., Langlais R. Review of the Practical Implications of UNSCR 1325 for the Conduct of NATO-led Operations and Missions. Full Report/Swedish Defense Research Agency (FOI), 2013. – 92 p.

References

1. Basty`k M. Vypolneny`e rezolyucy`j o zhenshhy`nax, my`re y` bezopasnosty` v xode reformy`rovany`ya sektora bezopasnosty` / Spravochnoe posoby`e “Gender y` reformy`rovany`e sektora bezopasnosty`” / pod. red. My`gan Basty`k, Kry`sty`n Valasek. Zheneva: DKVS, BDY`PCh OBSE, MUNY`UZh OON, 2010.
2. Basty`k M. Y`ntegracy`ya genderny`x aspektov vo vnutrenny`j kontrol` v vooruzhenny`x sy`lax. Zheneva: DKVS, OBSE, BDY`PCh OBSE, 2014.
3. Budag`yancz L.M. Genderny`j aspekt suchasnoyi demokratiyi // Narodna armiya. – 2010. – 10 berez. – S.6.
4. Genderna osvita – resurs rozvy`tku pary`tetnoyi demokratiyi. Zbirny`k materialiv naukovoprakty`chnoyi konferenciyi 27–29 kvitnya 2011 r. – Ky`yiv, 2011, 796 s.
5. Genderni standarty` suchasnoyi osvity`: zbirka rekomendacij. Chasty`na 3. –Zaporizhzhya: Drukars`ky`j svit, 2011. – 282 s.
6. Genderna polity`ka ta insty`tucijni mexanizmy` yi`i realizaciyi v Ukraini: Nacional`ny`j oglyad vy`konannya Ukrainoyu Pekins`koyi deklaraciyi ta Platformy` dij i zaklyuchny`x dokumentiv Dvadcyat` tret`oyi special`noyi sesiyi General`noyi Asambleyi OON / [ukl. M. Koryukalov; za spry`yannya Programy` OON Zhinky` «Pidsy`lennya pidzvitnosti u finansuvanni gendernoyi rivnosti. Partnerstvo YeS i OON z gendernoyi rivnosti» v Ukraini, Predstavny`cztva Fondu Fridrixa Eberta v Ukraini ta krayins`kogo zhinochogo fondu]. – K., 2014. – 120 s.
7. Dashkovs`ka O. R. Pry`ncy`p gendernoyi rivnosti: ponyattya, vy`toky` i rol` na suchasnomu etapi rozvy`tku suspil`stva / O. R. Dashkovs`ka // Porivnyal`no-anality`chne pravo. – 2014. – # 5. – S. 20–23.
8. Zhinky`, my`r i bezpeka [elektronny`j resurs]. — Rezhy`m dostupu: http://www.nato.int/cps/uk/natolive/news_71247.htm.
9. Polity`ka NATO z implementaciyi Rezolyuciyi RB OON #1325(2000) “Zhinky`, my`r i bezpeka” [elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: <http://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ua/about-nato/nato-res-1325/>.
10. Rukovodstvo po pravam cheloveka y` osnovnym svobodam voennosluzhashhy`x / pod red. Born Xans, Ly` Yan. – Varshava, BDY`PCh OBSE, 2008.

*Vintoniak V.F.
Ivanova O.A.*

GENDER ASPECTS OF DEMOCRACY (IN THE EXPERIENCE OF NATO)

The article considered the problem of parity democracy in Ukraine. The experience of introducing gender parity in the NATO member states is highlighted. Examples of the implementation of the principle of gender equality in NATO are given. The implementation of the gender approach in the activity of the Armed Forces of Ukraine is analyzed. The article reveals the achievements and shortcomings in the armed forces of Ukraine in the context of ensuring equal rights for women and men. Suggested ways of further development of the national army in the direction of gender transformations.

Key words: gender, parity democracy, armed forces, NATO, gender equality.

*Горбенко Ю. Л., кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології Полтавського
НПУ ім. В.Г. Короленка, (м. Полтава)*

*Горбенко А. Ю., науковий співробітник науково-дослідного
відділу ЦВСД НУОУ імені Івана Черняхівського, (м. Київ)*

КРАХ ПРОЕКТУ РОСІЯ: СОЦІАЛЬНО - ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ

У статті проводиться спроба виокремити роль та значення соціально-психологічних та економічних факторів, які впливають на розвиток Світу та Росії як його частини. Розглянуто внутрішні соціальні, психологічні та економічні причини перетворень у Росії. Проводиться аналіз наукових поглядів російських та зарубіжних вчених на стан та перспективи розвитку проекту Росія. На підставі виявлених закономірностей та на основі сформульованих тенденцій обґрунтовуються прогнозна модель майбутніх варіантів розвитку державного проекту Росія. Розкриваються причини невідворотності краху проекту Росія.

Ключові слова: технологічний уклад, цінності, свідомість, синергетика, криза, крах, Росія.

В статтє проводиться попытка выдѣлѣть роль и значение социальнo-психологических факторов, которые влияют на развитие Мира и России как его части. Рассмотрены внутренние социальные, психологические и экономические причины изменений в России. Проводиться анализ научных представлений российских та зарубежнх учёных на состояние та перспективы развития проекта Россия. На основании выявленных закономерностей и на основе сформулированных тенденций обосновывается прогнозная (прогнозируемая) модель будущих вариантов развития государственного проекта Россия. Раскрываются причины неотвратимости краха проекта Россия.

Ключевые слова: технологический уклад, ценности, сознание, синергетика, кризис, крах, Россия.

Конфлікт між Україною та Росією примушує проводити аналіз потенціалу, стану та перспективних сценаріїв розвитку двосторонніх відносин. Назва статті провокує багато питань відносно науковості прогнозу краху держави. Ми розуміємо, що будь яке передбачення має певну вірогідність його втілення у життя, тому будемо намагатись розкрити системоутворюючі фактори, які впливають на розвиток системи в цілому і на підставі їх аналізу спрогнозувати майбутні кризові стани для держави Росія, яка є одиницею глобальної системи – Світ.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Вважаємо за необхідне провести спочатку аналіз причин тих процесів, які відбуваються у світі в цілому, що дасть нам можливість спроектувати тенденції усєї системи; у подальшому розглянемо внутрішні причини соціально-психологічних перетворень у Росії. У підсумку спробуємо співставити виявлені закономірності та на основі сформульованих тенденцій побудувати прогнозу модель майбутніх варіантів розвитку державного проекту Росія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми на які

опирається автор. Сучасні досягнення науки дають досить широкі шанси максимально наблизити до реальності наукові передбачення. На сьогоднішній день у науці накопичено достатньо багато підходів, теорій та моделей проектування майбутнього. Західні та вітчизняні наукові школи у своїх теоріях виділяють різні системоутворюючі фактори для аналізу та прогнозу розвитку будь яких систем.

Історично першою та найбільш відомою є створена філософська концепція Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля. Він розробив діалектичну систему, за якою хід історії визначається об'єктивною логікою розвитку світового духу, який є тотожністю буття й мислення. За Г.В.Ф. Гегелем розум є не лише специфічною особливістю людини, а насамперед першоосновою всесвіту. Мислення та розум розглядаються Г.В.Ф. Гегелем як незалежна від людини й людства абсолютна сутність та причина всесвітньої історії й культури, яка виявляється в усьому різноманітті явищ дійсності та визначає його траєкторію розвитку. Мистецтво, релігія й філософія та наука, за вченням Г.В.Ф. Гегеля, є формами самосвідомості Абсолютного духу. Сучасний розвиток науки та способів наукового мислення все більше наближає

нас до кристалізації абсолютної ідеї, яка, за Г.В.Ф. Гегелем, утворює Абсолютний дух.

Отже, ми розуміємо, що прояви основних ідей, розкритих у мистецтві, релігії та науці, суттєво впливають на історичний та економічний напрямки розвитку людства. За думкою К. Макса розвиток ідей та свідомості напряму залежить від способів виробництва матеріальних благ. За уявленням К. Маркса, матеріальне буття визначає та змінює свідомість особистості, народів та мас, породжуючи форми існування цивілізації.

Макс Вебер акцентує увагу на тому, що спочатку формуються ідеї, а потім нові економічні стосунки. При цьому підтверджується пряма взаємозалежність історичного розвитку буття - свідомості.

Сучасна філософська школа М.К. Мамардашвілі напряму обґрунтовує тотожність буття і свідомості, при цьому розвиток знань є частиною еволюції Всесвіту. Він стверджує, що "свідомість - це як би "всепроникний ефір" у світі. Чи, як сказав би Вернадський, величезне тіло, що знаходиться в пульсуючій рівновазі і породжує нові форми. Творчість нових форм завжди опосередковується проходженням через хаос" [7, с.135].

За Г. Лебоном причиною будь яких революцій є народження певних вірувань, які складають для кожної історичної раси кульмінацією її історії і утворюють істинний остов будь-якої цивілізації. Крім того, він наголошував, що як тільки загальне вірування піддається обговоренню, критиці або дослідженню - це символізує початок нової революції. Будь яка цивілізація може існувати лише за тієї умови, щоб її базові ідеї або вірування не піддавали дослідженню. Революція ідей, що починається завдяки досягненням науки та економічного розвитку знаменує кінець будь якого вірування та початок нової цивілізації. Цієї думки дотримуються та продовжують О. Конт і Г. Спенсер, Т. Парсонс та багато інших вчених.

Отже, у намаганні виявити закономірності соціальних змін, економічних криз та воєн практично всі вчені за основу беруть взаємозалежність розвитку економічних відносин та піднесення базових філософських і наукових ідей, з невеликими поправками щодо первинності або одного, або іншого

чинника (ідея, вірування, свідомість, наукові відкриття, спосіб виробництва, буття).

Економічні наукові школи Д. Юм, Д. Рикардо з метою попередження наслідків глобальних криз почали активно вивчати причини виникнення цих криз. У сучасній науці різні економічні школи по-різному виділяють кризові цикли: К. Жюгляр (7-11 років), С. Коваль (16-25 років), Н.Д. Кондратьєв (40-60 років) та ін.

Найбільш підтвердженою історичними фактами є концепція Миколи Дмитровича Кондратьєва (1892-1938). У основі його технології проектування майбутнього лежить теорія великих хвиль економічної кон'юнктури. За основу береться впровадження у виробництво нових наукових досягнень. Відповідно до цієї теорії системною основою економічних криз, воєн, революцій, геополітичних катастроф є зміна технологічних укладів [2,3].

На його думку існують такі цикли і відповідні їм технологічні уклади:

І цикл (з 1803 по 1841-43 роки) - текстильні фабрики, промислове використання кам'яного вугілля.

ІІ цикл (з 1844-51 по 1890-96 роки) - вуглевидобування і чорна металургія, залізничне будівництво, паровий двигун.

ІІІ цикл (з 1891-96 по 1945-47 роки) - важке машинобудування, електроенергетика, неорганічна хімія, виробництво сталі і електричних двигунів.

ІV цикл (з 1945-47 по 1981-83 роки) - виробництво автомобілів і інших машин, хімічної промисловості, нафтопереробки і двигунів внутрішнього згорання, масове виробництво.

V цикл (з 1981-83 по ~2018 рік) - розвиток електроніки, робототехніки, обчислювальної, лазерної і телекомунікаційної техніки.

VI цикл (з ~2018 по ~ 2060 рік) - конвергенція нано-, біо-, інформаційних і когнітивних технологій" [3, с.21].

Зрозуміло, що подальший розвиток суспільства відбуватиметься в інформаційному просторі, який, крім того, є ще і полем формування смислів і цінностей. У такій ситуації свідомість та розвиток нових ідей повинні прогнозувати наслідки наукової діяльності та при необхідності обмежувати науку цінностями виживання людини та природи. Фактично людство

повинно вирішити чи готово воно платити ціною власного виживання за нові наукові відкриття. Це ставить питання перегляду ролі соціально-психологічних чинників розвитку цивілізації та перевертає формулу К. Маркса з первісного буття, яке визначає свідомість на необхідність щоб свідомість визначало буття, інакше майбутнього у нашій цивілізації не існує (конвергенція нано-, біо-, інформаційних і когнітивних технологій без керування цінностями погрожує самознищенням).

Отже, людство стало створювати інформаційне середовище незалежне від природи, одночасно продовжуючи соціально-економічну еволюцію суспільства, вимагає нових ціннісних орієнтирів у своєму розвитку.

На підставі проведеного дослідження Е.С. Куркіною, Е.Н. Князевою, Е.Д. Куретовою у рамках проекту “Інноваційна складність: методологічні, когнітивні і соціальні аспекти” були сформульовані прогностичні напрямки розвитку Світ-системи:

“1. Посилення процесів глобалізації і поглиблення міжнародної співпраці, послаблення міждержавних і інших меж. Вироблення єдиних норм поведінки в різних сферах діяльності. Світова співдружність йде до єдності – єдності в різноманітті, в більш менш віддаленій перспективі - до єдиного світового управління.

2. Подальший розвиток демократії і посилення тотального контролю над кожною людиною як противаги.

3. Чисельність населення ще ростиме, а потім знизиться до деякої нижньої межі, яка регулюватиметься суспільством.

4. Ми стоїмо на порозі еволюції Post - Номо (біоробота, людини-комп'ютера, кіборга), яка стартує приблизно в середині нашого століття. Зростання цінності людського життя. За допомогою генної інженерії, використання стовбурових клітин, регенеративної терапії, штучних органів, біотехнології та ін. поставлено завдання істотного продовження життя людини.

5. Наступний великий етап еволюції пов'язаний із з'єднанням біотехнології і науково-технічного прогресу. Це коеволюція людини і природи, яка використовує енерго- і ресурсозберігаючі технології, ресурсовідновлюючі технології,

біо-, нано-, інфо-, когні- та інші інтелектуально місткі технології.

6. Розвиток також матиме циклічний характер і проходитиме через кризи. Сьогодні людство переживає перехідний період до іншої цивілізації, до іншого типу розвитку, який загрожує виникненням ряду нових криз, пов'язаних з перебудовою структури усєї світової системи і соціальних стосунків, зміною пріоритетів розвитку і цінностей... Самі цінності повинні зазнати зміни. Світ зміниться коли змінимося ми самі, коли станеться революція у свідомості, коли людина перестане гнатися за задоволенням своїх зростаючих матеріальних потреб (це - тупиковий шлях розвитку!) і потурбується про підвищення свого духу” [4, с. 44-45].

Отже, сучасні дослідження вчених підтверджують гіпотези Г.В.Ф. Гегеля про роль Абсолютного духу в розвитку цивілізації. Схожі ідеї підтримують такі відомі учені як С.Гроф, П'єр Тейяр де Шарден, В.І. Вернадський та інші.

Підсумовуючи вище зазначене, необхідно відмітити, що у сучасному світі серед всіх глобальних економічних і соціальних чинників основного та вирішального значення набувають соціально-психологічні фактори, які визначають розвиток Світу та Росії як його частини.

Метою нашої статті є виокремити роль та значення соціально-психологічних та економічних факторів, які впливають на розвиток Світу та Росії як його частини. Чи буде існувати у нових умовах проект Росія буде розглянуто у площині внутрішньої готовності до таких перетворень у найближчий час самої системи Росія та керівництва цієї держави, як фактору її розвитку.

Для цього спробуємо розглянути ідеологічні, культурні, релігійні, політичні, соціально-психологічні та економічні аспекти розвитку проекту Росія.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розгляд внутрішнього стану цієї держави ми спробуємо провести виключно на основі аналітичного матеріалу вчених самої Росії з метою виключення заангажованості та неупередженості у поданні інформації із “ворожих”, зацікавлених у краху проекту Росія, джерел.

Отже, Г.Г.Малинецький у 2010 році писав: “Росія входить в критичне десятиріччя. Країна переживає системну кризу, з якої можливий лише один вихід - прискорений інноваційний розвиток. У будь-якому іншому випадку розпад країни неминучий. Якщо ми не переламаємо нинішніх тенденцій, по коліях яких ковзає Російська Федерація, нас вже ніщо не врятує. РФ не зможе бути навіть сировинним додатком розвиненого світу” [6, с.17].

Економічна ситуація у Росії починаючи з 2014 року ще більше загострюється із-за залежності її надходжень до бюджету від котирувань цін на нафту. Крім того, проблеми ще більше загострюються через введення санкцій провідними державами світу у відповідь на знуцання над світовими цінностями та законодавством через анексію Криму. Цивілізовані країни світу розуміли світові тенденції та точково ввели санкції проти наукоємких технологій та закрили доступ до світових фінансів.

Чи попереджали провідні економісти Росії В.В.Путіна про майбутній перехід до VI циклу (за М.Д.Кондратьєвим) та кризовий стан всіх економік світу, чи було для нього несподіванкою обвал ціни на нафту та газ у 2015-16 роках, пов'язаний з цією кризою?

Тут можуть бути дві відповіді: попереджали, але він не відреагував (тоді йому байдужа доля країни), не попереджали, тому він не зміг відреагувати (тоді у країні відсутній зворотній зв'язок з світовими подіями та з внутрішніми соціальними та науковими інститутами). При будь-яких варіантах це показує проблеми у системі управління державою, або невміння управляти та прогнозувати події. Ще у 2012 році В.І.Панін, та А.Е.Айвазов у російському щорічному виданні пишуть: “в циклі Кондратьєва понижуюча хвиля завершиться не раніше 2018-2020 року, коли буде сформований новий технологічний уклад... в 2012-2015 році ... можна очікувати обвалів нафтових цін до їх ринкової рівноваги в 25-35 доларів за барель”[2, с.151].

Цю тему продовжує один із провідних науковців С.С.Сулакшин: “найближчий прогноз розвитку країни фундаментально пов'язаний з масштабною кризою. Криза запрограмована самою будовою країни, її

конституцією, її політичною практикою і економічною діяльністю, її край неясним управлінням. Ліберально-космополітична модель країни, ідентичність, яка ігнорується її, і ціннісний "код успішності", веде країну до краху. ... Мета не може бути поставлена без визначення або вибору цінностей. А тут в Росії важко: цінності заборонені!” [8, с. 4].

Чи розуміє керівництво проекту Росія, що необхідно обирати ціннісні орієнтири якщо є бажання рухати країну у бік успішного розвитку власної держави? Напевно, ні, тому що зайняті, в першу чергу, власним збагаченням та безпекою. А про можливість корупції у знищенні держави ми знаємо на власному прикладі президента В.Ф.Януковича. В.В.Путін та його оточення - не менш відомі у світі корупційні фігури. На думку Е.Л.Ситих, “з позицій синергетичної методології, корупція - явище антисистемне і дисфункціональне. Масштабність корупційних процесів в суспільстві може свідчити про наростання процесів ентропії” [9, с. 40]. Тобто, у нашій моделі корупція не зацікавлена у зрозумілій моделі управління державою та у підтримці зворотних зв'язків із зовнішнім світом та власним народом, що суттєво підвищує вірогідність розвалу системи Росія у кризовому зовнішньому середовищі. Крім того, небажання В.В.Путіна прислухатися до світового співтовариства та тотальна брехня на міжнародному рівні створює додаткові особистісні та ціннісні бар'єри виходу Росії із внутрішньої кризової ситуації. Фактично постає питання про неможливість одночасного існування влади В.В.Путіна та проекту Росія. Або зміна Конституції та всіх підзаконних актів, які будують корупційні схеми та відкриття поля для нових інноваційних економічних відносин (що неможливо при президенті В.В.Путіні), або крах проекту Росія.

Чи може російське суспільство розірвати порочний круг? Відповідь знаходимо у А.Б.Курлова, який пише – “абстрагування від культуроцентристського підходу в практиці управління сучасною Росією привело до того, що більше 80% населення країни фактично виключено з соціального, економічного і політичного життя, його думка і інтереси в нікчемній мірі впливають на державні рішення” [5, с.15]. Цікаво, що ті ж 80% підтримують аморальну крадіжку Криму. Така підтримка

може свідчити про використання інформаційно-психологічних прийомів маніпулювання свідомістю, запозичених з часів Радянського союзу, але державний апарат наступає на ті ж граблі - замість глибокої перебудови зовнішніх та внутрішніх економічних відносин - агітація за краще майбутнє.

Постає питання, чи можливий свідомий вибір правлячою елітою, науковим середовищем та основною масою росіян ціннісних орієнтирів в ім'я спасіння проекту Росія у сучасних умовах розвитку світової системи і якщо "так", то яких?

На це питання відповідають самі розсіяне. У збірнику доповідей "Росія: виклики дня" той же С.С. Сулакшин пише: "якщо говорити про ідеологію Росії - XXI - це має бути ідеологічний синтез радянського і православно-християнського проєктів, а у світоглядному плані - синтез релігії і науки" [8, с.64]. У подальшому приводить красномовну таблицю як уникнути поразки сучасному проєкту Росія (табл. № 1 "Історичний досвід ідеологічних поразок в історії Росії в перспективі формування нової ідеології"). Аналіз поданої в ній інформації показує, що самі російські науковці знаходяться під впливом

ідеологічної брехні стосовно утворення і існування Росії.

Історією доказано і хибність радянської ідеології, і застарілість та феодальну спрямованість православ'я як релігії. Вихід є, але він за межами брехні у визнанні історичної правди. А правда показує, що проєкт Росія, як і його вкрадена назва, як і штучна релігія, яка виникла та утворена для ідеологічного об'єднання різних народів, як і мова, яка не може вийти за межі православної ідеології, тому що завдяки їй виникла.

А без визнання проблеми її вирішити не можливо. Тому проєкт Росія приречений в першу чергу із-за неможливості побудувати свою справжню природню ідеологічну модель розвитку. Їй доведеться або визнати, що Росія спадкоємиця ханського царства і розвиватись у відповідності до цієї ідеології, або розвалитися на окремі утворення зі своїми ідеологічними програмами та системою загальнолюдських цінностей. Тому, в продовження незаповненої частини таблиці "Причини поразки", ми і поставили основну причину неможливості подальшого існування проєкту Росія: *Неможливість сформувати природню ціннісну парадигму у сучасному світі** (додано до таблиці Ю.Л. Горбенком) у оригіналі поле пусте.

Таблиця 1

Держава	Російська імперія	СРСР	Росія XXI
Ідеологія	Православ'я Самодержавство Народність	Комунізм	Ідеологічний синтез радянського і православно-християнського проєктів
Світогляд	Християнська релігія	Історичний матеріалізм	Світоглядний синтез науки і релігії
Причини поразки	Низький науково-інноваційний потенціал для організації технологічного прориву	Ерозія духовних потенціалів на пізньорадянському етапі	<i>Неможливість сформувати природню ціннісну парадигму у сучасному світі.*</i>

Історичний досвід ідеологічних поразок в історії Росії в перспективі формування нової ідеології [8, с.64].

Ми думаємо, що абсурдність представленої ідеологічної такої моделі як синтез "радянського і православно-християнського проєктів" очевидна. Ще абсурдніше, на нашу думку, виглядає світогляд, побудований на взаємозаперечуючих інтенціях релігії і науки ("Світоглядний синтез науки і релігії"). На нашу думку, можлива або віра у Бога, яку неможливо емпірично перевірити, або емпірично перевірені факти і тоді - наука. На сучасному рівні розвитку це скоріше всього ідеологія (ціннісна і

емпірична), яка визнає загальнолюдські цінностей пріоритетними.

З точки зору подій у світі, закономірною виглядає війна Росії проти України як остання битва за історичний ціннісний вибір між брехнею і правдою, європейськими цінностями та пропагандою "руського мира". Перемога в цій війні безальтернативно за Україною, докладніше про це можна ознайомитись у статті "Інформаційно-психологічні та ментальні чинники Російсько - Українського протистояння" [1].

Зазначимо тільки, про історичну хибність базисних ідей “русского мира” як засобу терористичної експансії у світовому просторі. Проведений історичний аналіз походження російської мови та православної релігії як засобу майбутньої агресії Росії доказує неможливість перемоги Росії у боротьбі з Україною. Православ'я як домінуюча ідеологія Росії дискредитувала себе, об'єднавшись у єдину владну систему з олігархічним репресивним режимом В.В. Путіна, не може після такої дискредитації об'єднувати різні народи. А без ідеології нежиттєздатний і увесь організм. Заснований на підкупах, корупції та історичній брехні. Цей механізм приведе до глобального вибуху всієї економіки і далі до соціальної напруженості. А за соціальними вибухами може бути усе, що завгодно: і відділення регіонів, і сепаратизм, і відокремлення регіонів, яке може перерости у громадянську війну.

Для того, щоб на науковому рівні побачити сигнали краху держави, ті ж росіяни пропонують виділити такі чинники:

- ведення війни;
- зовнішнє завоювання;
- непрацездатність системи державного управління і інститутів державної влади;
- низькі професійні і/або моральні якості чиновництва, у тому числі корумпованість;
- боротьба за владу кланових угруповань;
- криза легітимності влади;
- династична криза і криза владної презміни;
- масові антивладні протестні виступи і повстання;
- криза загальногромадянської ідентичності;
- моральна криза, гедонізм;
- етнічні конфлікти;
- іншокультурна експансія;
- зрада національних еліт;
- фінансова криза, дефіцит фінансів у розпорядженні держави;
- відсутність у владної команди політичної волі, рішучості, слабкий глава держави.

З 15 перерахованих чинників, які найбільш часто проявляються при загибелі держав, 10 представляють реальну і значущу загрозу для сучасної Росії” [8, с. 258].

Показово, що сам С.С. Сулакшин перераховує 10 із 15 чинників. На нашу думку, таких чинників 13 із 15. Ще одним показником заперечення очевидного є намагання не бачити у 2015 році війни з Україною.

Другий чинник, який не бачать російські науковці - це криза легітимності влади, напевно, не розуміючи тотального фальшування виборів та зомбуванням власного населення.

Третій чинник російські вчені не можуть публікувати, бо, напевно, остерігаються переслідування - це “відсутність у владної команди політичної волі, рішучості та слабкий глава держави”. У статті ми показали, що слабкість глави держави полягає у знаходженні його самого у полоні власних ілюзій та приватизація держави у власних інтересах.

Два інших важеля: “масові протести” та “зовнішнє завоювання”, як ми розуміємо, справа часу.

Тому за прогнозами самих російських вчених та за аналізом всіх інших параметрів, проєкт Росія має всі наукові ознаки краху.

Висновки дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Підсумовуючи, необхідно підкреслити, що основою краху Росії є саме соціально-психологічні чинники, а саме:

1. Небажання та нездатність глави та керівництва держави розуміти, що абсолютна причина розвитку всесвітньої історії не залежить від керівників держав, а знаходиться у площині розвитку Абсолютного духу, тобто, неминучого переходу до верховенства загальнолюдських цінностей.

2. Небажання та нездатність глави та керівництва держави розуміння, що на сучасному етапі світового розвитку не матеріальне буття визначає та змінює свідомість особистості та народів, а ціннісна відповідальна свідомість може зупинити крах народів із за наслідків науково-технічної революції.

3. Небажання та нездатність глави та керівництва держави розуміння тотожності буття і свідомості, руйнування свідомості тотальним запереченням історичної правди про штучність та приреченість “русского мира”.

4. Нерозуміння елітою та науковцями, що православ'я та комунізм як ідеології, які цементують їх державу, вичерпали та самознищили свої ціннісні підвалини, що знаменує початок нової історичної цивілізації.

5. Небажання та незацікавленість враховувати наукові прогнози розвитку світової економіки, за якими накопичення інформації, її систематизація та швидке поширення стає основою еволюції будь яких систем, та, у свою чергу, змінює технологічні уклади, що стає системною основою економічних криз, воєн, революцій, геополітичних катастроф.

6. Небажання керівництва держави розуміння, що подальший розвиток суспільства відбуватиметься в інформаційному просторі, який, крім того, є ще і полем формування смислів і цінностей, тому розвиток державних форм управління буде вимагати використання основним засобом управління "масами" переконання у

необхідності дотримання загальнолюдських цінностей, а не зброю та маніпуляцію.

7. Неможливість зрозуміти хибність ігнорування ціннісних орієнтирів та відсутність внутрішньої ціннісної парадигми правлячого режиму держави приводить до краху економічних відносин та, відповідно, виробничих сил.

Отже, ні економічно (корупційний феодалізм), ні політично (тоталітарний інформаційно-психологічний популізм), ні ідеологічно ("русский мир" або "комуністично-православна" ідеологічна система), ні соціально (відсутність єдиної нації), ні територіально (на захоплених територіях живуть різні національні утворення) Росія не життєздатна. Тому крах проекту Росія неминучий, а, з урахуванням переходу до нового економічного укладу (згідно Кондратьєвських циклів), його можна прогнозувати не пізніше ніж у 2018-2020 роках.

Список використаних джерел

1. Горбенко Ю.Л. Інформаційно-психологічні та ментальні чинники Російсько - Українського протистояння./ Ю.Л. Горбенко, А.Ю. Горбенко // Вісник Національного університету оборони України: Зб. Наукових праць. – К.: НУОУ, 2015. – № 1(44) – С. 50 – 57.
2. Кондратьевские волны: аспекты и перспективы: ежегодник / Отв. ред. А.А. Акаев, Р.С. Гринберг, Л.Е. Гринин, А.В. Коротаев, С.Ю. Малков. – Волгоград: Учитель, 2012. – 384с.
3. Коротаев А. В. Кондратьевские волны в мировой экономической динамике / А.В. Коротаев, С.В. Цирель // Системный мониторинг. Глобальное и региональное развитие / Ред. Д.А. Халтурина, А.В. Коротаев.. – М.: Либроком, 2009. – С. 189-229.
4. Куркина Е. С. Циклическая динамика развития Мир-Системы / Е.С. Куркина, Е.Н. Князева, Е.Д. Куретова //Сложные системы, – Владимир: ВлГУ, 2013. №. 3. – С. 44-45.
5. Курлов А.Б. Основы информационной аналитики / А.Б.Курлов, В.К.Петров. – М.: «Юрист», 2009.– 350 с.
6. Малинецкий Г. Г. Проектирование будущего и модернизация России / Г.Г. Малинецкий // Дружба Народов, – М., 2010, №9, – С.20-45.
7. Мамардашвили М. К. "Взаимодействие науки и искусства в условиях НТР" / М.К. Мамардашвили // Вопросы философии.– М., 1976, № 12, – С. 134-137.
8. Сулакшин С.С. Россия: вызовы дня. Сборник докладов. / С.С. Сулакшин, В.Э. Багдасарян – М.: Наука и политика, – 2015. – 272 с.
9. Сытых Е. Л. Возможности применения идей синергетики в государственной службе и борьбе с коррупцией / Е. Л. Сытых // Челябинск: Вестник УралГУФК, №1(1), – 2010. – С.37-45.

References

1. Gorbenko Yu.L. Informacijno-psy`xologichni ta mental`ni chy`nny`ky` Rosijs`ko - Ukrayins`kogo proty`stoyannya./ Yu.L. Gorbenko, A.Yu. Gorbenko // Visny`k Nacional`nogo universy`tetu oborony` Ukrainy`: Zb. Naukovy`x prac`. – K.: NUOU, 2015. – # 1(44) – S. 50 – 57.
2. Kondrat`evsky`e volny: aspekty y` perspekty`vy: ezhegodny`k / Otv. red. A.A. Akaev, R.S. Gry`nberg, L.E. Gry`ny`n, A.V. Korotaev, S.Yu. Malkov. – Volgograd: Uchy`tel`, 2012. – 384s.
3. Korotaev A. V. Kondrat`evsky`e volny v my`rovoj ekonomy`cheskoj dy`namy`ke / A.V. Korotaev, S.V. Sy`rel` // Sy`stemnyj mony`tory`ng. Global`noe y` regy`onal`noe razvy`ty`e / Red. D.A. Xaltury`na, A.V. Korotaev.. – M.: Ly`brokom, 2009. – S. 189-229.
4. Kurky`na E. S. Cy`kly`cheskaya dy`namy`ka razvy`ty`ya My`r-Sy`stemy / E.S. Kurky`na, E.N. Knyazeva, E.D. Kuretova //Slozhnye sy`stemy, – Vlady`my`r: VIGU, 2013. #. 3. – S. 44-45.

5. Kurlov A.B. Основы y`nformacy`onnoj analy`ty`ky` / A.B.Kurlov, V.K.Petrov. – M.: «Yury`st», 2009.– 350 s.
6. Maly`neczky`j G. G. Proэkty`rovany`e budushhego y` moderny`zacy`ya Rossy`y` / G.G. Maly`neczky`j // Druzhiba Narodov, – M., 2010, #9, – S.20-45.
7. Mamardashvy`ly` M. K. “Vzay`modejstvye nauky` y` y`skusstva v uslovy`yax NTR” / M.K. Mamardashvy`ly` // Вопросы fy`losofy`y`. – M., 1976, # 12, – S. 134-137.
8. Sulakshy`n S.S. Rossy`ya: vyzovy` dnya. Sborny`k dokladov. / S.S. Sulakshy`n, V.Э. Bagdasaryan – M.: Nauka y` poly`ty`ka, – 2015. – 272 s.
9. Сытых Е. L. Vozmozhnomy` pry`meneny`ya y`dej sy`nergety`ky` v gosudarstvennoj sluzhbe y` bor`be s korrupcy`ej / E. L. Сытых // Chelyaby`nsk: Vestny`k UralGUFK, #1(1), – 2010. – S.37-45.

Gorbenko Y.L., Gorbenko A.Y.

CRASH OF RUSSIA PROJECT: SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FACTORS

An article attempts to distinguish a role and value of social-psychological factors which influence development of the World and Russia as its part. Internal social, psychological and economic reasons of changes in Russia are under consideration in the article. On the basis of the regularities and on the basis of the formulated tendencies prognosticated model of future variants of development Russia state project is grounded. The article reveals reasons of inevitability of crash of Russia project.

One of principal reasons of doom of Russia is impossibility to realize the fallaciousness of the ideological system and the impossibility to build the real natural ideological model of development. She will have or to acknowledge that Russia heiress of khan reign and to develop in accordance with this ideology or fall to pieces on separate educations with the ideological programs and system of common to all mankind values.

Underline, that basis of crash of Russia are exactly socialpsychological factors, namely:

- *Unwillingness and inability of head and guidance of the state to understand that absolute reason of development of world history does not depend on the leaders of the states, but is inplane development of the Absolute spirit, id est, inevitable passing to supremacy of common to all mankind values.*
- *Unwillingness and inability of head and guidance of the state of understanding, that on the modern stage of world development not material life consciousness of personality and people determines and changes, but the valued responsible consciousness can stop the crash of people from at the consequences of scientific and technical revolution.*
- *Unwillingness and inability of head and guidance of the state of understanding of identity of life and consciousness, destruction of consciousness by the total denial of historical true about artificiality and doom of "Русского мира".*
- *Ununderstanding an elite and research workers, that orthodoxy and communism as ideologies, which cement their state, exhausted and самознищили the valued foundations, that signifies beginning of new historical civilization.*
- *Unwillingness and incuriosity to take into account the scientific prognoses of development of world economy, after which the accumulation of information, her systematization and rapid distribution, becomes basis of evolution be what systems, and, in turn, changes the technological modes, that becomes system basis of economic crises, wars, revolutions, geopolitical catastrophes.*
- *Unwillingness of guidance of the state of understanding, that further development of society will take place in informative space which, in addition, is yet and the field of forming of senses and values, that is why development of state forms of management will require the use of management of satisfied the "masses" the basic mean of necessity of observance of common to all mankind values, but not weapon and manipulation.*
- *Impossibility to understand the fallaciousness of ignoring of the valued reference-points and absence of the internal valued paradigm of the ruling mode of the state leads to the collapse of economic relations and, accordingly, productive forces.*

Thus, neither economic (corruption feudalism), nor politically (totalitarian informatively-psychological популізм), nor ideological ("русский world" or "communist-orthodox" ideological system), nor socially (absence of only nation), Russia is not viable nor territorial (different national communities live on the trapped territories).

Taking into account passing to the new economic mode crash of project Russia it is possible to forecast not later, than in 2018-2020 years.

Keywords: technological mode, values, consciousness, synergetics, crisis, crash, Russia.

ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ОСОБИСТІСНИХ І ДІЯЛЬНІСНИХ УМОВ ПРИ ФОРМУВАННІ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІ ПЕДАГОГІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ

У статті висвітлюються основні результати емпіричного дослідження особистісних і діяльнісних умов формування психологічної готовності до професійної самореалізації у майбутніх педагогів. Після використання тесту Дж.Гілфорда і М.Саллівена «Діагностика соціального інтелекту» знайшла підтвердження гіпотеза про те, що етап навчання у ВНЗ і наявність виробничих практик є детермінантами, що визначають рівень розвитку компонентів готовності майбутніх педагогів до професійної самореалізації. Після визначення рівня успішності педагогічної самореалізації за допомогою комплексної методики, розробленої під керівництвом Н.В. Кузьминої, підтвердилося припущення, що оцінки соціального інтелекту за методикою Дж. Гілфорда будуть вищими у групі випускників, успішних у професійній самореалізації, і в групі випускників з високою комунікативною компетентністю (у порівнянні з менш успішними і менш комунікативно компетентними).

Ключові слова: особистісні умови, діяльні сні умови, психологічна готовність, професійна самореалізація, майбутні педагоги.

В статье освещаются основные результаты эмпирического исследования личностных и деятельностных условий формирования психологической готовности к профессиональной самореализации у будущих педагогов. После использования теста Дж.Гилфорда и М.Салливена «Диагностика социального интеллекта» нашла подтверждение гипотеза о том, что этап учебы в ВУЗ и наличие производственных практик являются детерминантами, определяющими уровень развития компонентов готовности будущих педагогов к профессиональной самореализации. После определения уровня успешности педагогической самореализации с помощью комплексной методики, разработанной под руководством Н.В. Кузьминой, подтвердилось предположение, что оценки социального интеллекта по методике Дж. Гилфорда будут выше в группе выпускников, успешных в профессиональной самореализации, и в группе выпускников с высокой коммуникативной компетентностью (в сравнении с менее успешными и менее коммуникативно компетентными).

Ключевые слова: личностные условия, деятельностные условия, психологическая готовность, профессиональная самореализация, будущие педагогию

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що забезпечення конкурентоспроможності фахівців на ринку праці відбувається на основі основного багажу знань та вмінь, одержаних у вищій, важливу роль у цьому відіграє сформованість у майбутнього фахівця психологічної готовності до професійної самореалізації. В умовах реформування вищої освіти ця проблема набуває особливої актуальності. Фундаментальним питанням при цьому залишається вивчення та усебічний аналіз теоретико-методологічних основ дослідження проблеми психологічної готовності, зокрема, майбутніх педагогів до професійної самореалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На цей час дослідження самореалізації особистості проводились на вікових: учнів (В.П. Завада, М.Ю. Рись), студентів (Е.В. Бакієва, К.Е. Безукладніков, Л.Х. Гудієва, В.М. Журавчик, І.Л. Беккер, О.В. Коломієць, І.В. Лебедик, Г.А. Левова, К.А. Поселецька, О.В. Торшевська, С.М. Усова); гендерних (В.А. Гупаловська, О.М. Мірошніченко, О.Г. Угрін) та професійних групах: педагогів (О.В. Волошенко, С.В.

Калашнікова, З.Ю. Крижановська, Т.В. Куценко, С.О. Мулькова, В.І. Хрипун, М.І. Ярославцева); психологів (О.Ф. Бондаренко, І.В. Коновалова, А.Б. Косарева, М.М. Радул, О.Д. Сафін, Я.В. Чапак); в економічній діяльності (О.В. Іващенко, О.В. Мелешко), творчих професіях (Т.В. Андреева, Т.П. Вівчарик), невиробничій сфері суспільства (О.О. Ідінов), особливих видах праці (О.В. Пітерська) та спорті (О.В. Хуртенко). В усіх цих дослідженнях підкреслюється, що професійна самореалізація - це пошук і знаходження свого місця у системі людських знань, досягнення поставлених цілей у професійній діяльності, а також особистісне самовизначення.

Мета статті – виклад основних результатів емпіричного дослідження особистісних і діяльнісних умов формування психологічної готовності до професійної самореалізації у майбутніх педагогів.

Виклад основного матеріалу. Вивчення готовності до професійної самореалізації майбутніх педагогів здійснювалося за допомогою тесту

Дж.Гілфорда і М.Саллівена «Діагностика соціального інтелекту». На етапі емпіричного дослідження особистісних умов готовності майбутніх педагогів до професійної самореалізації було необхідно визначити критерій перевірки гіпотези про те, що етап навчання у ВНЗ і наявність виробничих практик є детермінантою, що визначає рівень розвитку компонентів готовності майбутніх педагогів до професійної самореалізації. Аналізуючи, закономірність зміни рівня соціального інтелекту, було перевірено закон розподілу емпіричних даних за допомогою критерію Колмогорова-Смирнова для однієї вибірки. Виходячи з одержаних результатів, можна вважати, що для перевірки гіпотези дослідження коректно використати непараметричний критерій Манна-Уїтні, оскільки у цьому випадку застосовується метод парного порівняння двох груп. Одержані дані піддавалися статистичній обробці, в результаті якої було визначено достовірність відмінностей. Для остаточних висновків використовувалися результати на рівні значущості 0,1, 0,05 і 0,01.

При порівнянні результатів діагностики соціального інтелекту студентів 1-2 курсів значущих відмінностей не було виявлено. У студентів 2-3 курсів виявлено значущі відмінності (внутрішньогрупове порівняння значущих відмінностей не показує), що дає основу припустити, що зміни є наслідком дії сукупності зовнішніх умов розвитку готовності до професійної самореалізації, конкурентоспроможності (перш за все наявність першої виробничої практики).

В результаті процедури парних порівнянь виявлено значущі відмінності між студентами 1 і 3 курсів у структурі соціального інтелекту. Значні зміни за субтестом «Групи експресії» є наслідком першої виробничої практики. Відсутність навичок практичної психологічної роботи, як правило, викликає захисну реакцію і знижує експресивну сприйнятливність. У спілкуванні студенти 3 курсу більшою мірою орієнтуються на вербальний зміст повідомлень. Вони можуть часто помилятися у розумінні сенсу слів співрозмовника, оскільки не враховують (чи враховують неправильно) супроводжуючі їх невербальні реакції. Нечутливість до невербальної експресії суттєво знижує здатність розуміти інших.

Значні зниження показників за субтестом «Історії з доповненням» у студентів 3 курсу дозволяють прогнозувати

неадекватність побудови цілісної картини міжособистісної взаємодії на основі неповних даних. Студенти на першій «передпрофесійній практиці» зазнають труднощів в аналізі ситуацій міжособистісної взаємодії і розумінні внутрішніх мотивів поведінки людей. Як наслідок, вони погано адаптуються до різних систем взаємовідносин між людьми (сімейних, ділових, дружніх та ін.). Це пов'язано з напруженим ритмом роботи та одноманітністю професійних ситуацій (як правило, студентам доручають рутинну, одноманітну роботу). Такі умови професійної праці, як емоційна перевантаженість негативними стресовими чинниками, когнітивна мінімізація (виконання одноманітних дій), ведуть до низької диференційованості Я-концепції і невисокого рівня рефлексії.

В результаті процедури парних порівнянь виявлено значущі відмінності між студентами 3-4 курсів. На цьому етапі навчання у них виявлено зміни за субтестом «Історія із завершенням», що є результатом особливих професійних умов. Майбутні педагоги із високими оцінками за субтестом вміють передбачати наслідки поведінки. Вони здатні передбачати подальші вчинки людей на основі аналізу реальних ситуацій спілкування (сімейного, ділового, дружнього), передбачати події, ґрунтуючись на розумінні почуттів, думок, намірів учасників комунікації. Такі люди вміють чітко вибудовувати стратегію власної поведінки для досягнення поставленої мети. Успішне виконання субтесту припускає вміння орієнтуватися у невербальних реакціях учасників взаємодії і знання нормативно-рольових моделей, правил, людей, що регулюють поведінку. Більш успішне виконання субтесту студентами 4 курсу є результатом другої виробничої практики, в процесі якої з'явилася велика упевненість у власних силах.

Високі показники за субтестом «Групи експресії» - це показник професійної компетентності майбутніх педагогів, що підвищилася, в основі якої - здатність правильно оцінювати стани, почуття, наміри людей за їхніми невербальними проявами: міміці, позам, жестам. Студенти 4 курсу надають велике значення невербальному спілкуванню, звертають багато уваги на невербальні реакції учасників комунікації. Чутливість до невербальної експресії суттєво посилює здатність розуміти інших.

В результаті процедури парних

порівнянь виявлено значущі відмінності між студентами 4-5 курсів. Студенти, результати яких виявилися максимальними за субтестом «Вербальна експресія», мають високу чутливість до характеру і відтінків людських взаємовідносин, що допомагає їм швидко і правильно розуміти те, що люди говорять один одному (мовленнєву експресію) у контексті певної ситуації, певних взаємовідносин. Такі студенти здатні знаходити відповідний тон спілкування з різними співрозмовниками у різних ситуаціях і мають великий репертуар ролевої поведінки (проявляють рольову пластичність), здатність розпізнавати структуру міжособистісних ситуацій у динаміці.

Звертає на себе увагу виявлена тенденція до таких відмінностей. Студенти з високим рівнем розвитку готовності до професійної самореалізації вміють аналізувати складні ситуації взаємодії людей, розуміють логіку їхнього розвитку, відчують зміну сенсу ситуації при включенні у комунікацію різних учасників. Шляхом логічних висновків вони можуть добудовувати невідомі, бракуючі ланки у ланцюзі цих взаємодій, передбачати, як людина поведе себе надалі, знаходити причини певної поведінки, порівнювати її з вербальною, що, на думку А. Піза, перебуває в основі «шостого почуття» - інтуїції [1].

Визначення рівня успішності педагогічної самореалізації здійснювалося за допомогою комплексної методики, розробленої під керівництвом Н.В. Кузьминої, яка містить шкали педагогічної майстерності, педагогічних здібностей, продуктивності самореалізації та ін. [2]. Рейтинг за шкалами здійснювали компетентні експерти - голови предметно-методичних комісій, методисти факультетів. Перевірялося припущення, що оцінки соціального інтелекту за методикою Дж. Гілфорда будуть вищими у групі випускників, успішних у професійній самореалізації, і в групі випускників з високою комунікативною компетентністю (у порівнянні з менш успішними і менш комунікативно компетентними). За результатами дослідження, у групі успішних в професійній самореалізації студентів не було жодного з низьким або нижче за середній рівнем соціального інтелекту. Відповідно, у групі студентів з низькою успішністю професійної самореалізації не було представників із середнім і високим рівнями соціального інтелекту. Відмінність

за рівнем соціального інтелекту між успішними і неуспішними студентами підтвердилася на 1%-му рівні значущості.

Отримані результати дозволяють припустити, що до 4 курсу навчання у майбутніх педагогів з високою мотивацією до професійної самореалізації значущо краще розвивається чутливість до характеру і відтінків людських взаємовідносин, що допомагає швидко і правильно розуміти те, що люди говорять одне одному (мовну експресію) у контексті конкретної ситуації, певних взаємовідносин; здатність знаходити відповідний тон спілкування з різними співрозмовниками у різних ситуаціях і володіння великим репертуаром ролевої поведінки. Цьому сприяє прогностичний характер самореалізації; різноманітність складних видів самореалізації, включених до ієрархічних стосунків; емоційна включеність у діяльність і задоволеність результатами праці.

У студентів з середнім рівнем розвитку готовності до професійної самореалізації краще розвивається рівень ідентифікації з групою професійної приналежності, здатність виявляти та аналізувати неформальні норми групової поведінки; знання нормативно-рольових моделей, правил, людей, що регулюють поведінку. Цьому сприяє постійне проходження виробничих практик та усвідомленість виконуваних дій. У студентів з високим і середнім рівнями розвитку готовності до професійної самореалізації у порівнянні із студентами з низьким рівнем на усіх курсах домінують хороші показники субтестів №1 і №2, що часто супроводжується переважанням інтровертованості особистості над екстравертованістю. Таким чином, очевидно, що не лише контактні екстравертовані люди можуть мати високий соціальний інтелект, але і інтровертована установка може супроводжуватися розвиненими здібностями прогнозувати наслідки поведінки і розуміти невербальну мову спілкування. У студентів з високим рівнем готовності до професійної самореалізації з 3 по 5 курси виявлено домінування субтестів №3 і №4, що, передусім, пов'язано з хорошим розумінням нормативів різних соціальних ролей та орієнтацією на рольову поведінку та професійну самореалізацію.

Для того, щоб уточнити перелік професійно важливих якостей і цінностей у професійній самореалізації і підтвердити виявлені елементи, що входять до кожної з

підструктур готовності до професійної самореалізації, студентам 1-5 курсів Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини було запропоновано письмово відповісти на питання: «Хто я як майбутній професіонал?» - з метою співвіднесення нового знання з деякою системою цінностей. Найбільш важливим при цьому є рішення задачі, яка є важливим аспектом в утворенні сенсу знань про себе, отже, готовності до професійну самореалізацію.

За результатами контент-аналізу матеріалів самоописів майбутніми педагогами свого професійного «Я» були підтверджені показники, що характеризують компоненти структури готовності до професійної самореалізації, які визначалися як частота звернення обстежуваних при самоописі до певних компонентів досліджуваної структури готовності.

Мотиваційно-ціннісний компонент представлений, передусім, як сукупність потреби у самоактуалізації, у саморозвитку і самовизначенні; мотивів, спонукаючих до самореалізації, а також стосунків до себе та іншої людини.

Аналіз професійних мотивів засвідчив, що вони є різними за своєю будовою: є студенти, які розуміють один мотив (21%) - нестійке бажання займатися педагогічною діяльністю; інші (51%) - два мотиви: стійке бажання займатися педагогічною діяльністю і схильність до роботи з людьми; треті (28%) - бажання займатися професійно педагогічною діяльністю, схильність до роботи з людьми, інтерес до спеціальної початкової дисципліни і намір використати одержані знання. Для студентів третьої групи, на наш погляд, оптимально вираженим є потребнісно-мотиваційний компонент готовності і саморозвитку в обраній професійній самореалізації.

За результатами дослідження психологічних умов розвитку готовності майбутніх педагогів до професійної самореалізації було виділено три групи, професійних особливостей, що мають комплекс, що дозволяє визначити таку типологію:

Група 1. До неї увійшли обстежувані, що показали схожі результати при тестуванні і за результатами експертної оцінки названі готовими до професійної самореалізації. Для них характерним є високий рівень розвитку усіх компонентів готовності. Ці студенти демонструють актуальний спосіб розвитку готовності до

професійної самореалізації, яка розвивається монотонно, якісні зміни відбуваються на кожному курсі.

Когнітивний компонент розвитку готовності до професійної самореалізації характеризується орієнтацією на рольову поведінку і професійний розвиток. В обстежуваних з високим рівнем готовності домінують високі показники за субтестами №3 і №4 і високий рівень композитної оцінки, що пов'язано з орієнтацією особи на духовні цінності. Вони здатні передбачати подальші вчинки людей на основі аналізу реальних ситуацій спілкування (сімейного, ділового, дружнього), передбачати події, ґрунтуючись на розумінні почуттів, думок, намірів учасників комунікації. Такі люди вміють чітко вибудовувати стратегію власної поведінки для досягнення поставленої мети.

Емоційний компонент готовності до професійної самореалізації характеризується через позитивне відношення до себе у молодих людей з цієї групи і є однією із сторін позитивного відношення до світу взагалі, воно має характер установки. Виражені соціальні емоції співпереживання, співчуття, які супроводжуються активним сприянням. Емоції легко усвідомлюються, допускаються до свідомості. Здатні точно розуміти свої внутрішні стани і виражати, тому почуття у чіткому і визначеному виді. Упевненість у собі ґрунтується на ясному розумінні того, що відбувається і знанні своїх здібностей. Критичність поширюється на окремі вчинки, почуття, думки.

Мотиваційно-ціннісний компонент готовності до професійної самореалізації характеризується через спрямованість на інших людей, на турботу про них, відповідальність перед ними, прагнення принести їм користь. З цього виходить, що у майбутніх педагогів система особистісних цінностей знаходить адекватніше відображення у професійних цінностях. Групу найбільш динамічних склали цінності менш значущі, розташовані нижче в ієрархії. Думку оточення про себе пропускають через систему як власних оцінок, так і оцінок оточення. Мають ціннісну позицію як по відношенню до себе, так і по відношенню до оточення. Проявляють емпатію у спілкуванні. Визначили для себе сенс свого життя, близькі і віддалені цілі, тобто намірили шлях життя.

В обстежуваних з актуальним рівнем розвитку готовності до професійної самореалізації зміни розпочинаються з 1

курсу, а після виробничих практик зміни стають якісними, характер змін наближає студентів за профілем вираженості особистісних якостей до профілю працюючих фахівців-педагогів. Це може свідчити про стабільний розвиток готовності до професійної самореалізації і можливості оптимального способу досягнення професійної мети в умовах, що змінюються, як ознака становлення професіонала.

Група 2. До неї увійшли обстежувані, які продемонстрували несхожі результати при тестуванні. Ці студенти демонструють потенційний рівень розвитку готовності до професійної самореалізації. До цієї групи увійшли студенти з високим і середнім рівнями розвитку соціального інтелекту, з позитивним прийняттям себе і середнім рівнями розвитку потребнісно-мотиваційної сфери. Готовність до професійної самореалізації розвивається стрибкоподібно, якісні зміни відбуваються на 4 і 5 курсах.

Когнітивний компонент розвитку готовності до професійної самореалізації характеризується високою чутливістю до характеру і відтінків людських взаємовідносин, що допомагає їм швидко і правильно розуміти те, що люди говорять одне одному (мовну експресію) лише у контексті добре визначеної знайомої ситуації, певних взаємовідносин. Такі встуденти здатні знаходити відповідний тон спілкування з різними співрозмовниками у знайомій ситуації і мають невеликий репертуар рольової поведінки (середній рівень рольової пластичності), проте вони не здатні розпізнавати структуру міжособистісних ситуацій у динаміці.

Емоційний компонент готовності до професійної самореалізації характеризується в обстежуваних цієї групи повною задоволеністю собою, відносно себе вони відчувають позитивні емоції, негативні переживання є ситуативними і мінімальними, що забезпечує емоційний психологічний комфорт, сприяючий оптимальному функціонуванню особистості. Недостатньо ясно знають свої слабкі сторони та обмеження, приймають їх, вважають їх невід'ємною частиною особистості. Наявні здібності забезпечують їм частковий успіх у самореалізації, що викликає надмірну завищену впевненість у собі. У разі невдачі перший час такий обстежуваний перебуває у стані розгубленості. Цінність своєї особистості такі студенти відчувають повною мірою і

навіть дещо перебільшують її. Маючи позитивний досвід у самореалізації, молоді люди часто завищують самооцінку.

Мотиваційно-ціннісний компонент готовності до професійної самореалізації характеризується значно більшою узгодженістю обстежуваних щодо засобів, ніж за цілями, що є показником орієнтованості на себе, власний успіх. Ці результати свідчать про те, що різкі зміни ієрархії, як правило, пов'язані з цінностями не реалізованими, але потреба у реалізації яких найбільш актуальна у новій ситуації. Порівняння особливостей динаміки реалізації цінностей-цілей і цінностей-засобів показує, що велику різноманітність змін мають цінності-засоби. Цей факт відповідає тому, що цінності-засоби представлені у розумінні обстежуваних цієї групи майбутніх педагогів більш диференційовано по мірі значущості, ніж цінності-цілі.

В обстежуваних з актуальним рівнем розвитку готовності до професійної самореалізації зміни розпочинаються з 1 курсу, а після виробничих практик зміни стають якісними, характер змін наближає студентів за профілем вираженості особистісних якостей до профілю фахівців-педагогів. Це може свідчити про стабільний розвиток готовності до професійної самореалізації і можливості оптимального способу досягнення професійної мети в умовах, що змінюються, як ознака становлення професіонала.

В обстежуваних з потенційним рівнем розвитку готовності до професійної самореалізації зміни розпочинаються з 3 курсу, після виробничих практик зміни мають нестабільний характер, якісні зміни відбуваються після 4 курсу, характер змін на 56% за профілем вираженості особистісних якостей співпадає з профілем працюючих фахівців-педагогів. Це у свою чергу може свідчити про затримку розвитку готовності до професійної самореалізації, але у той же час виявляються можливості для досягнення професійної мети.

Група 3. До неї увійшли обстежувані зі схожими результатами при тестуванні. Вони демонструють елементарний рівень розвитку готовності до професійної самореалізації. До цієї групи увійшли фахівці з середнім і низьким рівнями розвитку соціального інтелекту, з негативним прийняттям себе і низьким рівнем розвитку потребнісно-мотиваційної сфери. Готовність до професійної

самореалізації розвивається стрибкоподібно, зміни є неякісними і нестабільними, відбуваються на усіх курсах навчання.

Когнітивний компонент розвитку готовності до професійної самореалізації характеризується відсутністю навичок практичної педагогічної роботи, що, як правило, викликає захисну реакцію і знижує експресивну сприйнятливність. У спілкуванні обстежувані цієї групи більшою мірою орієнтуються на вербальний зміст повідомлень. Вони можуть часто помилятися у розумінні сенсу слів співрозмовника, оскільки не враховують (чи враховують неправильно) супроводжуючі їх невербальні реакції. Нечутливість до невербальної експресії суттєво знижує здатність розуміти інших. Перевантаженість негативними стресовими чинниками стала результатом когнітивної мінімізації, що веде до низько диференційованої Я-концепції і невисокого рівня рефлексії.

Емоційний компонент готовності до професійної самореалізації характеризується змішаним відношенням до себе (позитивним, негативним, конфліктним). Обстежувані слабо вміють управляти своїми емоційними станами, використовують найчастіше механізм пригнічення, приховання негативних емоцій, не дозволяють їх собі переживати. Або зустрічається інша крайність - бурхлива розрядка емоцій. Емоційна сфера молодих людей характеризується низьким рівнем розвитку: практично не сформовані соціальні емоції, такі, як співчуття, співпереживання. Емоції у них часто мають стихійний, некерований характер. Слабка усвідомленість переважаючих емоцій, відсутнє розуміння істинних причин їхньої появи. Появу емоцій пов'язують із зовнішніми подіями. Емоційно центровані, орієнтовані на себе. Відзначається обмеження соціальних контактів, їхня поверхневність, знеособленість. Актуальні емоції часто неадекватні ситуації через нерозуміння ситуації.

Мотиваційно-ціннісний компонент готовності до професійної самореалізації не розвинений. Відсутня узгодженість обстежуваних по засобах і цілях, що є показником орієнтованості на себе, відсутністю орієнтованості на професійний розвиток. Слабкі зміни ієрархії пов'язані із нереалізованими цінностями, потреба у реалізації яких відсутня, незважаючи на нову ситуацію. Ціннісні орієнтації є слабо динамічним утворенням. Динаміка ціннісних орієнтацій не взаємозв'язана зі змінами соціально-економічних умов

самореалізації у житті.

В обстежуваних з елементарним рівнем розвитку готовності до професійної самореалізації зміни мають нестабільний характер, якісні зміни не відбуваються, за профілем вираженості особистісні якості співпадають з профілем працюючих спеціалістов- педагогів на 24% лише у сфері загальнолюдських цінностей. Це може свідчити про відсутність розвитку готовності до професійної самореалізації і неможливість досягнення професійного розвитку.

На основі виокремлених рівнів розвитку готовності майбутніх педагогів до професійної самореалізації було визначено динаміку змін кількості студентів залежно від курсу навчання.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку. Діяльнісні умови (процес навчання і виробничі практики) є детермінантою для переходу з певного рівня розвитку психологічної готовності до професійної самореалізації на інший; міра сформованості особистісних умов (когнітивного, емоційного і мотиваційно-ціннісного компонентів) визначає напрям і швидкість переходу з одного рівня розвитку психологічної готовності до професійної самореалізації на інший; для різних груп діяльнісні умови можуть як стимулювати, так і утрудняти розвиток готовності до професійної самореалізації майбутніх педагогів; на майбутніх педагогів з актуальним рівнем розвитку готовності до професійної самореалізації процес навчання і виробничі практики чинять позитивну дію; на майбутніх педагогів з потенційним рівнем розвитку готовності до професійної самореалізації процес навчання справляє слабку позитивну дію, а виробничі практики чинять позитивну дію; на майбутніх педагогів з елементарним рівнем розвитку готовності до професійної самореалізації процес навчання справляє слабку позитивну дію, а виробничі практики чинять негативну дію.

Подальше дослідження зазначеної проблематики може фокусуватися за такими напрямками як дослідження взаємозв'язку професійної самореалізації молодих педагогів з їхньою первинною адаптацією, вивчення основних шляхів та засобів гармонізації професійного та особистісного аспектів самореалізації, а також психологічних умов корекції їхніх домагань в умовах недостатнього професійного досвіду.

Список використаних джерел

1. Пиз А. Язык телодвижений. Как читать мысли окружающих по их жестам / А.Пиз. – М.: Эксмо, 2007. – 448 с.
2. Кузьмина Н.В. Методы исследования педагогической деятельности / Н.В. Кузьмина. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1970. – 114 с.

References

1. Py`z A. Yazyk telodvy`zheny`j. Kak chy`tat` mycly` okruzhayushhy`x po y`x zhestam / A.Py`z. – M.: ЭКСМО, 2007. – 448 с.
2. Kuz`my`na N.V. Metody y`cledovany`ya pedagogy`checkoj deyatel`nocty` / N.V. Kuz`my`na. - L.: Y`zd-vo Leny`ngr. un-ta, 1970. – 114 с.

Gurtovenko N. V.

**ABOUT INTERCOMMUNICATION OF PERSONALITY AND ACTIVITY TERMS AT
FORMING OF READINESS
OF FUTURE TEACHERS TO PROFESSIONAL SELF-REALIZATION**

In the article the basic results of empiric research of personality and activity terms of forming of psychological readiness are illuminated to professional self-realization for future teachers. After the use of test of J.Gilford and M.Sullivan «Diagnostics of social intellect» found confirmation hypothesis that the stage of studies in institution of higher learning and presence of productive practices are main factors that determine the level of development of components of readiness of future teachers to professional self-realization. After determination of level of success of pedagogical self-realization by means of the complex methodology worked out under the direction of N.V.Kuzmina, supposition was confirmed, that estimations of social intellect on methodology of J.Gilford will be higher in the group of graduating students successful in professional self-realization, and in the group of graduating students with a high communicative competence (in comparing to less successful and less communicative competent).

Activity conditions (process of studies and productive practices) is main factor for a transition from the certain level of development of psychological readiness to professional self-realization on other; the measure of formed of personality terms (cognitive, emotional and motivational-valued components) determines direction and transition speed from one level of development of psychological readiness to professional self-realization on other; for different groups activity terms can both stimulate and hamper development of readiness to professional self-realization of future teachers; on future teachers with the actual level of development of readiness to professional self-realization the process of studies and productive practices do a positive action; on future teachers with the potential level of development of readiness to professional self-realization the process of studies produces a weak positive action, and productive practices do a positive action; on future teachers with the elementary level of development of readiness to professional self-realization the process of studies produces.

Key words: personality terms, activity terms, psychological readiness, professional self-realization, future teachers.

*Діхтяренко С. Ю., кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології Уманського державного
педагогічного університету імені Павла Тичини*

МОТИВАЦІЙНА СКЛАДОВА НАВЧАЛЬНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

У статті розкрито сутність понять «мотив», «мотивація», надано сучасну класифікацію мотивів у навчальній діяльності студентів. Мотиви навчання розглянуто як ставлення тих, хто навчається, до предмету діяльності, їхню спрямованість на цю діяльність. Мотивування визначено як основу управління навчанням студентів, найефективнішими засобами якого є стимулювання і тренінги, які належать до трьох основних напрямів: мотивації досягнень, причинних схем та особистісної причинності.

Ключові слова: мотив, мотивація, навчальна діяльність, управління мотиваційними процесами, студенти.

В статтє раскрыто сущность понятий «мотив», «мотивация», предоставлено современную классификацию мотивов в учебной деятельности студентов. Мотивы учения рассмотрены как отношение учащихся к предмету деятельности, их направленность на эту деятельность. Мотивирование определено как основу управления обучением студентов, эффективными средствами которой является стимулирование и тренинги, которые относятся к трем основным направлениям: мотивации достижений, причинных схем и личностной причинности.

Ключевые слова: мотив, мотивация, учебная деятельность, управление мотивационными процессами, студенты.

Актуальність дослідження. Ставлення особистості до виконуваної діяльності загалом і до навчальної, зокрема, суттєво визначає її успішність. Це психологічне явище знаходить своє відображення у системі мотивів діяльності, тобто певних психологічних причин, які визначають цілеспрямовані дії індивіда. Формування повноцінної навчальної мотивації запобігає відчуженню особистості від процесу та результатів навчання, коли вони сприймаються як щось зовнішнє, примусове, а також сприяє повноцінному розвитку особистості студента впродовж усього навчання у ВНЗ та подальшого професійного становлення, оскільки спрямовує особистість на саморозвиток та самовдосконалення.

Проблема мотивації навчальної діяльності особистості є однією з базових проблем вищої професійної освіти, що пояснюється тим, що соціальне замовлення суспільства вимагає від вищих навчальних закладів підвищення якості навчання та освіти, розвиток та формування конкурентоспроможного випускника, мотивованого на безперервну освіту та самоосвіту. Водночас управління мотивацією навчання дозволяє керувати і навчальним процесом, що є достатньо важливо для досягнення успішних результатів у професійній підготовці майбутніх спеціалістів різного професійного профілю.

Аналіз досліджень та публікацій. Досліджуючи такий психологічний феномен як мотивація, вчені акцентували увагу на її

різних аспектах: зв'язку формування мотивів з минулим досвідом суб'єкта (С.Л. Рубінштейн), ієрархізації та підпорядкуванні мотивів (О.М. Леонтьєв), ролі пізнавальних і емоційних компонентів у мотиваційних процесах (І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, К.Левін, С.С. Занюк, С.Г. Москвічов та ін.), впливу суб'єктивної цінності мети та ймовірності успіху на виникнення спонук (А.Атрінсон, Г.Роттер, Т.І.Левченко). На сьогодні добре вивчено певні мотиваційні проблеми професійного самовизначення, впливу мотивів вибору професії на навчальний процес (М.А. Алексєєва, Є.А. Клімов, В.В. Синявський, Й.Холанд та ін.). Управління мотиваційними процесами у навчанні дослідила М.В. Артюшина.

Постановка завдання. Підвищення ефективності навчання не може бути забезпечене без систематичного вивчення мотивації, виявлення реального рівня та можливих перспектив зони її найближчого розвитку у тих, хто навчається, тобто без цілеспрямованого управління навчальною мотивацією студентів. Таким чином, у процесі організації навчання замало використовувати лише прийоми та методи активізації пізнавальної діяльності, необхідно створювати умови, за яких студент починає виявляти свою активність, діяти, навіть у супереч власним бажанням, і тоді у нього з'явиться власна мотивація навчання.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз сутності понять «мотив» та «мотивація», визначити структуру мотивації

у навчальній діяльності студентів, виокремити особливості успішного навчального менеджменту мотиваційними процесами у вищій школі, порівняти типи психологічних тренінгів, які спрямовані на мотивування студентів до навчальної діяльності.

Виклад основного матеріалу.

Мотивами є конкретні спонукання, причини, що змушують особистість діяти, здійснювати певні вчинки. Мотиви навчання можна розглядати як ставлення тих, хто навчається, до предмету діяльності, їхню спрямованість на цю діяльність [1, с. 144]. Розрізняють дві великі групи мотивів: пізнавальні, які пов'язані зі змістом навчальної діяльності та процесом її виконання; соціальні, які пов'язані з взаємодією суб'єкта з іншими людьми (викладачами, одногрупниками) в процесі навчальної діяльності. До перших належать пізнавальні інтереси, потреба в інтелектуальній активності та оволодінні новими вміннями, навичками і знаннями; інші – пов'язані з потребою у спілкуванні з іншими людьми, в їхній оцінці і схваленні, з бажанням посісти певне місце у системі доступних суспільних відносин. Крім того, розрізняють усвідомлені та неусвідомлені мотиви, реальні та уявні тощо.

Навчальна діяльність студентів завжди є полімотивованою, тобто у структурі їхніх навчальних мотивів поєднуються зовнішні та внутрішні мотиви. До зовнішніх мотивів належать прагнення отримати певні успіхи у навчанні, набутті нових знань, навичок і вмінь, взаємодії із сокурсниками. У разі зовнішньої мотивації чинники, що регулюють поведінку, не залежать від внутрішнього «Я» особистості. Проте, у навчальній діяльності можуть мати місце і нейтральні, а іноді й негативні зовнішні мотиви. Наприклад, навчання як вимушена поведінка, навчання як намагання бути лідером або отримати престиж, прагнення бути у центрі уваги, бажання отримати лише заохочення.

Внутрішні мотиви учіння чи навчально-пізнавальної діяльності щодо структури навчальних мотивів можна класифікувати за двома групами [2]:

пізнавальні мотиви, чи мотиви, які закладені у самій навчально-пізнавальній діяльності, ґрунтуються на інтересі студентів до змісту матеріалу, що вивчається, і майбутньої професійної діяльності і самого процесу пізнавальних дій, які сприяють їхньому самоутвердженню у соціальному середовищі;

мотиви досягнення, в основі яких – прагнення до успіху та уникнення невдач. Це можуть бути: широкі соціальні мотиви (мотиви обов'язку перед народом, батьками тощо); мотиви самовизначення (розуміння ролі професійних знань, навичок і вмінь для майбутньої професійної діяльності та досягнення успіхів у ній тощо); мотиви вдосконалення; корисливі мотиви: намагання отримати заохочення, високі оцінки, прагнення бути найкращим серед товаришів; негативні мотиви: мотивація уникнення неприємностей.

Перевагою внутрішніх мотивів навчання є:

позитивний вплив на вирішення творчих завдань, що не мають чіткого алгоритму вирішення;

емоційне задоволення від виконання завдання, подолання труднощів під час вирішення навчальних завдань, що викликають позитивні емоції, ґрунтуються насамперед на внутрішньому інтересі;

підвищення самоповаги студента, його самооцінки.

Термін «мотивація» у сучасній психологічній науці найчастіше використовують у двох значеннях: як систему чинників, які детермінують поведінку (до їхнього складу належать потреби, мотиви, цілі, наміри, прагнення і т. п.), або як характеристику процесу, що стимулює і підтримує активність поведінки на відповідному рівні [3]. З позицій навчального менеджменту мотивацію розглядають як процес спонукання себе та інших до діяльності з метою досягнення особистих цілей або цілей організації. Стосовно спонукання себе кажуть про внутрішню мотивацію, а щодо впливу на інших — про зовнішню. Поняття «мотивація» розглядається також як мотиваційна сфера особистості — система внутрішніх чинників, що зумовлюють поведінку і діяльність людини та підтримують її активність на необхідному рівні [4-5].

Мотивація навчальної діяльності є складною багаторівневою неоднорідною системою спонукань, що містить мотиви, в ролі яких можуть бути потреби, інтереси, установки, емоції, норми, цінності, ідеали тощо, тому можна говорити про полімотивованість цієї діяльності і водночас про наявність домінуючих мотивів у її структурі. Таким чином, мотивація взагалі і навчання зокрема має індивідуальні особливості і залежить від багатьох чинників.

Щоб ефективно досягати цілей навчання, той, хто навчає, має постійно вивчати мотиваційну сферу студентів, застосовуючи методи та прийоми управління мотиваційними процесами у навчальній діяльності.

Під управлінням мотиваційними процесами у навчанні розуміють цілеспрямоване забезпечення педагогами достатньої активності тих, хто навчається. Можна виокремити такі види мотиваційного впливу, як прямий і непрямий. Прямий — це чітке, зрозуміле повідомлення про необхідність засвоєння навчального матеріалу. Непрямий вплив є своєрідним натяком на необхідність засвоєння навчального матеріалу, за якого студенти самі роблять такий висновок, або створення специфічних умов автоматичного включення до виконання навчальних завдань. Відповідно, існують певні механізми прямого та непрямого мотиваційного впливу.

У забезпеченні навчальної мотивації можна виокремити низку несприятливих і сприятливих чинників, які послаблюють або підсилюють навчальну мотивацію. До несприятливих чинників навчальної мотивації — демотиваторів — належать: незрозумілість та нечіткість поставлених завдань, необхідність їхнього виконання; навчальне перевантаження або недовантаження; недостатня поінформованість студентів; відсутність конкретних позитивних результатів; некомпетентність викладача; нездорові стосунки у навчальній групі; надто сувора, несправедлива критика; невмотивована відмова у визнанні.

Сприятливими для ефективного управління мотиваційними процесами у навчанні є такі чинники: обізнаність викладача щодо основних мотивів навчання своїх студентів; створення викладачем необхідних умов для реалізації особистісних потреб тих, хто навчається; взаємна віра викладачів і тих, хто навчається, в успіх; встановлення гармонійних стосунків між викладачем і навчальною групою та між студентами у групі; доброзичливе ставлення викладача до кожного студента; зовнішні умови навчання (стан приміщення, обстановка в аудиторії, сучасні технічні засоби навчання).

Учіння є особливим видом діяльності, одною зі сторін навчання, метою та результатом якої є засвоєння знань, вмінь, навичок. Учіння відбувається не стихійно, а під керівництвом викладача і передбачає

виконання завдань викладача самостійно. Це зумовлює наявність мотивів, які б спонукали того, хто навчається, дисципліновано, систематично, відповідально ставитися до навчальної праці. Процес здійснення діяльності учіння кожною людиною є індивідуальним, тому його мотивація має певні індивідуальні особливості і залежить від різних чинників.

По-перше, важливу роль у мотивації відіграє рівень усвідомлення та рівень неусвідомлення мотивів. Усвідомлені і неусвідомлені мотиви не протистоять один одному, їх важко відокремити один від одного, оскільки неусвідомлені мотиви визначаються реальним буттям, діяльністю людини в об'єктивному світі. Причиною неусвідомлення окремих компонентів мотиву, тобто нерозуміння смислу та головної причини вчинку і дії, є відсутність аналізу та узагальнення того, що усвідомлюється. Серед перешкод цьому Є.П.Ільїн називає: очевидність ситуації, коли багато компонентів мотиву, скоріше маються на увазі, ніж усвідомлюються та вербалізуються; один мотиватор може підмінятися іншим; відсутність бажання дізнатися про істинну причину свого вчинку через небажання виглядати аморальним у власних очах [6]. Рівень усвідомлення мотивів — важлива індивідуальна особливість мотивації учіння, оскільки обміркованість та розуміння власних мотивів створює умови для самомотивації, коли людина управляє своєю мотивацією, сама регулює вибір — виконувати чи не виконувати або наскільки якісно і вчасно виконувати отримане від викладача завдання. Навчальні досягнення об'єктивно визначаються, якщо дидактичний процес опирається на реальні мотиви. Це створює передумови для виникнення нових, більш високих та дієвих мотивів, що існують зараз як перспективні у програмі вдосконалення. Ілюзорність, уявність, надуманість мотивів, які могли б діяти за певних умов чи обставин, створюють перешкоди на шляху мотивації та самомотивації учіння.

По-друге, мотиви, що спонукають до навчання та зокрема учіння, у кожної людини поєднуються по-різному і перебувають у динамічному зв'язку. Це поєднання і зумовлює спрямованість студента на навчання, являє собою рушійну силу учіння. Воно залежить від особистості, умов зовнішнього середовища, в якому вона зростала і перебуває у конкретний момент.

Мотивування — це процес впливу на студента з метою спонукання його до певних дій шляхом формування відповідних мотивів. Воно становить основу навчального менеджменту. Залежно від цілей та завдань, що досягаються і розв'язуються, виокремлюють два основні типи мотивування. I-й тип мотивування передбачає формування зовнішніх мотивів, що спонукають до бажаних для мотивуючого суб'єкта результатів. Важливою умовою його ефективності є глибока взаємодія та порозуміння між двома сторонами. II-й тип мотивування спрямований на формування мотиваційної структури особистості. Важливою умовою його ефективності є особлива увага до формування та підсилення позитивних, тих, що сприятимуть досягненню високих результатів, мотивів і, навпаки, послаблення тих мотивів, які заважають ефективному навчанню. Цей тип мотивування характеризується тим, що: часто не пов'язаний з певним конкретним результатом, але має виховний характер і тому робить неабиякий внесок у мотивацію навчання; його результати значно перевищують результати першого типу мотивування; вимагає значно більших зусиль, знань і кмітливості з боку мотивуючого суб'єкта для його реалізації.

Мотивування може здійснюватися за допомогою різних засобів і прийомів впливу на тих, хто навчається. До них, зокрема, належать:

стимулювання (процес використання різних стимулів для формування внутрішніх і зовнішніх мотивів),

тренінг (процеси, пов'язані з формуванням мотивації), які поділяються на три основні напрями: мотивації досягнень, причинних схем, особистісної причинності [1].

Тренінг мотивації досягнень передбачає з метою підвищення успішності навчання розвиток відчуття власної гідності і прагнення покращення власних досягнень через формування синдрому досягнення шляхом: навчання студентів зіставляти власні досягнення із досягненнями інших (як правило, кращих); навчання способам поведінки, типовим для людини з високою мотивацією; вивчення конкретних прикладів з власного повсякденного життя, а також життя людей із високорозвинутою мотивацією досягнення.

Результат формування синдрому досягнення буде добрим, якщо поступово пройти такі стадії:

залучення уваги тих, хто навчається, до змісту навчання;

отримання досвіду мислення, поведінки та емоційного реагування;

засвоєння спеціальних понять і термінів мотивації досягнень;

співвіднесення власних реальних мотивів з ідеалом;

практичне виконання настанов у реальних життєвих ситуаціях;

поступове зменшення зовнішньої допомоги, дедалі більша опора на власні сили [7].

Програми тренінгу причинних схем передбачають зміну суб'єктивного уявлення студентів про причини невдач таким чином, щоб будь-які причинні пояснення замінити лише однією причиною — браком власних зусиль. Необхідність у цьому викликана існуванням явища «психологічної причинності», яке полягає у тому, що люди по-різному пояснюють причини власних вчинків. Існують навіть типові «схеми» пояснень та виправдань, які суттєво впливають на мотиваційну сферу і на результативність діяльності. Можна стверджувати, що чим вища мотивація досягнення студентів, тим більше вони сприймають і пояснюють результати власної поведінки дією внутрішніх чинників, які піддаються довільному контролю.

Тренінг особистісної причинності має на меті навчити студентів шукати причини власних невдач передусім у самих собі та, за можливості, менше залежати від інших людей, адже самостійність — важлива риса особистості, яка тим більше виявляється, чим менше людина залежить від інших. Допомога тим, хто навчається, полягає у навчанні: ставити перед собою реалістичні цілі; співвідносити власні цілі та можливості; знати власні сильні і слабкі сторони; визначати конкретні дії; планувати перспективу; адекватно оцінювати ситуацію, що складається; постійно аналізувати виконання власної програми і те, наскільки дії наближають до цілей.

С.В. Іванова запропонувала такі способи розвитку внутрішньої мотивації і зокрема, самомотивації, які можуть бути використані тими, хто навчає і навчається. Той, хто навчає, має підказувати своїм вихованцям прийоми самомотивації, наприклад:

планувати на довгострокову перспективу;

шукати такого партнера з навчання, в процесі спілкування з яким ви зможете

чомуś навчитися і якому теж зможете щось дати;

встановити постійний час занять (години, дні тижнів);

визначити у загальному вигляді цілі та завдання власного навчання;

з'ясувати, яким чином ви можете ввести зміст навчання у вашу сьогоднішню і завтрашню практику, просто у повсякденне життя;

розподілити зміст навчання на розділи залежно від легкості чи важкості засвоєння, і починати із засвоєння змісту середньої важкості, потім переходити до важких і, зрештою, до легких;

доповнити те, що вивчаєте, власним малюнком, приміткою, структурними схемами, а можливо, і критичними зауваженнями;

з-поміж тем, які найбільше цікавлять, почитати додаткову літературу або обговорити їх з викладачем, товаришами;

щоб знання були міцними, повторювати основний зміст і закріплювати вивчений матеріал за допомогою вправ [8, с. 513-523].

Крім цього ті, хто навчається, мають знати: результат навчання перебуває у прямій

залежності від міри самоповаги; успіхи навчання є каталізатором навчального процесу; невдачі у навчанні можуть призвести до небажання вчитися; відчуття радості та інтерес полегшують учіння; страх і напруження ускладнюють процес навчання.

Висновки. Таким чином, розуміючи важливість досягнення цілей навчання, викладач має не лише застосовувати методи стимулювання, а й створювати умови для виникнення, формування та підтримання сталих мотивів у студентів до навчання. Для цього існує цілий арсенал засобів, знання, застосування яких потребує постійного творчого пошуку та удосконалення себе як викладача. Забезпечення педагогом мотивації у навчанні може здійснюватися за допомогою прийомів і методів навчання. Кожному з методів організації навчально-пізнавальної діяльності студентів притаманний не лише інформативно-навчальний, а й стимулювальний вплив. У цьому сенсі можна говорити про мотиваційну функцію будь-якого методу навчання.

Список використаних джерел

1. Артюшина М.В. Психологія діяльності та навчальний менеджмент: Навчальний посібник. / М. В. Артюшина, Л. М. Журавська, Л. А. Колесніченко та ін.; За заг. ред. М.В. Артюшиної. – К.: КНЕУ, 2008. – 336 с.
2. Гарбуз М.В. Формування навчальної мотивації у студентів першого курсу педагогічного коледжу /М.В. Гарбуз// Вісник психології і педагогіки. Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка, Інститут психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка. – Випуск 13. – К., 2013. – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.psyh.kiev.ua/Збірник_наук_праць_-Випуск_13
3. Занюк С.С. Психологія мотивації: навч. посібник / С.С. Занюк. – К. : Либідь, 2002. – 304 с.
4. Левченко Т.І. Мотивація суб'єкта в різних видах діяльності: Монографія. – Вінниця: Нова книга, 2011. - 448 с.
5. Москвичев С.Г. Мотивация, деятельность и управление / С.Г.Москвичев. – Киев-Сан-Франциско, 2003. – 492 с.
6. Іллін Є.П. Мотивація і мотиви / Є.П. Іллін; переклад з рос. мови, передмова та примітки Т.В. Тадеєвої. — Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2013. — 512 с.
7. Макклелланд Д. Мотивация человека / Д.Макклелланд. – СПб.: 2007. – 672 с.
8. Иванова С.В. К вопросу о создании благоприятной внешней среды образовательного процесса /С.В. Иванова// коллективная монография «Современное образование как открытая система» / под ред. Н.Г. Ничкало, Г.Н. Филонова, О.В. Суходольской-Кулешовой. - М.: Институт научной и педагогической информации РАО, ЮНИТИ-ДАНА, ЮРКОМПАНИ, 2012. – 576 с.
9. Artjushina M.V. Psihologija dijtal'nosti ta navchal'nij menedzhment: Navchal'nij posibnik. / M. V. Artjushina, L. M. Zhuravs'ka, L. A. Kolesnichenko ta in.; Za zag. red. M.V. Artjushinoї. – К.: КНЕУ, 2008. – 336 с.
10. Garbuz M.V. Formuvannja navchal'noї motivacії u studentiv pershogo kursu pedagogichnogo koledzhu /M.V. Garbuz// Visnik psihologii i pedagogiki, Pedagogichnij institut Kiїvs'kogo universitetu imeni Borisa Grinchenka, Institut psihologii i social'noї pedagogiki Kiїvs'kogo universitetu imeni Borisa Grinchenka. – Vipusk 13. – K., 2013. – [Elektronnij resurs] Rezhim dostupu: http://www.psyh.kiev.ua/Zbirnik_nauk_prac'_.-Vipusk_13
11. Zanjuk S.S. Psihologija motivacії: navch. posibnik / S.S. Zanjuk. – К. : Libid', 2002. – 304 с.
12. Levchenko T.I. Motivacija sub'ekta v riznih vidah dijtal'nosti: Monografija. – Vinnicja: Nova kniga, 2011. - 448 s.
13. Moskvichev S.G. Motivacija, dejatel'nost' i upravlenie / S.G.Moskvichev. – Kiev-San-Francisko, 2003. – 492 s.

14. Illin Є.П. Motivacija i motivi / Є.П. Illin; pereklad z ros. movi, peredmovna ta primitki T.V. Tadejevoi. — Ternopil': Navchal'na kniga – Bogdan, 2013. — 512 s.
15. Maklceland D. Motivacija cheloveka / D. Maklceland. – SPb.: 2007. – 672s.
16. Ivanova S.V. K voprosu o sozdanii blagoprijatnoj vneshnej sredy obrazovatel'nogo processa /S.V. Ivanova// kollektivnaja monografija «Sovremennoe obrazovanie kak otkrytaja sistema» / pod red. N.G. Nichkalo, G.N. Filonova, O.V. Suhodol'skoj-Kuleshovoij. - M.: Institut nauchnoj i pedagogicheskoy informacii RAO, JuNITI-DANA, JuRKOMPANI, 2012. – 576 s.

References

1. Artyushyna M.V. Pcyxolohiya diyal'nocti ta navchal'nyy menedzhment: Navchal'nyy pocibnyk. / M. V. Artyushyna, L. M. Zhurav'ka, L. A. Kolecnichenko ta in.; Za zah. red. M.V. Artyushynoyi. – K.: KNEU, 2008. – 336 c.
2. Harbuz M.V. Formuvannya navchal'noyi motyvatsiyi u ctudentiv pershoho kurcu pedahohichnoho koledzhu /M.V. Harbuz// Vicnyk pcyxolohiyi i pedahohiky, Pedahohichnyy inctytut Kyyviv'kohu univercytetu imeni Boryca Hrinchenka, Inctytut pcyxolohiyi i cotsial'noyi pedahohiky Kyyviv'kohu univercytetu imeni Boryca Hrinchenka. – Vypuck 13. – K., 2013. – [Elektronnyy recurc] Rezhym doctupu: http://www.psyh.kiev.ua/Zbirnyk_nauk_prats'._Vypuck_13
3. Zanyuk C.C. Pcyxolohiya motyvatsiyi: navch. pocibnyk / C.C. Zanyuk. – K. : Lybid', 2002. – 304 c.
4. Levchenko T.I. Motyvatsiya cub"yekta v riznyx vyдах diyal'nocti: Monohrafiya. – Vinnytsya: Nova knyha, 2011. - 448 c.
5. Mockvychev C.H. Motyvatsyya, deyatel'noct' y upravlenye / C.H. Mockvychev. – Kyev-Can-Frantsycko, 2003. – 492 c.
6. Illin Ye.P. Motyvatsiya i motyvny / Ye.P. Illin; pereklad z roc. movy, peredmovna ta prymitky T.V. Tadejevovyi. — Ternopil': Navchal'na knyha – Bohdan, 2013. — 512 c.
7. Maklceland D. Motyvatsyya cheloveka / D. Maklceland. – CPb.: 2007. – 672 c.
8. Yvanova C.V. K voprosu o cozdanyy blahopryyatnoy vneshney sredy obrazovatel'noho protsecca /C.V. Yvanova// kollektivnaya monohrafiya «Covremennoe obrazovanye kak otkrytaya cyстема» / pod red. N.H. Nychkalo, H.N. Fylonova, O.V. Cuxodol'ckoy-Kuleshovoij. - M.: Ynctytut nauchnoy y pedahohycheckoy ynformatsyy RAO, YuNYTY-DANA, YuRKOMPANY, 2012. – 576 c.

Dihtyarenko S. U., associate Professor in psychological sciences,
THE MOTIVATIONAL COMPONENT OF EDUCATIONAL MANAGEMENT
AT HIGHER SCHOOL

In the article there is the essence of the concepts «motive», «motivation», a modern classification of motives was given in the students' educational activities. The motives of studying are considered as the attitude of those who study, to the subject of activity, their focus on this activity. The motives of learning are identified as cognitive and social, internal and external, conscious and unconscious. From the point of view of educational management, motivation is interpreted as a process of inducing oneself and others to work in order to achieve personal goals or goals of the organization. As the organization of motivational processes while the learning, it is suggested to understand the purposeful influence by the teachers of sufficient activity of those who study. There are two types of motivational influence: direct and indirect. Motivation is defined as the basis of the management of student learning, the most effective means of which are stimulation and training, which are in three main areas: motivation achievements, causal schemes, personal causality.

Educational activity of students always depends on external and internal motives. Internal motives of educational activity can be classified in two groups: cognitive motives are based on the interest of students in the content of the material being studied and on the future professional activity and the process of cognitive actions that contribute to their self-assertion in the social environment; motives for achievement, which are based on the desire for success and the avoidance of failures. This may be: broad social motives; motives for self-determination; motives to receive encouragement, high marks, the desire to be the best among comrades; motivation to avoid troubles. In providing educational motivation, it is possible to distinguish between a number of unfavorable and favorable factors that weaken or enhance learning motivation. The unfavorable factors of educational motivation include: incomprehensibility and obscurity of tasks, the need for their implementation; educational overload or lack of work; insufficient knowledge of students; absence of concrete positive results; incompetence of the teacher; bad relationships in the training group; too strict, unfair critique; unjustified refusal of recognition.

The following factors are favorable for the effective management of motivation processes in education: teacher's knowledge of the main motivations of teaching their students; creating the teacher the necessary conditions for the realization of the personal needs of those who study; the mutual faith of teachers and those who learn in success; establishing a harmonious relationship between the teacher and the study group and between the students in the group; benevolent attitude of the teacher to each student; external conditions of study (condition of the room, the situation in the audience, modern technical means of training).

Key words: motive, motivation, educational activity, management of motivational processes, students.

*Данилевич Л. А., кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології Уманського державного
педагогічного університету імені Павла Тичини*

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ТА ПСИХОСЕМАНТИКА ПОНЯТТЯ «ПРОФЕСІЙНИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ»

У статті розкрито сутність понять «вплив», «соціальний вплив», «психологічний вплив» та «професійний психологічний вплив», здійснено їхню диференціацію та проаналізовано їхню ієрархію та взаємозв'язок. У широкому сенсі термін «вплив» трактовано як процес взаємодії двох чи більше систем, при якому функціонування однієї системи є причиною певних змін у структурі (просторово-часових характеристиках, станах тощо) хоча б однієї з систем, що взаємодіють. Професійний психологічний вплив визначено як різновид цілеспрямованого міжособистісного психологічного впливу, головною функцією якого є управління людьми при організації їхньої спільної діяльності для досягнення професійної мети за допомогою різних видів, засобів, способів та методів (маніпулювання, переконання, навчання, наслідування, примус тощо).

Ключові слова: вплив, соціальний вплив, психологічний вплив, професійний психологічний вплив, суб'єкт, психіка, поведінка.

В статті раскрыто сущность понятий «влияние», «социальное влияние», «психологическое влияние» и «профессиональное психологическое влияние», осуществлено их дифференциацию, а также проанализированы их иерархия и взаимосвязь. В широком смысле термин «влияние» трактуется как процесс взаимодействия двух или более систем, при котором функционирование одной системы является причиной определенных изменений в структуре (пространственно-временных характеристиках, состояниях и т.п.) хотя бы одной из систем, которые взаимодействуют. Профессиональное психологическое влияние определено как разновидность целенаправленного межличностного психологического влияния, главной функцией которого является управление людьми при организации их совместной деятельности для достижения профессиональных целей с помощью различных видов, средств, способов и методов (манипулирование, убеждение, внушение, подражание, принуждение и т.п.).

Ключевые слова: влияние, социальное влияние, психологическое влияние, профессиональное психологическое влияние, субъект, психика, поведение.

Актуальність дослідження. В процесі свого розвитку та удосконалення людство розширювало та ускладнювало сфери застосування цілеспрямованого психологічного впливу на особистість або групу осіб, а також арсенал засобів, способів, методів, прийомів і форм цього впливу з метою управління людською поведінкою та діяльністю.

Сучасна психологічна наука надає проблемі психологічного впливу особливу увагу та виокремлює її як одну з найбільш важливих з погляду на потреби практики, від результатів якої залежить розвиток науки на шляху розуміння природи людської активності, законів її формування та функціонування. Практична і теоретична значущість цієї проблеми визначається, передусім, тим, що психологічний вплив є неодмінним атрибутом людської активності. Механізми психологічного впливу залучені до процесу спільної діяльності людей: виховання, навчання, управління, психотерапевтичної практики та інших сфер

їхньої життєдіяльності. Психологічний вплив є одним із головних засобів в процесі формування та функціонування усіх явищ суспільної психіки (суспільних думок і відносин, поглядів і переконань, настанов, настроїв тощо).

Не зважаючи на усю гостроту та актуальність і, у цілому, значні традиції розробки у психології, проблему професійного психологічного впливу, проте, не можна додати до системно розроблених проблем. Аналіз як української, так і зарубіжної літератури достатньо виразно вказує на те, що до сьогодні існує розрив між фактологічним та емпіричним матеріалами та його осмисленням на рівні фундаментального теоретико-методологічного узагальнення.

Аналіз досліджень та публікацій. Вивченню феномену впливу у регуляції поведінки та діяльності присвячені праці Л. С. Виготського, С. Д. Максименка, О. А. Матеюка, Б. Ф. Поршнева та ін. Сутність і складові психологічного впливу частково

досліджені у працях Г. О. Ковальова, В. М. Кулікова, Б. Д. Паригіна, А. В. Петровського та ін. Дослідження психологічних умов, які підвищують або знижують ефект впливу учасників спілкування один на одного знайшли своє віддзеркалення у працях В. М. Мясичева. О. В. Сидоренко запропонувала класифікацію видів впливу та способи протистояння їм. Г. Джеральд і М. Дейч класифікували типи (види) соціального впливу, що зумовлюють зміни у поведінці індивіда під час дослідження феномена конформності. Ф. Зімбардо та М. Ляйппе зосередили увагу на соціальному впливові, що спрямований на систему настанов та її компоненти.

Постановка завдання. На рівні сучасної психологічної теорії професійний психологічний вплив може виступати як стрижнева та, водночас, системоутворююча категорія психології, яка багато у чому визначає цільову перспективу та прикладний потенціал цієї науки. На більш конкретному рівні методологічного узагальнення саме за допомогою теорії професійного психологічного впливу можливе визначення засад прикладної методології психологічного знання, яка є на сьогодні відсутньою в українській науці, та яка покликана створити міцний фундамент для ефективної взаємодії абстрактної наукової думки та практичної діяльності. Тобто, зазначена проблематика і на сьогодні залишається важливою сферою не лише наукових, але й практичних інтересів психології. Це пов'язано з тим, що даний феномен спрямований на розкриття структури, механізмів, принципів, способів, методів, технік управління психічними станами.

Мета статті – теоретично обґрунтувати семантику феномена «професійний психологічний вплив» як системного утворення, виявити специфіку професійного психологічного впливу у порівнянні з іншими видами впливу, визначити феноменологію цього виду впливу, обґрунтувати його місце у системі інших понять.

Виклад основного матеріалу. Як зазначали О. О. Бодальов і Г. О. Ковальов, «усю історію психологічної думки можна у певних межах трактувати як історію пошуків відповідей на запитання про

сутність, природу, критерії ефективності психологічного впливу, як розвиток поглядів і підходів до пояснення закономірностей і механізмів функціонування цього явища, а також об'єктивних і суб'єктивних умов і чинників, що визначають ефективність самого процесу» [1, с. 5]. В історії психології декілька напрямів соціальної психології намагалися брати на себе лідерство у розробці проблеми психологічного впливу. Психологія особистості, психологія спілкування, психологія малих груп і колективів змінюючи одна одну, з позицій власних концептуальних переконань, висвітлювали різні сторони зазначеного соціально-психологічного феномена. У контексті ж розробки проблеми психологічного впливу як комплексної та самостійної усі ці підходи взаємодоповнювали один одного.

В Україні на сьогодні окремі аспекти цієї проблеми розроблено В. О. Татенком (у межах психосоціальних та політико-психологічних досліджень) [2], Г. О. Баллом та М. С. Бургіним (у межах досліджень педагогічного значення психологічних явищ) [3], О.М. Матеюком [4] (в аспекті психологічного впливу керівника у військово-професійній діяльності) та ін. Проте, не зважаючи на значний інтерес з боку дослідників до цієї проблеми та певні успіхи у цій галузі, проблема впливу взагалі, та психологічного впливу, зокрема, залишаючись однією з основних, належить до числа найменш розроблених проблем у психологічній науці. У працях зазначених вище вчених перелічено багато аспектів такого складного явища, як психологічний вплив, але не сформульовано його остаточного тлумачення. У науково-довідковій літературі поняття «психологічний вплив» не завжди є чітко диференційованим з іншими психологічними категоріями (наприклад, з категоріями «дія», «взаємодія», «взаємовплив» тощо), що створює певні труднощі при спробі опису цього психологічного феномену [5-6 та ін.]. На наш погляд, зазначені труднощі можуть бути подолані за умови більш точного використання терміну «вплив» та інших, суміжних з ним, психологічних термінів.

В. Т. Бусел у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови»

визначає «вплив» як «дію, яку певна особа чи предмет або явище виявляє стосовно іншої особи чи предмета» [7, с. 205]. У специфічних психологічних енциклопедичних виданнях термін «вплив» також визначається по-різному. Наприклад, у «Сучасному тлумачному психологічному словнику» В. Б. Шапара категорії «вплив» присвячено чотири словникові статті, а саме: «вплив», «вплив дієвий», «вплив індивідуально-специфічний», «вплив функціонально-рольовий» [8]. Отже, навіть без спеціальних обґрунтувань зрозуміла насиченість згаданого феномену психологічним змістом. Проте, як виявляється, спроба дати наукове психологічне визначення поняттю «вплив» створює деякі проблеми і запитання.

Результати аналізу енциклопедичної та довідкової психологічної літератури свідчать, що поняття психологічного впливу вимагає уточнення. У зв'язку з цим, необхідно, ґрунтуючись на технології виявлення родових ознак, розробити визначення понять «вплив», «психологічний вплив», а на їхній підставі – «професійний психологічний вплив», а також виокремити основні характеристики останнього, умови і чинники, що забезпечують успішність застосування професійного психологічного впливу у практичній діяльності.

Найширшим з перерахованих є поняття «вплив», яке, не зважаючи на свою слабку розробленість, широко та активно використовується у різних галузях науки та практики. Прямо чи опосередковано воно використовується у філософії, психології, педагогіці, соціології, політології, біології, фізиці, хімії, технічних та інших дисциплінах, а також у практичній діяльності і відображає процеси взаємодії різних систем у неорганічній і живій природі, а також у суспільстві, на мікро-, мезо- та макрорівнях. Результати аналізу явищ навколишньої дійсності з погляду вищезгаданих дисциплін свідчать, що вплив є неодмінним атрибутом взаємодії різних систем, результатами якої є конкретні зміни, що відбуваються у цих системах. Іншими словами, вплив – «процес, що відбувається на різних рівнях існування матеріальних явищ та їхніх окремих властивостей (фізичних, хімічних, біологічних, енергетичних, інформаційних та інших), який реалізується в процесі взаємодії двох

або більше систем і результатом якого є зміна у структурі (просторово-часових характеристиках), стані хоча б однієї з цих систем» [1, с. 4].

Результати аналізу дозволяють виокремити родові ознаки впливу як явища, а також позначити критерії видової відмінності, на основі яких можливе проведення класифікації впливів, що існують. Родовими ознаками, що об'єднують такий широкий спектр явищ, є, по-перше, процес взаємодії різних, необов'язково рівно впорядкованих систем і, по-друге, наявність змін, що є наслідком цих взаємодій. Таким чином, під поняттям «вплив» треба розуміти процес взаємодії двох чи більше систем, при якому функціонування однієї системи є причиною певних змін у структурі (просторово-часових характеристиках, станах тощо) хоча б однієї з систем, що взаємодіють. Критерієм же видової відмінності є відносність проявів впливу у конкретному середовищі: по-перше, у неорганічній природі; по-друге, у живій природі; та по-третє, у соціальному середовищі.

Протягом усього свого життя людина пов'язана з іншими людьми безпосередньо або опосередковано, вона впливає на них і є об'єктом соціальних впливів. Виокремлюючи психологічний вплив як різновид соціального, слід зазначити, що усі різновиди соціального впливу є, за своєю сутністю, психологічним впливом, оскільки саме психологічний вплив є неодмінним сутнісним атрибутом всіх різновидів соціального впливу на макро-, мезо- та мікрорівнях, що були названо вище. Таким чином, вужчим із запропонованого переліку понять є поняття «психологічного впливу» – виду впливу, що здійснюється щодо суб'єкта (індивідуального чи групового) та викликає причинно-наслідкові зміни в його психіці та, опосередковано, у його поведінці.

Родовою ознакою виокремлення цієї категорії є причинно-наслідкові зміни (психологічних характеристик особистості, групових норм, суспільної думки чи настрою тощо), які відбуваються у психіці індивідуального або групового об'єкта як результат здійсненого на нього впливу, що викликає зміну його поведінки та діяльності. Тобто, психологічний вплив може аналізуватися у багатьох аспектах. Іntenційний аспект визначається тим, на

спричинення або запобігання яким змінам реципієнта було орієнтовано психологічний вплив. Операційний аспект стосується того, яким чином та/або за допомогою яких дій здійснюється психологічний вплив. Результативний аспект визначається тим, який результат досягається завдяки психологічному впливу. Статусно-рольовий аспект стосується того, чи є рівними суб'єкт психологічного впливу та реципієнт за соціальним або соціально-психологічним статусом, а якщо ні – в якій ролі виступає кожен з них.

Спираючись на робоче визначення психологічного впливу, можна зробити висновок, що причиною змін зазначених характеристик особистості може бути усе, що її оточує у повсякденному житті: окремі люди, групи людей і суспільство у цілому, природа (тваринний і рослинний світи), предмети, різні хімічні подразники тощо, одним словом, усе те, що тією чи іншою мірою здійснює на нас вплив, тобто, викликає зміни у нашій життєвій активності. Навіть не усвідомлюючи цього, ми здійснюємо психологічний вплив на тих, хто нас оточує, і самі залежимо від різних за своїми кількісними та якісними параметрами психологічних впливів, які тією чи іншою мірою змінюють нашу діяльність та поведінку. Іншими словами, усе наше соціальне життя є перманентним процесом здійснення та сприймання психологічного впливу.

Під сприйманням навколишнього світу розуміється цілісне відображення предметів, ситуацій і подій, яке виникає при безпосередньому впливові подразників на органи чуттів людини. Нарівні зі сприйманням предметів навколишнього світу існує також соціальне сприймання, що містить два відносно самостійних типи процесів: міжособистісне та міжгрупове сприймання.

Міжособистісне сприймання – це сприймання, розуміння та оцінка людини людиною. Його специфіка полягає у великому ступені упередженості, що знаходить вияв у поєднанні пізнавальних та емоційних компонентів, в яскраво вираженому оцінному забарвленні. Психологічний вплив у межах впливу людини на людину, тобто у межах інтер-або полісуб'єктної взаємодії розуміється як міжособистісний психологічний вплив, який можна умовно розділити на професійний та непрофесійний. Міжособистісний психологічний вплив є невід'ємним

атрибутом нашого повсякденного життя. Як свідчать експериментальні дослідження, навіть факт присутності інших людей під час виконання суб'єктом будь-яких дій справляє могутній психологічний вплив на особистість суб'єкта. Це призводить до інтенсифікації його індивідуальної активності та зміни її якості [9, с. 22]. При цьому, особистість суб'єкта міжособистісного психологічного впливу є інструментом його здійснення на іншу людину.

Соціальні відносини у професійній діяльності проявляються у різних формах взаємодії, взаємовпливу людей у процесі вирішення професійних завдань. Будь-який цілеспрямований вплив передбачає своїм результатом управління діяльністю, поведінкою або окремими діями. У професійній діяльності головною функцією впливу є управління людьми при організації їхньої спільної діяльності для досягнення професійної мети: виховання, навчання, формування відповідних вмінь і навичок, маніпулювання, переконання, навіювання, наслідування, примусу, комунікації, контролю, зміцнення мотивації професійної діяльності, стимуляції, корекції, психотерапії, оздоровлення тощо. При цьому, під професійним впливом розуміються усі види впливу з боку конкретних суб'єктів: керівника на підлеглих, лікаря на пацієнта, політика на електорат, слідчого на підслідного, викладача на тих, хто навчається, вихователя на вихованця, продавця на покупця і навпаки, та інших фахівців, які об'єднані у персоніфіковану професійну систему «людина-людина», з метою видозміни їх поведінки та діяльності в межах вирішення професійних завдань [10].

На відміну від фахівців інших систем, ефективність професійної діяльності працівників у соціальних галузях, фахівців соціономічних систем значно більшою мірою залежить від володіння ними відповідними психологічними знаннями, рівня сформованості у них вмінь і навичок побудови взаємодії з іншими людьми, здійснення на них цілеспрямованого професійного впливу з метою спонукання до конкретних дій або діяльності. Спонування людини до конкретної діяльності – це, передусім видозміна (формування, зміна, трансформація, корекція тощо) її потребово-мотиваційної сфери [11, с. 373].

У практичній професійній діяльності з цією метою використовуються різні види, засоби, способи, методи та форми впливу. При цьому, як свідчить практика, застосування впливу у професійній діяльності, фахівець, як правило, використовує цей технологічний арсенал інтуїтивно, ґрунтуючись на особистісному досвіді здійснення впливу на різні категорії людей. Він здійснює вплив відповідно до стереотипів поведінки, що склалися у нього в процесі спілкування з іншими людьми. Проте, ці стереотипи, у більшості випадків, хоча і мають позитивну складову та передаються іншим людям у формі порад, побажань і рекомендацій, які дозволяють практично здійснювати вплив на інших людей, є далекими від оптимальних та повинні корегуватися.

Професійний психологічний вплив ґрунтується на гуманістичних засадах. У ньому закладена просоціальна спрямованість, що реалізовує креативні цілі: управління, виховання, інформування, контролю, корекції, стимулювання, оздоровлення тощо. Професійний психологічний вплив – це завжди

цілеспрямований процес, реалізація якого щодо одиничних або групових учасників інтерсуб'єктної взаємодії є комплексною, у ній задіяні різні засоби, методи, прийоми у межах певної форми професійного психологічного впливу.

Висновки. Стає очевидним той факт, що теоретичні та емпіричні дані з проблеми впливу, у тому числі і професійного психологічного, що містяться у психологічній літературі, вимагають подальших теоретичних узагальнень, виявлення психологічних механізмів і закономірностей. Необхідним є цілісний, усебічний розгляд такого складного багатопланового явища, кінцевим етапом якого буде вихід на рівень технології цілеспрямованого високоефективного впливу на особистість або групу осіб у межах полісуб'єктної взаємодії – з метою управління людською поведінкою та діяльністю. Розробка єдиної, логічно вивіреної, несуперечливої концепції впливу дозволить зняти викладені суперечності не лише на теоретичному, але й на практичному рівнях.

Список використаних джерел

1. Психология воздействия (проблемы теории и практики): Сб. науч. трудов / Под ред. А.А. Бодалева и Г.А. Ковалева. – М.: Изд. АПН СССР, 1989. – 152 с.
2. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении / В.А. Татенко – К.: Издательский центр «Просвита», 1996. – 404 с.
3. Балл Г.А., Бургин М.С. Анализ психологических воздействий и его педагогическое значение / Г.А. Балл, М.С. Бургин // Вопросы психологии, 1994. – №4. – С. 56-66.
4. Матеюк О.А. Психологічний вплив командира на підлеглих у військово-професійній діяльності : дис. д-ра психол. наук : 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» / Олег Анатолійович Матеюк. – Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2006. – 366 с.
5. Болтвівець С.І. Українська психологічна термінологія: словник-довідник / укладачі С.І. Болтвівець, Н.В. Слободяник, М.-Л.А. Чапа, Н.В. Чепелева; за ред. М.-Л.А. Чапа. – К.: Інформаційно-аналітичне агентство, 2010. – 302 с.
6. Бродовська В.Й. Тлумачний словник психологічних термінів в українській мові : словник / В.Й. Бродовська, І.П. Патрик, В.Я. Яблонько. – 2-е видання. – К.: Професіонал, 2005. – 224 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
8. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В.Б. Шапар. – Харків: Прапор, 2005. – 640 с.
9. Якобсон П.М. Социально-психологические проблемы воспитания личности в коллективе / П.М. Якобсон // Коллектив и личность. – М.: Наука, 1975. – 354 с.
10. Климов Е.А. Пути в профессионализм (психологический взгляд) / Е.А. Климов. – М.: МПСИ: Флинта, 2003. – 320 с.
11. Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме / Э.Аронсон, Т.Уилсон, Р.Эйкерт. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 560 с.

References

1. Psihologija vozdejstvija (problemy teorii i praktiki): Sb. nauch. trudov / Pod red. A.A. Bodaleva i G.A. Kovaleva. – М.: Izd. APN SSSR, 1989. – 152 s.
2. Tatenko V.A. Psihologija v sub#ektnom izmerenii / V.A. Tatenko – К.: Izdatel'skij centr «Prosvita», 1996. – 404 s.

3. Ball G.A., Burgin M.S. Analiz psihologicheskikh vozdeystvij i ego pedagogicheskoe znachenie / G.A. Ball, M.S. Burgin // Voprosy psihologii, 1994. – №4. – S. 56-66.
4. Matejuk O.A. Psihologichnij vpliv komandira na pidleglih u vijs'kovo-profesijnij dijal'nosti : dis. d-ra psihol. nauk : 19.00.09 – «Psihologija dijal'nosti v osoblivih umovah» / Oleg Anatolijovich Matejuk. – Nacional'na akademija Derzhavnoï prikordonnoï sluzhbi Ukraïni imeni Bogdana Hmel'nic'kogo. – Hmel'nic'kij, 2006. – 366 s.
7. Boltivec' C.I. Ukraïnc'ka psixologichna terminologija: clovnik-dovidnik / ukladachi C.I. Boltive', N.V. Clobodjanik, M.-L.A. Chepa, N.V. Chepeleva; za red. M.-L.A. Chepa. – K. : Informacijno-analitichne agentctvo, 2010. – 302 c.
8. Brodovc'ka V.J. Tlumachnij clovnik psixologichnix terminiv v ukraïnc'kij movi : clovnik / V.J. Brodovc'ka, I.P. Patrik, V.Ja. Jablon'ko. – 2-e vidannja. – K. : Profecional, 2005. – 224 c.
5. Velikij tlumachnij slovnik suchasnoï ukraïns'koï movi (z dod. i dopov.) / Uklad. i golov. red. V.T. Busel. – K., Irpin': VTF «Perun», 2005. – 1728 s.
6. Shapar V.B. Suchasnij tlumachnij psihologichnij slovnik / V.B. Shapar. – Harkiv: Prapor, 2005. – 640 s.
9. Jakobson P.M. Social'no-psihologicheskie problemy vospitanija lichnosti v kollektive / P.M. Jakobson // Kollektiv i lichnost'. – M.: Nauka, 1975. – 354 s.
10. Klimov E.A. Puti v professionalizm (psihologicheskij vzgljad) / E.A. Klimov. – M.: MPSI: Flinta, 2003. – 320 s.
11. Aronson Je., Uilson T., Jejkert R. Social'naja psihologija. Psihologicheskie zakony povedenija cheloveka v sociume / Je. Aronson, T. Uilson, R. Jejkert. – SPb.: Prajm-EVROZNAK, 2002. – 560 s.

Danylevich L. A., associate Professor in psychological sciences,
THE PHENOMENOLOGY AND PSYCHOSEMANTIC OF THE CONCEPT
«THE PROFESSIONAL PSYCHOLOGICAL INFLUENCE»

In the article there are the essence of the concepts «influence», «social influence», «psychological influence» and «professional psychological influence», differentiation and their hierarchy and interconnection. In the broad sense, the term «influence» is interpreted as the process of interaction between two or more systems, in which the operation of one system causes certain changes in the structure (spatial-temporal characteristics, states, etc.) of at least one of the interacting systems. The psychological influence is distinguished as a kind of social, carried out in relation to the subject (individual or group) and causes cause-and-effect changes in his psyche and, indirectly, in his behavior. Professional psychological influence is defined as a kind of purposeful interpersonal psychological influence, the main function of which is the management of people in the organization of their joint activities for the achievement of a professional purpose with using various types, means, methods (manipulation, persuasion, suggestion, imitation, coercion, etc.).

Because of their numerous needs, people are forced to engage in interaction with other people and social communities who are the bearers of certain knowledge and values, are forced to participate in joint activities that realize various social relations (production, consumption, distribution, exchange, etc.). Throughout person's life is connected with other people directly or indirectly, it affects them and is the object of social influences. Psychological influence can be analyzed in many aspects. The intent aspect is determined by the fact that the psychological effect was directed at causing or preventing the changes of the recipient. The operational aspect concerns how and / or through which operations psychological influence is carried out. An effective aspect is determined by the result achieved through psychological influence. The status-role aspect concerns whether the subject of psychological influence is equal and the recipient of the social or socio-psychological status, and if not, what role does each of them play.

The psychological influence within the limits of inter- or polysubject interaction, is defined as interpersonal psychological influence, which can be divided into a professional and unprofessional one. Professional psychological influence is based on humanistic principles. It contains a pro-social orientation that implements creative goals: management, education, informing, controlling, correcting, stimulating, improving, etc. Professional psychological influence is always a purposeful process, the implementation of which is relatively complex or group participants of intersubjective interaction, it involves various means, methods, receptions within a certain form of professional psychological influence.

Key words: influence, social influence, psychological influence, professional psychological influence, subject, psyche, behavior.

*Думбрава О.П., ад'юнкт кафедри суспільних наук
НУОУ імені Івана Черняховського*

ПРИРОДА ПСИХІЧНОЇ РИГІДНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ СТУДІЯХ

Різноманіття типів та властивостей особистості учасників бойових дій за параметрами важкості (або навпаки легкості), їх входження в особливі умови, надає право для припущення, що готовність до змін образу життя являється тою характеристикою, яку необхідно враховувати під час організації психологічного забезпечення військовослужбовців. В даній статті на основі аналізу наукових досліджень визначаються особливості визначення поняття психічної ригідності в психолого-педагогічних студіях на різних етапах досліджень, з різних точок зору, починаючи з початку ХХ ст.

Ключові слова: учасники бойових дій, психічна ригідність, нервово-психічні розлади, властивість.

Разнообразие типов и качеств личности участников боевых действий по параметрам тяжести (легкости), их входжения в особые условия, дает право для предположения, что готовность к смене образа жизни является той характеристикой, которую необходимо учитывать во время организации психологического обеспечения военнослужащих. В данной статье на основе анализа научных исследований определяются особенности понятия психической ригидности в психолого-педагогических студиях на разных этапах исследований, с разных точек зрения, начиная с начала ХХ ст.

Ключевые слова: участники боевых действий, психическая ригидность, нервно-психические расстройства, свойства.

Актуальність теми дослідження визначається збільшенням кількості учасників антитерористичної операції, що під час виконання службових обов'язків в особливих умовах знаходяться під впливом психотравмуючих факторів, отримують бойовий стрес та переживають наслідки його негативного впливу у вигляді нервово-психічних розладів. Водночас збільшується кількість досліджень що стосуються вивчень детермінуючих факторів та передумов виникнення психологічних наслідків бойового стресу. Важливе місце в цих дослідженнях займає проблема особистісних факторів, що здійснюють істотний вплив на процес психічної травматизації особистості.

Беручи до уваги різноманіття типів та властивостей особистості учасників бойових дій за параметрами важкості (або навпаки легкості) їх входження в особливі умови, як такі що суттєво відрізняються від умов в пункті постійної дислокації, можливо припустити, що готовність до змін образу життя являється тою характеристикою, яку необхідно враховувати як при прогнозуванні психологічних наслідків психічної травматизації так і під час організації психологічного супроводу, психологічної допомоги та реабілітації таких військовослужбовців. Тобто психологічна проблема готовності військовослужбовця до змін умов пов'язаних з участю в бойових діях, становиться дедалі актуальнішою в розрізі проблем психологічного забезпечення.

Виключно актуальною проблема психічної ригідності постає в особливих та екстремальних умовах, в яких виконують службові обов'язки учасники бойових дій. Успішно долати вищевказані перевантаження спроможні військовослужбовці, що мають високий особистісний ресурс, що підкреслює необхідність досліджень

Разом з тим недостатня вивченість ролі психічної ригідності в виникненні та розвитку психічних розладів обмежує ефективність вивчення діагностики, прогнозування та динаміки.

Мета статті - здійснення теоретичного аналізу поняття психічної ригідності.

Викладення основного змісту матеріалу.

На фоні загальнолюдських фізичних і психічних особливостей у кожної людини помітно вирізняються притаманні лише їй індивідуальні особливості, які впливають на її життя, поведінку, діяльність. Індивідуальні особливості досить чітко виявляються в пізнавальній, емоційно-вольовій діяльності, рисах характеру, темпераменті, що дає можливість характеризувати людину як наділену здібностями або ні, емоційно вразливою або навпаки, сміливою або боязливою, вольовою або слабкою.

Індивідуальні особливості особистості найяскравіше виявляються в темпераменті, характері та здібностях, пізнавальній, емоційно-вольовій діяльності, потребах та інтересах.

Стиль діяльності кожної людини значною мірою залежить від типу вищої нервової діяльності що є складовою структури її темпераменту, отже у професійному відборі, психологічній підготовці, психологічному супроводі та соціально-психологічній реабілітації потрібно зважати на особливості темпераменту, серед яких важливу роль постає психічна ригідність.

Діяльність і поведінку людини зумовлюють не лише соціальні умови життя а й індивідуальні особливості її психофізичної будови. Це виразно виявляє темперамент особистості [1, с. 275, 276]. Темперамент є однією з найглибше досліджених індивідуальних характеристик. Порівнюючи різні визначення темпераменту можна помітити що це поняття тлумачать як психодинамічну характеристику.

Французький філософ Андре Фульє (1838-1912) сформулював найвдаліше визначення темпераменту в контексті конституціонального підходу: “Темперамент це характерна відмінність у вродженій тілесній конституції людей, що виражається у різній мірі їх сприйнятливості, швидкості розумового процесу й сили активності На основі темпераменту виробляється характер, при чому темперамент додає характеру певного забарвлення, подібно до того як тембр додає забарвлення голосу.” [2, с.108]

Німецький філософ І. Кант писав: темперамент указує на те що можна зробити з людини, а характер на те, що сама вона хоче зробити з себе [3, с.120].

Узагальнене і достатньо повне з точки зору диференціальної психології визначення темпераменту пропонує сучасний український психолог Лора Лепіхова: “темперамент (лат. tempero – змішую)– вроджена, стійка характеристика індивідуальності, одна з найважливіших структурних одиниць психодинамічної організації психічної діяльності (темпу, ритму, інтенсивності окремих психічних процесів і станів), що показує спосіб реагування на події”. Різні комбінації цих генотипичних властивостей створюють індивідуальні відмінності фенотипичних параметрів особистості: екстраверсії – інтроверсії, активності, пластичності – ригідності, тривожності [2, с.106].

Білоус В.В. визначає проблему типів темпераменту як ключову в диференційній психології, ту що пройшла крізь віки та не втратила власної актуальності до сучасності. Визначається що тип темпераменту, судячи з

наявних фактів, зумовлює успішність пристосування групи людей, що володіють їм, до певного і вузько обмеженого діапазону вимог об’єктивної реальності. В своїх працях Білоус В.В. розглядає трудову діяльність людей не тільки як суспільно-історичну, але й біологічну та психологічну функцію. “Це означає що наряду з об’єктивними умовами універсальності людського пристосування існують і внутрішні психофізіологічні закономірності та функції, що приймають участь в праці та забезпечують універсальність людської діяльності. Вони виявлені в різноманітній діяльності та являють собою регулюючі системні утворення або первинного (природного) або вторинного (прижиттєво придбаного) походження. Спираючись на вищевказане ми припускаємо що разом з типологічними характеристиками темпераменту повинні існувати такі закономірні зв’язки його властивостей, які відносно незалежні від індивідуальних та типових особливостей людини і які забезпечують універсальність людської діяльності в широкому діапазоні вимог масової діяльності. Це так звані надтипові структури темпераменту”. [4, с. 20,21].

Російський вчений В.С. Мерлін розглядував темперамент як особливий “психодинамічний” рівень в структурі інтегральної індивідуальності та виділяє дев’ять основних параметрів темпераменту (тих проявів, за якими ми можемо зробити психодіагностичні спостереження, не маючи спеціальних засобів діагностики), серед яких пластичність- ригідність [5].

В дослідженнях А.К. Карпової та В.П. Бояринцева з лабораторії В.С. Мерліна підтвердився факт закономірного співвідношення динаміки психічних станів монотонії та втоми в умовах елементарної та більш складної за змістом монотонної діяльності. Зокрема, встановлено, що ступінь та швидкість виникнення монотонії та втоми знаходяться в зворотному зв’язку, взаємно компенсуючи один одного. В екстравертів та пластичних досліджених швидке виникнення та більша ступінь стану монотонії компенсується повільним виникненням та малим ступенем стану втоми. В інтровертів та ригідних досліджуваних, навпаки, повільне виникнення та мала ступінь стану монотонії компенсує швидке виникнення та більший ступінь стану втоми [4, с. 22].

В теперешній час в російській психології широко використовується структурно-

динамічна модель темпераменту В.М. Русалова. В основу цієї моделі покладено чотири властивості темпераменту (ергічність - аергічність, пластичність - ригідність, темп психічних реакцій та емоційність) кожна з них може проявлятися в світі речей та в світі людей. Поєднання виокремлених властивостей темпераменту та двох їх особливостей надає 8 типів темпераменту [6, с. 136].

Академік АПН України доктор психологічних наук, професор С.Максименко зазначає, що темперамент як динамічна характеристика психічної діяльності особистості має свої властивості, які позитивно або негативно впливають на його поведінку. Розрізняють такі головні властивості темпераменту як сенситивність, реактивність, пластичність, ригідність, резистентність, екстравертованість та інтровертованість.

Ригідність – особливість, протилежна пластичності, це складність або нездатність перебудуватися при виконанні завдань, якщо цього вимагають обставини. У пізнавальній діяльності ригідність виявляється в повільній зміні уявлень при зміні умов життя, діяльності; в емоційному житті - в загальмованості, млявості, нерухливості почуттів; у поведінці – в негнучкості, інертності мотивів поведінки та морально-етичних вчинків за всієї очевидності їх недоцільності [1, с. 279-280].

Багато дослідників приходили до висновку, що психічна ригідність являється однією з тих територій психології, вступив на яку дослідник опиняється на дуже хисткому ґрунті, насиченому всілякими труднощами та сюрпризами. Психічна ригідність зовсім не просте поняття, йому нелегко надати прийнятне для усіх визначення (Chown, 1959; Leach, 1962). Але оскільки дуже бажано, щоб кожне визначення в психології було точно та строго визначено (Ломов, 1984С. 49) і для любого дослідження визначення використаних понять являється необхідним, то ті, що вивчали ригідність зазвичай вибирали в межах альтернативи або пряму «атаку» на саме визначення (більш важкий шлях), або використання одного з багатьох існуючих визначень ригідності та відповідних методик та отримання, як правило, вузьких даних. Це більш легкий шлях, їм йшло більшість дослідників психічної ригідності.

Вперше визначення ригідності було застосовано в фізиці, в якості властивості тіл чинити опір. Вимірюється ця властивість

силою дотичного тиску до величини проведеної зміни форми тіла. Ригідність має латинське походження *rigidus*, що означає бути твердим, жорстким, заціпенілим [7, с. 36-37]. За В. Залевським протилежна ригідності властивість визначається терміном “флексибільність” в своїх дослідженнях він розглядав ригідність та флексибільність як полюси континіума, як біполярний концепт, що знаходить своїх прихильників в особі ряда дослідників.

Одним із цікавих історичних джерел, що висвітлюють роль психічної ригідності в діяльності військовослужбовців в особливих умовах є відома робота Б.Теплова “Розум полководця”. Психічна ригідність тут розглядається як якість, що обумовлює успішність діяльності полководця. “Розум полководця ніколи не повинен бути заздалегідь скований та пов’язаний з цими попередніми точками зору. Полководець повинен мати достатній запас можливих планів та комбінацій та володіти здатністю швидко змінювати їх або вибирати між ними. Людина, схильна перетворювати роботу аналізу в підтвердження заздалегідь прийнятою ним ідеї, людина що знаходиться у владі упереджених точок зору, ніколи не може бути гарним полководцем” [8, с. 124].

Видатний російський письменник А.П.Чехов в своїх творах неодноразово описував ознаки психічної ригідності героїв оповідань, в яких навіть поява елементів технічних нововведень в повсякденне життя викликає небажання змінюватись, заперечення та несприйняття очевидних переваг змін, включаючи опір таким нововведенням. “ Електрика ... Гм... А на мій погляд, електричне освітлення — одне лише шахрайство... ти давай вогню — розумієш? - вогню, який натуральний, а не розумовий” [9, с. 326].

Починаючи з 30-х років ХХ століття психічна ригідність стає предметом серйозного наукового дослідження, в психологічній літературі з’являються численні праці, що висвітлюють даний психічний феномен.

Психічна ригідність починає відігравати помітну роль в психоаналітичній системі Фрейда (1933) і його послідовників. Спочатку Фрейд використовував поняття "принцип задоволення", згідно якого поведінка людини визначається пошуками найсильнішого задоволення, особливо сексуального, а також прагненням уникнути болю та неприємних відчуттів. Однак випадки спостереження проявів надзвичайно

стійких, ригідних емоційно хворобливих уявлень вимусили Фрейда переглянути свою концепцію. Під час першої світової війни Фрейд активно проводив спостереження над солдатами, що отримали контузію під час ведення бойових дій у Першій світовій війні та надзвичайно важко переживали обставини власної травми у снах, що суперечило “принципу задоволення”. Під час психоаналітичного лікування пацієнтів Фрейд виявив новий принцип - “нав’язливе повторення” (Wiederholungszwang) як автоматичний імпульс відтворення минулого досвіду, що спостерігається як в житті невротиків так і в житті нормальних осіб - “те, що психоаналіз вскриває в феномені переносу невротиків, можна знайти і в житті не невротиків. У них це викликає таке враження ніби їх переслідує доля, ніби в їхньому житті присутня якась демонічна риса; психоаналіз з самого початку вважав, що така доля більшою частиною створюється ними самими та зумовлюється впливом раннього дитинства... так відомі особи, в яких відношення до кожної людини складається згідно одного зразка”, зазначає Фрейд. В якості прикладу він вказує на спостереження за особами, що схильні до постійного створювання та в подальшому у відмові від авторитетів, неодноразово вступати в завідомо нещасливі шлюби, відносини з друзями в яких завжди закінчується зрадою - “Ми зовсім не схильні дивуватись цьому вічному повторенню того ж самого якщо справа йде про активну поведінку даної особи і якщо ми знайдемо в його характері ту постійну рису яка повинна виявлятися в повторенні одних тих самих переживань. Набагато сильніше діють на нас ті випадки коли дана особа уявляється переживає пасивно, без впливу зі свого боку, переживаючи в той же час завжди повторення тієї ж долі” [9, с. 23-28].

Ригідність вивчалась в системі топологічної психології К. Левіна (1935) і в концепції дихотомії “абстрактного-конкретного мислення” в нормі та патології невролога К. Гольдштейна (1943), який визначив психічну ригідність як “...неадекватну скованість поведінки”, Г.Вернер - як “недостатню варіабельність реакцій” (1946); А. Лачінз розуміє під ригідністю “сліпу прихильність до установчого звичного способу вирішення завдання, навіть якщо він не призводить до успіху” (1959), Buss - як “тенденцію дотримуватися звичного” (1952), “прихильність до неадекватного способу

поведінки” (English a. English 1959). Інші дослідники вказують на те, що навіть при наявності здібностей особистість може не реагувати на вимоги об’єктивного середовища і в силу свого небажання: “наполягає на певних формах поведінки” (Bonner, 1961), “проявляє недобррозичливість до нового, до змін” (Н.Д. Левітов, 1971) і “чинить опір зміні” (Cowen, 1952; Drever, 1967).

Також ригідність визначається як відносна нездатність особистості в разі вимог об’єктивної ситуації: “засвоїти нові засоби пристосування», “коригувати програму діяльності» (В.В. Давидов, 1983). «реагувати на нову ситуацію» (Wand 1955) “поставити себе: на місце іншої людини” (Bonner, 1962) “змінити свою психічну установку (Warren 1934), “переструктуризувати способи поведінки”, “ускладненість зміни старих, вже встановлених навиків у відповідності з новими потребами”. (Cattel, 1964)

Крім того психічна ригідність вивчалася і як неврологічно детермінована особливість сприйняття і як тип перцептуального захисту, і як прояв основних особистісних змінних; вона вивчалася в лабораторії в соціальній сфері серед вибірових груп і в загальній популяції. Наведемо приклади найбільш “популярних” визначень ригідності, що народилися в період самого початку дослідницького інтересу до неї. В оглядовій статті, присвяченій дослідженням ригідності, Ш. Чоун (1959) однією з кращих діфініцій ригідності називає ту, яку дає їй Р. Кеттел (1950), а саме “труднощі з якої змінюються усталені навички перед обличчям нових вимог”.

Петровський А.В. та Ярошевський М.Г. в психологічному словнику надали визначення психічної ригідності, близьке до розуміння цієї властивості Залевським В.Г. Ригідність - ускладненість (до повної нездатності в зміні наміченої суб’єктом програми діяльності в умовах, які об’єктивно вимагають її перебудови). Виділяють когнитивну, афективну та мотиваційну ригідність. Когнитивна ригідність виявляється в труднощах перебудови сприйняття і уявлень в ситуації, що змінилася. Афективна ригідність виражається в коstownості афективних (емоційних) відгуків на мінливі об’єкти емоцій. Мотиваційна ригідність проявляється в важкорухомій перебудові системи мотивів в обставинах, вимагаючих від суб’єкта гнучкості та зміни характеру поведінки. Рівень ригідності, що проявляється суб’єктом, зумовлюється взаємодією його особистісних

особливостей з характером середовища, включаючи ступінь складності завдання, її привабливості для нього, наявність небезпеки, монотонність стимуляції і т.н [11, с. 344].

В сімейній психології ригідні правила визначаються як жорстко задані, важко змінюємі та як ті що порушують сімейне функціонування [12, с. 17].

З точки зору конфліктології психічна ригідність розглядається як фактор, що не сприятимете подоланню конфліктів, це пов'язано з тим, що підвищений рівень ригідності людини зазвичай або створює умови для створення конфліктів або може бути їх безпосередньою причиною. Якщо людина розуміє або відчуває необхідність зміни власної реакції але з причини ригідності не може цього зробити, це створює умови для внутрішньоособистісного конфлікту. Оцінка та самооцінка ступені ригідності людини та її мінімізація сприяють профілактиці конфліктів або їх більш конструктивному розвитку.

Висновки.

Психічна ригідність – властивість людини, що уявляє собою інтегральний, найбільш загальний показник ступеню відкритості психологічної системи. Розгляд психічної ригідності з загальнобіологічних позицій (принципу “економії енергії в межах рефлексології людини” В.М. Бехтерева, вчення про домінанту А.А. Ухтомського, вчення про установки Д.Н.Узнадзе) вказує на низьку економічність ригідної поведінки та його малу адаптивність.

На наш погляд в подальшому науковому вивченні ригідним доцільно вважати такий акт поведінки, при якому військовослужбовець сліпо притримується неадекватного стереотипу, хоча в той же час в принципі міг найти адекватний шлях вирішення.

Ригідність в сенсі готовності до зміни образу життя розглядається як така риса темпераменту (особистості) що виділяється в якості особливого показника та предмета психологічної діагностики та подальшої корекції при наданні психологічної допомоги військовослужбовцям, що знаходяться в ситуаціях зміни образу життя в особливих умовах діяльності.

Перспективи подальшого розроблення.

Слід зазначити, що в науковій літературі ригідність розглядається як несприятливий фактор, що полягає в основі етіології та патогенезу нервово-психічних розладів (Залевський Г.В., 1993; Кербиков А.В., 1971; Личко А.Е., 1977; Shapiro, 1978), терапії та реабілітації (Зейгарник Б.В., Кабатченко Т.С., 1974; Карвасарський Б.Д. з співавт., 1986; Krampen, 1978), клінічної картини (Морозов В.М., 1963; Леонгард К., 1981; Семке В.Я., 1983) а також в прогнозуванні (Лякосина Н.Д. 1970; Пантелеєва Г.П., Беляєв В.С. 1974; Судаков В.Н. 1987). Отже, предметом подальших наукових досліджень буде дослідження впливу психічної ригідності на розвиток нервово-психічних розладів в учасників бойових дій.

Список використаних джерел

1. Загальна психологія: Підруч. Для студентів вищ. навч. закладів / С.Д. Максименко, В.О.Зайчук, В.В. Клименко, В.О.Соловієнко. За загальною редакцією акад. С.Д.Максименка – К.: Форум, 2000. – 543 с.
2. Диференціальна психологія : навч. посіб / А.А. Палій. – К. : Академвидав, 2010. – 432 с.
3. Соловьев Є.Ю. Категорический императив нравственности и права/ Є.Ю. Соловьев – М. “Прогресс традиция”, 2005. – 417 с.
4. Белоус В.В. Проблемы интегрального исследования индивидуальности (сборник научных трудов) / В.В. Белоус– Пермь. : Звезда, 1981. – 110 с.
5. Мерлин В.С. Очерк теории темперамента / В.С. Мерлин – Пермь. : ППИ, 1973. – 380 с.
6. Гамезо М.В., Герасимова В.С., Машурцева Д.А., Орлова Л.М. Общая психология: Учебно-методическое пособие / Под общ. ред. М.В. Гамезо. - М.: Ось-89, 2007. - 352 с.
7. Залевский Г.В. Избранные труды : в 6 т / Г.В. Залевский – Томск : Томский государственный университет, 2013. – Т. 2: Экспериментально-психологические исследования личности в норме и патологии. – 392 с.
8. Теплов Б.М. Ум полководца / Б.М.Теплов– Москва : Педагогика, 1990. – 205 с.
9. Чехов А.П. Собрание сочинений / А.П. Чехов // Чехов А.П. Пьесы : 1880-1904 гг. / А.П.Чехов – М. : Гослитиздат, 1963. – Т.9. – 1963. – 712 с.
10. Фрейд З. По ту сторону принципа наслаждения. Тотем и табу. «Я» и «Оно». Неудовлетворенность культурой. / Зигмунд Фрейд ; пер. с нем. – Харьков : Книжный Клуб “Клуб Семейного Досуга” 2012. – 480 с.
11. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Психология. Словарь / А.В. Петровский М.Г., Ярошевский – М. : Политиздат, 1990. – 492 с.

12. Эйдемиллер Э. Г., Добряков И. В., Никольская И. М. Семейный диагноз и семейная психотерапия. Учебное пособие для врачей и психологов. / Э. Г. Эйдемиллер, И. В. Добряков, И. М. Никольская – СПб. : Речь, 2006. – 352 с.
13. Анцупов А.Я. Шипилов А.И. Словарь конфликтолога: 2-е изд / А.Я. Анцупов., А.И. Шипилов – СПб. Питер, 2006. – 528 с.

References

1. Zahalna psykholohiia: Pidruch. Dlia studentiv vyshch. navch. zakladiv / S.D. Maksymenko, V.O.Zaichuk, V.V. Klymenko, V.O.Soloviienko. Za zahalnoi redaktsiieiu akad. S.D.Maksymenka – K.: Forum, 2000. – 543 s.
2. Dyferentsialna psykholohiia : navch. posib / A.A. Palii. – K. : Akademyday, 2010. – 432 s.
3. Solovev S.Yu. Kategoricheskiy imperativ npravstvennosti i prava/ S.Yu. Solovev – M. “Progress traditsiya”, 2005. – 417 s.
4. Belous V.V. Problemy integralnogo issledovaniya individualnosti (sbornik nauchnykh trudov) / V.V. Belous– Perm. : Zvezda, 1981. – 110 s.
5. Merlin V.S. Ocherk teorii temperamenta / V.S. Merlin – Perm. : PPI, 1973. – 380 s.
6. Gamezo M.B., Gerasimova B.C., Mashurtseva D.A., Orlova L.M. Obshchaya psikhologiya: Uchebno-metodicheskoe posobie / Pod obshch. red. M.V. Gamezo. - M.: Os-89, 2007. - 352 s.
7. Zalevskiy G.V. Izbrannye trudy : v 6 t / G.V. Zalevskiy – Tomsk : Tomskiy gosudarstvennyy universitet, 2013. – T. 2: Eksperimentalno-psikhologicheskie issledovaniya lichnosti v norme i patologii. – 392 s.
8. Teplov B.M. Um polkovodtsa / B.M.Teplov– Moskva : Pedagogika, 1990. – 205 s.
9. Chekhov A.P. Sobranie sochineniy / A.P. Chekhov // Chekhov A.P. Pesy : 1880-1904 g.g. / A.P.Chekhov – M. : Goslitizdat, 1963. – T.9. – 1963. – 712 s.
10. Freyd 3. Po tu storonu printsipa naslazhdeniya. Totem i tabu. «Ya» i «Ono». Neudovletvorennost kulturoy. / Zigmund Freyd ; per. s nem. – Kharkov : Knizhnyy Klub “Klub Semeynogo Dosuga” 2012. – 480 s.
11. Petrovskiy A.V., Yaroshevskiy M.G. Psikhologiya. Slovar / A.V. Petrovskiy M.G., Yaroshevskiy – M. : Politizdat, 1990. – 492 s.
12. Eydemiller E. G., Dobryakov I. V., Nikolskaya I. M. Semeynyy diagnoz i semeynaya psikhoterapiya. Uchebnoe posobie dlya vrachev i psikhologov. / E. G. Eydemiller, I. V. Dobryakov, I. M. Nikolskaya – SPb. : Rech, 2006. – 352 s.
13. Antsupov A.Ya. Shipilov A.I. Slovar konfliktologa: 2-e izd / A.Ya. Antsupov., A.I. Shipilov – SPb. Piter, 2006. – 528 s.

Dumbrava O., adjunct of department

NATURE OF PSYCHOLOGICAL RELIGION OF PERSONALITY IN PSYCHOLOGICAL-PEDAGOGICAL STUDIES

The diversity of the types and personality characteristics of combat veteran according to the severity parameters (or vice versa easiness) and their accession into specific conditions, which are quite different in the permanent base. In accordance with abovementioned, we have a right to assume, that a readiness to change a lifestyle is a characteristic, which should be taken into consideration during forecasting of the psychological consequences of a psychological trauma, and during organization of psychological follow-up, psychological counseling and recovery of such militarymen. The insufficient study of the psychic rigidity role in the phase of the mental disorders emergence and development limits the effectiveness of studying, diagnosing, forecasting its dynamics. The article deals with analysis of scientific researches, definitions of the psychic rigidity in psychological and pedagogical studies at different stages of research, from different points of view, starting from the beginning of the twentieth century.

Psychic rigidity in terms of readiness to change a lifestyle is considered as a feature of temperament (personality), which allocated as a special indicator and the subject of psychological examination and further correction in providing psychological assistance to militarymen, when their lifestyle is going to change due to the special conditions of activity. Psychic rigidity is a characteristic of a person, which represents an integral, the most general indicator of the psychological system openness degree. Consideration of psychic rigidity from the point of view of general biology has low profitability of rigorous behavior and its low adaptability. In further scientific study, it is advisable to consider such an act of conduct, in which a militaryman blindly adhere to an inadequate stereotype, although at the same time, it is possible to find an adequate solution.

As a result of the scientific literature analysis, the conclusion is - the psychological rigidity is considered as an unfavorable factor, which is the basis of the etiology and pathogenesis of neuropsychiatric disorders, therapy and rehabilitation, clinical characteristics and also in prognosis. Due to this assertion, the hypothesis is formulated - psychic rigidity is a prognostically unfavorable factor in the development of combat veteran neuropsychic disorders.

Key words combat veteran, Psychic rigidity, neuropsychiatric disorders, characteristic

*Єрмоменко Д. Ю., ад'юнкт науково-дослідного відділу НА ДПСУ ім. Б.Хмельницького
Беспалько А. О., старший офіцер відділу пропаганди управління по роботі з особовим складом, оперативне командування «Схід»*

ДІАГНОСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕОБХІДНОСТІ У ВІДНОВЛЕННІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ПРИКОРДОННИКІВ, ЩО БРАЛИ УЧАСТЬ У БОЙОВИХ ЗІТКНЕННЯХ

У статті подано результати діагностичного дослідження необхідності у відновленні психологічної стійкості прикордонників, що брали участь у бойових зіткненнях. Обґрунтовано діагностувальний інструментарій дослідження ознак втрати прикордонниками психологічної стійкості після їхньої участі у бойових зіткненнях. Втрата психологічної стійкості розглядається у дискурсі «нестійкість», яка, в свою чергу, характеризується: безладними і непередбачуваними моделями поведінки і настрою; демонструванням невротичних, психотичних і просто небезпечних для інших моделей поведінки тощо. Результати діагностування показують картину типових проявів психологічної нестійкості у прикордонників, які брали участь у бойових зіткненнях з противником.

Ключові слова: діагностичне дослідження, відновлення психологічної стійкості, прикордонники, бойові зіткнення, психологічна нестійкість, стрес-уразливість.

В статтє представлены результаты диагностического исследования необходимости восстановления психологической устойчивости пограничников, принимавших участие в боевых столкновениях. Обоснован диагностический инструментарий исследования признаков потери пограничниками психологической устойчивости после их участия в боевых столкновениях. Результаты диагностирования показывают картину типичных проявлений психологической неустойчивости у пограничников, принимавших участие в боевых столкновениях с противником.

Ключевые слова: диагностическое исследование, восстановление психологической устойчивости, пограничники, боевые столкновения, психологическая неустойчивость, стресс-уязвимость.

Актуальність дослідження. Людина постійно долає які-небудь труднощі, проте далеко не усі вони чинять руйнівну дію на психіку. Зберігати рівний настрій і внутрішню гармонію дозволяє психологічна стійкість особистості [1, с. 87]. Зазвичай під психологічною стійкістю фахівця розуміють таку властивість особистості, в якій проявляється інтенсивність, дієвість і стійкість професійної спрямованості.

Питання психологічної стійкості особи мають величезне практичне значення, оскільки стійкість охороняє особистість від дезинтеграції та особистісних розладів, створює основу внутрішньої гармонії, високої працездатності. Психологічна стійкість індивідуума безпосередньо визначає його життєздатність, психічне і соматичне здоров'я. Вона є тією категорією, що володіє здатністю подолати методологічну обмеженість парадигми стабільність/мінливість і характеризує особистість з принципово іншої сторони, можна визначити як психологічну стійкість особистості [2].

Екстремальні впливи і несприятливі умови існування можуть порушувати сформовані співвідношення якісно різних станів здоров'я у бік збільшення

донозологічних і нозологічних розладів. Таким екстремальним впливом була участь персоналу Державної прикордонної служби України у бойових зіткненнях у зоні проведення антитерористичної операції (АТО) на територіях Луганської і Донецької областей після вторгнення туди частин і підрозділів збройних сил Російської Федерації для підтримки бандформувань сепаратистськи налаштованих сил.

Аналіз досліджень та публікацій. У Великому тлумачному психологічному словнику А. Ребера «стійкий» розуміється як характеристика індивіда, поведінка якого відносна надійно і послідовно [3]. В українській психологічній термінології під стійкістю розуміється характеристика індивіда, поведінка якого надійна і послідовна [4-5]. Антонімом поняття «стійкість» є поняття «нестійкість», яка, в свою чергу, характеризується: безладними і непередбачуваними моделями поведінки і настрою; демонструванням невротичних, психотичних і просто небезпечних для інших моделей поведінки тощо [6-8]. Вона має декілька значень: індивід, який демонструє безладні і непередбачувані моделі поведінки і настрою; індивід, схильний демонструвати невротичні,

психотичні чи просто небезпечні для інших моделі поведінки. У другому значенні цей термін використовується як своєрідний неформальний психіатричний діагноз [9, с. 14].

Постановка завдання. Бойові зіткнення на державному кордоні є надзвичайно небезпечними і належать до тих екстремальних умов, які випробовують психіку прикордонника на міцність і стійкість. Втрата прикордонником психологічної стійкості як інтегральної якості його особистості закономірно веде до психологічної нестійкості, яка супроводжується деструктивними процесами в емоційній, вольовій, поведінковій, діяльнісній сферах і потребує відновлення завдяки комплексу психокорекційних заходів, спрямованих на гармонізацію внутрішнього психічного ресурсу прикордонника з метою подолання деструктивних психологічних впливів наслідків бойових зіткнень та їхніх наслідків.

Мета статті – обґрунтувати діагностувальний інструментарій дослідження ознак втрати прикордонниками психологічної стійкості після їхньої участі у бойових зіткненнях та за ознайомити з результатами його застосування.

Виклад основного матеріалу. Розуміння недостатньої у теоретичному аспекті опрацьованості проблеми НПС (НПН), її семантики, змісту і специфічності породжує певні сумніви у валідності психодіагностичних методів її оцінки [10]. У зв'язку з цим різними дослідниками пропонується великий комплекс методик, які так чи інакше оцінюють емоційні поведінкові реакції, серед них: анкета «Нервово-психічна нестійкість» (НПН) (Р.І. Крамаренко, І.С. Рудою), анкета «Прогноз», (Ю.О. Баранов та ін.), «Прогноз-2» (В.Ю. Рибніков), Багаторівневий особистісний опитувальник (БОО) «Адаптивність» (О.Г. Маклаков), опитувальник «Військово-професійна придатність» (ВПП), опитувальник «Нервово-психічна адаптація» (НПА) (І.М. Гурвич), опитувальник «Характерологічні акцентуації особистості – нервово-психічна нестійкість» (ХАО-НПН), опитувальник «Нервово-психічне напруження» (Т.А. Немчин), методика діагностики ситуативної тривожності

Спілбергера, опитувальники ЕРІ і ЕРQ (Г.Ю. Айзенк), опитувальник СБДО (Хатауей, Маккінлі), Шкала особистісної тривожності (Ч. Спілбергер – Ю.Л. Ханін), методика діагностики рівня тривожності Тейлора (адаптація Т.А. Немчинова), опитувальник «Модуль» (В.В. Юсупов, Ю.В. Кравченко, В.О. Корзунин, С.В. Чермянин та ін.), опитувальник НПН А (К.М. Поляков, О.М. Глушко), опитувальник «ІТО+»), 16-ФОО Р. Кеттелла, шкала Роттера (РСК), колірний тест М. Люшера, «Незакінчені речення», методики виявлення акцентуацій особистості (характеру) К. Леонгарда і О.Є. Личко (опитувальник Шмішека і Патохарактерологічний діагностичний опитувальник – ПДО), методика діагностики рівня емоційного вигорання В.В. Бойко, Бостонський тест на стресостійкість (БТС), а також методики оцінки схильності до девіантної поведінки та ін.

Методики, використовувані для вивчення таких особистісних особливостей, як: емоційна лабільність (нейротизм), тривожність, нервово-психічна адаптація, НПС-НПН, психічна регуляція та адиктивна схильність мають статистично достовірні тісні кореляційні взаємозв'язки, що дозволяє стверджувати, що межі їхніх вимірювань суттєво перетинаються, тобто вони вимірюють багато у чому схожі (якщо не одні і ті ж) психологічні або психофізіологічні властивості.

Значна поширеність реакцій бойового стресу як наслідку втрати психологічної стійкості суттєво знижувала боєздатність прикордонних підрозділів і була додатковим джерелом санітарних і безповоротних втрат у них. Передневротичні реакції проявлялися різноманітними часто мінливими симптомами психоемоційної напруги у вигляді тривоги, пригніченості, відчаю, агресивності, відгородженості, гіперактивності, істероформних та інших ситуаційних розладів поведінки на тлі транзиторного звуження поля свідомості.

Гострі афективні реакції (ГАР) екстрапунітивного типу частіше зустрічалися у осіб з епілептоїдною або гіпертимною акцентуаціями, але у 43,7% випадків - і за відсутності акцентуації характеру. Проявлялися вибухом афекту злості, гніву, агресії. Приводом міг бути

навіть малозначний конфлікт. Особливістю цього типу реакцій було часте застосування зброї, що надавало їм брутального характеру і часто призводило до тяжких наслідків.

ГАР демонстративного типу спостерігалися в осіб з незрілістю психіки і наявністю істероїдних рис у характері. Проявлялися драматизованими, розрахованими на зовнішній ефект діями на тлі афективного напруження, викликаного ситуацією образи, відчаю, защемленого самолюбства. Зазвичай це було демонстрацією прагнення покінчити з собою з використанням показих загроз, приготувань до самогубства, дрібного членушкодження. У розвитку ГАР імпульсивного типу провідну роль грали погана переносимість служби, тривожність, конфлікти з товаришами по службі та інфантильні мотиви втечі з психотравмуючої ситуації. Проявлялися відходами з розташування частини, суїцидальними спробами, нанесення самошкоджень. Інтрапунітивні ГАР відрізняла розрядка афекту на себе у вигляді суїцидальних дій. Виникали частіше у сенситивних особистостей. На ґрунті побоювань перед виникненням життєзагрозливих ситуацій формувалася знижений фон настрою, який досягав під впливом додаткових психотравм ступеня афекту відчаю. Реалізації суїцидальних рішень сприяла наявність зброї.

Астенодепресивні реакції серед інших типів невротичних реакцій (НР) були переважаючими, найбільш важкими та однотипними. В їхній картині виразно відображалася переплетення виснажуючих емоціогенних, фізіогенних і соматогенних чинників бойової обстановки. На астеничному тлі формувалася одноманітний, маловиразний тужливий афект з вітальним відтінком, монотонною боязкістю, іпохондричністю. нерідко з думками про самогубство. Воїни становились млявими, неуважними, апатичними, прагнули до самотності, могли годинами плакати.

Розвитку НР тривожно-обсесивного типу зазвичай передували загрозливі для життя ситуації. Події переживалися з відчуттям страху, безвиході і проєкцією тривоги у майбутнє. Спостерігалися нав'язливі спогади і повторювані сновидіння. Поступово наростали млявість, пасивність, почуття спустошеності. Воїни

усамітнювалися, годинами сиділи в одній позі, «ні про що не думаючи». Всупереч думки багатьох авторів про широку поширеність «військової істерії», істероневротичні реакції зустрічалися нечасто і, на відміну від інших НР, були тісно пов'язані з відповідним конституціональним ґрунтом [11-13]. Проявлялися демонстративними скаргами і виразністю переживань, вимогами особливій уваги до себе, часто у поєднанні з тривожністю та астеною. Зустрічалися суїцидальний шантаж, соматоформні включення. Конверсійні реакції лише у 19,2% спостережень розвивалися на тлі акцентуацій істероїдного типу. Їхньому виникненню передув гострий стресорний вплив, який ототожнювався із загрозою життю. У 65,4% випадків конверсійна симптоматика (мутизм, амавроз, парези, астазія-абазія) поєднувалася з симптомами тривожного ряду і лише у 34,6% - з власне істеричними проявами (демонстративністю, гиперекспресивністю, самонавіюваністю). Досліджувані з патохарактерологічними реакціями (ПХР) нестійкого типу у преморбіді відрізнялися пасивною підкоряемістю, відчували страх перед виникненням життєзагрозливих ситуацій. Це було підґрунтям для емоційного відкидання з боку товаришів по службі. Низька адаптивність, нездатність до оцінки наслідків власних вчинків, незрілі копінг-стратегії за типом «втечі з ситуації» і відмови від подолання труднощів сприяли скоєнню самогубств, симулятивної поведінки, членушкодження. ПХР істероїдного типу частіше формувалися на ґрунті однойменної акцентуації.

Інфантильний егоцентризм, прагнення протиставляти себе колективу призводили до конфліктів. Перебіг декомпенсації відбувався у вигляді рецидивуючих порушень поведінки. Найбільш частими були суїцидальний шантаж, імітація соматоформних та психопатологічних симптомів, залишення меж підрозділів. Усе це супроводжувалося яскравим експресивним вираженням почуттів: криками, риданнями, позерством, спалахами роздратування. ПХР афективно-експлозивного типу відрізнялися крайньою імпульсивністю, непередбаченістю, брутальністю, тяжкістю наслідків. Способом вирішення конфліктів нерідко

було застосування зброї. 62% осіб з реакціями цього типу були безпосередніми учасниками бойових дій. Середній термін служби в умовах АТО до моменту їхнього розвитку склав 11,3 міс. Поряд з дисфорично зміненим фоном настрою виявлялася тривожна симптоматика. У 43% обстежуваних мало місце зловживання алкоголем з переважанням його атарактичного мотивування. Гострі реактивні психози з параноїдними включеннями правильніше називати «реактивними деліріями». Гостре фрагментарне почуттєве марення (частіше - ідеї ворожого полону) розвивався на тлі сплутаної свідомості і алопсихічного дезорієнтування, поєднувався з ілюзіями, справжніми галюцинаціями і психомоторним збудженням. Психотична симптоматика швидко редукувалася, змінюючись астеною. Іноді спостерігалось нетривале резидуальне марення. Спогади про болючий період були уривчастими. Психогенні сутінкові розлади свідомості відрізнялися раптовістю виникнення і швидкоплинністю (до 3-х діб) з виходом з психотичного стану через глибоку прострацію і сон з подальшою повною амнезією.

Як свідчить досвід війн та збройних конфліктів, серед особового складу завжди зростає частота зловживання психотропними речовинами, алкоголем. Вивчення мотивів адикції показало, що в особового складу переважали мотиви, що відображають потребу у зміні психічного стану - атарактичні (51,8%) і гедоністичні (48,6%). Субмисивні мотиви (33,8%) і мотиви гіперактивації (18,7%) перебували на другому плані. Серед сприяючих чинників респонденти називали легкість придбання алкоголю (58,6%); відрив від дому (38,7%); напружену бойову обстановку (27,5%). Патопсихологічним методом визначалися тривожність, депресивні тенденції, комплекс провини. При дослідженні методом піктограм часто відображалися ностальгічні переживання (у 74% випадків); у 43% символізувалася смерть та її атрибути. Рідше відображався потяг до наркотиків (31%) та алкоголю (18%). Зіставлення частоти акцентуацій характеру серед обстежуваних та серед осіб, що зловживають алкоголем у мирних умовах показало, що вибірку комбатантів

відрізняли достовірно більша частота осіб з відсутністю акцентуації, а також з акцентуаціями лабільного, сенситивного, астеноневротичного, психастенічного, циклоїдного і шизоїдного типів, загальними рисами яких є підвищена ранимість, низька толерантність до стресу. Чим довше обстежувані перебували у бойовій обстановці, тим менше серед них залишалось осіб, які критично оцінюють алкоголізацію та її наслідки. Частішало виявлення ознак дискордантності характеру, імпульсивності, падіння цінності власного здоров'я.

Як зазначає Є.В. Снедков, темп формування бойової психічної травми залежить від інтенсивності стресорного впливу [14, с. 23]. Якщо, за його даними, в умовах затяжної війни психічні розлади розвивалися у середньому через 8,4 місяця після прибуття на театрі військових дій, то у зоні АТО при високій інтенсивності початкового етапу бойових дій у прикордонників, що брали участь у бойових зіткненнях - усього за 1,7 місяця ($p < 0,001$). У порівнянні з військовослужбовцями підрозділів забезпечення у комбатантів достовірно частіше спостерігалися тяжкі форми реактивних станів і адиктивних розладів. Можемо припустити, що оскільки бойові зіткнення у прикордонників відбувалися якраз при високій інтенсивності початкового етапу бойових дій в зоні АТО, то й випадки втрати психологічної стійкості як наслідок розвитку психічних розладів приходяться якраз на цей період.

Аналіз етіологічних і патогенетичних чинників показав, що передумовою до втрати психологічної стійкості на початковому періоді адаптації до умов бойової обстановки є особистісна стрес-уразливість. Її виявляють військовослужбовці молодого віку з наявністю психоневротичних порушень в анамнезі, підвищеною тривожністю та недостатньою військово-професійною підготовкою. Симптоматика реактивних станів формується за рахунок посилення тривоги та загострення характерологічних рис. Характерні емоційна лабільність і гіперестезія, різкі коливання настрою, різноманітні вегетативно-судинні симптоми. На цьому тлі можуть розвиватися тривожно-обсесивні та астено-депресивні, рідше - істеричні невротичні реакції. Емоційно-

афективні зрушення нерідко ускладнюються поведінковими порушеннями, які мають пасивно-імпульсивну спрямованість. До таких належать залишення місця розташування частини (підрозділу), суїцидальні спроби, членушкодження. За цим же механізмом формується адиктивна поведінка, яка у більшості випадків має атарактичну мотивацію. У 47% спостережень реактивні стани, що розвинулися у прикордонників з тривожно-астенічними рисами характеру, в умовах АТО мають тенденцію до затягування. Однак після повернення у звичне середовище у 73% цих осіб відновлюється колишній рівень психосоціального функціонування, а у деяких випадках (16,6%) навіть відзначається підвищення їхніх адаптивних можливостей.

Таким чином, компенсація емоційної напруги у початковому періоді адаптації до екстремальних умов відбувається у діапазоні преморбідних особистісних утворень, за рахунок звичних способів реагування у вигляді «втечі з ситуації» і порівняно з сенситивними акцентуантами прикордонники стеничного складу (епілептоїди, гіпертими) більш стійкі до бойового стресу. Маніфестація реактивних станів відбувалася у них у середньому на 10-му місяці служби в умовах АТО. Однак нашарування специфічних психічних утворень під впливом тривалої травматизації зумовлює стабілізацію набутої особистісної дисгармонії і у 84% спостережень у цих осіб після повернення до мирного життя розвиваються хронічні постстресові розлади.

Високий ризик хронізації наслідків бойової психічної травми виявлений також у представників конформного (82%) і нестійкого (73%) типів, що може бути пов'язано з їхньою схильністю легко засвоювати негативні впливи зовнішнього середовища. Тривалих психопатологічних наслідків участі в АТО не простежується в

осіб без акцентуацій характеру ($p < 0,02$). З преморбідом тісно пов'язана прогредієнтність стрес-спровокованих адиктивних розладів. Адиктивна поведінка по суті відповідає тріади ознак психогеній К. Ясперса, тоді як формування алкогольної залежності визначається в основному конституціональної схильністю [15].

Бойова психічна травма - наслідок бойового стресу, який є її провідною етіологічною причиною. Клінічні прояви бойової психічної травми виявляються не завжди, бо при довготривалій адаптації вона часто залишається латентною, компенсованою. Результати дослідження Є.В. Снедкова дозволяють припустити, що латентна бойова психічна травма є у більшості тих прикордонників, хто прослужив у зоні АТО більше 6 місяців [14, с. 38]. Кореляції показників тестових методик з тривалістю перебування у зоні АТО показали наростання тривоги, пригніченості, відчуття провини, підвищеної чутливості до несправедливості, потреби у комфортній соціальній ніші поряд зі зниженням критики і такими особливостями, як недовірливість, нонконформність, імпульсивність, опозиційність, схильність до алкоголізації, «застрягання» на негативних переживаннях, підвищений ризик виникнення надцінних утворень і брутальних агресивних спалахів. Аналіз різних варіантів бойових стресових розладів показав, що зі збільшенням стресової експозиції зростали тенденції до їхнього переходу на більш важкі реєстри, однотипності, затягуваності і до генералізації у віддаленому періоді. Набуті радикали тривожності та імпульсивності зберігаються і після припинення стресорного впливу.

Висновки. Таким чином, результати діагностування показують картину типових проявів психологічної нестійкості у прикордонників, які брали участь у бойових зіткненнях з противником.

Список використаних джерел

1. Куликов Л.В. Психогигиена личности. Вопросы психологической устойчивости и психопрофилактики / Л.В. Куликов. – СПб.: Питер, 2004. – 464 с.
2. Крупник Е.П. Психологическая устойчивость личности как методологическая проблема / Е.П. Крупник // Научные труды МПГУ. - М.: Прометей, 1987. - С.270-278.
3. Ребер А. Большой толковый психологический словарь / А.Ребер. – М.: «Вече, АСТ», 2000. - 1152 с.
4. Болтівець С.І. Українська психологічна термінологія: словник-довідник / Укл. С.І. Болтівець, Н.В. Слободяник, М.-Л.А. Чєпа, Н.В. Чєпєлєва / За ред. М.-Л. А. Чєпа. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – 302 с.

5. Бродовська В.Й. Тлумачний словник психологічних термінів в українській мові : словник / В.Й. Бродовська, І.П. Патрик, В.Я. Яблонько. – 2-е видання. – К.: Професіонал, 2005. – 224 с.
6. Берг Т.Н. Нервно-психическая неустойчивость и способы ее выявления. Учебное пособие / Т.Н. Берг. - Владивосток: Морской государственный университет, 2005. – 63 с.
7. Волкова Н.В. Особенности проявления психологической неустойчивости личности при преодолении критических ситуаций : дисс...канд. психол. наук : 19.00.01 – общая психология, психология личности, история психологии / Наталья Владимировна Волкова. – М., 2005. – 170 с.
8. Костюкова Л.В. Психологическое реагирование на действие экстремальных факторов при нервно-психической неустойчивости : автореф. дис.. канд. психол. наук : 19.00.04 – медицинская психология / Людмила Викторовна Костюкова; Санкт-Петербург. ун-т. - Санкт-Петербург, 1997. - 21с.
9. Камнева А.М. Технология повышения психологической устойчивости у студентов – будущих спортивных менеджеров на основе применения традиционных и нетрадиционных средств физической культуры : монографія /А.М. Камнева. - Волгоград, ФГБОУ ВПО «ВГ АВК», 2012. – 150 с.
10. Методы оценки нервно-психической устойчивости военнослужащих /Белов В.В., Корзунин А.В, Юсупов В.В., Костин Д.В./ Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – 2014. -http://onrwwq33mmfza.m5xw6z3mmuxgg33n.cmle.ru/citations?view_op=list_hcore&venue=y9RHDhNXxnUJ.2016&hl=ru №3. - Т.5. – С. 75-88.
11. Бехтерев В.М. Война и психозы /В.М. Бехтерев// Обзор. психиат., неврол. и эксперим. психол., 1914/1915. - Т.19. -№4/6. -С. 317-335.
12. Ерышев О.Ф. Биологическая терапия психозов в военные годы /О.Ф. Ерышев// Советская психиатрия в годы Великой Отечественной войны: Сб. науч. тр. / Под ред. М.М. Кабанова, В.В. Ковалева. - Л., 1985. – С. 72-77.
13. Иванов Ф.И. Реактивные психозы в военное время / Ф.И. Иванов. - Л.: Медицина, 1970. - 168 с.
14. Ясперс К. Общая психопатология / Пер. с нем. Л.О. Акопяна / К.Ясперс. – М.: Практика, 1997. - 1056 с.
15. *Снедков Е.В.* Боевая психическая травма (клинико-патогенетическая динамика, диагностика, лечебно-диагностические принципы): дис. ... д-ра мед. наук : 14.00.18 – психиатрия / Евгений Владимирович *Снедков*. - СПб., 1997. - 456 с.

References

1. Kulykov L.V. Pcyxohyhyena lychnoaty. Voprosy pcyxolohycheckoy uctoychyvocty y pcyxopofylaktyky / L.V. Kulykov. – SPb.: Pyter, 2004. – 464 с.
2. Krupnyk E.P. Pcyxolohycheckaya uctoychyvoct' lychnoaty kak metodolohycheckaya problema /E.P. Krupnyk// Nauchnye trudy MPHU. - M.: Prometej, 1987. - С.270-278.
3. Reber A. Bol'shoj tolkovyy pcyxolohycheckyy clovar' / A.Reber. – M.: «Veche, ACT», 2000. - 1152 с.
4. Boltivets' C.I. Ukrayinc'ka pcyxolohichna terminolohiya: clovnyk-dovidnyk / Ukl. C.I. Boltivts', N.V. Clobodyanyk, M.-L.A. Chera, N.V. Chepelyeva / Za red. M.-L. A. Chera. – K.: DP «Informatsiyno-analitychne ahentctvo», 2010. – 302 с.
5. Brodovc'ka V.Y. Tlumachnyy clovnyk pcyxolohichnyx terminiv v ukrayinc'kiy movi : clovnyk / V.Y. Brodovc'ka, I.P. Patryk, V.Ya. Yablon'ko. – 2-e vydannya. – K.: Profecional, 2005. – 224 с.
6. Berh T.N. Nervno-psyxhycheckaya neuctoychyvoct' y sposoby ee vyuyavlenyya. Uchebnoe posobyе / T.N. Berh. - Vladyyoctok: Moryckoy hocudarctvennyy unyvercytet, 2005. – 63 с.
7. Volkova N.V. Ocobennocty proyavlenyya pcyxolohycheckoy neuctoychyvocty lychnoaty pry preodolenyy krytycheckyx cytuatsyy : dycc...kand. pcyxol. nauk : 19.00.01 – obshchaya pcyxolohyya, pcyxolohyya lychnoaty, uctoyyya pcyxolohyy / Natal'ya Vladymyrovna Volkova. – M., 2005. – 170 с.
8. Koctyukova L.V. Pcyxolohycheckoe reahyrovanye na deuyctvye ektremal'nyx faktorov pry nervno-psyxhycheckoy neuctoychyvocty : avtoref. dyc.. kand. pcyxol. nauk : 19.00.04 – medytynckaya pcyxolohyya / Lyudmyla Vyktorovna Koctyukova; Cankt-Peterburh. un-t. - Cankt-Peterburh, 1997. - 21с.
9. Kamneva A.M. Texnologyya povыshenyua pcyxolohycheckoy uctoychyvocty u ctudentov – budushchyx sportyvnyx menedzherov na osnove prymenenyua tradytcyonnyx y netradytcyonnyx credctv fyzycheckoy kul'tury : monohrafiya /A.M. Kamneva. - Volhohrad, FHBOU VPO «VHAVK», 2012. – 150 с.
10. Metody otsenky nervno-psyxhycheckoy uctoychyvocty voennocluzhashchyx /Belov V.V., Korzunyn A.V, Yucupov V.V., Koctyn D.V./ Vectnyk Lenynhradckoho hocudarctvennoho unyvercyteta ym. A.C. Pushkyna. – 2014. -http://onrwwq33mmfza.m5xw6z3mmuxgg33n.cmle.ru/citations?view_op=list_hcore&venue=y9RHDhNXxnUJ.2016&hl=ru #3. - Т.5. – С. 75-88.
11. Bexterev V.M. Voyna y psyxozы /V.M. Bexterev// Obozr. psyxuat., nevrol. y ektperym. pcyxol., 1914/1915. - Т.19. -#4/6. -С. 317-335.
12. Eryshev O.F. Vyolohycheckaya terapyua psyxozov v voennyye hody /O.F. Eryshev// Sovetckaya psyxuatryua v hody Velykoy Otechectvennoy voyny: Сb. nauch. tr. / Pod red. M.M. Kabanova, V.V. Kovaleva. - L., 1985. – С. 72-77.
13. Yvanov F.Y. Reaktyvnyе psyxozы v voennoe vremya / F.Y. Yvanov. - L.: Medytyna, 1970. - 168 с.
14. Yacperc K. Obshchaya psyxopatolohyya / Per. с nem. L.O. Akopyana / K.Yacperc. – M.: Praktyka, 1997. - 1056 с.

15. Cnedkov E.V. Боевая психическая травма (клинко-патогенетическая динамика, диагностика, лечебно-диагностические прынтысы): дис. ... d-ra med. nauk : 14.00.18 – психиатрия / Evheniy Vladymyrovych Cnedkov. - SPb., 1997. - 456 c.

The article presents the results of the diagnostic studies needed in the restoration of psychological stability guards who took part in the fighting. Reasonably digestively tools of research of signs of loss of psychological stability guards after their participation in battle. Loss of psychological stability is seen in the discourse of «unstability» which, in turn, is characterized by erratic and unpredictable behaviour and mood; a manifestation of neurotic, psychotic and dangerous to other behavior patterns and the like. A prerequisite to the loss of psychological stability in the initial period of adaptation to combat conditions is the personal stress vulnerability. Its find young soldiers with the presence of psihonevrological violations in history, increased anxiety and lack of military training.

Clinical manifestations of combat trauma in the period of urgent adaptation to combat conditions have the character of hypercompensation nonspecific reactions; depending on the pace and intensity stresing effect, they operate on personally-characterological or instinctive-biological level and play a protective role. The pathogenesis of acute combat trauma is rapid expenditure of compensatory resources. Pathological changes sometimes become disastrous course, but in most cases they are dynamic opposite. With increasing length of stay in a combat situation is fixed commemorative trail new behavioral skills and attitudes of the utmost importance for the survival and performance of tasks.

In clinic reactive states becomes more and more evident deficit symptoms with worsening vital component of loss of control, deterioration of interpersonal relations, the destruction of the old values and strategies for coping with stress. Greater regression of observed behavior with increasing frequency active-destructive violence. Correlations between test methods with the duration of stay in the ATO zone have shown a growing anxiety, depression, feelings of guilt, sensitivity to injustice needs in a comfortable social niche, along with a reduction of criticism and such features as suspiciousness, nonconformist, impulsiveness, opposition, tendency to alcoholism, «stuck» on negative emotions, an increased risk of overvalued formations and brutal aggressive outbursts.

The diagnostic results show the typical manifestations of psychological instability at the border, which took part in clashes with the enemy.

Key words: diagnostic study, restoration of psychological stability, the border guards, combat clashes, psychological unstability, stress-vulnerability.

СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВО-ПСИХОЛОГІЧНОГО УЯВЛЕННЯ ПРО ПОЗИТИВНІ ОСОБИСТІСНІ ЗМІНИ В РЕЗУЛЬТАТІ ВПЛИВУ ПСИХОТРАВМУЮЧИХ ПОДІЙ

У статті, на основі аналізу досліджень закордонних науковців, виділено основні етапи процесу становлення науково-психологічного уявлення про позитивні особистісні зміни в результаті впливу психотравмуючих подій. Зокрема, наявні дані дозволяють виділити чотири основні етапи: релігійно-філософський, етап початкового психологічного розгляду, етап опосередкованого науково-психологічного вивчення та етап сучасного науково-психологічного вивчення.

Ключові слова: посттравматичне зростання, позитивні особистісні зміни, посттравматичний період, особистісне зростання, позитивна психологія.

В статті, на основі аналізу досліджень зарубіжних учених, виділені основні етапи процесу становлення науково-психологічного уявлення о позитивних особистісних змінах в результаті впливу психотравмуючих подій. В частині, існуючі дані дозволяють виділити чотири основні етапи: релігійно-філософський етап початкового психологічного розгляду, етап опосередкованого науково-психологічного вивчення та етап сучасного науково-психологічного вивчення.

Ключевые слова: посттравматический рост, положительные личностные изменения, посттравматический период, личностный рост, позитивная психология.

Постановка проблеми. В останні роки в зарубіжній психології спостерігається стрімка зміна парадигм стосовно дослідження психологічної травми. На протигагу традиційній та широко представлений "патологізований" парадигмі, все активніше виділяється нова - позитивно орієнтована. З'являється все більше досліджень, в яких емпірично підтверджуються позитивні або адаптаційні зміни особистості внаслідок переживання психотравмуючої події.

Аналіз досліджень та публікацій. На сьогоднішній день тематика позитивних особистісних змін в результаті психотравми займає одне з провідних місць за кількістю щорічних досліджень та публікацій. Для прикладу можна навести наступні статистично-аналітичні дані. Якщо в своїй оглядовій статті 2004 року С. Джозеф та А. Лінлей констатували наявність 40 наукових робіт на цю тематику, то в аналогічній за спрямуванням роботі, але опублікованій у 2006 році, В. С. Гелгесон та К. А. Рейнольдс налічують вже 87 таких наукових робіт [9]. Натепер ця цифра збільшилась в сотні разів. Лише на вищезазначену наукову статтю в пошуковій системі "Google Scholar" вже налічується близько 1360 наукових посилань.

Проте, не зважаючи на активний розвиток за кордоном, вищезазначена

тематика залишається майже не відомим для вітчизняної психологічної науки. Єдиними вітчизняними напрацюваннями в цьому напрямку є низка статей опублікованих О.А. Шелюг та С.Л. Чечко. Більшість українських психологів не обізнані з теоретичними основами та етапністю становлення науково-психологічного уявлення про позитивні особистісні зміни в результаті впливу психотравмуючих подій

Метою даної роботи є виділення основних етапів процесу становлення науково-психологічного уявлення про позитивні особистісні зміни в результаті впливу психотравмуючих подій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальне розуміння того, що біль та дистрес викликані травматичною ситуацією можуть виступати в ролі джерел позитивних або адаптаційних особистісних змін, не є новим та імпліцитно простежується протягом всієї історії людства. Ця ідея – невід'ємна складова більшості релігійних вчень, теоретичних поглядів значної кількості філософів та літераторів. Як правило, вона тісно переплітається з тематикою випробувань та страждань, що випадають на долю пересічної людини протягом її життя.

Найбільш раннього та яскравого представлення концепція перетворення через страждання набула у теологічних

вченнях більшості світових релігій. Наприклад, значна кількість основоположних ідей та релігійних писань Юдео-Християнської традиції, вчення Індуїзму, Буддизму та Ісламу містять чітко виражені постулати про перетворюючий вплив пережитого страждання. При цьому таке перетворення має чітко виражений позитивний вектор.

Так, у ранній період становлення Юдаїзму страждання розглядалися як даровані Богом випробування, що мають за мету перевірити віру людей та визначити серед них по-справжньому гідних. Вірянам пропонувалося розглядати страждання як можливість просвітлення або спосіб спокути попередніх гріхів. Закордонні науковці зазначають, що саме такий релігійно-світоглядний підхід до розуміння страждання дозволив євреям вистояти впродовж усіх гонінь та переслідувань [14]. Найбільш яскравим прикладом концепції позитивного перетворення після страждання у Юдаїзмі може вважатися історія старозавітного праведника Іова – людини, яка пережила численні випробування, перш ніж досягла миру та зв'язку з Богом.

Не менш визначного значення концепція перетворення через страждання набула в Християнстві. Основною темою християнської традиції у більшості її відгалужень є наратив про перетворюючий вплив страждань Ісуса Христа. Страждань, що трансформували інших та принесли спасіння для всього людства [14,15]. Це виокремлення трансформаційного характеру страждання та скорботи імпліцитно простежується в основних релігійних постулатах християнства та проявляється в положеннях про поглиблення духовних цінностей страждальця. Зокрема, існує думка, що людина, яка здатна трансформуватися в результаті трагедії, починає розуміти життя більш глибоко. Згідно з цим поглядом, християнин ніби здійснює “духовне ототожнення” з Ісусом Христом і його страстями. Не дарма святий Павло у своєму посланні римлянам зазначав: “...хвалимося і скорботами, знаючи, що від скорботи походить терпіння, від терпіння – досвідченість, від досвідченості – надія” [1].

З часом концепція позитивних змін після боротьби зі стражданнями та травматичними подіями вийшла за межі

теологічних вчень та з'явилася у роботах світських науковців. Зокрема, найяскравішого висвітлення вона отримала у філософських джерелах ХІХ століття, а саме - роботах датського теолога С. К'єркегора та німецького філософа Ф. Ніцше [3;4]. Так, саме Ф. Ніцше належить крилатий вислів “Що не вбиває мене, робить мене сильнішим” (з книги “Сутінки Богів”) [3]. Звичайно цей вираз можна оскаржити, і підібрати приклади, які є виключенням із правила. Проте, без сумніву, в ньому звучить важлива істина: коли людина зазнає випробувань, що межують з її граничними можливостями, вона в певних важливих відношеннях може стати значно сильнішою.

У багатьох аспектах вищезазначена позиція перекликається з основними ідеями екзистенційної філософії С. К'єркегора. Приміром, згідно з її положеннями у процесі сходження до “дійсного існування”, екзистенції, людина проходить три етапи: естетичний, етичний та релігійний. Кожен з цих етапів керується певним принципом та є важливою складовою процесу пошуку людиною самої себе. Ключовим принципом останнього етапу є страждання. Саме на цій стадії людина має відмовитись від попередніх звичок життя і прийняти страждання як основний принцип існування, приєднуючись тим самим до долі розп'ятого Ісуса Христа [4].

Окрім вищезазначеного, важливість страждань у філософії С. К'єркегора визначається ще тим, що у багатьох аспектах вони виходять за межі звичайного досвіду особи, та, як наслідок, можуть підштовхнути її до постановки та відповіді на найважливіші екзистенційні питання. На наш погляд, найкращим прикладом цієї філософської ідеї може слугувати біографія самого С. К'єркегора. Так, його біографи відзначають, що після пережитої смерті батька, у щоденниках С. К'єркегора з'явилася повідомлення про певне «одкровення» духовного переживання, котре “неочікувано впустило всередину земного життя інший досвід, іншу реальність, у порівнянні з якою все інше тьмяніє і розсипається пилом на пальцях...” [4].

У психологічній науці ідея про можливість позитивних наслідків пережитих страждань та травматичних подій вперше почала з'являтися у наукових

творак психологів-гуманістів середини ХХ століття (В. Франкл, А. Маслоу та Дж. Каплан) [8,11]. Ці науковці розглядали психотравмуючі ситуації та обумовлені ними страждання одночасно і як джерело потенційної небезпеки для психічного здоров'я, і як джерело потенційних позитивних здобутків для особистості.

Зокрема, В. Франкл в своїй книзі “Людина в пошуках справжнього сенсу” зумів проілюструвати значення пережитої психотравмуючої ситуації для знаходження справжнього сенсу життя [8]. Дослідник переконує, що обумовлені психотравмуючою ситуацією страждання, часто дозволяють людині проявити внутрішню свободу волі, зробити вільний вибір та сформувані власні, нові та неповторні сенси.

На захист цієї ідеї виступив також психолог-гуманіст А. Маслоу. В своїх роботах вчений вивчав осіб, які зуміли повністю реалізувати свій життєвий потенціал. Тобто, за визначенням автора, досягти самоактуалізації [11]. У процесі вивчення таких осіб А. Маслоу дійшов висновку, що як не парадоксально, але найбільш значущим досвідом в житті самоактуалізованих людей є трагедії, смерті та інші травми, під впливом яких вони були змушені поглянути на життя інакше, змінити свої уявлення про світ.

Схожої точки зору притримувався і психолог-екзистенціаліст І. Ялом, який зазначав, що сенс життя проростає із страждання викликаного хворобами та кризами, що цьому життю загрожують. Описуючи у своєму творі “Екзистенційна психотерапія” ситуацію конфронтації зі смертю, вчений відзначає, що китайська піктограма слова “криза” є одночасним поєднанням двох символів: “небезпека” і “можливість”. Ірвін Ялом констатував: “Багато років працюючи з хворими на рак в термінальній стадії, я був вражений тим, як багато з цих людей використовують свою кризову ситуацію і навислу над ними загрозу як стимул до зміни. Вони розповідали про вражаючі зрушення, про внутрішні зміни, які не можна охарактеризувати інакше, ніж “особистісне зростання” [5].

Проте не зважаючи на вищезазначені ідеї видатних психологів, систематичного науково інтересу, специфічно

сконцентрованого на можливості особистісного зростання в результаті боротьби в травматичних викликах, у психологічній літературі не існувало аж до 80-х років минулого століття. Лише в середині цього десятиліття почали з'являтися перші науково-психологічні дослідження з даної тематики. Вони на експериментальній основі стали підтверджувати факти психологічного зростання у осіб, які зазнали кризових життєвих подій. Щоправда свідчення про такі зміни з'являлися вкрай рідко та у більшості випадків були лише побічним продуктом вивчення інших - на той час більш відомих - теоретичних конструктів: пошук сенсу, каузальні атрибуції, Его-ідентичність, адаптація після кризи, копінг, відчуття контролю над травматичною ситуацією та її наслідками і т.п. [12;13;16].

Так, одним із перших досліджень, у якому було представлено побічну згадку про позитивні психологічні зміни в результаті психотравми, може вважатися стаття групи британських психологів під керівництвом Р.Л.Сільвер [12]. У цій науковій роботі вивчалися особливості процесу смислоутворення у жінок, які пережили випадки інцесту в дитинстві. Отримані результати, окрім відповіді на основні питання дослідження, констатували, що більше 20% респондентів повідомили про утворення смислу шляхом аналізу можливості “позитивних результатів” їх досвіду. Найчастіше в якості таких позитивних результатів респонденти зазначали зміцнення своїх життєвих сил: “Тепер я знаю, що я майже все можу подолати” [12].

У цей же час на значенні позитивного фокусування у процесі смислоутворення зосереджувала свої наукові пошуки американська психолог С.Томсон [16]. Дослідниця припустила, що особи, які знаходять переваги та фокусують свою увагу, в першу чергу, на позитивних аспектах їх травматичного досвіду, значно краще здатні долати психологічні наслідки негативних подій. За переконанням дослідниці фокусування на позитивних аспектах є адаптивним явищем, оскільки воно мінімізує дистрес та необхідність атрибуції відповідальності та вини на інших. С.Томсон було виділено п'ять способів позитивної переоцінки травматичного

досвіду: знаходження “побічної вигоди”, здійснення соціального порівняння, моделювання можливості гіршої ситуації, забування про негативне та переосмислення події. Емпіричні дані продемонстрували, що 66% осіб, які пережили пожежу у власній домівці, повідомили про виявлення принаймні декількох позитивних побічних здобутків від цієї ситуації; 72% вказали, що вони долають наслідки події краще, ніж інші жертви пожежі; 66% зазначили, що пожежа могла бути гіршою; близько половини осіб зазначили, що вони могли витіснити негатив від пожежі зі своєї свідомості (53% частково, 19% повністю) [16]. Найбільш часто зазначеними побічними вигодами були встановлення корисності інших людей та отримання уроку з цього досвіду.

Ще одним із таких ранніх досліджень може вважатися дослідження хворих на рак молочної залози, проведене у 1984 році Ш. Е. Тейлор [13, с. 469]. Не дивлячись на те, що дослідниця, в першу чергу, спрямовувала свою увагу на вивчення каузальної атрибуції та почуття контролю пацієнток, у процесі дослідження було частково представлено питання про психологічні зміни, які відчувають жінки в результаті цієї хвороби. Отримані дані засвідчили, що велика частка респонденток (70%) повідомили про значні психологічні зміни у своєму житті. При чому для більшості з них ці зміни мали чітко виражений позитивний вектор (60% тих, хто повідомив про зміни). Найчастіше пацієнтки зазначали, що вони навчилися легше сприймати життя та почали значно більше ним насолоджуватись [13, с. 469].

Не зважаючи на несистемність і фрагментарність всієї сукупності вищезгаданих наукових робіт, отримані в них емпіричні результати привернули увагу світової психологічної спільноти до того, що травматичні та аверсивні життєві події в деяких випадках можуть спровокувати не лише деструктивні, але і позитивні психологічні трансформації.

Починаючи з середини 90-х років ХХ ст. у закордонній психологічній науці розпочалося стрімке нарощування кількості дослідницьких робіт, які більш системно та ґрунтовно розкривають психологічний зміст цього феномену. Так, станом на 2004 рік, у своїй оглядовій статті по цьому напрямку британські вчені С. Джозеф та А. Лінлей

встановили наявність 40 наукових робіт, у яких, починаючи з 90-х років, розроблялася тематика позитивних змін особистості після пережитої травматичної події [10]. В тому ж 2004-му всесвітньо відомим психологічним журналом «Psychological Inquiry» було організовано спеціальний тематичний випуск, усі наукові статті якого висвітлювали найбільш дискусійні аспекти цієї тематики.

Така увага до сфери вивчення позитивних змін в результаті травматичної події у багатьох аспектах була обумовлена двома паралельно протікаючими процесами: зародженням та розвитком позитивної психології як нового напрямку у західній психології та формуванням запиту практикуючих клініцистів, котрі все частіше почали відзначати, що боротьба з серйозними життєвими кризами може відкрити особі можливості для психологічного розвитку [2]. Наприкінці ХХ ст. психологи все частіше відзначали фрагментарність та односторонність наукового розуміння основ психологічної травми. Стало зрозуміло, що фокусування лише на негативних аспектах психотравмуючих подій може призвести до обмеженого розуміння психологічних особливостей людей, які такі події переживають, та упередженого розуміння їх психологічних реакцій.

Починаючи з моменту системного науково вивчення, у психологічній літературі був представлений широкий спектр основних життєвих психотравмуючих подій, що здатні виступати в ролі каталізатора для позитивних особистісних змін. Зокрема, деякі позитивні здобутки спостерігалися в результаті боротьби осіб з такими серйозними соматичними захворюваннями, як: ревматоїдний артрит (Н. Tennen, G. Affleck), синдром набутого імунodefіциту (S. S. Schwartzberg), безпліддя (Н. Tennen), трансплантація кісткового мозку (М. J. Brady, J. W. Hunt), та рак (R. L. Collins, S. E. Taylor) [7].

Так, група вчених Каліфорнійського університету під керівництвом Р. Колін у 1990 році здійснили широкомасштабне вивчення ключових психосоціальних змін у клінічній групі онкологічно хворих чоловіків та жінок [7]. Вчені припустили, що досвід онкологічного захворювання

може мати різну валентність (позитивну та негативну) та призводить до змін у таких важливих життєвих сферах, як: погляди на світ, повсякденні дії та пріоритети, відносини з іншими і бачення майбутнього. Отримані емпіричні дані підтвердили припущення авторів: 84% пацієнтів повідомили про зміни у своїх поглядах на себе; 83% - про свої взаємовідносини з іншими; 79% про пріоритети і повсякденну діяльність; 67% про свої плани на майбутнє; 66% - про свої погляди на світ.

Детальний аналіз емпіричних даних засвідчив, що у досліджуваній клінічній групі спостерігалось домінування позитивних змін над негативними. Зокрема, позитивні зміни повністю домінували в таких сферах, як повсякденні дії й пріоритети та відносини з іншими. Приблизно рівна кількість позитивних та негативних змін спостерігалась у сферах планів на майбутнє та поглядів на себе і світ [7].

Окрім соматичних захворювань, позитивні особистісні зміни були емпірично підтверджені після переживання особами різноманітних катастроф (S. Joseph, R. Williams) та тяжких сімейних випробувань: боротьба з захворюваннями дітей (D. A. Abbott, H. M. William) та втрата близької особи (L. G. Calhoun, R. G. Tedeschi; S.) [2;6;15].

Наприклад, Л. Келхаун та Р. Тадескі провели детальне вивчення конкретних життєвих сфер, в яких особи, що втратили близьких (чоловіка, дружину, батьків), надають повідомлення про позитивні психологічні зміни [6]. На основі огляду наукової літератури з тематики психологічної кризи, горя і реакцій на різноманітні травматичні події дослідниками було виділено тринадцять можливих сфер: самодостатність, соціальна підтримка, філософія життя, прийняття власної смерті, емоційна експресія, самосприйняття, інтереси, здатність протистояти майбутнім кризам, зрілість сприймання, здатність розуміти інших, прийняття взаємозалежності з іншими, релігійні переконання і розвиток нових міжособистісних відносин.

Отримані результати засвідчили, що найбільш поширені, а можливо і найбільш важливі, позитивні зміни у респондентів стосувалися сфери самосприйняття. Значна кількість називала себе сильнішими або

більш компетентними особами декількома можливих способів: більша зрілість, незалежність, більша здатність протистояти іншим кризам і перетворення на сильнішу та розумнішу людину. Показником цієї зміни самосприйняття є те, що 73% респондентів відчували - тепер вони здатні прийняти свою власну смерть. Крім того, 23 респонденти повідомили про сильніші релігійні переконання, і майже всі відчували, що вони краще розуміють інших. Таким чином, досвід втрати призвів у багатьох респондентів до більшого визнання неунікної істини (їх смертності), підтвердив вірування, що були уже важливими до смерті, і уявлення про себе як більш компетентних, мудрих та зрілих осіб [6].

Для опису та концептуалізації позитивних змін, що відбулися у відповідь на зазначений вище спектр життєвих травматичних ситуацій, в науковій літературі було представлено значну кількість різноманітних понять та термінів: "самооновлення" (D. T. Jaffe), "зростання екзистенційної усвідомленості" (I. D. Yalom, M. A. Lieberman), "позитивні зміни" (S. Joseph, R. Williams, W. Yule), "пов'язане зі стресом зростання" (C. L. Park, L. H. Cohen), "трансформаційний копінг" (C. M. Aldwin, K. Sutton), "знаходження користі" (G. Affleck, H. Tennen), "процвітання" (C. Ryff, B. Singer), "сприйняття вигод" (J. C. McMillen, R. H. Fisher), "позитивні побічні результати" (J. C. McMillen, C. L. Cook), "позитивне переосмислення" (M. F. Scheier, J. K. Weintraub), "змагальницьке зростання" (P. A. Linley, S. Joseph), "посттравматичне зростання" (R. G. Tedeschi, L. G. Calhoun) [10;15].

На думку С. Джосефа та А. Лінлей, загалом перераховані вище поняття взаємозамінні і синонімічні та не здатні претендувати на першість в описі цього феномену [10]. Проте активне нарощення емпіричних та теоретичних напрацювань в цій галузі протягом останніх 20 років дозволяє констатувати, що на сьогодні найпоширенішого вжитку набув термін "посттравматичне зростання". За переконанням низки дослідників цей термін є найбільш оптимальним та найкраще відображає феноменологічну сутність досліджуваного явища в кількох напрямках [15, с. 4].

По-перше, наявність слова “зростання” підкреслює, що особи вийшли за межі їх колишнього рівня адаптації, психологічного функціонування або розуміння життя. По-друге, на відміну від запропонованого терміну “пов’язане із стресом зростання”, термін “посттравматичне зростання” підкреслює той факт, що зростання відбувається в результаті надзвичайної стресової події (травматичної), а не внаслідок будь-якого іншого незначного стресу або природного процесу розвитку. По-третє, термін “посттравматичне зростання” на відміну від терміну “процвітання” залишає місце для припущення, що ті позитивні зміни, що для свого виникнення обов’язково потребують

загрози або руйнування фундаментальних життєвих схем, іноді можуть співіснувати із значним психологічним дистресом [15].

Висновки. Узагальнюючи представлену в статті аналітичну інформацію можна зробити висновок про етапність процесу становлення науково-психологічного уявлення про позитивні особистісні зміни в результаті впливу психотравмуючих подій. Зокрема, наявні дані дозволяють виділити чотири основні етапи в цьому процесі: релігійно-філософський, етап початкового психологічного розгляду, етап опосередкованого науково-психологічного вивчення та сучасний етап науково-психологічного вивчення (Рис. 1).

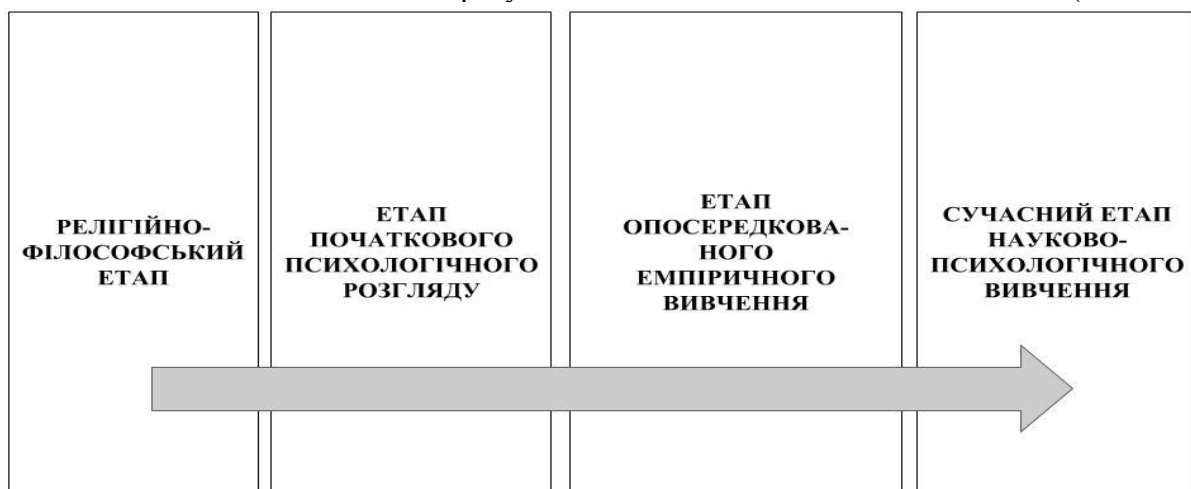

Рис. 1. Етапність становлення науково-психологічного уявлення про позитивні особистісні зміни в результаті впливу психотравмуючих подій.

Кожен з вищезазначених етапів відрізняється специфічними особливостями наукового розуміння цієї проблематики. Зокрема, релігійно філософський етап характеризується зародженням загального розуміння того факту, що біль та дистрес, викликані травматичною ситуацією, можуть виступати джерелами позитивних або адаптаційних особистісних змін. На цьому етапі відбуваються перші теологічні та філософські обґрунтування концепції позитивних змін через страждання (С. К'єркегор, Ф. Ніцше).

Етап початкового розгляду в психології характеризується зародженням психологічної концептуалізації тематики позитивних наслідків переживання травматичних подій у наукових творах психологів-гуманістів (В. Франкл, А. Маслоу, Дж. Каплан).

Етап опосередкованого наукового вивчення характеризується появою перших

емпіричних досліджень фактів психологічного зростання осіб, які зазнали кризових життєвих подій. Щоправда, свідчення про такі психологічні зміни у більшості випадків були лише побічним продуктом вивчення інших, на той час більш відомих, теоретичних конструктів.

Сучасний етап наукового вивчення характеризується системною концептуалізацією феномену позитивних особистісних змін в результаті зустрічі з травматичною подією. Важливою особливістю цього етапу є відсутність єдиного термінологічного апарату, що використовується для визначення позитивних особистісних змін. Проте, активне нарощення емпіричних напрацювань в цій сфері протягом останніх 20 років дозволяє констатувати, що на сьогодні найбільшого вжитку набув термін “посттравматичне зростання”.

Список використаних джерел

1. Біблія. Книги Священного Писання Старого і Нового Завіту: в українському перекладі з паралельними місцями / Переклад Патріарха Філарета (Денисенка). — К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. — 1416 с.
2. Джозеф С. Что нас не убивает. Новая психология посттравматического роста / С. Джозеф [пер. с англ. И.Ющенко]. — М.: Карьера Пресс, 2015. — 352 с.
3. Ницше, Ф. Сумерки идолов или как философствуют молотом / Ф. Ницше. — М.: Мысль – Соч. в 2-х т.: Т. 2., 1990. — 829 с.
4. Страх і трепет / Пер. с дат. Н.В. Исаевой, С.А. Исаева. — 3-е изд. — М.: Академический проект, 2015. — 154 с. — (Философские технологии).
5. Ялом И.Д. Экзистенциальная психотерапия / И.Д. Ялом — М.: Независимая фирма «Клас», 1999.
6. Calhoun, L. G. Positive aspects of critical life problems: Recollections of grief / L. G. Calhoun, R. G. Tedeschi. // Omega-Journal of Death and Dying. — 1990 — №4. — Vol. 20. — P. 265-272.
7. Collins, R. L. A better world or a shattered vision? Changes in life perspectives following victimization / R. L. Collins, S. E. Taylor, L. A. Skokan. // Social cognition. — 1990 — №3. — Vol. 8. — P. 263-285.
8. Frankl V. Man's Search For Meaning: The classic tribute to hope from the Holocaust / Viktor Frankl. — London. Sydney. Auckland. Johannesburg : Rider, 2004. — 160 p.
9. Helgeson, V. S. A meta-analytic review of benefit finding and growth / V. S. Helgeson, K. A. Reynolds, P. L. Tomich // Journal of Consulting and Clinical Psychology. — 2006. — Vol. 74 — №5. — P. 797–816.
10. Linley P.A., Joseph S. Positive Change Following Trauma and Adversity: A Review / P. A. Linley, S. Joseph // Journal of Traumatic Stress. — 2004. — №1. — Vol. 17. — P. 11-21.
11. Maslow, A. Deficiency motivation and growth motivation. / Abraham Maslow/ in M. Jones (Ed.), Nebraska Symposium on Motivation. — 1955. — Vol. 3. — P. 1-30
12. Silver, R. L. Searching for meaning in misfortune: Making sense of incest / R. L. Silver, C. Boon, M. H. Stones // Journal of Social Issues. — 1983. — №2. — Vol. 39. — P. 81-101.
13. Taylor, S. E. Attributions, beliefs about control, and adjustment to breast cancer / S. E. Taylor, R. R. Lichtman, J. V. Wood // Journal of personality and social psychology. — 1984. — №3. — Vol. 46. — P. 489.
14. Tedeschi, R. G. Trauma and transformation: Growing in the aftermath of suffering / Richard G. Lawrence G. Calhoun. — CA: Sage, 1995.
15. Tedeschi R. G. Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence / R. G. Tedeschi, L. G. Calhoun // Psychological Inquiry. — 2004. — № 1. — Vol. 15. — P. 1–18.
16. Thompson, S C. Finding positive meaning in a stressful event and coping / S. C. Thompson, // Basic and Applied Social Psychology. — 1985. — № 4. — Vol. 6. — P. 279-295.

References

1. Bibliia. Knyhy Sviashchenoho Pysannia Staroho i Novoho Zavitu: v ukrainskomu perekladі z paralelnymy mistsiamy / Pereklad Patriarkha Filareta (Denysenka). — K.: Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2004. — 1416 s.
2. Dzhozef S. Chto nas ne ubywaet. Novaia psykhohohyia posttravmatycheskoho rosta / S. Dzhozef [per. s anhl. Y. Yushchenko]. — M.: Karera Press, 2015. — 352 s.
3. Nytshe, F. Sumerky ydолоv yly kak fylosofstvuiut molotom / F. Nytshe. — M.: Мысл – Soch. v 2-kh t.: T. 2., 1990. — 829 s.
4. Strakh i trepet / Per. s. dat. N.V. Ysaevoi, S.A. Ysaeva. — 3-e yzd. — M.: Akademicheskyi proekt, 2015. — 154 s. — (Fylosofskye tekhnolohyy).
5. Yalom Y.D. Экзистенциальная психотерапия / Y.D. Yalom — M.: Nezavysyamaia fyрма «Klas», 1999.

Zubovskiy D. S., junior researcher of the Scientific-methodical centre

CONCLUSION OF SCIENTIFIC-PSYCHOLOGICAL IDENTITY OF POSITIVE PERSONAL CHANGES AFTER INFLUENCE OF TRAUMATIC EVENTS

In the article on the basis of the analysis of scientific papers by foreign scientists, the main stages of the process of formation scientific and psychological presentation about positive personal changes as a result of the impact of traumatic events were highlighted. In particular, the available data allowed to distinguish four main stages: religious and philosophical, the stage of initial psychological examination, the stage of mediated scientific and psychological study and the stage of modern scientific and psychological study. The religious-philosophical stage characterized by the emergence of an understanding that pain and distress can serve as sources of positive or adaptive personality changes. Next stage (initial consideration in psychology) - by the emergence of psychological conceptualization of the positive effects of psychological trauma. The stage of indirect scientific study characterized by the appearance of the first experimental studies of the psychological growth facts of people who have undergone crisis life events. The last stage characterized by the formation of fundamental views on the study of positive personality changes as a result of encounter with a traumatic event and the beginning of system conceptualization of this phenomenon.

Key words: posttraumatic growth, positive personality changes, posttraumatic period, personal growth, positive psychology

*Іванова Н. Г., доктор психологічних наук, професор,
начальник наукової лабораторії НА СБ України
Андрусішин Ю. І., кандидат психологічних наук,
СНС наукової лабораторії НА СБ України*

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ОЦІНКИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ

Стаття присвячена розгляду основних психологічних аспектів оцінки професійної діяльності фахівців сектору безпеки, що стосуються змісту та особливостей її здійснення. Обґрунтовано, що оцінка діяльності фахівців сектору безпеки має спрямовуватись на реалізацію управлінських, інформаційно-прогностичних й мотиваційних цілей та базуватися на принципах об'єктивності, індивідуального підходу, оперативності та конструктивності. Встановлено, що у процесі оцінювання діяльності фахівців сектору безпеки особливе значення мають його психологічні компоненти, а саме: професійно важливі якості, здібності та мотиви до роботи, що впливають на розвиток професійної придатності. Охарактеризовано такі основні складові професійної придатності, як психофізіологічні особливості, професійно важливі якості, розвинені загальні, спеціальні й творчі здібності, професійна компетентність та задоволеність професійною діяльністю.

Ключові слова: фахівці сектору безпеки, оцінка професійної діяльності, професійна придатність, професійно важливі якості, мотивація фахівців до роботи.

Статья посвящена рассмотрению основных психологических аспектов оценки профессиональной деятельности специалистов сектора безопасности, которые касаются содержания и особенностей ее осуществления. Обосновано, что оценка деятельности специалистов сектора безопасности должна быть направлена на реализацию управленческих, информационно-прогностических и мотивационных целей и базироваться на принципах объективности, индивидуального подхода, оперативности и конструктивности. Охарактеризованы такие основные составляющие профессиональной пригодности, как психофизиологические особенности, профессионально важные качества, развитые общие, специальные и творческие способности, профессиональная компетентность и удовлетворенность профессиональной деятельностью.

Ключевые слова: специалисты сектора безопасности, оценка профессиональной деятельности, профессиональная пригодность, профессионально важные качества, мотивация специалистов к работе.

Постановка проблеми. Важливою передумовою підвищення ефективності діяльності сектору безпеки є оцінка роботи особового складу відповідних підрозділів, оскільки остання сприяє не тільки визначенню якості та обсягу розв'язання ними професійних завдань, а й розвитку їх мотивації до діяльності, комплексу професійно важливих якостей та загального рівня професійної придатності. Зазначене є однією з важливих передумов конструктивного планування та організації подальшої роботи, атестації фахівців та їх призначення на відповідні посади. Результати оцінки мають детермінувати не тільки їх професійний статус у колективах підрозділів, а й просування по службі. Такий підхід сприятиме оптимізації процесу мотивування фахівців сектору безпеки до успішної роботи та розвитку їх професійної компетентності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій з проблеми. В основу вивчення психологічних аспектів оцінки діяльності фахівців сектору безпеки покладено концептуальні засади психології

професійної діяльності Е. Зеєра [3], Є. Клімова [4], М. Корольчука [5] та ін. Встановлено, що психологічні засади управлінської роботи з персоналом активно розробляли такі науковці, як В. Барко [1], Д. Дзвінчук [2], О. Сафін [7] та ін. Загалом оцінку діяльності фахівців досить вдало досліджували Г. Осовська, О. Осовський, В. Сладкевич, А. Чернявський Л. Федулова [6; 8-9] за напрямом оптимізації менеджменту організацій. Разом з тим, поза увагою науковців залишився психологічний зміст оцінки діяльності фахівців сектору безпеки, що в умовах сьогодення потребує всебічного аналізу в аспекті врахування сучасних вимог до професіоналів зазначеної сфери.

Тому, **метою статті** є розгляд основних психологічних аспектів оцінки професійної діяльності фахівців сектору безпеки, що стосуються змісту та особливостей її здійснення.

Виклад основного змісту статті. Оцінка професійної діяльності фахівців сектору безпеки має бути інтегральним показником, який складається із: результатів

оцінювання фахівця безпосереднім керівником, рівня його професійної компетентності та розвитку професійно важливих якостей, висновків за останньою атестацією та особливостей адаптації молодих спеціалістів. Адаптацію до роботи переважно розглядають на двох рівнях:

- фізіологічному - як пристосування організму індивіда до умов професійного середовища;
- психологічному - як процес активного пристосування особистості фахівця до умов певного колективу, особливостей виконання професійних завдань та взаємодії між колегами.

Відповідно, професійна адаптація фахівця сектору безпеки - це процес його пристосування на фізіологічному та психологічному рівнях до умов роботи певного підрозділу та колективу. До психологічних аспектів оцінки керівниками діяльності фахівців зазначеної сфери у період їх професійної адаптації слід віднести такі:

- врахування того, що молоді спеціалісти ще не повною мірою знають та розуміють особливості роботи за певним напрямом, не мають досвіду професійної взаємодії та виконання конкретних функціональних обов'язків;
- зорієнтованість на те, що не слід порівнювати результати роботи недосвідчених фахівців із тими, що мають значний досвід роботи за відповідним напрямом чи у певному підрозділі;
- усвідомлення керівниками особливостей як самого процесу адаптації молодих спеціалістів, так і розвитку їх професійно важливих якостей та мотивів до роботи;
- зосередженість на психологічних нюансах професійного спілкування молодих фахівців із досвідченими та рівні консультативної допомоги останніх у процесі виконання службових завдань.

При цьому, результатом успішної адаптації має бути підвищення результативності професійної діяльності молодих спеціалістів та рівня їх психологічної готовності до виконання службових завдань.

Конструктивність оцінки діяльності особового складу підрозділу зумовлюється дотриманням керівниками таких основних принципів:

- об'єктивності - оцінка підлеглого має здійснюватись на основі реальних результатів та показників його роботи;

- індивідуального підходу - при оцінці мають враховуватись психофізіологічний стан фахівця та наявні у нього професійно важливі якості;

- оперативності - оцінка діяльності має бути перманентним та регулярним процесом, який здійснюється своєчасно, адекватно та швидко;

- конструктивності - оцінка не повинна здійснюватись формально, а її результати та наслідки мають сприяти оптимізації роботи фахівців та їх професійного становлення.

Крім того, у процесі оцінювання діяльності підлеглих робота керівників має зорієнтовуватись на такі основні цілі:

- *управлінську*, що полягає у прийнятті кадрових рішень, організації роботи підрозділу та створення необхідних передумов її ефективної реалізації;

- *інформативно-прогностичну*, котра сприяє забезпеченню керівництва необхідними даними про кількісний та якісний склад підрозділів, результати виконання професійних завдань та перспективні плани щодо її реалізації;

- *мотиваційну*, спрямовану на розвиток професійної придатності фахівця до успішного виконання професійних завдань через формування комплексу професійних мотивів до роботи у конкретному підрозділі.

Крім того, оцінка діяльності фахівців дає змогу керівникам відповідних підрозділів вирішити також певні управлінські завдання, а саме:

- оцінити рівень професійної компетентності та психологічної готовності спеціаліста до виконання службових завдань;

- визначити ступінь відповідності його професійно важливих якостей вимогам роботи у певному підрозділі;

- розробити систему мотивації фахівців до успішного виконання професійних обов'язків;

- напрацювати алгоритм взаємодії з кожним конкретним співробітником, починаючи від врахування специфіки спілкування з ним та закінчуючи особливостями постановки йому конкретних завдань;

- запропонувати методичні поради щодо розвитку психологічних характеристик фахівців, особливостей взаємодії в колективі та виконання службових обов'язків.

За результатами оцінки діяльності фахівців сектору безпеки керівник отримує інформацію про:

- успішність роботи конкретного спеціаліста та підрозділу загалом;
- недоліки управлінської діяльності та організації роботи підрозділу;
- причини негативних результатів та неконструктивних дій як кожного фахівця, так і цілого підрозділу;
- потенційні можливості співробітників, рівень розвитку їх професійно важливих якостей, мотиви до роботи та перспективи професійного становлення;
- стан соціально-психологічного клімату підрозділу та проблеми взаємодії в колективі;
- необхідність підвищення кваліфікації та стажування підлеглих;
- шляхи оптимізації роботи підрозділу та психологічного супроводження її реалізації.

Загалом, оцінку діяльності розглядають як необхідний засіб вивчення кадрового потенціалу підрозділу та основу для удосконалення професійного становлення фахівців відповідної сфери. Під професійним становленням фахівця розуміємо формування та розвиток його психологічних характеристик (мотивів, індивідуально-психологічних особистостей, професійно важливих якостей та здібностей), необхідних для успішного виконання професійних завдань. Його успішність обумовлюється ступенем відповідності індивідуально-психологічних особливостей, професійно важливих якостей, здібностей та спрямованості особистості вимогам професії.

У процесі оцінювання діяльності підлеглих керівникам слід усвідомлювати, що професійне становлення здійснюється у міру адаптації спеціалістів до роботи у підрозділі та відбувається упродовж всього періоду професійної діяльності. Також варто враховувати основні етапи професійного становлення фахівця, які виокремлюються залежно від того, наскільки особистість відповідає вимогам роботи, володіє системою професійних мотивів та комплексом професійно важливих якостей.

Слід зазначити, що фахівці відрізняються своїми психологічними характеристиками, особливостями виконання професійних завдань та результатами своєї діяльності. Для того, щоб

керівнику враховувати таку диференціацію у процесі прийняття управлінських рішень, застосовується процедура оцінки роботи підлеглих. Процес оцінювання має бути обов'язковим елементом системи контролю діяльності як окремого фахівця, так і всього підрозділу.

Тобто оцінка діяльності повинна здійснюватись із врахуванням вимог, які висуває професійна діяльність, та рівня відповідності особистісних характеристик конкретного фахівця цим вимогам.

Так, при оцінці діяльності слід звертати увагу на рівні відповідності особистості вимогам професійної діяльності.

Перший рівень відповідності визначається особистісним потенціалом. Придатність до діяльності зумовлюється наявністю низки біологічних, анатомо-фізіологічних і психологічних особливостей, характеристик особистості; передбачає відсутність протипоказань до діяльності типу «людина-людина», наприклад, дефекти мови, фізичні вади, замкненість, зосередження на собі тощо. Придатність передбачає, перш за все, високий інтелектуальний розвиток, позитивний емоційний фон, високий рівень розвитку вольової стійкості, комунікативно-пізнавальної активності.

Другий рівень - наявність розвинених комунікативних здібностей, що дозволяють вільно включатися у процес взаємодії з іншими людьми; легко встановлювати контакт із колегами, адекватно поводитися й говорити.

Третій рівень відповідності визначається прогностичними можливостями, який повинен об'єктивно аналізувати проблеми, ситуації, завдання; прогнозувати можливі наслідки розвитку подій і залежно від цього приймати відповідні рішення.

Четвертий рівень - високий рівень емоційно-вольової стійкості, що проявляється в здатності успішно вирішувати професійні завдання; витримувати довготривалі емоційні напруження; не видаватись до хвилювань й невпевненості в процесі міжособистісної взаємодії.

П'ятий рівень - найвищий, який підсумовує та систематизує попередні рівні, - відповідність вимогам діяльності визначається особистісно-професійною готовністю фахівця до виконання професійних завдань. Така готовність передбачає наявність: професійно важливих

якостей, професійного мислення, професійної компетентності, світоглядну зрілість, високий рівень розвитку інтелекту, мотивації та емоційно-вольової стійкості.

Крім того, у процесі оцінювання діяльності підлеглих також важливу роль відіграють психологічні компоненти зазначеного процесу, основними з яких є професійно важливі якості, здібності та мотиви фахівця до роботи, що детермінують його професійну придатність.

Професійна придатність розвивається тільки у процесі безпосередньої

діяльності, оскільки основний її компонент - задоволеність роботою формується тільки у процесі безпосередньої її реалізації.

Задоволеність професійною діяльністю формує позитивне ставлення фахівців як до самого процесу роботи, так і до її результатів. Слід зазначити, що задоволеність в психології розглядають як позитивний емоційний стан психіки людини, що формується внаслідок певних дій, у результаті чого задовольняються її бажання та потреби. Щоб таке задоволення відбулося, необхідно, перш за все, знати, які потреби та мотиви до роботи є у спеціалістів.

Структуру професійної придатності доцільно розглядати у двох аспектах: як сукупність вихідних психофізіологічних, психологічних характеристик фахівця, що є основою його успішного професійного становлення, та як систему сформованих і взаємопов'язаних професійно важливих якостей, котрі забезпечують ефективне виконання конкретних службових завдань [3]. При цьому, поступово розвивається професійне мислення, складається професійний тип особистості зі специфічними ціннісними орієнтаціями, характером, особливостями професійної поведінки, спілкування й стилю життя. Швидкість та успішність формування професійної придатності залежить від умов виконання професійної діяльності й індивідуально-психологічних особливостей фахівців. У процесі роботи відбувається подальший розвиток і збагачення системи професійно важливих якостей.

Тобто, щоб визначати рівень професійної придатності спеціаліста, необхідно дослідити рівень розвитку його вихідних та сформованих у процесі підготовки й діяльності професійно важливих якостей.

Професійно важливі якості фахівця сектору безпеки - психофізіологічні, психологічні його характеристики та здатності, що формуються, розвиваються у процесі підготовки й безпосередньої роботи та є основою їх успішності.

Неналежне ставлення фахівця до своєї професійної діяльності та відсутність у нього необхідних професійно важливих якостей можуть „спричинити негативні й непрогнозовані наслідки, що перешкоджатимуть успішному виконанню службових завдань. Тому, у фахівців сектору безпеки мають бути розвинені такі основні групи професійно важливих якостей, зокрема: психофізіологічні, організаційно-ділові, моральні, інтелектуальні, комунікативні та емоційно-вольові.

До того ж, професійно важливі якості поділяються на групи залежно від терміну їх формування й розвитку:

1) *потенційні* особистісні якості - ті, що мають бути основою, підставою для прийняття особистості на роботу; особистісний потенціал, необхідний для формування індивідуальної професійної концепції;

2) у процесі професійної підготовки формуються *базові* професійні якості, необхідні для початкового етапу успішної діяльності, притаманні випускникам; ці якості мають відповідати вимогам роботи й бути основою індивідуальної професійної концепції;

3) *спеціальні* професійно важливі якості, що формуються упродовж професійної діяльності, залежно від виду роботи; притаманні спеціалістам з досвідом і сприяють вдосконаленню їх індивідуальної професійної концепції та утворенню вищого рівня професійної придатності - фахової майстерності.

Наявність комплексу професійно важливих якостей зумовлює розвиток здібностей, необхідних для успішного виконання професійних завдань. Здібності визначають як індивідуально виражені особливості людини, що дозволяють здійснювати певні види діяльності, удосконалюватись у них і ефективно виконувати функціональні обов'язки. Щоб утворились здібності (загальні, спеціальні, творчі), необхідно не тільки почути чи прочитати логічно викладену, обґрунтовану інформацію, а й мати мотиви щодо її сприймання. Наприклад, інтерес до інформації, прагнення до її реалізації,

бажання володіти знаннями для самоствердження тощо.

Важливе значення в процесі реалізації будь-якої діяльності мають творчі здібності, що є одним із критеріїв успішності професійного становлення. Як відомо, творчі здібності знаходяться між загальними та спеціальними здібностями й поєднують їх. Здібності формуються на основі задатків, залежать від умов розвитку особистості. Скажімо, якщо остання знаходилась в умовах, що стримують становлення творчої особистості, то тільки власне бажання, вольові якості зможуть вплинути на реалізацію творчого потенціалу. Труднощі гартують тільки вольову особистість, а безвільній завдають нищівної поразки. Щоб не втратити, а, навпаки, розвинути наявні задатки незалежно від будь-яких умов, фахівці повинні прагнути здобувати нові знання з метою розвитку загальних, спеціальних, творчих здібностей та формувати власні вольові якості, що є основою професійної придатності до роботи.

Разом з тим, слід зважати й на те, що наявність необхідного обсягу знань та необхідних якостей дозволяє особистості будь-яке явище чи процес усвідомити в цілісній системі взаємозв'язків та взаємозалежностей, знайти нестандартні підходи до його дослідження, реалізувати творчі задуми й теоретичні знання на практиці. Спеціаліст із високим рівнем розвитку творчих здібностей зможе об'єктивно та всебічно оцінити певну ситуацію, знайти оптимальний вихід та вирішити будь-яку проблему. Необхідними основами розвитку творчої особистості є наявність відповідних знань, розвинені вольові якості та актуалізовані мотиви.

Творчі здібності можуть розвиватися на будь-якому етапі формування фахівця залежно від рівня розвитку загальних та спеціальних здібностей. Чим вищим буде розвиток зазначених здібностей, тим активніше функціонуватимуть й творчі. Крім того, за наявності дієвих мотивів, вольових якостей, необхідних умов може відбуватися активізація творчих здібностей. Останні мобілізують і стимулюють фахівця до дій, у яких реалізується творчий потенціал. Найбільше на поведінку впливають творчі задуми, які діють на свідомість, почуття, волю та впливають навіть на формування відповідних психічних станів (наприклад, стан радості, задоволення, натхнення). Тому розвинені творчі здібності є не тільки одним з критеріїв успішності професійного

становлення, а й важливим компонентом професійної придатності. Реалізації власних здібностей сприятимуть комплекс професійно важливих якостей та наявність відповідної мотивації до роботи.

Мотивація також є однією із важливих умов ефективності професійної діяльності. Адже ефективне виконання поставлених завдань значною мірою залежить від професійно-психологічного потенціалу фахівців, високого рівня розвитку їх професійно важливих якостей та мотивації до роботи. Досягти зазначеного можливо за умови організації ефективної системи психологічного супроводження становлення професійної мотивації фахівців сектору безпеки.

Сучасна психологічна наука виходить з того, що ключем до вирішення проблеми спонукання людей до ефективної професійної діяльності, орієнтації фахівців на досягнення цілей організації є вивчення їх мотивації. Ефективність характеризує співвідношення результатів роботи з витратами (психічними, фізичними, матеріальними) на її здійснення. Успішність діяльності (наявність позитивних результатів у роботі) фахівців сектору безпеки залежить не тільки від якості знань, якими вони володіють, а й від інтересу до обраного фаху, від особистісної значущості професії тощо.

Важливо, що обумовлення шляхів вдосконалення, підвищення рівня мотивації до професійної діяльності необхідно, насамперед, почати з визначення мотивації. Оскільки це дозволить виділити основні елементи на які повинен бути спрямований вплив керівників, з метою підтримання існуючої мотивації спеціалістів, сприяння формуванню або актуалізації їх професійних мотивів. Якщо знати і розуміти, що впливає на успішність роботи фахівця, спонукає його до виконання службових завдань і до того чого він прагне, виконуючи певні завдання, можна так побудувати управлінську діяльність, що спеціаліст сам буде намагатися виконувати роботу якнайкраще.

Під мотивом особистості розуміємо внутрішню спонуку (свідому, несвідому) до певних дій. Мотивація до професійної діяльності детермінована впливом різноманітних чинників, які діють по різному на кожну людину, залежно від її індивідуальних особливостей та певної ситуації.

Мотивація фахівця сектору безпеки до професійної діяльності - це процес формування мотивів під впливом чинників,

які активізують та регулюють поведінку особистості і спрямовують її на сумлінне та якісне виконання службових завдань.

У процесі становлення мотивації до діяльності відбувається взаємодія множини чинників з мотивами, потребами, ціннісними орієнтаціями. Усвідомлені зовнішні чинники в процесі мотивації фахівця трансформуються у внутрішні. Тобто, залежно від індивідуально-психологічних особливостей, існуючих стійких мотивів, ціннісних орієнтацій, він сприймає ці чинники по-своєму.

У процесі професійної діяльності в мотиваційній сфері спеціалістів відбуваються зміни, бо в них поступово формується інтерес до своєї професійної діяльності, вона стає все більш значущою, з'являється бажання саме якісно виконувати свої професійні обов'язки. Саме такий розвиток суб'єкта у процесі діяльності приведе до отримання якісних і необхідних результатів вирішення професійних завдань.

Висновки. Таким чином, однією з важливих передумов конструктивного планування, організації й контролю професійної діяльності фахівців сектору безпеки є оцінка діяльності спеціалістів зазначеної категорії. Останню слід розглядати як інтегральний показник, основними компонентами якого є результати оцінювання фахівця безпосереднім керівником, рівень його професійної компетентності й розвитку професійно важливих якостей та особливості адаптації молодих спеціалістів.

Оцінка діяльності фахівців сектору безпеки має спрямовуватись на реалізацію управлінських, інформаційно-прогностичних й мотиваційних цілей та базуватися на принципах об'єктивності, індивідуального підходу, оперативності та конструктивності.

Конструктивне та об'єктивне оцінювання результатів роботи фахівців дає змогу керівнику розширити інформаційну базу щодо потенційних можливостей та особливостей діяльності підлеглих, що сприятиме оптимізації організації та здійснення управлінських процесів у

колективах підрозділів. Адже результати оцінки забезпечують керівника необхідними відомостями щодо: успішності роботи конкретного спеціаліста та підрозділу загалом; можливих недоліків управлінської діяльності, організації роботи підрозділу та причин негативних результатів й неконструктивних дій фахівців; потенційних можливостей фахівців й рівня розвитку їх професійно важливих якостей, мотивів до роботи; стану соціально-психологічного клімату підрозділу; необхідності підвищення кваліфікації та стажування підлеглих; шляхів оптимізації професійної діяльності та її психологічного супроводження.

У процесі оцінювання діяльності фахівців сектору безпеки особливе значення мають такі його психологічні компоненти, як професійно важливі якості, здібності та мотиви до роботи, що впливають на розвиток професійної придатності. Остання є комплексною характеристикою, основними складовими якої є: психофізіологічні особливості, професійно важливі якості, розвинені загальні, спеціальні й творчі здібності, професійна компетентність та задоволеність професійною діяльністю, яка створює сприятливий психоемоційний фон для якісного виконання професійних завдань та формує позитивне ставлення фахівців до процесу роботи.

Наявність розвинених професійно важливих якостей забезпечує успішність професійних дій фахівців, тому при оцінюванні слід враховувати рівень їх сформованості та пов'язувати з ним результативність роботи. Оцінка діяльності також буде вищою за наявності у фахівців сектору безпеки таких основних груп розвинених професійно важливих якостей, як: психофізіологічні, організаційно-ділові, моральні, інтелектуальні, комунікативні та емоційно-вольові. Також результативність роботи фахівця сектору безпеки і, відповідно, оцінка його діяльності залежить від рівня розвитку загальних та спеціальних здібностей, мотивації до роботи, що детермінується певними психологічними чинниками.

Список використаних джерел

1. Барко В.І. Психологія управління персоналом органів внутрішніх справ (проактивний підхід) : моногр. / В.І. Барко. - К. : Ніка-Центр, 2003. - 448 с.
2. Дзвінчук Д.І. Психологічні основи ефективного управління : навч. посіб. / Д.І. Дзвінчук. - К. : ЗАТ «Нічлава», 2000. - 280 с.
3. Зеер Э.Ф. Психология профессий / Э.Ф. Зеер. - М. : Академический проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. - 336 с.
4. Климов Е.А. Психология профессионала / Е.А. Климов. - М. : Изд-во «Ин-т практич. психологии», Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. - 400 с.

5. Корольчук М.С. Психофізіологія діяльності : [підруч. для студентів ВНЗ] / М.С. Корольчук. - К. : Ельга, Ніка-Центр, 2003. - 400 с.
6. Осовська Г.В. Менеджмент організацій : навч. посіб. / Г.В. Осовська, О.А. Осовський. - Київ : Кондор, 2005. - 860 с.
7. Сафін О.Д. Психологія професійної діяльності командира : навч. посіб. / О.Д. Сафін. - Хмельницький : ПВУ, 1997. - 149 с.
8. Сладкевич В.П. Сучасний менеджмент організацій : навч. посіб. / В.П. Сладкевич, А.Д. Чернявський. - Київ : МАУП, 2007. - 488 с.
9. Федулова Л.І. Менеджмент організацій : підруч. / Л.І. Федулова. - Київ : Либідь, 2004. - 448 с.

References

1. Barko V.I. Psykholohiya upravlinnya personalom orhaniv vnutrishnikh sprav (proaktyvnyy pidkhid) : monohr. / V.I. Barko. - K. : Nika-Tsentr, 2003. - 448 s.
2. Dzvinchuk D.I. Psykholohichni osnovy efektyvnoho upravlinnya : navch. posib. / D.I. Dzvinchuk. - K. : ZAT «Nchlava», 2000. - 280 s.
3. Zeer E.F. Psykholohyya professyy / E.F. Zeer. - M. : Akademycheskyy proekt; Ekaterynburh : Delovaya knyha, 2003. - 336 s.
4. Klymov E.A. Psykholohyya professyonalna / E.A. Klymov. - M. : Yzd-vo «Yn-t praktych. psykholohyy», Voronezh : NPO «MODEK», 1996. - 400 s.
5. KorolDchuk M.S. Psykhofiziolojiya diyalDnosti : [pidruch. dlya studentiv vnz] / M.S. KorolDchuk. - K. : EIO ha, Nika-Tsentr, 2003. - 400 s.
6. OsovsDka H.V. Menedzhment orhanizatsiy : navch. posib. / H.V. OsovsDka, O.A. OsovsDky. - Kyiv : Kondor, 2005. - 860 s.
7. Safin O.D. Psykholohiya profesynoyi diyalDnosti komandyra : navch. posib. / O.D. Safin. - KhmelDnytsDky : PVU, 1997. - 149 s.
8. Sladkevych V.P. Suchasnyy menedzhment orhanizatsiy : navch. posib. / V.P. Sladkevych, A.D. ChernyavsDky. - Kyiv : MAUP, 2007. - 488 s.
9. Fedulova L.I. Menedzhment orhanizatsiy : pidruch. / L.I. Fedulova. - Kyiv : LybidD, 2004. - 448 s.

Ivanova N. H., doctor of psychological sciences

Andrusyshyn Y. I., PhD in psychology

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PROFESSIONAL ACTIVITY ASSESSMENT OF SECURITY SECTOR SPECIALISTS

The article is dedicated to the consideration of the main psychological aspects of professional activity assessment of security sector specialists regarding the content and peculiarities of its implementation. It is determined that one of the important preconditions for constructive planning, organization and control of professional activity of security sector specialists is the assessment of the activities of the given category specialists. The latter should be considered as an integral indicator, the main components of which are the results of specialist's assessment by the immediate superior, the level of his professional competence and development of professionally important qualities and the peculiarities of the young specialists' adaptation.

It is noted that the activity assessment of security sector specialists should be directed at implementation of management, informational-forecasting and motivational purposes and based on the principles of objectivity, individual approach, efficiency and constructiveness. It is substantiated that the results of the assessment provide the superior of the necessary information concerning: the success of activity of a particular specialist and unit in general; possible disadvantages of management activity, organization of work of the unit and reasons for negative results and non-constructive actions of specialists; potential capabilities of specialists and the level of development of their professionally important qualities, motives for work; condition of social-psychological climate of the unit; necessity for advanced training of subordinates; ways of optimization of professional activity and its psychological support.

It is established that in the process of the activity assessment of security sector specialists its psychological components are of particular importance, namely: professionally important qualities, abilities and motives for work that influence the development of professional fitness. There are identified groups of professionally important qualities that should be developed by security sector specialists, in particular: psychophysiological, organizational and business, moral, intellectual, communicative and emotional-volitional. There are described the following main components of professional fitness, such as psychophysiological features, professionally important qualities, developed general, special and creative abilities, professional competence and satisfaction with professional activity, which creates a favorable psycho-emotional background for qualitative performance of professional tasks and forms a positive attitude of specialists to the process of work.

Key words: security sector specialists, professional activity assessment, professional fitness, professionally important qualities, specialists' motivation for work.

*Клименко І. В., кандидат психологічних наук,
начальник Департаменту кадрового забезпечення
Національної поліції України*

ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ У КУРСАНТІВ - МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ В КОНТЕКСТІ ПРОГРАМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

У статті представлені результати дослідження толерантності до невизначеності у курсантів - майбутніх правоохоронців, що навчаються у рамках програми психологічного супроводу професійної підготовки. Показано, що психологічний супровід сприяє розвитку у курсантів толерантності до невизначеності як необхідної характеристики, яка впливає на здатність витримувати невизначеність, неструктурованість, непрогнозованість ситуації і зберігати при цьому ефективність діяльності і емоційну, психологічну стійкість. Обґрунтована необхідність подальших досліджень цієї проблеми і розробки програм психологічного супроводу професійної підготовки курсантів з урахуванням специфіки толерантності до невизначеності.

Ключові слова: інтолерантність, курсанти, правоохоронці, професійна підготовка, психологічний супровід, толерантність, толерантність до невизначеності

В статті представлені результати дослідження толерантності к неопределенности у курсантов – будущих правоохранителей, обучающихся в рамках программы психологического сопровождения профессиональной подготовки. Показано, что психологическое сопровождение способствует развитию у курсантов толерантности к неопределенности как необходимой характеристики, которая влияет на способность выдерживать неопределенность, неструктурированность, непрогнозируемость ситуации и сохранять при этом эффективность деятельности и эмоциональную, психологическую стойкость. Обоснована необходимость дальнейших исследований данной проблемы и разработки программ психологического сопровождения профессиональной подготовки курсантов с учетом специфики толерантности к неопределенности.

Ключевые слова: интолерантность, курсанты, правоохранители, профессиональная подготовка, психологическое сопровождение, толерантность, толерантность к неопределенности

Постановка проблеми. Нестримність і непередбачуваність соціально-економічних, культурних, екологічних змін призводять до постійного перебування людини в стані усе зростаючій невизначеності, зустріч з якою по-різному позначається на різних людях, викликаючи, в основному, тривожні реакції. В той же час усе життя людини - черга моментів невизначеності, що періодично актуалізуються. Тому однією з необхідністю сьогодення стає розвиток конструктивного відношення до невизначеності і формування адаптивної активності особистості в подібних ситуаціях.

Характерною ознакою нашого часу є постійне перебування людини у стані зовнішньої та внутрішньої невизначеності. Такі умови життєдіяльності вимагають від особистості прояву психологічної гнучкості та витриманості, уміння приймати рішення в ситуаціях надлишкового або обмеженого доступу до інформації, застосування внутрішніх ресурсів для успішного функціонування в невизначених ситуаціях, здатності до повсякчасної особистісної трансформації та розвитку власної особистості [3, с.1]. Невизначеність як відсутність визначеності, однозначності

може бути виявлена в безлічі ситуацій: в повсякденних ситуаціях, в міжособистісних комунікаціях, при міжособистісних і міжгрупових взаємодіях, при прийнятті рішень та при рішенні завдань професійної і учбової діяльності [4, с.43].

Сьогодення вимагає від вищої школи застосування кращих її традицій і здобутків, надбань психолого- педагогічної науки, кардинального перегляду підходів щодо організації навчально- виховного процесу, змісту фахової підготовки та виховання студентської молоді, розробки і впровадження перспективних, інноваційних технологій навчання та виховання, що сприятимуть формуванню толерантності сучасного фахівця. Найбільш помітно проблема толерантності виявляється у процесі професійної підготовки у вищому навчальному закладі, коли формується, розвивається й актуалізується система особистісних сенсів [7, с.255].

Навчання у вищому навчальному закладі пред'являє інші в порівнянні з школою вимоги до студента, особливо який навчається в спеціальних умовах. В першу чергу це вимоги до рівня активності, самостійності і відповідальності. Для

Питання психології

успішного навчання майбутній правоохоронець повинен сам проявляти активність, ставити перед собою цілі і завдання, домагатися їх рішення і переймати на себе відповідальність за досягнутий результат. Курсант, як майбутній офіцер, якому належить працювати в ситуації постійних, стрімких соціальних змін, повинен мати таку важливу якість як толерантність до невизначеності. На наш погляд, це дозволить йому, не лише успішно згодом адаптуватися у професійній діяльності і соціальних стосунках, але і ефективно навчатися у вищому навчальному закладі, показуючи високі результати академічної успішності та можливість впоратися із стресом екзаменаційних сесій. Толерантність до невизначеності є важливою умовою, що визначає усвідомленість, послідовність, стійкість і гармонійність професійного самовизначення майбутнього правоохоронця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема толерантності викликає зацікавленість не лише серед педагогів, але й філософів, політологів, соціологів, психологів та ін. [10, с. 98]. Так, в наукових надбаннях Д. Локка, І. Канта та В. С. Соловйова знайшла відображення трактовка філософського аспекту толерантності як заклику до взаємної поваги, співпраці, принципу загальнолюдської моралі. Вивченню психологічного аспекту толерантності присвятили свої дослідження А. Г. Асмолов, Р. Берне, Л. С. Виготський, Б. С. Гершунський, О. М. Леонтьєв, А. Маслоу, Л. В. Нордберг, А. Б. Орлов, К. Роджерс та ін. [8, с. 146].

Толерантність – це інтегральна характеристика індивіда, яка полягає у здатності людини активно взаємодіяти із зовнішнім середовищем у кризових ситуаціях з метою відновлення своєї нервово-психічної рівноваги, розвитку позитивних взаємин з собою і з навколишнім світом [1, с. 104].

Невід'ємною ознакою нашого часу є постійне перебування людини у стані зовнішньої та внутрішньої невизначеності. Такі умови життєдіяльності вимагають від особистості прояву психологічної гнучкості та витриманості, уміння приймати рішення в ситуаціях надлишкового або обмеженого доступу до інформації, застосування антиципаційних можливостей для успішного функціонування в невизначених ситуаціях. Серед психологічних феноменів,

що дозволяють особистості успішно діяти в непередбачуваному просторі сучасного світу є толерантність до невизначеності [6, с. 1].

Толерантність до невизначеності розглядають як комплексний психологічний феномен, який характеризується різноманітними проявами в різних сферах психічного життя людини. Незважаючи на наявність великої кількості досліджень цього феномену в сучасній науці, на сьогодні немає однозначного розуміння його психологічного змісту (А. MacDonal, R. Norton, Е. Г. Луковицька, П. В. Лушин, А. І. Гусєв та ін.). Увага дослідників спрямована на вивчення особистісних властивостей толерантної і інтолерантної особистості, зв'язків толерантності до невизначеності з іншими психологічними конструктами, дослідження різних аспектів самого феномену [9, С. 131].

Поняття толерантності до невизначеності було введено в середині минулого століття в теорії Т. Адорно і його колег (Р. Сенфорд, І. Френкель-Брунвік, Д. Левінсон) і трактувалося, як здатність справлятися із складністю навколишнього світу [2, с. 21]. Найчастіше толерантність до невизначеності трактують як стійку рису особистості, тобто як загальний спосіб реагування на ситуації невизначеності і перебування в них. У загальному випадку вона розглядається як біполярний вимір, на одному полюсі якого знаходиться толерантність до невизначеності, а на іншому - інтолерантність, тобто нездатність переносити невизначеність [5].

Вивченню толерантності до невизначеності на пострадянському просторі стали приділяти увагу лише в останні роки (Е. Г. Луковицька, П. В. Лушин, Н. В. Шалаєв). У дослідженнях розглядаються, головним чином, теоретичні питання в контексті формування дивергентного мислення учнів старших класів (К. В. Дрязгунов), проблематики творчої обдарованості (Е. Л. Носенко, М. В. Шаповал) та креативності (К. Стойчева), ефективного консультування (Р. Кочунас), виховання толерантності (М. С. Міріманова, О. С. Обухов), адаптації вчених до соціальних змін (А. І. Приходько), дослідження художньої комунікації (Н. Ю. Белова) та інші. Зазначена проблематика також має багато спільного з вивченням ризику (В. А. Петровський, В. К. Калін).

Питання психології

В історії дослідження феномена толерантності до невизначеності можна виокремити чотири напрямки: а) дослідження психологічних властивостей толерантної та інтолерантної до невизначеності особистості (С. Баднер, С. Бочнер, Д. Маклейн, Г. Хофстеде та ін.); б) дослідження взаємодії толерантності до невизначеності з різними психологічними конструктами (К. Віттенберг, Д. Норкросс, К. Стойчева та ін.); в) дослідження різноманітних аспектів власне самого феномена толерантності до невизначеності (В. П. Зінченко, Ф. Клампітт, О. Г. Луковицька, П. В. Лушин, М. Уільямс та ін.); г) дослідження причин виникнення різних видів ситуації невизначеності у зв'язку зі способами її «опанування/толерування» (С. Баднер, Й. Віссер, Х. Кроне, Р. Нортон, У. Оуена, Р. Свіні, Н. Хабер та ін.).

Аналіз стану дослідження психологічної сутності феномена толерантності до невизначеності продемонстрував, що його розуміють як: індивідуальну (особистісну) змінну (І. Френкель-Брунsvік); індивідуальну схильність (С. Баднер); здібність, що має відношення до когнітивної та емоційно-вольової сфери особистості (Р. Халлмен); тенденцію сприймання (Р. Нортон); культуральну складову (Г. Хофстеде); розбіжність реакцій (Д. Маклейн); характеристику індивідуальної саморегуляції (К. Стойчева); різновид когнітивного стилю (А. Колмен, М. А. Холодна); «внутрішню» толерантність (М. С. Міріманова та А. С. Обухов); соціально-психологічну установку (О. Г. Луковицька); особистісну характеристику, що виявляється у здатності переносити ситуації невизначеності (П. В. Лушин). Аналіз феномена толерантності до невизначеності в останньому аспекті вказує на необхідність його вивчення у зв'язку з процесами особистісного змінення (набуття нової ідентичності), що супроводжуються ситуаціями невизначеності [3, с. 7- 8].

Професійна діяльність правоохоронців пред'являє високі вимоги до особистості курсанта внаслідок того, що протікає в умовах підвищеної напруженості, підвищеної відповідальності, і множинності стимулів, що роблять негативну дію на психіку. Глибоке переживання великої кількості негативних емоцій в процесі повсякденного виконання службових

обов'язків, спілкування з особами асоціальної спрямованості неминуче роблять негативну дію на усі психічні властивості особистості, в першу чергу, її спрямованість. Тому однією з ведучих професійно значущих якостей правоохоронця є стійкість особистості різної спрямованості. Професійна толерантність є провідною професійною якістю курсантів - майбутніх правоохоронців, що забезпечує гуманне професійне спілкування, формування стійкості до дії несприятливих чинників професійного середовища, збереження власних психологічних ресурсів і вироблення компетенцій в подоланні труднощів в різних сферах психічної діяльності. Толерантність як властивість особистості дозволяє майбутньому правоохоронцю залишатися стійким при дії фрустраторів, досягати взаємного розуміння і узгодження різного роду інтересів і точок зору без застосування тиску, переважно методами роз'яснення і переконання, а також утримуватися від спричинення шкоди усім і самому собі. А оскільки професія правоохоронця пов'язана з роботою в ситуації невизначеності, то саме здатність справлятися з невизначеністю є одним з ключових умінь в діяльності майбутніх правоохоронців і пов'язана з професійною соціалізацією і професійним саморозвитком майбутнього правоохоронця.

Таким чином, актуальність дослідження визначається важливістю аналізу специфіки толерантності до невизначеності, оскільки професійна діяльність майбутніх правоохоронців обумовлена особливостями взаємодії з іншими людьми, специфікою саморегуляції діяльності і способами поведінки в стресовій ситуації в системі стосунків «людина-людина».

Мета статті: дослідити толерантність до невизначеності у курсантів в контексті програми психологічного супроводу професійної підготовки.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні приймали участь курсанти Харківського національного університету внутрішніх справ. У ході дослідження були виділені дві групи курсантів: перша група- курсанти, які навчаються в межах програми психологічного супроводу; друга група – курсанти, які навчаються у звичайних умовах. У якості психодіагностичного інструменту було використано наступні методики: Шкала толерантності до невизначеності Д. Л. МакЛейна

Питання психології

(модифікація Є. М. Осін) та шкали толерантності та інтолерантності до невизначеності в модифікації опитувальника С. Баднера (Т. В. Корнілова, М. О. Чумакова). Результати дослідження наведені в таблиці 1 та 2.

З даних наведених у таблиці 1 видно, що за такою шкалою як, відношення до новизни, були виявлені статистично достовірні відмінності ($12,94 \pm 0,41$ та $11,69 \pm 0,51$ при $p \leq 0,05$). Таким чином, отримані дані свідчать про те, що курсанти, які навчаються в межах програми психологічного супроводу професійної підготовки мають позитивне ставлення до нових подій, які відбуваються у їх середовищі та сприймають новизну

адекватно. Тобто для них властиве сприймання новизни для себе як події які відбуваються, з адекватною реакцією на неї, ніж курсанти, які навчаються у звичайних умовах.

За такою шкалою як, перевага до невизначеності, були зареєстровані відмінності ($48,32 \pm 1,9$ та $46,91 \pm 1,8$, при $p \leq 0,05$). Таким чином, можемо говорити про те що, курсанти, які навчаються в межах програми психологічного супроводу усвідомлюють себе як суб'єкта власних дій, та вірять, що контролюють своє життя. Вони об'єктивно оцінюють свої успіхи та невдачі, менш рефлексивні та схильні швидко переходити від планів до дій, ніж курсанти другої групи.

Таблиця 1

Показники толерантності до невизначеності у курсантів з різними умовами навчання (M±m)

Шкали	Групи		t	P
	Перша	Друга		
Відношення до новизни	12,94±0,41	11,69±0,51	2,32	0,05
Відношення до складних завдань	29,22±1,01	31,14±0,92	0,77	-
Відношення до невизначених ситуацій	30,24±1,13	30,74±1,02	0,43	-
Перевага невизначеності	48,32±1,9	46,91±1,8	2,31	0,05
Толерантність до невизначеності	38,25±1,72	36,1±2,32	2,22	0,05
Загальний бал	81,13±1,82	79,3±1,86	2,15	0,05

Примітка: *Перша група* - курсанти, які навчаються в межах програми психологічного супроводу; *Друга група* - курсанти, які навчаються у звичайних умовах.

За такою шкалою як, толерантність до невизначеності також були зареєстровані статистично достовірні відмінності ($38,25 \pm 1,72$ та $36,1 \pm 2,32$, при $p \leq 0,05$). Це говорить про те що, курсанти першої групи мають схильність здійснювати вибір раніше, але при цьому вони здатні зберігати бачення великої кількості можливостей: можна припустити, що їх вибір є не настільки ригідним. А курсанти, які навчаються в звичайних умовах схильні до швидкого виходу з процесу вирішення задач та вони обмежують кількість можливостей вибору.

За загальним показником толерантності до невизначеності було виявлено статистично достовірні відмінності між групами досліджуваних ($81,13 \pm 1,82$ та $79,3 \pm 1,86$, при $p \leq 0,05$). Тобто, курсанти, які навчаються в межах програми психологічного супроводу професійної підготовки більш схильні сприймати себе суб'єктом власних дій та контролювати власне життя, при цьому вони оптимістично оцінюють власні успіхи та невдачі, спрямовані на очікування успіху у майбутньому. Також їм властива

тривожність, менш розвинута рефлексивність, швидкий перехід від планів до дій та схильність до ризику.

Відносно таких шкал як відношення до невизначеності та відношення до складних задач достовірних відмінностей між групами досліджуваних не реєструється. Показники в обох групах знаходяться на середньому рівні за даними шкалами. Таким чином можемо говорити про те, що курсанти обох груп характерна помірна терпимість до задач, які можуть бути складними для розуміння, до несподіваних та складних ситуацій, або до тих ситуацій, де є певна невизначеність.

Далі нами були досліджені складові толерантності/ інтолерантності до невизначеності у курсантів з різними умовами навчання. Результати наведені в таблиці 2.

В результаті проведеного дослідження статистично достовірні відмінності були виявлені за шкалою толерантності до невизначеності та міжособистісна інтолерантність до невизначеності.

За такою шкалою як, толерантність до невизначеності, було зареєстровано середній

Питання психології

показник у обох групах, але з достовірними відмінностями між групами (56,72±3,21 та 52,23±3,71, при $p \leq 0,05$). Таким чином можемо говорити про те, що курсантам, які навчаються в межах програми психологічного супроводу професійної підготовки більш характерне прагнення до

змін, новизни і оригінальності, готовність йти непроторованими дорогами і віддавати перевагу складнішим завданням, мати можливість самостійності і виходу за рамки прийнятих обмежень на відміну від курсантів, які навчаються у звичайних умовах.

Таблиця 2

Показники окремих аспектів толерантності /інтолерантності у курсантів з різними умовами навчання ($M \pm m$)

Шкали	Групи		t	P
	Перша	Друга		
Толерантність до невизначеності	56,72±3,21	52,23±3,71	2,26	0,05
Інтолерантність	44,26±3,84	49,62±4,33	0,34	
Міжособистісна інтолерантність до невизначеності	31,51±1,73	36,24±1,92	2,18	0,05

Примітка: *Перша група* - курсанти, які навчаються в межах програми психологічного супроводу; *Друга група* - курсанти, які навчаються у звичайних умовах.

За такою шкалою як, міжособистісна інтолерантність до невизначеності, були виявлені достовірні відмінності (36,24±1,92 та 31,51±1,73, при $p \leq 0,05$). Таким чином можемо говорити про те, що для курсантів, які навчаються у звичайних умовах характерно прагнення до ясності та контролю в міжособистісних відносинах.

За такою шкалою як інтолерантність статистично достовірних відмінностей не було виявлено.

Отже, можна зробити підсумок, що курсанти, які навчаються в межах програми психологічного супроводу професійної підготовки властива толерантність до невизначеності, яка проявляється в прагненні до змін, новизни і оригінальності, а курсантам, які навчаються у звичайних умовах притаманна міжособистісна інтолерантність до невизначеності, яка пов'язана з бажанням ясності і контролю в міжособистісних стосунках та відчуття дискомфорту у разі невизначеності стосунків з іншими.

Висновки. Таким чином, отримані результати дослідження свідчать, що курсантам, які навчаються в межах програми психологічного супроводу професійної підготовки властива толерантність до невизначеності, що проявляється у здатності сприймати себе суб'єктом власних дій та контролювати власне життя, оптимістично оцінювати власні успіхи та невдачі, спрямовані на очікування успіху у майбутньому. Також їм властива тривожність, менш розвинута рефлексивність, швидкий перехід від планів до дій та схильність до ризику. В цілому курсанти, які навчаються в межах програми психологічного супроводу професійної

підготовки мають прагнення до змін, новизни і оригінальності, вони здатні віддавати перевагу складнішим завданням, мають можливість самостійності та виходу за рамки прийнятих обмежень. В свою чергу, курсанти, які навчаються у звичайних умовах професійної підготовки схильні до швидкого виходу з процесу вирішення задач та обмеженню можливостей вибору, їм складніше витримувати невизначеність, неструктурованість, непрогнозованість ситуації, а також їм притаманно прагнення до ясності та контролю в міжособистісних відносинах.

В цілому наявність толерантності до невизначеності у майбутніх правоохоронців сприяє успішному функціонуванню в навчанні і в непередбачуваному просторі сучасного світу та може виступати показником сформованості зрілості особистості та професійної самосвідомості, яка визначає поведінку майбутнього поліцейського на основі усвідомлення ним професійних принципів, заснованих на загальнолюдських цінностях, толерантності по відношенню до інтересів, переконань, вірувань, звичок в поведінці інших людей.

Саме наявність та використання спеціальних програм психологічного супроводу у формуванні особистості майбутніх правоохоронців з урахуванням специфіки толерантності до невизначеності сприятиме професійному розвитку і саморозвитку особистості поліцейського, реалізації професійно-психологічного потенціалу, забезпечення професійного самозбереження, задоволеність навчанням та працею і підвищення ефективності професійної діяльності у майбутньому.

Питання психології

Список використаних джерел

1. Барбелко Н. С. Психолого-педагогічний зміст поняття толерантності / Н. С. Барбелко // Вісник Житомирського державного університету. – Вип. 67. Педагогічні науки. – 2013. – С. 103–107.
2. Гусев А. И. К проблеме измерения толерантности к неопределенности / А. И. Гусев // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. - № 1 – С.21 – 29.
3. Гусев А. И. Толерантність до невизначеності як чинник розвитку ідентичності особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 – загальна психологія, історія психології / А. И. Гусев. - Одеса – 2009. – 20с.
4. Леонов И. Н. Толерантность к неопределенности как психологический феномен: история становления конструкта / И. Н. Леонов. // Вестник Удмуртского государственного университета. Серия «Философия. Социология. Психология. Педагогика» – 2014. – №4. – С. 43- 52.
5. Любарт Т. Психология креативности / [Т. Любарт, К. Муширу, С. Торджман, Ф. Зенасни]. Серия: Университетское образование. М.: Когито-Центр, 2009. — 216 с.
6. Міщук Ю.Д. Толерантність до невизначеності та антиципація у контексті підготовки військових льотчиків-курсантів / Ю. Д. Міщук // ПОЛІТ. Сучасні проблеми науки. Гуманітарні науки: тези доповідей XVI Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених і студентів, м. Київ, 6-8 квітня 2016 р., Національний авіаційний університет / редкол. В.П. Харченко [та ін.]. – К. : НАУ, 2016. – С.83-88.
7. Процька С.М. Формування толерантності як складника професійної компетентності студента у процесі вивчення курсу «загальна педагогіка» / С. М. Процька // Людські цінності і толерантність у сучасному світі: міжконтинентальний діалог інтелектуалів: матер. Міжнарод. наук.-практ. конф., (16 листоп.2011 р., м. Київ). С. 252-254.
8. Синякова Г.П. Формування професійної толерантності у курсантів вnz мвс україни: педагогічний аспект / Г.П. Синякова // Актуальні проблеми сучасної психології та педагогіки вищих навчальних закладів МВС України : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 14 берез. 2014 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2014. – с.146-149
9. Толерантность в современном обществе: опыт междисциплинарных исследований : сборник научных статей / под научн. ред. М. В. Новикова, Н. В. Нижегородцевой. – Ярославль : Изд-во ЯГПУ, 2011. – 357 с.
10. Хомяков М. Б. Толерантность: парадоксальная ценность / М. Б. Хомяков // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2003. – № 4. – С. 98–112.

References

1. Barbelko N. S. Psy`xologo-pedagogichny`j zmist ponyattya tolerantnosti / N. S. Barbelko // Visny`k Zhy`tomy`rs`kogo derzhavnogo univ`ersy`tetu. – Vy`p. 67. Pedagogichni nauky`. – 2013. – S. 103–107.
2. Gusev A. Y`. K probleme y`zmereny`ya tolerantnosty` k neopredelennosty` / A.Y`. Gusev // Prakty`chna psy`xologiya ta social`naya robota. – 2007. - # 1 – S.21 – 29.
3. Gusev A.I. Tolerantnist` do nevy`znachenosti yak chy`nny`k rozvy`tku identy`chnosti osoby`stosti : avtoref. dy`s. ... kand. psy`xol. nauk: 19.00.01 – zagal`na psy`xologiya, istoriya psy`xologiyi / A.I. Gusev. - Odesa – 2009. – 20s.
4. Leonov Y`.N. Tolerantnost` k neopredelennosty` kak psy`xology`chesky`j fenomen: y`story`ya stanovleny`ya konstrukta / Y`. N. Leonov. // Vestny`k Udmurtskogo gosudarstvennogo uny`versy`teta. Sery`ya «Fy`losofy`ya. Socy`ology`ya. Psy`xology`ya. Pedagogy`ka» – 2014. – #4. – S. 43- 52.
5. Lyubart T. Psy`xology`ya kreaty`vnosty` / [T. Lyubart, K. Mushy`ru, S. Tordzhman, F. Zenasny`]. Sery`ya: Uny`versy`tetskoe obrazovany`e. M.: Kogy`to-Centr, 2009. — 216 s.
6. Mishhuk Yu.D. Tolerantnist` do nevy`znachenosti ta anty`cy`paciya u konteksti pidgotovky` vijs`kovy`x l`otchy`kiv-kursantiv / Yu.D. Mishhuk // POLIT. Suchasni problemy` nauky`. Gumanitarni nauky`: tezy` dopovidej XVI Mizhnarodnoyi naukovo-prakty`chnoyi konferenciyi molody`x ucheny`x i studentiv, m. Ky`yiv, 6-8 kvitnya 2016 r., Nacional`ny`j aviacijny`j univ`ersy`tet / redkol. V.P. Xarchenko [ta in.]. – K. : NAU, 2016. – S.83-88.
7. Proc`ka S.M. Formuvannya tolerantnosti yak skladny`ka profesijnoyi kompetentnosti studenta u procesi vy`vchennya kursu «zagal`na pedagogika» / S. M. Proc`ka // Lyuds`ki cinnosti i tolerantnist` u suchasnomu sviti: mizhkonty`ental`ny`j dialog intelektualiv: mater. Mizhnarod. nauk.-prakt. конф., (16 ly`stop.2011 r., m. Ky`yiv). S. 252-254.
8. Sy`nyakova G.P. Formuvannya profesijnoyi tolerantnosti u kursantiv vnz mvs ukrayiny`: pedagogichny`j aspekt / G.P. Sy`nyakova // Aktual`ni problemy` suchasnoyi psy`xologiyi ta pedagogiky` vy`shhy`x na- vchal`ny`x zakladiv MVS Ukrayiny` : materialy` nauk.-prakt. конф. (Xarkiv, 14 berez. 2014 r.) / MVS Ukrayiny`, Xark. nacz. un-t vnutr. sprav. – X. : XNUVS, 2014. – s.146-149

Питання психології

9. Tolerantnost` v sovremennom obshchestve: opyt mezhdy`scy`ply`narnykh y`ssledovany`j : sborny`k nauchnykh statej / pod nauchn. red. M. V. Novy`kova, N. V. Ny`zhegorodcevoj. – Yaroslavl` : Y`zd-vo YaGPU, 2011. – 357 s.

10. Xomyakov M. B. Tolerantnost`: paradoksal'naya cennost` / M. B. Xomyakov // Zhurnal socy`ology`y` y` socy`al`noj antropology`y`. – 2003. – # 4. – S. 98–112.

Klimenko L., candidate of psychological sciences

FORMATION OF TOLERANCE TO UNCERTAINTY IN CADETS – WOULD BE LAW ENFORCEMENT OFFICERS IN THE CONTEXT OF THE PROGRAM OF PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF PROFESSIONAL TRAINING

The article presents the results of the study of tolerance for uncertainty among cadets – would be law enforcement officers who study in the framework of a program of psychological support for professional training.

Cadets of the Kharkov National University of Internal Affairs took part in the study. In the course of the study, two groups were formed: the first group - cadets studying under the psychological support program; the second group is cadets studying under usual conditions.

As a psychodiagnostic tool, the following methods were used: the scale of tolerance to the uncertainty of McLean (modification by E.M. Osin) and the scales of tolerance and intolerance to the uncertainty of S. Badner's questionnaire (modification by T.V. Kornilova and M.A. Chumakova).

Tolerance to uncertainty is a personality trait that determines the individual's attitude to ambiguous, uncertain, disturbing situations, regardless of the emotional sign of this uncertainty. Tolerance to uncertainty involves accepting the novelty and uncertainty of situations and the ability to act productively in them, and intolerance to uncertainty is inherent in people who do not accept the novelty of situations and the diversity of the world, experiencing stress with the possibility of multiple interpretations of incentives.

Since the profession of the law enforcer is connected with work in a situation of uncertainty, the ability to cope with uncertainty is one of the key skills of future law enforcement officers, which ensures successful professional socialization in future.

Tolerance to uncertainty is an important condition that determines the awareness, consistency, steadfastness and harmony of the professional self-determination of a would be law enforcement officer.

The results of this study allow us to draw the following conclusions: cadets who study within the psychological support program are more tolerant of uncertainty, which manifests itself in the desire for change, newness and originality, they tend to give priority to more complex tasks, prefer self-dependence and are able to consider the situation of uncertainty from the point of view of development and acquisition of new experience.

In turn, cadets who study under usual conditions are more prone to a quick exit from the process of solving problems and limiting choices, they are more difficult to withstand uncertainty, unstructuredness, unpredictability of the situation, and they have a more pronounced desire for clarity and control in interpersonal relationships.

In general, the formation of tolerance for uncertainty in would be law enforcement officers contributes to successful professional training and can act as a characteristic of the maturity of the personality and one of the indicators of professional preparedness.

The availability and use of special psychological support programs for the professional training of would be law enforcement officers, taking into account the specificity of tolerance to uncertainty, will contribute to the professional development and self-development of the policeman's personality, the realization of professional psychological potential, professional self-preservation, study and work satisfaction, and the effectiveness of professional activities in the future.

Keywords: intolerance, cadets, law enforcers, professional training, psychological support, tolerance, tolerance to uncertainty

ГЕНЕТИЧНО-ТРАНСПЕКТИВНИЙ ПІДХІД ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ПІДґРУНТЯ ВИВЧЕННЯ ОПАНУВАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

У статті обговорено методичну проблему дослідження самодетермінації особистості в освітньому і життєвому просторі, визначено методичні складнощі аналізу систем, що самоорганізуються. Проаналізовано напрями розгляду опанувальної поведінки особистості у генетично-транспективному ракурсі, здійснено припущення, що вивчення життєвого простору особистості з точки зору психології можливе за умови орієнтації дослідження на реконструкцію самого процесу становлення досліджуваного феномена.

Ключові слова: опанувальна поведінка, життєвий світ, життєвий простір, самодетермінація, самоорганізація, транспектива.

В статье рассмотрена методическая проблема исследования самодетерминации личности в образовательном и жизненном пространстве, определены методические трудности анализа самоорганизующихся систем. Проанализированы направления обсуждения совладающего поведения личности в генетически-транспективном ракурсе, осуществлено предположение, что изучение жизненного пространства личности с точки зрения психологии возможно при условии ориентации исследования на реконструкцию самого процесса становления исследуемого феномена.

Ключевые слова: совладающее поведение, жизненный мир, жизненное пространство, самодетерминация, самоорганизация, транспектива.

Постановка проблеми. Генетично-транспективний аналіз виявляє перспективи, тенденції і спрямованість розвитку, приховані у власне цьому процесі від дослідника, який фіксує тільки факти, появи новоутворень, рахуючи їх проявом розвитку [6]. В цьому і полягає відмінність «процесу онтогенетичного розвитку» від «процесу становлення людського в людині», механізмом якого є самоорганізація суверенної особистості або самоорганізація «сполучених» (термін Л.С. Виготського) психологічних систем (мати і дитя, дитячо-доросла спільність тощо). Самоорганізація поєднує ідею скерованої в певному напрямку еволюції системи (результат утворення складніший за своїм системним змістом, ніж первинний матеріал) та ідею становлення – ускладнення системної організації в процесах взаємодії системи із середовищем, що має свої закономірності. Але досі категоріальний апарат живих систем, що саморозвиваються, не розроблений, і це створює складність засвоєння, прийняття нових ідей, хоча його варіанти й були генеровані у філософії задовго до того, як відповідні структурні характеристики цих систем стали предметом наукового дослідження (розробка Гегелем категоріального апарату, який виразив цілий ряд важливих структурних особливостей систем, які розвиваються історично).

Центральною ідеєю транспективного аналізу постає ідея системної детермінації, і в цьому полягає його специфічність, адже він являє собою аналіз, який розкриває історію

здійснюваних очікувань, аналіз, що виконує аналіз не руху, а аналіз у русі [6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особистість та її розвиток традиційно розглядалися на перетині двох осей – часу і простору. У вітчизняній літературі простір ідентифікується з соціальною дійсністю, соціальним простором, предметною дійсністю. Проблема простору і його психологічного трактування обговорювалася в роботах С.Л. Рубінштейна. Він пояснює її як проблему буття, світу та існування людини як діючого, впливаючого і взаємодіючого суб'єкта. Ця точка зору допускає можливість організації життєвого простору самою особистістю. Останнє визначається здатністю людини до встановлення різноманітних відносин з іншими людьми та глибиною цих відносин. Інша людина, відносини людей, їх вчинки як реальні «людські», а не «предметні» умови життя і є онтологією людського життя. Простір особистості визначається і її свободою, умінням вийти за межі ситуації, довільно керувати нею і власною поведінкою, розкрити свою справжню людську природу, іншими словами мати конструктивний опанувальний репертуар.

Учені – послідовники С. Д. Максименка (Ж.П. Вірна, Я.О. Гошовський, Г.В. Куценко-Лада, Н.В. Пророк, Н. В. Слободяник, Л.О. Шатирко та ін.) [2, 4, 8 та ін.] у ракурсі аналізу психологічних механізмів ментального досвіду, зокрема процесів оволодіння знаннями, уміннями і навичками ведуть мову про самодетермінацію

Питання психології

особистості в освітньому і життєвому просторі. Згадані науковці стверджують, що становлення (генеза) ментального досвіду як опанування, оволодіння ним відбувається як взаємодія таких процесів:

1. *дозрівання* – переважно біологічно детерміновані організмичні процеси та суто зовнішні умови, що впливають на ці біологічні процеси: первинно якість догляду за дитиною, перебування дитини в «інформаційно насиченому» та емоційно «благополучному» середовищі тощо.

2. *соціалізація* – полягає переважно в опануванні дитиною предметних та вербальних значень (наявність сформованості вербалізованого значення не означає автоматичного скасування його предметності; про «предметність» зазвичай кажуть, коли воно є довербальним – домовним за стадією розвитку дитини або і в принципі нелексикалізоване: це може бути образ, прототип, сценарій, схема, фрейм, концепт etc).

3. *інкультурація* – початок активного і селективного засвоєння культурних сенсів та формування («вироснування») своїх.

4. *самоавторизація* – самопокладання, самоавтентизація, самовизначення і т. д. «практики себе».

Звичайно, експериментально-генетично-транспективний метод можна розглядати і як «типовий» спосіб емпіричного вивчення особистості, однак попри те, що він і зорієнтований на те, щоб встановити, як ця унікальна система, що саморозвивається, створює свою власну цілісність, сама цілісність знову залишається «за дужками» і дослідник має добудовувати її у власному мисленні, виходячи з конкретних і часткових результатів. Як відзначає С.Д. Максименко, існуюча різниця об'єктів вивчення і реальних дослідницьких цілей зумовлює різну логіку розгортання і технологію використання експериментально-генетичного і генетико-моделюючого методів [9].

Однак, за слушним твердженням автора цього методу, експериментально-генетичний метод не використовувався і не може використовуватися для дослідження особистості як такої, однак ті реальні емпіричні результати, які отримані завдяки його застосуванню, теоретичні узагальнення, що здійснені в межах теорії розвивального навчання, дозволяють розглядати його у вигляді концептуального підґрунтя створення методу вивчення особистості. Лише завдяки цьому методу досліджено механізми виникнення і розвитку окремих вищих

психічних функцій: суб'єкт, застосовуючи/створюючи спеціальні засоби, привласнює загальнолюдські здібності, що існують в соціальному оточенні у вигляді опредметнених проявів інших суб'єктів, і перетворює їх у власні здібності як вищі психічні функції [9]. Отож прийоми, способи, засоби і методи опанувальної поведінки особистості можна трактувати крізь призму експериментально-генетично-транспективного підходу, коли внаслідок онтогенезу людина привласнює, суб'єктивізує певну систему цінностей, набуває ідентичності у межах певної аксіологічної системи у часовому розгортанні.

Метою статті є обґрунтування і аналіз можливостей генетично-транспективного підходу як концептуального підґрунтя для вивчення опанувальної поведінки особистості.

Результати дослідження. На психологічному рівні, в основі якого лежить принцип самоорганізації, людина поєднується зі світом – з одного боку, з іншого – відбувається процес внутрішньої гармонізації, тим самим сприяючи цілісність людини, її життєвого світу. Життєвий світ людини перебуває в постійному розвитку, і лише через діяльність людина може втримати цілісність. Власне, за О.М. Леонтьєвим, на психологічному рівні людина виступає «суб'єктом діяльності». Усвідомлення себе людиною відбувається через взаємодію двох соціальних рівнів, але особистісний рівень «Ми» можливий лише в межах рівня «Я», через усвідомлення людиною того, що її діяльність має соціальне спрямування, або ж направлена на саму себе [6, с.136]. Будучи психологічною системою, людина є також системою нададаптивною, тобто такою, що володіє здатністю до самотрансформації, самоорганізації.

Життєвий світ людини містить в собі ціннісно-змістовий вимір, що формується в результаті життєвого досвіду і потенції системи. Кожна окремо взята точка життєвого світу є «сукупністю часу», тому життя людини вимірюється не тривалістю її існування, але наповненістю конкретно-історичним змістом діяльності, через яку людина творчо освоює об'єктивний світ, здобуваючи і організуючи при цьому власний духовний досвід. Без наявності життєвого світу, що розкриває цілеспрямованість життєдіяльності людини, зникають і час, і цінності. Бо лише через цілеспрямовані, наповнені змістом дії можна сформувати свій життєвий світ, робити

Питання психології

духовне сходження. Натомість, безглузде витрачання часу призводить до знищення цінностей минулого та майбутнього [1], позбавлення поступового історичного ходу.

Життєвий світ особистості також можна розглядати як форму самобуття в об'єктивному світі, який має необмежені можливості. «Я» людини – нерозривна частка її буття, і тому питання, які стосуються взаємозв'язку людини і буття, життєдіяльності, є беззмисловими. На сьогоднішній день психологія розуміє людину як ціле, систему. Таке розуміння вимагає виключення абсолютно первинного та абсолютно вторинного, і змушує обирати одночасно два протилежні рухи. Трансцендентна людина здатна саморозвиватися, постійно виходити за межі себе, рухатись із сьогодення в майбутнє, самоорганізовуватись. Такий вихід за межі себе не є запереченням власної сутності, натомість є реалізацією цієї сутності, сутності духовної, яка не існує споконвіку, але обумовлена історично і соціально. Соціально, проходячи процес індивідуалізації, отримує своє вираження через здатність існувати в розвитку. Ця природа «передається у спадок» особистості в процесі індивідуалізації соціального, настільки, наскільки дозволяє її індивідуально-психологічна особливість [7].

Транспективний аналіз дозволяє здійснювати реконструкцію моментів, стадій, просторів, у яких можливість перетворюється на дійсність. Ми додаємо сюди «силу і потенцію можливості», стратегії опанувальної поведінки як систему, як підхід до взаємодії особистості із оточуючим життєвим простором, який є рушійним механізмом саморозвитку «живої системи» у певному напрямку. Разом з тим цей аналіз припускає аналіз поперечних зрізів, розглядаючи їх як навмисно зупинені моменти постійного процесу, який існує для саморозвитку системи. Моменти штучно «зупиняються» не лише з метою виявлення новоутворень, але, найперше, з метою виявлення тенденцій становлення як потенцій, які формуються в русі і у ньому ж знаходять силу на своє здійснення. Саме за рахунок цього механізму і можливо говорити про дослідження «генези» процесу, що нескінченно розгортається у часі та просторі.

Основне настановлення транспективного аналізу – це процес становлення, без якого стає неможливим вивчення відкритих систем, які самоорганізуються. Самоорганізація розглядається нами не в якості пасивного

прийняття чужого способу життя, яке потребує лише пристосування, адаптації. Натомість, самоорганізація постає як активне створення нового способу життя, неможливе без процесу переконоструювання власного життєвого світу, що включає в себе як результати духовної роботи (нові змісти й цінності життя), так і нові умови життя, нові форми, способи поведінки. Особистість, таким чином, розуміється як цілісна психологічна система, що має здатність до самоорганізації та виходить за межі сьогодення до бажаного майбутнього.

Застосування такого підходу вимагає розгляду життєвого світу як функції життя людини. Без нього неможливо уявити сучасний період розвитку психології, коли зона пошуку онтології психічного потребує розширення чи винесення за межі нервової системи, або навіть за межі фізичного тіла людини до сфери її активності, поведінки, діяльності, вчинків, іншими словами, винесення в світ [5, с. 20]. Таким чином, транспективний аналіз відкриває можливість транспонувати ідею функціональності, ідею хронотопа на ґрунт психології.

Яким чином відбувається становлення такої системи, системи, що не просто розвивається, але самоорганізовується, тобто перебуває в режимі прогресивного ускладнення, здійсненого і потенційно можливого перетворення, трансформації? Найперше, самоорганізація вимагає від людини розуміння змісту і цінності своїх дій. Вирішення важливих завдань, прийняття рішень, здійснення виборів є неможливими без зупинки на життєвому шляху, а для цього особистість повинна зайняти певну позицію, яка буде визначальною у сприйнятті ситуації, підході до розв'язку проблеми. Позиція у свою чергу, окреслюється життєвим світом людини, який не є статичним, бо впливає з постійно присутнього протиріччя між образом світу та способом життя людини. Таким чином, буття «життєвого світу людини» у тому, що Л.С. Виготський називав «здійсненням» [3].

У генетично-психологічному ракурсі опанувальну поведінку доцільно розглядати як системне урізноманітнення діяльності щодо людини з метою розуміння основних ліній її свідомості та організації самого процесу розуміння в першу чергу для того, щоб сформувані якісно нові конструкції самоусвідомлення щодо необхідності опанування жаданими об'єктами, станами чи ситуаціями.

Питання психології

У глибинному контексті ідеї неперервного розвитку опанувальну поведінку особистості потрібно розглядати як двоякий внутрішньо-зовнішній генезис знань і діяльності, умінь і навичок. У складних процесах проектування розвитку обов'язково слід враховувати дуже важливу роль для успішного опанування як заданих зовні форм, способів і механізмів свідомості, так і розгортання внутрішньої генези форм свідомості / самосвідомості та їхніх трансформацій і взаємопереходів. Реальне включення особистості в різні предметності і стани передбачає сформованість внутрішньо психологічних підстав: 1) детальне і повномірне осмислення актуальної ситуації розвитку; 2) вироблення готовності до змін та накреслення перспектив для набуття подальших нових тотожностей на рівні особистісних статусно-рольових пріоритетів, опанувально-поведінкових моделей, патернів міжособистісної комунікації тощо.

Загалом, важливим положенням є те, що експериментально-генетичне дослідження передбачає виокремлення змістовної одиниці аналізу в просторі певної реальності як феномена, який є наслідком і результатом опредметнення вищих психічних функцій значної кількості людей в історичному масштабі (координаційна тяглість змістово-функціональної ланки: онтогенез – історіогенез – філогенез). Унаслідок цього зауважуємо певне своєрідне «переведення» даного матеріалу у форму навчального факту. Відбувається привласнення його у вигляді конкретної (наприклад, учбової) задачі як засобу вирішення конкретної (наприклад, навчальної) проблеми.

С.Д. Максименко вважає, що результатом такого привласнення є виникнення нової психічної структури вищого рівня складності – одиниці свідомості, яка завдяки подвійному опосередкуванню визначає подальші процеси «вростання» індивіда в культуру, опосередковуючи їх зсередини.

Транспективний погляд припускає взаємозв'язок переживання людиною почуття реальності, дійсності та здатності сполучати об'єктивне та суб'єктивне, що є протилежними за своєю суттю. Важливим постає не наповнення суб'єктивного, але те, що визначає його рух. Такою детермінантною постає життєвий світ і простір людини, переживання реальності яких забезпечується виходом із сьогодення в майбутнє. Найважливішим інструментом формування життєвого світу є психіка, що функціонує на принципі

продукування новоутворень та інтегрує суб'єктивне об'єктивне. Порушення такої здатності призводить до «згортання» майбутнього, втраті відчуття задоволення, до самотності або ностальгії, а зрештою до соціальної чи навіть фізичної смерті. Відзначимо, що процес становлення просторової організації життєвого світу сприяє структуризації переживань, пам'яті, мислення, уяви, направляючи їх і обумовлюючи формування психологічних новоутворень у ситуації «тут і зараз», що є регуляторами зазначених процесів, таким чином визначаючи змістовне мотиваційне утворення, зміну образу світу, способу життя, способу самоорганізації системи, способу опанування собою і ситуацією. Як результат, механізми самоорганізації психологічної системи вдосконалюються.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Зазначене дозволяє зробити висновок, що в залежності від особливостей процесу становлення просторово-часової організації життєвого світу існують різні способи самореалізації людини; її життєвий світ виникає і функціонує як інтегральне психологічне новоутворення, забезпечуючи стійкість і спрямованість функціонування психологічної системи і, як наслідок – відтворення акту життя в наступний момент часу; життєвий світ як продукт усієї психологічної системи в ранньому онтогенезі виступає як «сполучена психологічна система» [3].

Можна припустити, що вивчення життєвого простору особистості з точки зору психології можливе за умови орієнтації дослідження на реконструкцію самого процесу становлення досліджуваного феномена. Його не можна «зупинити» для вивчення; про нього не можна довідатися з інтроспективних звітів або протоколів опитувань. Необхідним є дослідження предмету як моменту загального руху в сукупності системних організаційних форм, які постійно ускладнюються.

По суті, у віднайденні динамічної, урухомлюючої першопричини опанувальної поведінки особистості, що і є перспективною подальшої роботи у даному напрямку, слід робити основний акцент на виявленні в механізмах функціонування свідомості остаточної множини таких сутнісних, ейдетичних або категорійних універсалій світоусвідомлення які дали б змогу трансформувати об'єктивність світу в предметні форми генетичного самоконститування суб'єкта.

Питання психології

Список використаних джерел

1. Бахтин М.М. К рефлексии поступка / М.М. Бахтин // Философия и социология науки и техники. Ежегодник 1984–1985. – М., 1986. – С. 80-160.
2. Вірна Ж.П. Життєво-стильовий концепт мотиваційно-сислової регуляції: професійна методологія і практика / Жанна Петрівна Вірна // Психологія і суспільство. – 2009. – №4. – С. 191-201.
3. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1982. – Т.1. – 488 с.
4. Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості: монографія / Ярослав Гошовський. – Дрогобич: Коло, 2008. – 480 с.
5. Зинченко В.П. Гипотеза о происхождении учения А.А. Ухтомского о доминанте [Текст]: [К 125-летию А.А.Ухтомского. Физиолог] / В.П.Зинченко // Человек. – 2000. – № 3. – С. 6-20.
6. Ключко В.Е. Самоорганизация в психологических системах: проблемы становления ментального пространства личности (введение в транспективный анализ) / В.Е. Ключко. – Томск: Томский гос. ун-т, 2005. – 174 с.
7. Ключко В.Е. Самореализация личности как проявление самоорганизации в психологических системах / В.Е. Ключко, Э.В. Галажинский. Самореализация личности: системный взгляд. – Томск: Изд-во Томского университета. 1999. – С. 65-144.
8. Куценко-Лада Г. В. Філософсько-психологічний абрис проблеми взаємовідносин людини та світу (С.Л. Рубінштейн) / Г. В. Куценко-Лада // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць. – Вип.5. Психологічні науки. – Т.2 / ред.: С. Д. Максименко, Н. О. Євдокимова. – Миколаїв: МДУ ім. В.О. Сухомлинського, 2010. – С. 163-170.
9. Максименко С.Д. Основи генетичної психології: навч. посібник / Максименко С.Д. – К.: НППЦ Перспектива, 1998. – 220 с.

References

1. Bakhtyn M.M. K refleksyy postupka / M.M. Bakhtyn // Fylosofyya y sotsyolohyya nauky y tekhnky. Ezhegodnyk 1984–1985. – M., 1986. – S. 80-160.
2. Virna Zh.P. Zhyttyevo-styl'ovyy kontsept motyvatsiyno-smyslovoi rehulyatsiyi: profesiynna metodolohiya i praktyka / Zhanna Petrivna Virna // Psykholohiya i suspil'stvo. – 2009. – #4. – S. 191-201.
3. Выготский Л.С. Sbranye sochynenyu: v 6 t. / L.S. Выгот'skiy. – M.: Pedahohyka, 1982. – T.1. – 488 s.
4. Hoshovs'kiy Ya. Resotsializatsiya depriyvanoyi osobystosti: monohrafiya / Yaroslav Hoshovs'kiy. – Drohobych: Kolo, 2008. – 480 s.
5. Zynchenko V.P. Hypoteza o proyskhozhdenny uchenyya A.A. Ukhtomskoho o domynante [Tekst]: [K 125-letyyu A.A.Ukhtomskoho. Fyzyoloh] / V.P.Zynchenko // Chelovek. – 2000. – # 3. – S. 6-20.
6. Klochko V.E. Samoorhanyzatsyya v psykholohycheskykh systemakh: problemy stanovlenyya mental'noho prostranstva lychnosty (vvedenye v transspektyvnyy analiz) / V.E. Klochko. – Tomsk: Tomskyy gos. un-t, 2005. – 174 s.
7. Klochko V.E. Samorealyzatsyya lychnosty kak proyavlenye samoorhanyzatsyy v psykholohycheskykh systemakh / V.E. Klochko, Э.В. Halazhynskyy. Samorealyzatsyya lychnosty: systemnyy vz'hlyad. – Tomsk: Yzd-vo Tomskoho unyversyteta. 1999. – S. 65-144.
8. Kutsenko-Lada H. V. Filososf'sko-psykholohichnyy abrys problemy vzayemovidnosyn lyudyny ta svitu (S.L. Rubinshteyn) / H. V. Kutsenko-Lada // Naukovyy visnyk Mykolayivs'koho derzhavnoho unyversytetu imeni V.O. Sukhomlyns'koho: zbirnyk naukovykh prats'. – Vyp.5. Psykholohichni nauky. – T.2 / red.: S. D. Maksymenko, N. O. Yevdokymova. – Mykolayiv: MDU im. V.O. Sukhomlyns'koho, 2010. – S. 163-170.
9. Maksymenko S.D. Osnovy henetychnoyi psykholohiyi: navch. posibnyk / Maksymenko S.D. – K.: NPT's Perspektyva, 1998. – 220 s.

Korniyenko I. O., candidate of psychological sciences

GENETIC TRANSPECTIVE APPROACH AS A CONCEPTUAL BASIS OF COPING BEHAVIOR STUDY

The methodical problem of self-determination of personality in educational and living space is discussed in the article. Methodological difficulties of the analysis of self-organizing systems are determined. The directions of the discussion of coping behavior in a genetically-transpective paradigm are analyzed. It is stated that in the deepest context, the ideas of continuous development coping behavior should be regarded as a double internal-external genesis of knowledge, activities, skills and abilities. The basic idea of a transpective analysis is the process of development, without which it becomes impossible to study self-organizing open systems. Assumption that the study of the person's living space from the point of view of psychology is possible considering that the study should take into the account the reconstruction of the very process of development of the phenomenon is made.

Key words: coping behavior, life world, living space, self-determination, self-organization, transpective.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ОФІЦЕРА

В статті розглянуто феномен професійної ідентичності як специфічної інтеграції особистісної і соціальної ідентичності в професійному середовищі. Визначено професійну ідентичність офіцера як багатовимірний інтегративний психологічний феномен, що є результатом процесу усвідомленого отождошення себе з професією офіцера і військово-професійним середовищем, веде до самостійного вибудовування свого військово-професійного майбутнього та передбачає розвинене відчуття професійної компетентності, самостійності й самоефективності, професійної цілісності й визначеності, усвідомлену інтеграцію у військово-професійне середовище та оволодіння смислами військово-професійної діяльності.

Ключові слова: особистість, соціальна ідентичність, особистісна ідентичність, професійна ідентичність, самовизначення, офіцер.

В статье рассмотрен феномен профессиональной идентичности как специфической интеграции личностной и социальной идентичности в профессиональной среде. Профессиональная идентичность офицера определена как многомерный интегративный психологический феномен, являющийся результатом процесса осознанного отождествления себя с профессией офицера и военно-профессиональной средой, ведет к самостоятельному выстраиванию своего военно-профессионального будущего и предполагает развитое чувство профессиональной компетентности, самостоятельности и самоэффективности, профессиональной целостности и определенности, осознанную интеграцию в военно-профессиональную среду и овладение смыслами военно-профессиональной деятельности.

Ключевые слова: личность, социальная идентичность, личностная идентичность, профессиональная идентичность, самоопределение, офицер.

Постановка проблеми і актуальність дослідження. Професійне становлення сучасного офіцера супроводжується зміною уявлень про себе, своє місце в професійному та соціальному світі – набуттям професійної ідентичності, професійною самоідентифікацією його особистості.

Поняття ідентичності достатньо ґрунтовно вивчалось у психології, одним з перших надав йому наукове обґрунтування Е. Еріксон. Серед основних наукових підходів в дослідженнях проблематики ідентичності провідними є психоаналітичний (Е. Еріксон, Дж. Марсія, А.С. Уотерман, Дж.Р. Адамс, М.Д. Берзонскі, Р. Гротевант), символічний інтеракціонізм (Е. Гоффман, Ч. Кулі, Дж. Мід, Ш. Струкер, Р. Фогельсон, Ю. Хабермас), біхевіористичний (ситуативний) підхід (М. Шериф, Д. Кемпбелл), когнітивно-орієнтований (Дж. Брейкуел, Г. Теджфел, Дж. Тернер), екзистенційно-гуманістичний (Е. Фромм, К. Роджерс).

Проблематика особистісної ідентичності широко вивчалась в контексті досліджень самосвідомості (Н.В. Антонова, С.А. Дроздова, І.С. Кон В.В. Столін,

І.І. Чеснокова, О.В. Шорохова) та самовизначення особистості (К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Ю.П. Поварьонков, С.Л. Рубінштейн). Але спільним як для всіх цих підходів так і поглядів окремих науковців є бачення феномену ідентичності як багатомірного інтегрального та складного соціально-психологічного конструкту.

Поняття ідентичності розуміється як сукупність уявлень суб'єкта про себе, свій власний шлях розвитку, що супроводжується відчуттям власної безперервності, тотожності, якісної визначеності, що дає можливість сприймати своє життя як досвід безперервності і єдності свідомості, цілісності життєвих цілей і послідовності дій. При цьому переживання ідентичності актуалізується саме в професійній сфері людського життя. Професійна ідентичність в зв'язку з цим переважно представлена різновидом соціальної ідентичності. Втім психологічні особливості змісту професійної ідентичності особистості офіцера залишаються недостатньо дослідженими.

Метою статті є визначення психологічного змісту та особливостей

Питання психології

професійної ідентичності особистості сучасного офіцера.

Аналіз останніх досліджень. Як зазначає Ю.П. Поварьонков, існує достатньо велика різноманітність думок в тлумаченні особистісної та соціальної ідентичностей, а також в поясненні їх співвідношення. Зокрема, розуміння ідентичності, як результату переживання та усвідомлення своєї приналежності до соціальної групи розглядалось ще Е. Еріксоном та отримало своє продовження в працях Дж. Міда, Г. Теджфела, Дж. Тернера. Розглядаючи поняття особистісної ідентичності вводиться поняття соціальної ідентичності й вважається, що особистісна ідентичність формується на основі ідентифікації фізичних, інтелектуальних і моральних якостей, а соціальна ідентичність є результатом ідентифікації людини з конкретною спільністю (за расою, статтю, національністю, професійною групою) [11].

В своїх дослідженнях Л.Б. Шнейдер характеризує професійну ідентичність як специфічну інтеграцію особистісної і соціальної ідентичності в професійній реальності [14, с. 48]. Водночас спробу визначити місце професійної ідентичності в континумі «соціальний – особистісний» здійснили Н.Л. Іванова і О.В. Конєва [6, с. 48]. З одного боку професійна ідентичність концептуально відображає уявлення людини про своє місце в професійній групі (спільноті), а з іншого – в процесі ідентифікації це уявлення під впливом суб'єктивного ставлення до власної професійної приналежності супроводжується ціннісно-смысловими установками, і професійна ідентичність набуває рис особистісного утворення. Професійна ідентичність як підвид соціальної ідентичності є особистісною якістю, проявляється в ході особистісно-професійного становлення й впливає на різні сфери життя людини. Тому, на думку К.В. Патирбаєвої, В.В. Козлова, О.Ю. Мазур зі співавторами, професійну ідентичність варто розглядати як вид соціальної ідентичності, а не особистісної, оскільки ціннісно-смысловий компонент ідентичності супроводжує сприйняття групового членства і додає даній психологічній категорії особистісний характер [10, с. 77–78]. Слушною в рамках нашого дослідження є позиція, що професійну ідентичність

доцільно розглядати як продукт самосвідомості (частину професійного Я особистості), психологічну категорію, що є результатом визначення людиною своєї позиції в системі професійних взаємин [1, с. 26].

Потреба конкретизації поняття професійна ідентичність зумовлена й тим, що професійне становлення особистості є провідною формою набуття (розвитку та формування) її ідентичності [1].

Так, А.К. Маркова визначає професійну ідентичність як багаторівневу особистісну динамічну структуру, що включає усвідомлювані і неусвідомлювані аспекти, забезпечує тотожність особистості на всіх етапах професійного розвитку, а також спадкоємність і стійкість в часі [8].

Ґрунтовні дослідження професійної ідентичності в контексті соціальної реалізації професіонала проведені О.П. Єрмолаєвою, в яких професійну ідентичність визначено комплексною характеристикою внутрішньої психологічної відповідності суб'єкта діяльності соціально-професійному середовищу як компонента особистості, що базується на компетентності, професійній придатності та інтересі до роботи у балансі з цим середовищем [4, с. 40].

У своїх дослідженнях Л.Б. Шнейдер визначає професійну ідентичність з одного боку через усвідомлення та оцінку власної приналежності до професії та професійного середовища [15, с. 113], з іншого – через відчуття професійної компетентності, самостійності й самоефективності, як переживання своєї професійної цілісності й визначеності [15, с. 120]. Зокрема вчена пов'язує феномен профіидентичності з проблемами професійної самосвідомості, професійної повсякденності, інтерсуб'єктивності і розвитку професійної міжособистісної комунікації. Так професійна ідентичність як об'єктивна і суб'єктивна єдність з професійною групою, справою, обумовлює спадкоємність професійних характеристик (норм, ролей, статусів) особистості [14, с. 64].

Якщо за Н.С. Пряжніковим [12] професійне самовизначення є знаходженням сенсів виконуваної роботи й передуює професійній ідентичності, яку в даному контексті Л.Б. Шнейдер [14; 15] визначає як усвідомлене оволодіння смислами

Питання психології

виконуваної роботи. Професійне самовизначення у цьому контексті є проектуванням, а профідентичність – вибудовуванням трудового та в цілому життєвого шляху, при цьому самовизначення матиме логічним продовженням виникнення профідентичності, яка в свою чергу неможлива без нього.

Тому, у дослідженнях Е.Ф. Зеєра професійна ідентичність й втілена у професійному «Я-образі» та включає професійні стереотипи і унікальність власного «Я», характеризується усвідомленням своєї тотожності з професійним «Я-образом» [5, с. 167]. Зокрема професійний «Я-образ» також розглядається як когнітивна складова професійної Я-концепції в структурі професійної ідентичності особистості, він є усвідомлюваним показником приналежності особистості до професії в багаторівневій системі уявлень про себе як професіонала. Тип та ступінь розвитку професійного «Я-образу» (гармонійний, конвенціональний, узагальнений, розмитий, квазіобраз) у процесі саморегуляції й саморефлексії зумовлює розвиток типу ідентичності особистості фахівця (завершений, автономний, передчасний, конформний, дифузний) [3].

Професійна ідентичність за Ю.П. Поварьонковим, як інтегральна характеристика особистості, не може бути зведена ні до соціальної ідентичності, оскільки не вичерпується прийняттям відповідних професійних ролей і функцій, ні до самоідентичності, оскільки ставлення до себе як професіонала є лише одним з показників сформованості професійної ідентичності. Тому в структурі професійної ідентичності представлені обидві форми ідентичності. Людина задає собі цей стан, прагне до нього, а ідентифікаційна активність спрямовується на пошук необхідних особистості ідентифікаційних характеристик в професійній діяльності [11].

Дослідження К.В. Патирбаєвої, В.В. Козлова, О.Ю. Мазур зі співавторами показали, що професійна ідентичність є системним, динамічним, багаторівневим психологічним явищем, результатом професійного самовизначення особистості, що виявляється в усвідомленні себе представником певної професії і соціально-

професійного співтовариства (групи), ототожненні себе з ними, із справою і «значущими іншими». Вона відображає концептуальне уявлення свого місця у професійній спільноті, ціннісно-смысловий компонент супроводжує сприйняття себе в цій спільноті й надає особистісний характер [10, с. 87].

Науковці визначили професійну ідентичність як сферу самосвідомості особистості, динамічну психологічну категорію, що є результатом професійного самовизначення, виявляється в конструюванні знання власної приналежності до певного соціально-професійного співтовариства, усвідомлення і переживання себе як професіонала, що впливає на успішність самореалізації в професії, психологічне благополуччя і особистісний розвиток професіонала [10, с. 88].

В рамках нашого дослідження цінними є напрацювання А.С. Борисюк, яка визначає професійну ідентичність як інтегративне поняття, що поєднує в собі компоненти особистісної та соціальної ідентичності, самосвідомість, сформовану в результаті професійного самовизначення суб'єкта праці, характеристики ставлення особистості до себе – професіонала, до професії та професійної спільноти, сформоване у професійній взаємодії з навколишнім світом. Таким чином автор також підкреслює пролонгованість та тривалість процесу професійної ідентифікації суб'єкта професійної діяльності [2].

За В.І. Осьодло професійна ідентичність є провідною характеристикою суб'єкта праці й слугує основним критерієм професійного розвитку його особистості під час професійного становлення. Формуючись на базі індивідуально-культурного і діяльнісного досвіду, вона проявляється у здатності особистості офіцера самостійно осмислювати свою діяльність, знаходити її значення і шляхи вдосконалення себе в цій діяльності [9, с. 236–237].

В дослідженнях І.Б. Субботіна під професійною ідентичністю офіцера визначено багатовимірний інтегративний психологічний феномен, що є результатом когнітивно-емоційно-поведінкового процесу ототожнення себе з професією офіцера і військово-професійним середовищем, що

Питання психології

веде до самостійного вибудовування свого військово-професійного майбутнього. В зв'язку з цим професійна ідентичність офіцерів передбачає: високу готовність смислових і регуляторних основ поведінки; здійснення особистісного, інструментального і ситуативного самовизначення (набуття досвіду); інтеграцію у військово-професійне середовище; формування і рефлексію уявлення про себе як офіцера (сформований адекватний професійний образ Я) [13].

В цілому зазначимо, що більшість дослідників професійної ідентичності вважають її основним критерієм професійного розвитку особистості та провідною характеристикою суб'єкта праці.

Розглядаючи структуру професійної ідентичності особистості сучасного офіцера варто відмітити, що структурними компонентами можуть бути різні елементи та психологічні утворення. Ще в дослідженні А.С. Уотермана такими одиницями розглянуто цілі, цінності, переконання, покладені в основу визначення сенсу життя, відповідно й професійного у тому числі.

У роботах Л.Б. Шнейдер структура професійної ідентичності представлена компонентами, що в «Я-концепції» визначені сукупністю установок на себе: когнітивним (професійні знання та переконання), емоційним (емоційно-оцінне ставлення до професійних переконань і знань, до самого себе як «діяча»), поведінковим (відповідна реакція, що виражається в поведінці). При цьому професійна ідентичність структурується смислами, хронотопами, цінностями і прототипами, в динамічному аспекті її «вибудовують» персоналізація, самовизначення, самоорганізація і рефлексія, характеризують тотожність, визначеність і цілісність [14; 15].

В структурі професійної ідентичності О.П. Єрмолаєва визначає інструментальний (вимірюється за критерієм володіння суб'єктом операціями, навичками, знаннями), ментальний (за критерієм психологічного прийняття суб'єктом правових і ціннісно-етичних норм і адекватності особистості цим нормам) та соціальний (за критерієм соціальної адекватності професійних вчинків) компоненти. Автор наголошує на

актуалізації у професіонала особистісно-професійної, функціонально-діяльній, соціально-професійної і глобально-професійної ідентичностей [4].

Особистісно-професійна ідентичність характеризується якісно визначеною стійкою професійно-ментальною позицією (необхідний компонент особистісної і соціальної ідентичності), що акумулює етапи і результат розвитку професіонала у взаємопов'язаних характеристиках його самототожності як суб'єкта діяльності [4].

Сформована функціонально-діяльсна ідентичність за О.П. Єрмолаєвою забезпечує необхідну для виконання інструментальної функції професії ступінь стійкості професійних навичок і універсальності основних способів професійної діяльності; інваріантність виконання професійних функцій соціокультурному середовищу, умовам, засобам і інформаційній основі діяльності; автономності (операційної, соціальної, мотиваційної); надійності досягнення високого професійного результату в професії; системності охоплення професійних проблем у взаємозв'язку компонентів; збалансованій стабільності і гнучкості професійно-діяльнiсних стереотипів [4].

Соціально-професійна ідентичність проявляється в прихильності до інтересів загального блага у виконанні соціальної функції професії. Глобально-професійна ідентичність відображає сутність справжнього професіоналізму як надситуативного, наднаціонального і надкультурного явища [4].

В своєму дослідженні С.В. Камінська розглядає структурними компонентами інтегративного поняття професійної ідентичності особистості взаємозв'язок когнітивних, мотиваційних і ціннісних характеристик, що зорієнтовують в професійному світі, професійному співтоваристві, широкому соціальному оточенні й дозволяють не тільки повно реалізовувати особистісний потенціал у професійній діяльності, а також робити прогноз можливих наслідків професійного вибору, планувати перспективи професійного розвитку [7].

В запропонованій А.С. Борисюк моделі професійної ідентичності структурними компонентами визначено: 1) особистісний (когнітивний, ціннісно-мотиваційний) та

Питання психології

2) соціальний (операційно-дієвий, афективно- оцінний), що інтегруються в життєвий та професійний досвід через утворення, що об'єднані у три підсистеми: ставлення до себе як до професіонала, ставлення до професії, ставлення до професійної спільноти [2].

Українські науковці (Г.О. Балл, В.Л. Зливков, С.О. Копилов зі співавторами) визначають потреби, інтереси, установки, переконання та інші структурні характеристики особистості серед елементів професійної ідентичності, що поєднуються в когнітивні, мотиваційні та ціннісні компоненти. При цьому когнітивний компонент планово поєднується із мотиваційним, оскільки особистість професіонала повинна спершу засвоїти норми професійної групи, а потім – реалізувати їх у взаємодії. Вчені в структурі професійної ідентичності окрім рівня професіоналізму, навичок та умінь також показують комунікативні здібності, сформованість емоційно-вольової сфери, діалогічність, акмеологічну орієнтованість

особистості, цілеспрямованість, рішучість [1, с. 33–34].

Висновки. Таким чином професійну ідентичність офіцера ми розглядаємо як багатовимірний інтегративний психологічний феномен, що є результатом процесу усвідомленого отождоження себе з професією офіцера і військово-професійним середовищем, веде до самостійного вибудовування свого військово-професійного майбутнього та передбачає розвинене відчуття професійної компетентності, самостійності й самоефективності, професійної цілісності й визначеності; усвідомлену інтеграцію у військово-професійне середовище та оволодіння смислами військово-професійної діяльності. Професійна ідентичність формується у процесі професійного розвитку та є одним із важливих показників становлення особистості військового професіонала як суб'єкта військово-професійної діяльності й більш повно розкривається в досягненні професійної суб'єктної позиції, що характеризує його тотожність, визначеність і цілісність.

Список використаних джерел

1. Балл Г. О. Становлення ідентичності фахівця : [монографія] / Г. О. Балл, В. Л. Зливков, С. О. Копилов [та ін.] ; за ред. В. Л. Зливкова. – К.-Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 260 с.
2. Борисюк А. С. Професійна ідентичність медичного психолога: соціально-психологічний аналіз : [монографія] / А. С. Борисюк. – Чернівці : Книги – XXI, 2010. – 440 с.
3. Вінтоняк В. Ф. Професійний «Я-образ» як чинник визначення офіцером стратегії кар'єрного зростання: дис. канд. психол. наук : 19.00.10 / В. Ф. Вінтоняк; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – Київ, 2014. – 246 с.
4. Ермолаєва Е. П. Психология социальной реализации профессионала / Е. П. Ермолаева. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. – 347 с.
5. Зеер Э. Ф. Психология профессий / Э. Ф. Зеер. – М. : Академический проект, Фонд «Мир», 2006. – 336 с.
6. Иванова Н. Л. Социальная идентичность и профессиональный опыт личности: [монография] / Н. Л. Иванова, Е. В. Конева. – Ярославль, 2003. – 132 с.
7. Камінська С. В. Соціально-психологічні чинники професійної маргінальності випускників вищих навчальних закладів: дис. канд. психол. наук : 19.00.05 / С. В. Камінська; ХДУ. – Херсон, 2016. – 216 с.
8. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М.: МГУ, 1996. – 308 с.
9. Осьодло В. І. Психологія професійного становлення офіцера: [монографія] / В. І. Осьодло. – К. : ПП «Золоті ворота», 2012. – 463 с.
10. Патырбаева К. В. Идентичность: социально-психологические и социально-философские аспекты: коллективная монография / К. В. Патырбаева, В. В. Козлов, Е. Ю. Мазур [и др.]; науч. ред. К.В. Патырбаева; Перм. гос. нац. иссл. ун-т. – Пермь, 2012. – 250 с.
11. Поваренков Ю. П. Психологическая характеристика профессиональной идентичности субъекта труда / Ю. П. Поваренков // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. Педагогика. Психология. Социальная работа. Ювенология. Социокинетика. – № 3. Том 20. – 2014. – С. 9–16.
12. Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н. С. Пряжников. – М.: Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 256 с.
13. Субботин И. Б. Развитие профессиональной идентичности офицеров воспитательных структур в процессе подготовки в вузах: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.03 / И. Б. Субботин. – М., 2003. – 210 с.

Питання психології

14. Шнейдер Л. Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л. Б. Шнейдер. – Москва : МПСИ, 2007. – 128 с.
15. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг / Л. Б. Шнейдер. – М.: психол.-соц. ин-та; Воронеж: изд-во НПО «МОДЭК», 2004. – 600 с.

References

1. Ball G. O. Stanovlennyya identichnost' fahivtsya : [monografiya] / G. O. Ball, V. L. Zlivkov, S. O. Kopilov [ta in.] ; za red. V. L. Zlivkova. – K.-Kirovograd : Imeks-LTD, 2014. – 260 s.
2. Borisyuk A. S. Profesiynna Identichnost medichnogo psihologa: sotsialno-psihologichniy analiz : [monografiya] / A. S. Borisyuk. – Chernivtsi : Knigi – HHI, 2010. – 440 s.
3. VIntonyak V. F. Profesiynniy «Ya-obraz» yak chinnik viznachennya ofitserom strategiyi kar'ernogo zrostannya: dis. kand. psihol. nauk : 19.00.10 / V. F. VIntonyak; KiYiv. nats. torg.-ekon. un-t. – KiYiv, 2014. – 246 s.
4. Ermolaeva E. P. Psihologiya sotsialnoy realizatsii professionala / E. P. Ermolaeva. – M. : Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2008. – 347 s.
5. Zeer E. F. Psihologiya professiy / E. F. Zeer. – M. : Akademicheskii proekt, Fond «Mir», 2006. – 336 s.
6. Ivanova N. L. Sotsialnaya identichnost i professionalniy opyt lichnosti: [monografiya] / N. L. Ivanova, E. V. Koneva. – Yaroslavl, 2003. – 132 s.
7. Kaminska S. V. Sotsialno-psihologichni chinniki profesiynoyi marginalnosti vipusknikiv vischih navchalnih zakladiv: dis. kand. psihol. nauk : 19.00.05 / S. V. Kaminska; HDU. – Herson, 2016. – 216 s.
8. Markova A.K. Psihologiya professionalizma / A.K. Markova. – M.: MGU, 1996. – 308 s.
9. Osodlo V. I. Psihologiya profesiynogo stanovlennya ofitsera: [monografiya] / V. I. Osodlo. – K. : PP «Zoloti vorota», 2012. – 463 s.
10. Patyirbaeva K. V. Identichnost: sotsialno-psihologicheskie i sotsialno-filosofskie aspekty: kollektivnaya monografiya / K. V. Patyirbaeva, V. V. Kozlov, E. Yu. Mazur [i dr.]; nauch. red. K.V. Patyirbaeva; Perm. gos. nats. issl. un-t. – Perm, 2012. – 250 s.
11. Povarenkov Yu. P. Psihologicheskaya harakteristika professionalnoy identichnosti sub'ekta truda / Yu. P. Povarenkov // Vestnik KGU im. N.A. Nekrasova. Pedagogika. Psihologiya. Sotsialnaya rabota. Yuvnologiya. Sotsiokinetika. – # 3. Tom 20. – 2014. – S. 9–16.
12. Pryazhnikov N. S. Professionalnoe i lichnostnoe samoopredelenie / N. S. Pryazhnikov. – M.: Izd-vo «Institut prakticheskoy psihologii», Voronezh: NPO «MODEK», 1996. – 256 s.
13. Subbotin I. B. Razvitie professionalnoy identichnosti ofitserov vospitatelnykh struktur v protsesse podgotovki v vuzah: dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.03 / I. B. Subbotin. – M., 2003. – 210 s.
14. Shneyder L. B. Lichnostnaya, gendernaya i professionalnaya identichnost: teoriya i metody diagnostiki / L. B. Shneyder. – Moskva : MPSI, 2007. – 128 s.
15. Shneyder L. B. Professionalnaya identichnost: teoriya, eksperiment, trening / L. B. Shneyder. – M.: psihol.-sots. in-ta; Voronezh: izd-vo NPO «MODEK», 2004. – 600 s.

Kuzina V. D., scientific correspondent

THEORETICAL CHARACTERISTICS OF THE PROFESSIONAL IDENTITY OF THE OFFICER'S PERSONALITY

The article presents the phenomenon of professional identity as a specific integration of personal and social identity in a professional environment. The professional identity of the officer presents as a multidimensional integrative psychological phenomenon, which is the result of the process of conscious identification of oneself with the profession of an officer and the military-professional environment, leads to the independent construction of his military-professional future and provides a developed sense of professional competence, autonomy and self-efficacy, professional integrity and certainty, a conscious integration into the military-professional environment and the mastery of the meanings of military-professional activity those. The structural components of the professional identity of the individual considered the relationship of cognitive, motivational and value characteristics that ensure the performance of the instrumental function of the profession. It is shown that that professional identity is formed in the process of professional development and is one of the important indicators of the formation of the personality of a military professional as a subject of military-professional activity and is more fully disclosed in the achievement of a professional subjective position that characterizes its identity, certainty and integrity.

Keywords: personality, social identity, personal identity, professional identity, self-determination, officer.

Кузьменко М. Д. кандидат психологічних наук, СНС науково-методичного відділу (психологічного вивчення особового складу) НМЦ кадрової політики Міністерства оборони України
ORCID: 0000-0001-9204-979X

КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ СИСТЕМИ КАДРОВОЇ БЕЗПЕКИ ВИСОКОНАДІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Аналіз практики діяльності організації засвідчив, що саме персонал є джерелом виникнення негативних проявів поведінки. Особлива увага акцентується на технологіях оцінки достовірності інформації, що сповіщається персоналом. Значна увага приділяється психологічним особливостям особистості задля максимального їх врахування при організації виконання поставлених завдань та виховання добросовісної поведінки.

Ключові слова: кадрова безпека, високо надійна організація, оцінка достовірності, ризики та загрози, поліграф.

Анализ практики деятельности организации показал, что именно персонал является источником возникновения негативных проявлений поведения. Особое внимание акцентируется на технологиях оценки достоверности информации, сообщаемой персоналом. Значительное внимание уделяется психологическим особенностям личности для максимального их учета при организации выполнения поставленных задач и воспитания добропорядочного поведения.

Ключевые слова: кадровая безопасность, высоконадежная организация, оценка достоверности, риски и угрозы, полиграф.

Постановка проблеми. Реалії сучасного стану діяльності організації свідчать про те, що одним із найважливіших аспектів ефективної діяльності будь-якої організації виступає персонал. Практика підтверджує, що саме персонал організації є найбільшим джерелом ризиків для неї самої, адже має стосунок до усіх сфер та аспектів організаційного процесу. За даними досліджень більше трьох четвертих злочинів в організації здійснюється співробітниками, при цьому більша частина злочинів виявляється випадково [1, С. 43]. З огляду на це, першочерговим завданням, яке необхідно вирішувати будь-якій організації для її нормального функціонування, є забезпечення надійності діяльності персоналу, виявлення, зниження ризиків пов'язаних з персоналом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Здатність людини успішно діяти в умовах непередбачуваних змін, значного обсягу або неповноти інформації є однією з найважливіших характеристик людини, що забезпечує високий рівень надійності діяльності в цілому. К. М. Гуревич зазначав, що така характеристика буде мати вирішальне значення, оскільки жодна автоматизована система не володіє тим безмежним діапазоном можливостей приймати нестандартні, евристичні рішення, здійснювати передбачення, екстраполяцію та своєчасний прогноз тенденцій зміни оперативної ситуації [2, с. 80].

Надійність професійної діяльності варто розуміти як безпомилкове виконання

персоналом покладених на нього професійних обов'язків (функцій) протягом необхідного часу і в заданих умовах діяльності [3, с. 108]. Своїм становленням в проблема надійності обумовлена тією обставиною, що людина з тих чи інших причин може допускати в процесі своєї діяльності помилки, зриви різного характеру. Часом, наслідками неправильних або несвоєчасних дій людини можуть стати не лише зниження показників ефективності та надійності, діяльності але й загибелі людей, значних економічних наслідків [4, 5].

Зарубіжні науковці вважають, що збройні сили за багатьма показниками можуть бути віднесені до високо надійних та високо ризикованих організацій. Особливість підходів західних парадигм до особливих умов діяльності фахівців в основному полягає у наголошенні на високій ризиконебезпечності діяльності. Так, Робертс і Руссо визначили вісім основних характеристик організацій з високим ризиком: *надскладність* - необхідність персоналу взаємодіяти з великою кількістю різних частин, систем і рівнів. Кожна оперативна одиниця має свої власні процедури, підготовку і ієрархію команд; *тісний зв'язок* - існує багато процесів, що залежать від часу, інваріантності, цілей, які можуть бути досягнуті тільки в один спосіб, обмаль часу бездіяльності у системі; - *значна ієрархічна диференціація* - Структура персоналу в організації є дуже ієрархізованою; *велика кількість осіб*, що

Питання психології

приймають рішення в складній системі зв'язку - поряд із значною ієрархічною диференціацією, є безліч взаємозалежних осіб, що приймають рішення одночасно, із використанням багатьох зайвих систем зв'язку; *ступінь відповідальності* - неправильне виконання або відхилення від стандартних процедур матиме серйозні негативні наслідки; *висока частота негайного зворотного зв'язку* стосовно рішень, що приймаються; *стислі часові фактори* - цикли основних видів діяльності вимірюються у коротких часових проміжках; *більш ніж один критичний наслідок*, що може трапитися одночасно; *одночасність* означає як складність операцій і неможливості повернути або змінити оперативні рішення [6, с. 13].

Виклад основного матеріалу.

Звичайною практикою для вирішення завдань забезпечення надійної діяльності виступали заходи і практики професійно-психологічного відбору. Проте, подальше психологічне вивчення та діагностування часто не проводилося взагалі, тобто наступний моніторинг не відбувався. Це призводило до помилкових дій, негативним наслідкам яких можна було б запобігти. Поява нової специфіки діяльності, зростаюча увага до персоналу, його відданості, працелюбності, ефективності висуває нові вимоги до виявлення та мінімізації ризиків із застосування сучасних технологій забезпечення кадрової безпеки високонадійної і, в той самий час, високоризикованої організації. Саме здатність виконувати завдання і функції організації в умовах високоризикованого внутрішнього і зовнішнього середовища є ознакою її високонадійності.

Кадрова безпека високонадійної організації – це стан, за якого мінімізовані ризики та загрози, пов'язані з персоналом, що можуть вплинути на ефективність діяльності організації, персоналу та виконання покладених на нього завдань. В свою чергу забезпечення кадрової безпеки вбачається процесом виявлення та запобігання негативних впливів на діяльність з боку персоналу організації. Саме тому **метою статті** є формування концептуальних аспектів системи кадрової безпеки високонадійної організації.

Сучасні вітчизняні дослідники у галузі застосування інструментальних технологій оцінки достовірності інформації приходять до висновку про важливість раннього виявлення порушення (невиконання або

неналежне виконання службових обов'язків, одержання будь-якої неправомірної вигоди, перевищення повноважень, розголошення конфіденційної інформації, порушення етики поведінки тощо). Виявлення таких порушень дає змогу забезпечити своєчасне реагування та мінімізувати їх наслідки.

Для створення й використання системи необхідно чітко розуміти її призначення та функції. Як правило, у будь-якій організації системи та технології призначаються для вирішення конкретного кола завдань. Існують деякі загальні правила, яких варто дотримуватися, щоб впровадження технології виправдало покладені на неї очікування. До них, зокрема, відносяться такі:

- структура системи, її функціональне призначення повинні відповідати цілям, що поставлені перед організацією;
- система повинна контролюватися людьми, ними розумітися й використовуватися відповідно до основних соціальних й етичних принципів;
- щоб результати виявилися адекватними, повинно бути організоване виробництво достовірної, надійної, своєчасної й систематизованої інформації.

Перед створенням і використанням системи необхідно зрозуміти структуру, функції й політику організації, мету управління й прийняття рішень, можливості технологій, що залучаються. Система є частиною організації, а ключові елементи будь-якої організації – структура й органи управління, стандартні процедури, персонал, субкультура.

Організація і проведення заходів оцінки достовірності має на меті забезпечення стану кадрової безпеки задля ефективної, діяльності високонадійної організації. В свою чергу, діяльність МО України та ЗС України спрямована зокрема на забезпечення територіальної цілісності, недоторканності та державної безпеки. Стан кадрової безпеки досягається шляхом реалізації заходів виявлення, мінімізації ризиків та загроз, опис яких, зокрема, здійснено за методологією оцінки корупційних ризиків. Принциповим є розуміння двох етапів: першим етапом є «вхідне» опитування за допомогою технологій оцінки достовірності при прийомі на службу (роботу), другим - перевірки, що здійснюються в процесі професійної діяльності.

До ризиків та загроз, на нашу думку, можна віднести: непрофесіоналізм, приховані мотиви працевлаштування, зв'язки з представниками кримінального середовища

Питання психології

та терористичних організацій, зловживання службовим становищем, здійснення корупційних діянь.

Враховуючи той факт, що в усіх випадках носієм та реалізатором ризиків є сам суб'єкт, то в першу чергу заходи спрямовуються на персонал організації. В другу чергу джерелом ризиків та загроз стають компетенції та функції посадової особи. Саме тому з ініціативи НАЗК кожне відомство опрацювало систему та перелік посад з різним ступенем корупційних ризиків.

Система кадрової безпеки (Рис. 1.) покликана підтримувати стан кадрової безпеки організації в умовах коли стосовно окремих посадових осіб протягом тривалого часу не здійснюється прийняття кадрових рішень або проведення кадрових розслідувань. Вирішення такого завдання стає можливим внаслідок застосування підходу моніторингу ризиків, особливо недоброчесних посадових осіб, розголошення внутрішньої інформації організації, корупційних проявів, наявності патологічних залежностей тощо.

Рис 1. Концептуальні аспекти системи кадрової безпеки

Система безпеки організації розглядається сучасною наукою як комплекс організаційно-управлінських, економічних, правових, соціально-психологічних, профілактичних, пропагандистських, режимних та інженерно-технічних заходів, спрямованих на забезпечення безпеки організації та її персоналу. Поняття безпеки організації вчені визначають як стан, що досягається шляхом забезпечення й підтримання захищеності персоналу та критично важливих інтересів організації від внутрішніх і зовнішніх загроз з метою зменшення негативних наслідків небажаних подій і досягнення найкращих результатів діяльності

Метою програми кадрової безпеки міністерства оборони США є забезпечення стану, коли особи, призначені на посади залишаються надійними і такими, яким можна довіряти. Тобто мову можна вести про відданість та лояльність, як суто психологічні характеристики персоналу. Проте, кожна високо надійна організація може мати свої критерії та показники, що підлягатимуть

моніторингу. При виникненні ситуацій, вирішення яких потребуватиме проведення заходів внутрішнього розслідування (кадрового чи службового) залучаються фахівці з оцінки достовірності при проведенні розслідувань. Усе це в свою чергу сприяє формуванню позитивного клімату в організації та успішного вирішення її завдань.

Як показує практика, серед чинників, що сприяють появі наведених корупційних ризиків у оборонній сфері, зокрема, можна зазначити наступні:

- недостатній контроль за службовою діяльністю підлеглих;
- безмежна довіра до військовослужбовців, які проходять службу в ЗС України тривалий час;
- негативний приклад прийняття подарунків керівництвом;
- безкарність осіб, які були викриті при скоєнні корупційних дій, що призводить до формування почуття всюдозволеності у інших співробітників.

Питання психології

Відомо, що робота посадових осіб МО України та ЗС України передбачає виконання ними низки організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських функціональних завдань у різних сферах діяльності, в яких існує висока ймовірність виникнення корупційних ризиків. Зазначимо, що оцінка ризиків здійснюється на підставі Методології оцінювання корупційних ризиків у діяльності органів влади, затвердженої рішенням Національного агентства з питань запобігання корупції від 02.12.2016 р. № 126, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 28 грудня 2016 року за № 1718/29848, згідно якої:

- За ймовірністю виникнення ризику оцінюються за критеріями:

низької ймовірності виникнення (ризиків, виникнення яких може відбутися у виняткових випадках);

середньої ймовірності виникнення (ризиків, за якими існує незначна ймовірність їх виникнення);

високої ймовірності виникнення (ризиків, за якими існує велика ймовірність їх виникнення).

- За впливом на спроможність суб'єктів внутрішнього контролю досягати визначені стратегічні цілі ризики оцінюються за критеріями:

низького рівня впливу. Це ризики, вплив яких є мінімальним та/або невеликої тяжкості на досягнення суб'єктами внутрішнього контролю визначених цілей. До таких ризиків можуть бути віднесені окремі прорахунки у діяльності виконавців, несвоєчасне опрацювання окремих документів, недостатній рівень професійних знань окремих посадових осіб та інші;

середнього рівня впливу. Це ризики, вплив яких є середньої тяжкості на досягнення суб'єктами внутрішнього контролю визначених цілей. До цієї категорії ризиків може бути віднесено, зокрема, відсутність документації, неналежна якість проведення оформлення результатів інвентаризації, використання майна та ресурсів не за цільовим призначенням та інші;

високого рівня впливу. Це ризики, вплив яких є тяжким та/або особливо тяжким на досягнення суб'єктами внутрішнього контролю визначених цілей. До них, зокрема, належать нормативна неврегульованість (зарегульованість) окремих управлінських процесів, висока ймовірність корупції та

шахрайства, неефективність та втрата контролю за управлінськими процесами, відсутність бухгалтерського обліку, висока плинність кадрів, невизначеність відповідальності за виконання окремих функцій та інші [7].

Армійська настанова 380–67 "Програма кадрової безпеки" від 24 січня 2014 року визначає особливості реалізації процедур забезпечення кадрової безпеки [8]. Зокрема чітко прописуються критерії для визначення права на отримання дозволу або призначення на чутливу посаду за стандартом безпеки повинні включати в себе, але не обмежуються наступним аспектами:

1. Виконання або спроба будь-яких диверсій, шпигунства, зради, тероризму, анархії, крамола, або участь у таких засіданнях, надання допомоги чи підбурювання іншої особи до вчинення чи спробі вчинити такі дії;

2. Встановлення або підтримання симпатійних зв'язків з диверсантом, шпигуном, зрадником, анархістом, терористом, революціонером, або іншим подібним представником іноземної держави, чиї інтереси можуть бути ворожими по відношенню до інтересів Сполучених Штатів, або з будь-якою людиною, яка виступає за використання сили або насильства з метою повалення уряду Сполучених Штатів або зміни форму уряду Сполучених Штатів антиконституційними засобами;

3. Пропаганда або застосування сили чи насильства з метою повалення уряду Сполучених Штатів або зміни форму уряду Сполучених Штатів неконституційним шляхом.

Висновки: Таким чином, система кадрової безпеки висонадійної організації має сприяти відбору кандидатів, що відповідають вимогам діяльності, здатні виконувати функціональні обов'язки протягом визначеного часу із заданою ефективністю. Існування підсистеми моніторингу ризиків та загроз разом із можливими їх безпосередніми проявами з боку персоналу організації покликана реалізувати мету запобігання виникненню зривів та негативних наслідків для організації. Все це стає можливим внаслідок застосування надійних, дієвих технологій оцінки достовірності інформації, що сповіщається персоналом. Технічною складовою вирішення таких завдань стає комп'ютерний поліграф та айтрекер.

Питання психології Список використаних джерел

1. Жижина М.В. Обеспечение кадровой безопасности предприятия и почерковедения // Безопасность бизнеса. 2008. N 1.
2. Гуревич К. М. Дифференциальная психология и психодиагностика. Избранные труды. / К.М. Гуревич. – СПб.: Питер, – 2008. – 336 с.
3. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. / Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, – 1984. – 443 с.
4. Новиков В. С. Психологические последствия аварии на ЧАЭС / В. С. Новиков, А. М. Никифоров, В. Ю. Чепрасов // Воен-мед. журнал. – 1996 – №6 – С. 57–62
5. Тимченко А. В. Проблема психологической готовности военного специалиста к экстремному действию в состоянии эмоционального стресса: дисс... канд. психол. наук: 19.00.01 /А. В. Тимченко; – Харьков: Харьковский университет внутренних дел МВД Украины, 1995. – 141 с.
6. Human performance enhancement in high-risk environments: insights, developments, and future directions from military research / P.E. O'Connor and Joseph V. Cohn, editors – 2010. – 346 p.,
7. Рішення Національного агентства з питань запобігання корупції від 02.12.2016 р. № 126 “Про затвердження Методології оцінювання корупційних ризиків у діяльності органів влади”, зареєстровано у Міністерстві юстиції України 28 грудня 2016 року за № 1718/29848
8. Army Regulation 380–67 Personnel Security Program 24 January 2014 URL: www.apd.army.mil/epubs/DR_pubs/DR_a/.../r380_67.pdf

References

1. Zhizhina M.V. Obespechenie kadrovoy bezopasnosti predpriyatiya i pocherkovedeniya // Bezopasnost biznesa. 2008. N 1.
2. Gurevich K. M. Differentsialnaya psikhologiya i psikhodiagnostika. Izbrannyye trudy. / K.M. Gurevich. – SPb.: Piter, – 2008. – 336 s,
3. Lomov B. F. Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psikhologii. / B. F. Lomov. – M.: Nauka, – 1984. – 443 s,
4. Novikov V. S. Psikhologicheskie posledstviya avarii na ChAES / V. S. Novikov, A. M. Nikiforov, V. Yu. Cheprasov // Voen-med. zhurnal. – 1996 – №6 – S. 57–62
5. Timchenko A. V. Problema psikhologicheskoy gotovnosti voennogo spetsialista k ekstremnomu deystviyu v sostoyanii emotsionalnogo stressa: diss... kand. psikhol. nauk: 19.00.01 /A. V. Timchenko; – Kharkov: Kharkovskiy universitet vnutrennikh del MVD Ukrainy, 1995. – 141 s
6. Human performance enhancement in high-risk environments: insights, developments, and future directions from military research / P.E. O'Connor and Joseph V. Cohn, editors – 2010. – 346 p.
7. Rishennia Natsionalnoho ahentstva z pytan zapobihannia koruptsii vid 02.12.2016 r. № 126 “Pro zatverdzhennia Metodolohii otsiniuvannia koruptsiinykh ryzykiv u diialnosti orhaniv vlady”, zareiestrovano u Ministerstvi yustytzii Ukrainy 28 hrudnia 2016 roku za № 1718/29848
8. Army Regulation 380–67 Personnel Security Program 24 January 2014 URL: www.apd.army.mil/epubs/DR_pubs/DR_a/.../r380_67.pdf

Kuzmenko M. D., PhD

CONCEPTUAL ASPECTS OF THE HIGHRELIABLE ORGANIZATION PERSONNEL SECURITY SYSTEM

Analysis of the current state of violations of established rules in highreliable organizations of various forms of ownership, led to the conclusion that it is the personnel that is the source of the emergence of negative manifestations of behavior. This is made possible by the inadequacy of measures to prevent such manifestations. The goal of the activity of a highly reliable organization is the ability to effectively implement its tasks with a given efficiency in the face of risks and threats. A generalized study of existing risks and threats is done and indicates a significant dynamics of their transformation, which requires constant monitoring. The article reveals the conceptual aspects of personnel security and subsystems for its provision. Particular attention is paid to the personnel of the organization and the class of corrupt activity risks. After all, the presence of corruption offenses leads to material losses, reputation shocks and the loss of qualified personnel for the organization in accordance with the requirements of the current legislation.. Particular attention is focused on technologies for assessing the reliability of information reported by personnel. The existence of a subsystem for monitoring threats and risks creates an effective mechanism to prevent manifestations of unsecured behavior. Much attention is paid to the psychological characteristics of the individual to maximize their consideration in the organization of the tasks assigned. The highreliable organization's personnel security system should facilitate the selection of candidates who meet the requirements of the activity, capable to perform their functional duties within a specified time with a given efficiency. All this becomes possible due to the use of reliable, effective technologies to assess the reliability of information reported by staff. The technical part of solving such problems is a computer polygraph and eyetreker.

Key words: personnel security, highreliable organization, assessment of reliability, risks and threats, polygraph.

АНАЛІЗ ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ СПЕЦІАЛІСТІВ БАНКІВСЬКОЇ СФЕРИ ТА ЇХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК З ЕФЕКТИВНІСТЮ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРОФЕСІЙНИМ СТАЖЕМ

У статті представлено результати дослідження професійно важливих якостей фахівців банківської сфери, до яких увійшло 5 основних компонентів: адекватна самооцінка і реалістичний рівень домагань; знижений рівень соціальної фрустрованості; екстравертований тип вищої нервової діяльності; інтернальний тип суб'єктивного контролю; спрямованість на діяльність та мотивація на самоствердження в праці.

Ключові слова: фахівець, банківська сфера, професійно важливі якості, ефективність діяльності, професійний стаж.

В статті представлені результати дослідження професійно важливих якостей фахівців банківської сфери, до яких увійшло 5 основних компонентів: адекватна самооцінка і реалістичний рівень домагань; знижений рівень соціальної фрустрації; екстравертований тип вищої нервової діяльності; інтернальний тип суб'єктивного контролю; спрямованість на діяльність та мотивація на самоствердження в праці.

Ключевые слова: специалист, банковская сфера, профессионально важные качества, эффективность деятельности, профессиональный стаж.

Актуальність проблеми. Умови сучасного суспільства стимулюють усі складові нашого життя постійно перебувати у розвитку та пошуку нового. Сучасні технології, реформи, швидкоплинне життя призводять до зростання життєвих потреб, і відповідно, вимоги до працівників банківської сфери (БС) суттєво змінюються, і зростають завдяки економічним і суспільним ризикам, конкуренції між банками, зростання виходом банків на європейський ринок. На сьогодні, більшість авторів, які займаються вивченням БС, мало уваги приділяють професіографічному аналізу їх діяльності. Це підтверджує необхідність системного аналізу умов і особливостей професійної діяльності працівників БС, а саме, визначення основних професійно важливих якостей (ПВЯ). [2,3,5] Аналіз сучасних вітчизняних та зарубіжних наукових джерел показав, що вимоги до працівника БС було розроблено ще в середині минулого століття. При чому прямої постановки проблеми щодо дослідження ПВЯ з урахування особистісних характеристик не виявлено, що підтверджує актуальність психологічного аналізу діяльності працівників БС.

Дослідження виконано в межах комплексної науково-дослідницької теми Київського національного торговельно-економічного університету (КНТЕУ) на 2015–2016 рр.: «Психологічне забезпечення професійної підготовки і діяльності

працівників торговельних, банківських і туристичних організацій (підприємств)».

Мета статті: здійснити аналіз результатів емпіричного дослідження психологічних особливостей діяльності фахівців банківської сфери.

Завдання полягає в описі результатів емпіричного дослідження ПВЯ фахівців банківської сфери.

З метою вивчення ПВЯ фахівців БС було проведено емпіричне дослідження. У ньому прийняли участь 200 працівників українських банків, які безпосередньо у своїй діяльності взаємодіють з клієнтами. В основі дослідження були наступні методики:

- визначення виразності та ієрархії ПВЯ працівників БС здійснювали за професіографічним опитувальником О. Ліпмана;
- емоційно-вольову сферу спеціалістів БС вивчали за методиками «Дослідження рівня суб'єктивного контролю» (В. Бодров) [1];
- соціальні та комунікативні особливості досліджували за методиками: «Комунікативні та організаторські схильності» (А. Райгородський), «Діагностика рівня соціальної фрустрованості Л. Вассермана» [4] і за методикою «Діагностика самооцінки та рівня домагань» [1];
- мотиваційну сферу спеціалістів БС досліджували за методиками: «Спрямованість особистості» [4], «Професійна мотивація», «Ціннісні орієнтації»;
- типологічні особливості – за методикою «Особистісний опитувальник Айзенка» [1];
- для визначення

Питання психології

індивідуально-психологічних особливостей фахівців БС використали результати отримані за 16-факторним особистісним опитувальником Р. Кеттелла (А. Крилов, С. Манічев) [4].

За результатами факторного аналізу було виявлено 18 груп факторів, але для інтерпретації на основі дисперсійних відсотків виділених факторів було обрано 5 груп факторів, сукупна доля пояснювальної дисперсії яких становить 45%.

Тобто, перший фактор має навантаження – 13,972%, другий – 10,162%, третій – 7,198%, четвертий – 7,054% та п'ятий – 6,208%.

До *першого фактору* увійшло 19 показників, які є складовими методики «Діагностика самооцінки та рівня домагань» та «16-ти факторний особистісний опитувальник Кеттела». До F1 відносяться компоненти з високою факторною вагою: рівень домагань характер (0,896), рівень домагань впевненість у собі (0,879), рівень домагань розумових здібностей (0,847), рівень домагань цілеспрямованість (0,844), самооцінка характер (0,842), інтелект (0,833), рівень домагань авторитету ровесників (0,831), самооцінка авторитет у ровесників (0,798), чуттєвість (0,795), рівень домагань зовнішність (0,791), рівень домагань здоров'я (0,770), самооцінка розумових здібностей (0,770), самооцінка цілеспрямованість (0,767), самооцінка впевненість у собі (0,704); з помітною факторною вагою: самооцінка зовнішність (0,662), самодисципліна (0,622), самооцінка здоров'я (0,543); та з помірною факторною вагою: дипломатичність (0,482). А також компонент з помірною факторною вагою, який носить непрямий характер: мрійливість (-0,420).

Отже, смислове навантаження змінних, що увійшли до F1 можна інтерпретувати як індивідуально-психологічний компонент спеціалістів БС, які безпосередньо взаємодіють з фізичними особами. Високий рівень факторного навантаження за F1 свідчить, що самооцінка, рівень домагань та особистісні якості відіграють важливу роль для спеціалістів БС. Саме високі показники описують спеціалістів БС як людей з адекватною самооцінкою і реалістичним рівнем домагань.

За аналізом 25 змінних, що увійшли до *другого фактору* інтерпретуємо як соціально-комунікативний компонент, що

вимірюється показниками методики «Діагностика рівня соціальної фрустрованості» та «Діагностика комунікативних та організаційних схильностей». До F2 відносяться компоненти з високою факторною вагою: рівень соціальної фрустрованості (0,856), задоволеність своїм способом життя в цілому (0,833), задоволеність житлово-побутовими умовами (0,809), задоволеність можливістю проводити відпустку (0,797), задоволеність своїм положенням в суспільстві (0,776), задоволеність проведенням дозвілля (0,764), задоволеність своєю освітою (0,744), комунікабельність (0,741), комунікативні схильності (0,718), задоволеність умовами професійної діяльності (0,713), задоволеність сферою медичного обслуговування (0,704); з помітною факторною вагою: задоволеність взаємостосунками з колегами по роботі (0,698), задоволеність взаємостосунками з адміністрацією на роботі (0,684), задоволеність стосунками з чоловіком/дружиною (0,684), організаційні схильності (0,683), задоволеність взаємостосунками з суб'єктами своєї професійної діяльності (0,641), задоволеність можливістю вибору місця роботи (0,618), задоволеність сферою послуг та побутового обслуговування (0,532), задоволеність стосунками з друзями (0,527), конформізм (0,518), задоволеність своїм матеріальним положенням (0,505); та з помірною факторною вагою: задоволеність змістом своєї роботи в цілому (0,473), задоволеність стосунками з дітьми (0,446), задоволеність ситуацією в суспільстві (0,445), задоволеність стосунками з батьками (0,430).

Отже, смислове навантаження змінних, що увійшли до F2 можна інтерпретувати як компонент соціально-комунікативної сфери спеціалістів БС, які безпосередньо взаємодіють з фізичними особами. Отримані показники описують спеціалістів БС як людей із зниженим рівнем соціальної фрустрованості, середньою розвиненістю комунікативних схильностей.

До *третього фактору* увійшло 4 показники, які є складовими методики «16-ти факторний особистісний опитувальник Кеттела» та «Особистісний опитувальник Айзенка». До F3 відносяться компоненти з високою факторною вагою: сміливість (0,796); а також з помітною факторною

Питання психології

вагою: екстраверсія (0,694), нейротизм (0,635) та радикалізм (0,513).

Смислове навантаження змінних, що увійшли до F3 можна інтерпретувати як типологічний компонент, що характеризує переважаючий тип вищої нервової діяльності. Високі показники описують спеціалістів БС, які безпосередньо взаємодіють з фізичними особами, як людей з екстравертованим типом вищої нервової діяльності.

За аналізом 14 змінних, що увійшли до *четвертого фактору* інтерпретуємо як емоційно-вольовий компонент, що вимірюється показниками методик «16-ти факторний особистісний опитувальник Кеттела» та «Діагностика рівня суб'єктивного контролю». До F4 відносяться компоненти з високою факторною вагою: напруженість (0,853), експресивність (0,846), шкала загальної інтернальності (0,840), шкала інтернальності в області невдач (0,761), шкала інтернальності в області досягнень (0,743); з помітною факторною вагою: шкала інтернальності в області міжособистісних відносин (0,664), нормативність поведінки (0,634), домінантність (0,605), шкала інтернальності в області здоров'я та хвороби (0,519); з помітною факторною вагою: шкала інтернальності в області виробничих відносин (0,468), підозрілість (0,417). А також компоненти з помітною факторною вагою, які носять непрямий характер: емоційність (-0,686); та з помітною вагою: тривожність (-0,443).

Отже, смислове навантаження змінних, що увійшли до F4 можна інтерпретувати як емоційно-вольовий компонент спеціалістів БС, які безпосередньо взаємодіють з фізичними особами, а саме інтернальний тип суб'єктивного контролю. Отримані показники описують спеціалістів БС як людей з проявами підозрілості та напруженості у виконанні робочих завдань.

До *п'ятого фактору* увійшло 7 показників, які є складовими методик «Професійна мотивація» та «Спрямованість особистості». До F5 відносяться компоненти з високою факторною вагою: спрямованість на діяльність (роботу) (0,776); з помітною факторною вагою: мотиви самоствердження в праці (0,685); та з помітною факторною вагою: спрямованість на спілкування (0,473), мотиви соціальної значимості праці (0,445), мотиви власної праці (0,411). А

також компоненти з помітною факторною вагою, які носять непрямий характер: мотиви професійної майстерності (-0,424) та спрямованість на себе (-0,413).

Отже, за фактором F5 вагоме навантаження належить компоненту мотиваційної сфери. Отримані показники описують спеціалістів БС, які безпосередньо взаємодіють з фізичними особами, як людей із спрямованістю на діяльність (роботу) та мотивацією на самоствердження в праці.

Таким чином, узагальнюючи отримані змістовні характеристики, що виділені нами за результатами факторного аналізу, спеціаліст БС, який безпосередньо взаємодіє з фізичними особами, характеризується наступними провідними ознаками:

F1 – індивідуально-психологічний компонент – адекватна самооцінка і реалістичний рівень домагань (19 чинників). Ці показники свідчать про оптимістичні налаштування особистості на свої можливості, дозволяє людині правильно співвідносити свої сили із завданнями різної складності і вимогами тих, що оточують;

F2 – соціально-комунікативний компонент – знижений рівень соціальної фрустрованості, середній рівень комунікативних схильностей та конформізму (25 чинників). Тобто, спеціалісти БС задоволені своїм життям, в них відсутні дезорганізуючі емоційні стани;

F3 – типологічний компонент – екстравертований тип вищої нервової діяльності (4 чинники). Даний компонент описує спеціалістів БС як впевнених у собі, ризикованих, оптимістичних, комунікабельних та безтурботних особистостей;

F4 – емоційно-вольовий компонент – інтернальний тип суб'єктивного контролю (14 чинників). Спеціалісти БС є емоційно стійкими, уважними та відповідальними під час виконання функціональних обов'язків. Інтернальний тип суб'єктивного контролю описує спеціалістів БС як людей, які вважають, що більшість важливих подій в їхньому житті результат їхніх власних дій, що вони можуть ними керувати і відчувають відповідальність за ці події;

F5 – мотиваційний компонент – спрямованість на діяльність (роботу) та мотивація на самоствердження в праці (7 чинників). Виконуючи свою професійну діяльність спеціалісти БС є зацікавленими у вирішенні ділових проблем, намагаються

Питання психології

виконувати роботу максимально якісно, здатні відстоювати в інтересах справи власну думку, що є позитивним для досягнення спільної мети. Водночас, спеціалісти БС мають мотивацію на самоствердження в праці, що характеризує прагнення більш повно виявити та використати свої особистісні можливості у професійній діяльності.

З метою виявлення взаємозв'язку ефективності діяльності та професійного стажу з професійно важливими та особистісними якостями спеціалістів БС, які безпосередньо взаємодіють з фізичними особами, було проведено експертне оцінювання та кореляційний аналіз. Доцільність використання кореляційного аналізу полягає у необхідності виявлення певних якостей особистості, що безпосередньо сприяють ефективності діяльності спеціалістів БС та пов'язані з професійним стажем.

Отже, для визначення ефективності діяльності було проведено експертне оцінювання. Кожного досліджуваного оцінювали за 10-ти бальною шкалою: 1-3 бали – низький рівень ефективності діяльності; 4-6 балів – середній рівень ефективності діяльності; 7-10 балів – високий рівень ефективності діяльності. Таким чином, кожний спеціаліст БС, який безпосередньо взаємодіє з фізичними особами, отримав свій бал, рівень ефективності діяльності від 1 до 10.

Проведення кореляційного аналізу за всіма методиками, виявило, що зв'язок з ефективністю діяльності існує з сімома показниками, при чому прямий зв'язок із: 1. Самодисципліна – $r = 0,41$ на рівні достовірності $p \leq 0,05$; 2. Рівень соціальної фрустрованості – $r = 0,38$ на рівні достовірності $p \leq 0,05$; 3. Загальна інтернальність – $r = 0,36$ на рівні достовірності $p \leq 0,05$; 4. Підозрілість – $r = 0,35$ на рівні достовірності $p \leq 0,05$; 5. Комунікбельність – $r = 0,32$ на рівні достовірності $p \leq 0,05$; 6. Рівень домагань цілеспрямованості – $r = 0,31$ на рівні достовірності $p \leq 0,05$; а зворотній із 7. Емоційністю – $r = -0,39$ на рівні достовірності $p \leq 0,05$.

Тобто, на ефективність діяльності впливають такі показники як комунікбельність, підозрілість, рівень соціальної фрустрованості, рівень домагань цілеспрямованості, загальна інтернальність

та самодисципліна, і цей зв'язок є прямим, відповідно, підвищення цих показників зумовлює більш вищий рівень ефективності діяльності спеціалістів БС, які безпосередньо взаємодіють з клієнтами (фізичними особами). Показник емоційності має зворотній зв'язок і відповідно, чим нижчий цей показник, тим вищий рівень ефективності діяльності спеціалістів БС.

У БС поняття підозрілість містить в собі розсудливість, вдумливість, раціоналізм при прийнятті рішень щодо надання послуг, оскільки працівник має проводити якісну перевірку особи, якій надає послугу.

Поняття комунікбельність у БС означає уміння працівника взаємодіяти з клієнтами, якісно і доступно надавати необхідну інформацію, мати красиву манеру спілкування. Рівень соціальної фрустрованості має важливий вплив на діяльність спеціалістів БС, оскільки людина, яка незадоволена своїм життям в цілому неякісно виконує свою роботу. Рівень домагань цілеспрямованості у БС містить в собі відповідальність, бажання працювати, бути відданим своїй професії. Поняття загальної інтернальності для спеціалістів БС включає в себе вміння відповідати за свої вчинки, розуміння того, що все що відбувається в житті є наслідком власних вчинків та прагнень.

У БС поняття самодисципліна означає порядок, дотримання робочого режиму, часових меж виконання задач та вимогливість до себе. Поняття емоційність має зворотній зв'язок із ефективністю діяльності, оскільки працювати з клієнтами досить складно і емоційно насичено, тому необхідно мати емоційну стійкість.

Таким чином, виявлений взаємозв'язок дає інформацію про те, що для ефективної діяльності спеціалістам БС, які безпосередньо взаємодіють з фізичними особами, мають бути характерні: підозрілість, догматичність, вимога до оточуючих та до себе нести відповідальність за власні помилки, обережність у вчинках, енергійність, комунікбельність, рухливість, значимість соціальних контактів, динамічність у спілкуванні, ентузіазм, самодисципліна, емоційна стійкість та низька соціальна фрустрованість.

Проведення кореляційного аналізу за всіма методиками, виявило, що зв'язок зі стажем роботи існує з шістьма показниками, при чому прямий зв'язок із: 1. Сміливість –

Питання психології

$r = 0,51$ на рівні достовірності $p \leq 0,05$; 2. Дипломатичність – $r = 0,49$ на рівні достовірності $p \leq 0,05$; 3. Нормативність поведінки – $r = 0,36$ на рівні достовірності $p \leq 0,05$; а зворотній із: 4. Спрямованість на себе – $r = -0,33$ на рівні достовірності $p \leq 0,05$; 5. Мрійливість – $r = -0,34$ на рівні достовірності $p \leq 0,05$; 6. Тривожність – $r = -0,41$ на рівні достовірності $p \leq 0,05$.

Отже, стаж роботи пов'язаний з такими характеристиками як сміливість, дипломатичність та нормативність поведінки, і цей зв'язок носить прямий характер, тобто чим вищі ці показники, тим більший стаж роботи. Але водночас є зворотній зв'язок з такими показниками як мрійливість, тривожність, спрямованість на себе. Тобто чим вищі ці показники, тим менший стаж роботи спеціалістів БС.

Виявлений взаємозв'язок дає інформацію про те, що спеціалісти БС, які безпосередньо взаємодіють з фізичними особами, які мають великий стаж, мають високі показники сміливості, дипломатичності та нормативності поведінки. Поняття сміливість в БС містить в собі досвідченість і автоматизованість при виконанні робочих операцій, тобто, спеціаліст який на протязі багатьох років виконує певні операції, здійснює їх швидко і якісно, оскільки має багату практику.

Дипломатичність та нормативність поведінки відіграють велику роль у діяльності спеціалістів БС, оскільки, по-перше, БС апіорі є сферою професійної діяльності, яка вимагає високий рівень освіченості, інтелектуальності, відповідальності, а по-друге, взаємодіючи з клієнтами, працівник має поводити себе культурно, виховано, професійно та емоційно витримано. Відповідно, спеціалісти БС з великим стажем мають високі показники по даним характеристикам. Водночас, виявлений зворотній зв'язок, дає нам інформацію про те, що спеціалісти БС, які мають великий стаж, мають низькі показники мрійливості, тривожності, спрямованості діяльності на себе.

Працюючи в БС спеціаліст не має бути мрійливим та тривожним, тому що це буде відволікати його від професійних обов'язків,

впливати на виконання робочих завдань. При взаємодії з клієнтом спеціаліст БС має бути уважним, зосередженим та спокійним. Поняття спрямованість на себе означає орієнтацію на пряму винагороду й задоволення безвідносно до роботи, дратівливості, агресивності у досягненні статусу, зайнятості своїми проблемами та почуттями, що є неприйнятним для спеціаліста БС, і відповідно носить зворотній зв'язок зі стажем роботи. Відповідно, спеціалісти БС з великим стажем мають низькі показники по даним характеристикам.

Таким чином, спеціалістам БС, які безпосередньо взаємодіють з фізичними особами, з великим стажем роботи мають бути характерні: сміливість, дипломатичність, нормативність поведінки, прагматичність, емоційна стійкість, відповідальність, досвідченість, спрямованість діяльності на роботу, уважність, вихованість та високий рівень культури.

Висновки. З'ясовано основні професійно важливі якості фахівців банківської сфери, які полягають у тому, що їм притаманно: адекватна самооцінка і реалістичний рівень домагань; знижений рівень соціальної фрустрованості; середній рівень комунікативних схильностей та конформізму; екстравертований тип вищої нервової діяльності (впевнені у собі, ризиковані, оптимістичні, комунікабельні та безтурботні особистості); інтернальний тип суб'єктивного контролю (спеціалісти емоційно стійкі, уважні та відповідальні під час виконання функціональних обов'язків); спрямованість на діяльність (роботу) та мотивація на самоствердження в праці. Виконуючи свою професійну діяльність спеціалісти БС є зацікавленими у вирішенні ділових проблем, намагаються виконувати роботу максимально якісно, здатні відстоювати в інтересах справи власну думку, що є позитивним для досягнення спільної мети. Водночас, спеціалісти БС мають мотивацію на самоствердження в праці, що характеризує прагнення більш повно виявити та використати свої особистісні можливості у професійній діяльності.

Питання психології
Список використаних джерел

1. Бодров, В.А. Психология профессиональной пригодности: [учеб. пособ. для вузов]. – [2-е изд.] / В.А. Бодров. – М.: ПЕРСЭ, 2006. – 511 с.
2. Максименко, С.Д. Общая психология. / С.Д. Максименко – М.: Рефл-бук; К.: Ваютер, 1999. – 528 с.
3. Підприємство: психологічні, організаційні та економічні аспекти / [Максименко С.Д., Мазаракі А.А., Кулаковська Л.П., Кулаковський Т.Ю.] – К. : КНТЕУ, 2012. – 720 с.
4. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии: [учеб. пособие] / под общ. ред. А.А. Крылова, С.А. Маничева. – СПб.: Питер, 2003. – 562 с.
5. Сушко, Н.М. Менеджмент персонала в банках. / Н.М. Сушко. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 146 с.

References

1. Bodrov, V.A. Psihologiya professionalnoi prigodnosti: [ycheb.posob.dlya vyzov]. – [2-e izd.] / V.A. Bodrov. – M.: PERSE, 2006. – 511 s.
2. Maksumenko, S.D. Obchaya psixologiya. / S.D. Maksumenko – M.:rel`f-byk; K.: Vayuter, 1999. – 528 s.
3. Pidpruemstvo: psixologichni, organizaci`nit a ekonomichni aspektu / [Maksumenko S.D., Mazaraki A.A., Kylakov`sa L.P., Kylakov`ski T.U.] – K.: KNTEU, 2012. – 720 s.
4. Praktikum po obchei, eksperimental`noi i prikladnoi psixologii [ycheb.posob.] / pod ob.red. A.A. Krulova, S.A. Manicheva. – SPb.: Piter, 2003/ - 562 s.
5. Syhko, N.M. Menedgment personally v bankax. / N.M. Syhko. – K.: Centr ychbovoi literatyru, 2008. – 146 s.

Kushnirenko K., PhD of the Psychological Sciences

THE ANALYSIS OF PROFESSIONALLY IMPORTANT QUALITIES OF THE SPECIALISTS OF THE BANKING SECTOR AND THEIR CORRELATION WITH PERFORMANCE AND PROFESSIONAL EXPERIENCE

The article presents the results of a study of professionally important qualities of specialists of the banking sector that includes 5 main components: individually-psychological component – self-esteem and a realistic level of aspiration; social-communicative component – reduced level of social frustration, the average level of communicative aptitudes and conformism; typological component of extravert type; internal type of subjective control (emotionally stable experts, attentive and responsible while executing functional responsibilities); focus on activities (work) and motivation for self-assertion in the work (while performing professional activity, the specialists of the banking sector are interested in solving business problems, trying to do the job effectively, able to defend the interest of their own opinion that is positive to achieve a common goal).

Keywords: specialist, banking sector, professional qualities, efficiency, professional experience.

Лефтеров В. О., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології та психології НУ «Одеська юридична академія»
Онщенко Н. В., доктор психологічних наук, професор, ПНС НДЛ екстремальної та кризової психології НДЦ Національного університету цивільного захисту України
Приходько І. І., доктор психологічних наук, професор, начальник НДЦ службово-бойової діяльності Національної гвардії України Національної академії Національної гвардії України, orcid. org/0000-0002-4484-9781

НА СЛУЖБИ БАТЬКІВЩИНИ ТА ПСИХОЛОГІЇ: НАУКОВО-ДОСЛІДНА, ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАКТИЧНА ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА О.В. ТІМЧЕНКА

Дана стаття є спробою надання можливості знайомства наукової спільноти з головними досягненнями видатного вченого сучасної України, доктора психологічних наук, професора Тімченка Олександра Володимировича. У статті проведено аналіз найбільш значущих наукових і прикладних результатів діяльності професора О.В. Тімченка в межах екстремальної та кризової психології, а також психології діяльності в особливих умовах; представлено огляд наукових досліджень, що виконані під його керівництвом; охарактеризовано основні вектори його науково-практичної діяльності; наведено опис його наукової школи.

Ключові слова: наукові досягнення; наукова школа; екстремальна психологія; кризова психологія; психологія діяльності в особливих умовах.

Данная статья является попыткой предоставления возможности знакомства научного сообщества с главными достижениями выдающегося ученого современной Украины, доктора психологических наук, профессора Тимченко Александра Владимировича. В статье проведен анализ наиболее значимых научных и прикладных результатов деятельности профессора А.В. Тимченко в рамках экстремальной и кризисной психологии, а также психологии деятельности в особых условиях; представлен обзор научных исследований, выполненных под его руководством; охарактеризованы основные векторы его научно-практической деятельности; приведено описание его научной школы.

Ключевые слова: научные достижения; научная школа; экстремальная психология; кризисная психология; психология деятельности в особых условиях.

*...Щасливий той, хто вчасно висловив
учителеві найщирішу вдячність.
Я вважаю себе щасливим, я встиг це зробити.
Але чого варті слова вдячності проти того,
що зробив для мене мій учитель?*

Джалол Ікramі

Постановка проблеми. Місце в науці... Чим воно визначається? Званнями і посадами, науковими відкриттями та здобутками? Певною мірою, так. До того ж переконливим його вираженням є визнання з боку наукової спільноти. Проте є ще один показник, який власне і робить ученого справжньою особистістю в науці, – це авторитет серед колег та наявність учнів, послідовників, однодумців, які об'єднуються навколо вченого у наукову школу. Адже визнання не гарантують жодні регалії і відзнаки, воно завойовується працею і талантом, видатними досягненнями й особливим творчим даром, який так часто називається одержимістю.

Доктор психологічних наук, професор Олександр Володимирович Тімченко

належить саме до такої когорти вчених. Він має свій індивідуальний стиль науково-педагогічної діяльності, що яскраво виявляється у здатності усвідомлювати соціальні потреби у розвитку вітчизняної психології, генерувати ідеї, концептуально мислити, спрямовувати діяльність наукового співтовариства на розробку актуальних наукових проблем та задач психологічної теорії та практики.

У наукових публікаціях зазвичай не часто розглядаються постаті сучасних вчених, які живуть, творчо і самовіддано працюють, відкриваючи й опановуючи нові неосяжні горизонти у певній науково-практичній галузі. Проте, ця стаття є спробою відійти від певного шаблону і надати можливість широкому науковому

Питання психології

загалу ознайомитись з результатами багаторічної і надзвичайно плідної науково-дослідної, організаційно-практичної та науково-педагогічної діяльності визнаного фахівця з юридичної психології та психології діяльності в особливих умовах українського професора Олександра Володимировича Тімченка. Власне це і є метою даної статті.

Виклад основного матеріалу. Науково-дослідний та видавничий доробок О.В. Тімченка може скласти декілька томів, що включає десятки монографій, підручників, навчальних і практичних посібників, сотні статей. Тому ми зупинимось лише на окремих, найбільш значущих наукових та практичних здобутках професора О.В. Тімченка.

Першою, і відразу успішною «пробою пера» О.В. Тімченка була кандидатська дисертація, що написана під керівництвом професора О.В. Землянської, яку він успішно захистив у 1995 р. на тему «Проблема психологічної готовності військового фахівця до екстреної дії в стані емоційного стресу» [1]. Продовжуючи цю тему у своїх подальших працях, О.В. Тімченко теоретично обґрунтував та емпірично довів, що психологічна готовність є найважливішою якістю особистості фахівців екстремальних видів діяльності та визначив основні напрямки зниження рівня бойових і психогенних втрат серед особового складу підрозділів особливого ризику, серед яких: професійний добір; скорочення термінів перебування підрозділів особливого ризику в умовах їх безпосереднього бойового застосування; збереження згуртованості підрозділів особливого ризику і виховання почуття бойового товариства; проведення спеціальної підготовки в умовах, наближених до бойового застосування підрозділів особливого ризику; розробка і впровадження різних хімічних речовин і препаратів з метою зниження рівня психогенних втрат і психічної недієздатності. О.В. Тімченко один з перших у вітчизняній психології охарактеризував стан високої професійно-психологічної готовності до негайних і високоефективних дій фахівців екстремальних професій та запропонував науково-методичні засади формування в них психологічної стійкості (стресостійкості) [1-3].

У 2003 р. О.В. Тімченко успішно захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук, ставши на той час другим в Україні, після професора В.С. Медведєва, доктором наук зі

спеціальності «юридична психологія»; тема дисертації – «Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція)». Зазначена наукова праця і відповідні монографічні дослідження О.В. Тімченка з цієї проблематики сьогодні є одними з найбільш цитованих видань у галузі екстремальної психології, надають поштовх і натхнення на нові наукові пошуки, і це не випадково. Адже саме О.В. Тімченку вдалося вперше на пострадянському просторі здійснити теоретико-прикладну концептуалізацію професійного стресу працівників правоохоронних органів, як багатомірного феномену, що детермінований інтраорганізаційними факторами трьох рівнів (індивідуальним, груповим і організаційним) і екстраорганізаційними стрес-факторами, що залежать від особистісних характеристик [4].

О.В. Тімченком було розроблено теоретичну модель професійного стресу працівника ОВС, яка дає змогу встановлювати не тільки головні закономірності та механізми впливу на психіку працівника правоохоронних органів стрес-факторів оперативно-службової діяльності, а й визначати їх специфічні та неспецифічні наслідки і на основі цього будувати необхідну психопрофілактичну та психокорекційну роботу. Теоретично й емпірично було доведено необхідність та визначені методологічні засади прогнозування, діагностики та психокорекції рівня професійного стресу працівника ОВС, а також визначено загальний підхід до прогнозування ступеня успішності виконання працівником ОВС конкретних оперативно-службових задач та можливого розвитку професійного стресу.

Обґрунтовано, що ефективність роботи щодо зниження рівня психогенних втрат і психічної недієздатності серед такої специфічної групи осіб, як працівники правоохоронних органів, залежить від ретельного аналізу розвитку професійного стресу, а також комплексу заходів щодо його профілактики. При цьому О.В. Тімченком було окреслено коло першочергових задач, що потребують свого вирішення в межах питання зниження рівня психогенних втрат та психічної недієздатності серед правоохоронців, а також подано обґрунтовані рекомендації для цілеспрямованої діяльності обласних Центрів практичної психології УМВС України [4, 5].

Враховуючи результати упорядкування

Питання психології

основних видів правоохоронної діяльності за їх привабливістю та престижем, узагальнення основних факторів (демотиваторів), що негативно впливають на престиж та привабливість професій у межах ОВС, О.В. Тімченком було розроблено формулу коефіцієнту успіху та шкалу індивідуальної екстремальності. Крім цього, запропоновано цілу низку науково-методичних і практичних розробок, серед яких методика експрес-діагностики визначення типів нервової системи у працівників ОВС з посттравматичним стресовим розладом (ПТСР), концептуальні підходи та принципові позиції щодо організації та надання психологічної допомоги працівникам ОВС, авторський підхід щодо професіографічного опису основних професій правоохоронної діяльності, психопрофілактичні та реабілітаційні заходи, необхідні у різноманітних ситуаціях оперативно-службової діяльності тощо [4].

Окрема увагу О.В. Тімченком було приділено проблематиці ПТСР у правоохоронців, як специфічного прояву відстрочених за часом реакцій їх професійного стресу. Зокрема, було наголошено, що робота з постраждалими на ПТСР не повинна носити характер одноразового акту, а потребує створення єдиної системи медико-соціально-психологічної реабілітації на державному рівні. Для реалізації цієї мети було запропоновано прийняття Державної програми щодо створення розгалуженої і скоординованої мережі реабілітаційно-відновлювальних центрів для комплексної реабілітації працівників ризиконебезпечних професій та членів їх сімей.

Ще одним вектором наукових спрямувань О.В. Тімченка стали дослідження щодо психологічного забезпечення діяльності фахівців екстремальних професій, зокрема рятувальників. Під його керівництвом було розпочато вирішення наукових завдань щодо: визначення оцінки напруженості праці та психофізіологічної «вартості» основних видів діяльності в межах ДСНС України; вивчення психологічного впливу різноманітних стрес-факторів службової діяльності на персонал ДСНС України; розробки новітніх методів та психотехнологій в межах професійно-психологічної підготовки персоналу ДСНС до дій в кризових, екстремальних та надзвичайних ситуаціях службової діяльності; вдосконалення професійно-

психологічної підготовки персоналу ДСНС з забезпечення особистої безпеки та виживання в ризиконебезпечних ситуаціях службової діяльності; діагностики, профілактики та корекції негативних психічних станів, які виникають у фахівців-рятувальників під впливом ризиконебезпечних ситуацій службової діяльності; розробки сучасних методів постекстремальної роботи з працівниками екстремальних професій, а також психологічного забезпечення відновлювального періоду діяльності особового складу після виконання складних завдань службової діяльності.

Протягом своєї науково-педагогічної діяльності Олександр Володимирович Тімченко успішно реалізовував свої творчі задуми та наукові пошуки через своїх численних учнів – кандидатів і докторів психологічних наук, у результаті чого було зроблено вагомий внесок у розвиток вітчизняної психології, зокрема психології діяльності в особливих умовах та юридичної психології. Так, у свій час О.В. Тімченко керував серією наукових досліджень з проблем прогнозування емоційної стійкості працівників органів внутрішніх справ в екстремальних умовах службово-оперативної діяльності, динаміки первинної психологічної адаптації до умов навчання та служби в навчальних закладах МВС України; здійснював соціально-психологічний аналіз детермінант виникнення, методів превенції та профілактики аутоагресивної поведінки працівників органів внутрішніх справ України та брав участь у розробці системи превентивно-профілактичних заходів щодо запобігання суїцидальної поведінки працівників міліції.

Разом із С.Ю. Лебедевою О.В. Тімченко дослідив концептуальні засади психологічного забезпечення професійної діяльності і функціональної надійності фахівців снайперських груп спеціальних підрозділів МВС України, при цьому сприяв розробці моделі багаторівневої системи психологічного забезпечення професійної та функціональної надійності фахівців снайперських груп спецпідрозділів МВС, встановленню психологічних особливостей реалізації її мети та функцій, виявленню психологічних ресурсів оптимізації її основних компонентів тощо [6].

О.В. Тімченко брав безпосередню участь в експериментальних дослідженнях типових травмонебезпечних ситуацій у діяльності працівників ОВС, виявленні основних

Питання психології

психологічних детермінант, умов і закономірностей загибелі та поранень працівників міліції. Опікувався проблемою методологічного та прикладного розроблення особистісно-професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності за рахунок психотехнологій. Координував низку емпіричних досліджень з виявлення впливу різноманітних психологічних тренінгів на особистісний і професійний розвиток працівників МВС та МНС України, що дозволило обґрунтувати теоретико-прикладні підвалини психологічного тренінгу, його можливості у навчанні та розвитку персоналу, задіяного в екстремальних видах діяльності [7].

Разом з групою вчених науково-дослідного центру службово-бойової діяльності Національної гвардії України (НГУ) О.В. Тімченко вніс значний внесок у розбудову та становлення психологічної служби внутрішніх військ (ВВ) МВС України, НГУ та їх наукового супроводу: так, за останні роки за його допомогою було проведено ряд фундаментальних та прикладних наукових досліджень, пов'язаних із розробленням теоретичних основ психології екстремальної діяльності та службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку, психології натовпу та управління ним при виконанні службово-бойових завдань; вирішенням проблем професійного психологічного відбору кандидатів на військову службу у ВВ МВС України та НГУ, а також його автоматизації, психологічної підготовки водіїв до управління транспортним засобом в екстремальних умовах діяльності, психологічної роботи з особовим складом сил охорони правопорядку щодо виконання службово-бойових завдань при організації та проведенні міжнародних великомасштабних спортивно-масових заходів, протидії негативному інформаційно-психологічному впливу на особовий склад НГУ в умовах масових заворушень, обґрунтування психологічних засад ефективності службово-бойової діяльності військовослужбовців військової служби за контрактом НГУ, дослідження динаміки психічних станів військовослужбовців сил охорони правопорядку при виконанні службово-бойових завдань під час масових заворушень та ін. [8].

Також під його керівництвом та безпосередньою участю було проведено наукове дослідження з вирішення проблеми психологічної безпеки персоналу

екстремальних видів діяльності, яке полягало у розробці її структурно-функціональної трансформаційної моделі психологічної безпеки особистості, обґрунтуванні механізму функціонування системи психологічної безпеки особистості у різних умовах професійної діяльності, типізації та прогнозування продуктивності психологічної безпеки особистості, у виявленні закономірностей динаміки психологічної безпеки особистості у звичайних та екстремальних умовах діяльності.

У спектрі науково-практичних інтересів О.В. Тімченка також були питання теорії і практики екстреної психологічної допомоги постраждалим у надзвичайних ситуаціях. У межах дослідження, проведеного під його керівництвом, було здійснено психосемантичний аналіз поняття «екстрена психологічна допомога», розкриті мета, завдання та принципи екстреної психологічної допомоги, вивчені питання організаційно-правового регулювання діяльності психолога ДСНС України при ліквідації наслідків надзвичайної ситуації [9].

Крім цього, О.В. Тімченко безпосередньо залучався до наукових досліджень з проблем професіографічного аналізу діяльності рятувальників Державної спеціалізованої аварійно-рятувальної служби пошуку та рятування туристів, вивчення особливостей функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах екзистенціальної загрози та трансформації індивідуально-психологічних характеристик рятувальників під впливом екзистенціальних проблем професійного становлення. Науково-прикладної розробки під керівництвом О.В. Тімченко набули також питання аналізу соціально-демографічних факторів первинної психологічної адаптації курсантів до умов навчання та служби у вищих навчальних закладах МНС України, соціально-психологічних детермінант виникнення бойового стресу у військовослужбовців – учасників антитерористичної операції.

Як бачимо з аналізу наукових пошуків і здобутків О.В. Тімченка, головним вектором його науково-дослідницького та практичного пошуку стала психологія діяльності в особливих умовах, екстремальна та кризова психологія. Але цей вибір не можна назвати випадковим. Олександр Володимирович з 1980 р. проходив військову службу на офіцерських посадах в Збройних силах. Брав участь у ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС. Згодом працював в органах внутрішніх

Питання психології

справ, був серед тих, хто стояв біля витоків створення служби психологічного забезпечення МВС України, зробив суттєвий внесок у вдосконалення системи професійно-психологічної підготовки різних категорій працівників правоохоронних органів.

У 2006 р. за ініціативою О.В. Тімченка на базі провідного навчального закладу системи ДСНС України – Національного університету цивільного захисту України було створено науковий підрозділ, якому не було аналогів ані в Україні, ані за її межами – це була науково-дослідна лабораторія екстремальної та кризової психології. Цьому передувала кропітка робота, яка була проведена групою вчених на чолі з О.В. Тімченком, щодо обґрунтування та створення відповідної законодавчої бази, яка б регламентувала роль та місце психолога в осередку надзвичайної ситуації. У процесі розробки нормативно-правових документів вітчизняні вчені враховували наступне: для того, щоб психологу не розгубитися в осередку надзвичайної ситуації, зробити допомогу постраждалим найбільш ефективною, необхідно керуватися деякими загальними принципами надання такої допомоги й добре уявляти собі її не тільки психологічні, але й організаційні аспекти.

Як перший керівник новоствореної унікальної лабораторії, її інтелектуально-організаційний і духовний лідер, О.В. Тімченко організував безпрецедентне за обсягом, злободенністю проблем і праксеологічною спрямованістю проведення наукових досліджень в галузі екстремальної та кризової психології. Так, в спеціалізованій вченій раді Національного університету цивільного захисту України за безпосередньою участю та науковим «благословенням» О.В. Тімченка за останні 10 років відбулись захисти більше 80-ти дисертацій зі спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», в тому числі трьох докторських.

На відміну від результатів більшості наукових досліджень, які, нажаль, сьогодні не мають повноцінної практичної реалізації, теоретичні вишукування О.В. Тімченка і заснованої ним наукової школи знаходять практичне застосування у виникаючих екстремальних реаліях сучасного життя, тобто безпосередньо впроваджуються в практичну площину. Так, з початку свого існування і до сьогодні персонал лабораторії надав екстрену психологічну допомогу сотням постраждалих в осередку надзвичайної ситуації, а також працівників

аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України, які брали участь у ліквідації наслідків різноманітних надзвичайних ситуацій, які траплялись в Україні та за її межами. Крім цього, лабораторія, виступаючи дійсним навчально-науковим і методичним центром для регіональних психологічних служб ДСНС України, стала своєрідною «меккою» для всіх психологів-рятувальників.

У науково-дослідній лабораторії екстремальної та кризової психології під керівництвом О.В. Тімченка активно здійснюється розробка та удосконалення нормативно-правової бази, що регламентує діяльність служби психологічного забезпечення персоналу ДСНС України. Набутий в зоні лиха досвід та проведені наукові дослідження дозволили на законодавчому рівні закріпити та впровадити в роботу ДСНС України обладнання пунктів екстреної психологічної допомоги, введення знаків розрізнення на форменому одязі психолога ДСНС України при роботі в осередку лиха та склад «Валізи психолога».

Ще одним напрямком діяльності науково-дослідної лабораторії є забезпечення цілеспрямованої екстремальної професійно-психологічної підготовки персоналу ДСНС України з використанням спеціальних психотренінгових програм. Під керівництвом професора О.В. Тімченка було створено цілу низку тренінгів, серед яких найбільш відомими стали тренінги: «Вижити та врятувати», «Сила духу», «Професіонал», «Зцілення від горя» та ін. Усі розроблені тренінгові програми було впроваджено в діяльність органів та підрозділів ДСНС України, а також фахівців інших силових міністерств та відомств.

Паралельно з цим професор О.В. Тімченко активно підтримує реалізацію завдання щодо видання навчальної та науково-практичної літератури в межах серії «Психологічне забезпечення діяльності МНС України». Сьогодні бібліотека психолога ДСНС України налічує не один десяток видань, а деякі екземпляри стали справжніми бестселерами в галузі екстремальної та кризової психології.

Доброю традицією, яку було започатковано Олександром Володимировичем, стало регулярне проведення на базі Національного університету цивільного захисту України науково-практичних конференцій «Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології». Головними напрямками

Питання психології

конференцій є питання психології діяльності фахівців, які виконують свої професійні завдання в складних та екстремальних умовах.

Підсумовуючі, хочемо зазначити, що Олександр Володимирович Тімченко сьогодні продовжує активно працювати в Національному університеті цивільного захисту України. Відданий патріот, який багато років свого життя присвятив служінню Батьківщині, підготовці військових, правоохоронців, рятувальників, екстремальних психологів та інших фахівців, він є взірцем виконання громадянського обов'язку, наукової сумлінності, доброчесності та людяності. О.В. Тімченко є одним з найавторитетніших учених, які стояли у витоків української наукової школи екстремальної психології та які продовжують розвивати основні її напрямки, вирішуючи

найскладніші наукові проблеми та науково-практичні завдання, тим самим укріплюючи методологічну основу сучасної психології діяльності в особливих умовах. Його високий професіоналізм і глибинність знань, принциповість і доброзичливість, інноваційність думки і прогностичність мислення забезпечили створення потужного наукового осередку екстремальної психології на Харківщині.

«У служінні справі або любові до іншої людини людина здійснює сама себе. Чим більше вона віддає себе справі, чим більше вона віддає себе своєму партнеру, тим більшою мірою вона є людиною, і тим більшою мірою вона стає самою собою» – ці слова Віктора Франкла відображають сутність життя і діяльності Людини з великої літери – професора Олександра Володимировича Тімченка.

Список використаних джерел

1. Тімченко О. В. Проблема психологічної готовності військового фахівця до екстреної дії в стані емоційного стресу : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.01 / Університет внутрішніх справ. – Х., 1995. – 24 с.
2. Тімченко А. В. Психологические аспекты состояния, поведения и деятельности людей в экстремальных условиях и методы их коррекции. – Х. : ХВУ, 1997. – 184 с.
3. Тімченко О. В. Синдром посттравматичних стресових порушень : концептуалізація, діагностика, корекція та прогнозування : монографія. – Х. : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 268 с.
4. Тімченко О. В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / О. В. Тімченко. – Х., 2003. – 37 с.
5. Тімченко А. В. Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности (в схемах и таблицах) : учебное пособие / А. В. Тімченко, В. Е Христенко. – Х. : ООО «Одиссей», 2004. – 448 с.
6. Лебедева С. Ю. Психологічне забезпечення професійної та функціональної надійності фахівців снайперських груп спеціальних підрозділів МВС України : монографія / С. Ю. Лебедева, О. В. Тімченко. – Х. : Видавництво ХНАДУ, 2005. – 326 с.
7. Лефтеров В. О. Психологічні детермінанти загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ : монографія / В. О. Лефтеров, О. В. Тімченко. – Донецьк: ДІВС МВС України, 2002. – 324 с.
8. Психологія екстремальної діяльності : навч. посіб. / І. І. Приходько, О. С. Колесніченко, О. В. Тімченко та ін. / За заг. ред. проф. І. І. Приходька. – Х. : НА НГУ, 2016. – 571 с.
9. Особливості встановлення психологічного контакту психолога ДСНС України з постраждалими в умовах надзвичайної ситуації : монографія / Н. В. Оніщенко, О. В. Тімченко, Р. М. Ціцей. – Х. : НУЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2014. – 156 с.

References

1. Timchenko O.V. Problema psihologichnoї gotovnosti vijs'kovogo fahivcja do ekstrenoiї diї v stani emocijnogo stresu.: avtoref. dis... kand. psihol. nauk: 19.00.01 / Universitet vnutrishni sprav. – Harkiv, 1995. – 24 s.
2. Timchenko A.V. Psihologicheskie aspekty sostojanija, povedenija i dejatel'nosti ljudej v jekstremal'nyh uslovijah i metody ih korrekcii. – Har'kov, 1997. – 184 s.
3. Timchenko O.V. Sindrom posttravmatichnih stresovih porushen': konceptualizacija, diagnostika, korekcija ta prognozuvannja: Monografija. – Harkiv: Vid-vo Un-tu vnutr.sprav, 2000. – 268 s.
4. Timchenko O.V. Profesijnij stres pracivnikov organiv vnutrishnih sprav Ukraїni (konceptualizacija, prognozuvannja, diagnostika ta korekcija): avtoref. dis. na zdobuttja nauk. stupenja dokt. psihol. nauk: spec. 19.00.06 «Juridichna psihologija» / O.V. Timchenko. – H., 2003. – 37 s.
5. Timchenko A. V. Prikladnaja psihologija v praktike pravoohranitel'noj dejatel'nosti (v shemah i tablicah) : uchebnoe posobie / A. V. Timchenko, V. E Hristenko. – H. : ООО «Odissej». – 2004. – 448 s.
6. Lebedeva S.Ju. Psihologichne zabezpečennja profesijnoiї ta funkcional'noiї nadijnosti fahivciv

Питання психології

snajpers'kih grup special'nih pidrozdiliv MVS Ukraïni: monografija / Lebedeva S.Ju., Timchenko O.V. – Harkiv: Vidavnictvo HNADU, 2005. – 326 s.

7. Lefterov V.O. Psihologichni determinanti zagibeli ta poranen' pracivnikiv organiv vnutrishnih sprav: monografija / Lefterov V.O., Timchenko O.V. – Donec'k: DIVS MVS Ukraïni, 2002. – 324 s.

8. Psihologija ekstremal'noï dijaj'nosti: navchal'nij posibnik / I.I. Prihod'ko, O.S. Kolesnichenko, O.V. Timchenko ta in. / Za zag. red. prof. I.I. Prihod'ka. – H.: NA NGU, 2016. – 571 s.

9. Osoblivosti vstanovlennja psihologichnogo kontaktu psihologa DSNS Ukraïni z postrazhdalimi v umovah nadzvichajnoï situacii [Tekst] : monografija / Onishhenko N.V., Timchenko O.V., Cicej R.M. – H. : NUCZU, KP «Mis'ka drukarnja», 2014. – 156 s.

*Lefterov V., Doctor of Science in Psychology, Professor
Onishchenko N., Doctor of Science in Psychology, Professor
Prihodko I., Doctor of Science in Psychology, Professor*

AT THE SERVICE OF THE MOTHERLAND AND PSYCHOLOGY: SCIENTIFIC RESEARCH, ORGANIZATIONAL, PRACTICAL, SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ACTIVITY OF PROFESSOR O. V. TIMCHENKO

The article is an attempt to enable the broad scientific audience familiar with the results of long-term and highly fruitful research, organizational, scientific and practical teaching activities of a prominent specialist in legal psychology and psychology of activities in special environments, Doctor of Psychology, Professor O. V. Timchenko. Due to the great scientific research and publishing heritage of O. V. Timchenko, which contains dozens of books, training manuals and hundreds of articles, in the article are given separate and the most significant scientific and practical Professor achievements, provided analysis of the most significant steps in his academic life.

The beginning of the path of the scientist began by the research on the issues of psychological readiness of a military specialist to emergency action in a state of emotional stress. This vector became the determining factor in academic research of Professor O. V. Timchenko. Subsequently, he theoretically and empirically substantiated and proved that psychological readiness is the most important quality of individual specialists of extreme activities and outlined the main directions of reducing their combat and psychohen losses of personnel of the high risk units. Professor O. V. Timchenko is the one among the first in the national psychology described the state of high professional and psychological readiness for immediate and highly efficient actions of the specialists of extreme professions and offered scientific and methodological principles of formation of their psychological stability (stress resistance).

One of the most important acquisitions of modern psychology was the dissertation of O. V. Timchenko for the degree of Doctor of Psychology on "Professional stress of Ukrainian police officers (conceptualization, prognostication, diagnosis and correction)." This scientific work and monographs of O. V. Timchenko, which concerned mentioned issues, is one of the most cited publications in the field of extreme psychology.

In the field of activities of the police specialists, Professor O. V. Timchenko designed a formula for success ratio and scale of individual extremeness; proposed a number of scientific, methodological and practical developments, including rapid diagnosis method to determine the types of nervous system of police officers with posttraumatic stress disorder, conceptual approaches and principled position on the organization and providing of psychological support to police officers. Professor O. V. Timchenko also initiated a series of researches in the field of the psychological support of the specialists of extreme professions, including rescue workers. He was the one who started his research and practice in the field of the establishment of methodological principles of modern crisis and extreme psychology and psychology of activity in specific environments. With the participation of the Professor, the work on the development and formation of the psychological service of Internal Troops of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, of the National Guard of Ukraine and their scientific support continues.

The article provides information regarding scientific school of the Doctor of Psychology, Professor O.V. Timchenko. During the period of his activity in the field of science, he became the scientific adviser of more than a dozen postgraduates and doctoral students, both candidate and doctoral degrees. Under his supervising still ongoing the most interesting and most relevant studies that meet the needs of modern psychology activities in special environments. In addition, he is the founder of the Research Laboratory of Extreme and Crisis Psychology – the unit, which activities are directed to implementing the main tasks of extreme crisis and psychology, as well as ensuring fruitful interaction of psychologists of the extreme activities of all military forces and law enforcement agencies of Ukraine.

ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ ЯК СКЛАДНИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРОЦЕС.

В статті розкривається питання вивчення прийняття рішення як складного психологічного процесу. Процес прийняття рішень для кожної людини індивідуальний та складний. Зазначається, що на процес прийняття рішень впливають такі фактори як особистісна оцінка особи, середовище прийняття рішень, інформаційні обмеження, поведінкові обмеження. У статті розглянуто фактори, пов'язані із середовищем прийняття рішень, описуються поняття визначеності, ризику та невизначеності. Описано методи прийняття рішень та основні моделі прийняття рішень.

Ключові слова: прийняття рішення, модель прийняття рішень, невизначеність, прогнозування, методи, імовірність, очікуване значення.

В статье раскрывается вопрос изучения принятия решения как сложного психологического процесса. Процесс принятия решений для каждого человека индивидуален и сложен. Отмечается, что на процесс принятия решений влияют такие факторы как личностная оценка человека, среда принятия решений, информационные ограничения, поведенческие ограничения. В статье рассмотрены факторы, связанные со средой принятия решений, описываются понятия определенности, риска и неопределенности. Описаны методы принятия решений и основные модели принятия решений.

Ключевые слова: принятие решения, модель принятия решений, неопределенность, прогнозирование, методы, вероятность, ожидаемое значение.

Постановка проблеми. Процес прийняття рішень для кожної людини індивідуальний, дуже складний і мало хто може його уникнути. Здатність приймати рішення швидко і правильно виробляється з досвідом. Різні фахівці дають різні визначення поняттю «рішення», але з усіх визначень випливає, що рішення – це вибір альтернативи. До рішень відносяться зовсім різні вибори у повсякденному житті: вибір одягу, меню і так далі. Деякі рішення приймаються нами «машинально», без довгого і систематичного обмірковування, без обдумування можливих альтернатив. Однак і в повсякденному житті існують рішення, прийняття яких вимагає багато часу, який вимірюватися може у днях, місяцях, а то й роках. Дана проблема є актуальною як в теоретичному так і практичному плані.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання розвитку теорії підприємства чи організації, тісно пов'язано з методологією використання моделювання в функціонуванні даного підприємства. Дослідженням даного феномену займалися зарубіжні вчені: Р. Нельсон, Р. Коуз, М. Портер, Г. Саймон, С. Уінтер, Й. Шумпетер, Дж. Хікс, Р. Акоф. Основоположниками моделювання при експериментальному дослідженні різних систем управління є Томас Нейлор, Роберт Шеннон, Стаффорд Бір, Джей В. Форрестер. Значний вклад у

розвиток цього наукового напрямку внесли вітчизняні вчені, такі як К.А. Багриновський, Н.П. Бусленко, С.В.Жак, Ю.А.Львов, В.Ф.Комаров, Є.В. Попов.

Питання, пов'язані з процесами прийняття рішень, досліджені в працях В.І. Данілов-Данільяна, Б.В. Литвак, Л.Г. Макарова, С.В. Рубцова, Л.Ф. Суходоєва.

Формулювання мети статті (постановка завдання).

Дана стаття має на меті розкрити питання вивчення прийняття рішення як складного психологічного процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Процес прийняття рішень процес є складним психологічним процесом що має безліч факторів. Психологічні фактори враховують те, що людина - не машина, і від неї неможливо чекати однозначного реагування. Тому треба враховувати її мотивацію, сприйняття, засвоєння інформації, вироблення певних переконань та ставлення до ситуації. Мотивована людина готова до дії. Характер її дії залежить від того, як вона сприймає ситуацію. Дві різних людини, будучи однаково мотивованими, в одній і тій же об'єктивній ситуації можуть діяти по-різному, оскільки по-різному сприймають цю ситуацію. Рішення особи можуть варіюватися від спонтанних до високологічних. Рішення, прийняті особам для виконання обов'язків, обумовлених

Питання психології

займаною посадою називають організаційними рішеннями. Організаційні рішення прийнято поділяти на запрограмовані і незапрограмовані.

Запрограмованим рішенням називають рішення, прийняте як результат реалізації визначеної послідовності дій або кроків, подібних тим, що приймаються при рішенні математичного рівняння. Якщо число можливих альтернатив обмежено то вибір повинний бути зроблений у межах напрямків, заданих організацією.

Незапрограмовані рішення – рішення, прийняті в ситуаціях, що деякою мірою нові, внутрішньо не структуровані або переплітаються з невідомими факторами.

Дуже рідко рішення, прийняті особами, можуть розглядатися у запрограмованому або незапрограмованому вигляді. Навіть структуроване рішення має деяку особисту ініціативу особи, що приймає рішення [2].

Необхідно відзначити, що будь-яке рішення не може мати суто позитивних результатів. У будь-якому результаті є негативні моменти. Тому будь-яке організаційне рішення – це компроміс. У будь-якому випадку особа повинний зробити вибір між неминучими негативними моментами.

У різних організаціях різні рішення можуть прийматися як одною людиною, так і колегіально. Це залежить від рівня рішення, від структури організації, рівня делегування повноважень. Звичайно самі складні рішення стратегічного плану приймаються колегіально, що дозволяє зменшити ризик ухвалення неоптимального рішення і знизити моральне навантаження на людей, що приймають рішення.

Інтуїтивне рішення – це рішення, прийняте тільки на основі того, що особа має відчуття того, що воно вірне. При цьому особа не розглядає всі можливі варіанти, не враховує всі переваги і недоліки і не має потреби в розумінні ситуації. Рішення, засновані на судженнях часто здаються інтуїтивними, тому що їхня логіка не очевидна. Таке рішення – це вибір, обумовлений знаннями або накопиченим досвідом. Людина використовує знання про те, що траплялося в подібних ситуаціях раніше з метою прогнозування результату альтернативних рішень в існуючій ситуації. Такий метод прийняття рішень має як позитивні так і негативні сторони. Позитивним є те, що багато ситуацій мають тенденцію до повторення і застосування такого методу прийняття рішень дозволяє

заощадити час і гроші, оскільки рішення приймається швидко і без збору додаткової інформації та її аналізу. Однак такі рішення приймаються на базі здорового глузду, що у широкому його розумінні зустрічається дуже рідко. Крім того, інформація, на основі якої приймається дане рішення, може бути «перекручена» потребами людей та інших факторів. Також судження не дозволяють приймати правильні рішення в унікальних або нових ситуаціях, тому що особа, що приймає рішення, не має необхідного досвіду для обґрунтування вибору. Судження завжди ґрунтуються на досвіді, воно зміщає орієнтацію ухвалення рішення в напрямок, знайомий особі по попередніх ситуаціях. Це може привести до того, що особа не розглядає нових альтернатив.

Раціональне рішення – це рішення, обґрунтоване за допомогою об'єктивного аналітичного процесу.

Крім усього перерахованого вище, на процес прийняття рішень впливають такі фактори як особистісна оцінка особи, середовище прийняття рішень, інформаційні обмеження, поведінкові обмеження і т.д.

У даній роботі будуть розглянуті фактори, зв'язані із середовищем прийняття рішень: визначеність, ризик і невизначеність.

Рішення приймається в умовах визначеності, коли особа може з точністю визначити результат кожного альтернативного рішення, можливого в даній ситуації. Порівняно мало організаційних або персональних рішень приймається в умовах визначеності. Однак вони все-таки мають місце. Крім того, елементи складних рішень можна розглядати як визначені. Рівень визначеності при прийнятті рішень залежить від зовнішнього середовища. Він збільшується при наявності правової бази, що обмежує кількість альтернатив і знижує рівень ризику.

До рішень, прийнятих в умовах ризику, відносяться такі рішення, результати яких не є визначеними, але імовірність кожного можливого результату можна визначити. Імовірність визначається в проміжку від 0 до 1 і являє собою ступінь можливості здійснення даної події. Сума ймовірностей всіх альтернатив повинна дорівнювати одиниці [6].

Ризик при прийнятті рішень може бути різним. В економіці розрізняють кілька типів ризику: страховий, валютний, кредитний і т.д. У залежності від типу

Питання психології

ризик, імовірність можна визначити математичними і статистичними методами.

Найбільш поширений спосіб визначення імовірності – об'єктивність. Імовірність об'єктивна, коли її можна визначити математичними методами або шляхом статистичного аналізу накопиченого досвіду. Імовірність може бути об'єктивно визначена, якщо маємо досить релевантної інформації для того, щоб прогноз виявився статистично достовірним.

У багатьох випадках організація не має достатню інформацію для об'єктивної оцінки імовірності. У такому випадку часто особа використовує судження про можливість здійснення альтернатив з тією або іншою суб'єктивною або передбачуваною імовірністю.

Рішення приймається в умовах невизначеності, коли неможливо оцінити імовірність потенційних результатів. Це має місце, коли фактори настільки нові і складні, що неможливо одержати досить релевантної інформації, що може допомогти об'єктивно визначити імовірність, або наявна ситуація не має відомих закономірностей. Невизначеність характерна для деяких рішень, прийнятих у мінливих умовах [2].

Зіштовхуючись з невизначеністю, особа може використовувати дві основні можливості. По-перше, спробувати одержати додаткову релевантну інформацію і ще раз проаналізувати проблему. Цим часто вдається зменшити новизну і складність проблеми. При цьому особа поєднує цю інформацію з накопиченим досвідом, здатністю до судження або інтуїцією з метою надати певним результатам суб'єктивну або передбачувану імовірність. По-друге, вона може діяти в точній відповідності з накопичуваним досвідом, судженнями й інтуїцією та зробити припущення про імовірності подій. Це необхідно, коли немає досить часу на збір додаткової інформації. Як уже зазначалося вище, рішення, прийнятих в умовах абсолютної визначеності, у реальному житті бути не може. Однак існують ситуації, коли рішення приймається в умовах майже повної визначеності. Наприклад, рішення про вкладення нерозподіленого прибутку в цінні папери держави. У даному випадку особа точно знає розмір вкладеної суми, може вибрати терміни вкладення, розрахувати прибутковість і може точно підрахувати планований прибуток від даного вкладення та терміни її одержання. Держава може не

виконати свої зобов'язання тільки при виникненні надзвичайних обставин, імовірність виникнення яких дуже мала. Однак в умовах, що склалися на даний момент у нашій державі, даний приклад відбиває менший рівень визначеності ніж у більш розвинутих країнах [1].

У країнах з розвинутою стабільною економікою менеджер може точно розрахувати витрати на виробництво визначеного виду виробів на найближчу перспективу. Це можливо, тому що постійні витрати, вартість матеріалів і робочої сили відомі або можуть бути розраховані з високим ступенем точності [3].

Рішення, прийняті в умовах ризику, займають вагомий частину всієї безлічі рішень, прийнятих військовослужбовцями. Керівництво повинне враховувати рівень ризику при прийнятті рішень як найважливіший фактор ефективності. Прийняття рішень в умовах ризику повинне мати достатній обсяг релевантної інформації. Дана інформація може бути отримана різними способами. Аналіз ринку дуже широко використовується для прогнозування сприйняття людьми нового. Він став дуже важливою сферою діяльності і невід'ємною частиною діяльності майже усіх великих організацій, що мають справу із широким загалом.

Наприклад, автомобільні гіганти «Форд», «Крайслер» перш ніж почати проектування нового виду автомобіля ретельно вивчають попит і потреби споживачів, розраховують імовірності різних обсягів продажів у залежності від кон'юнктури ринку і тільки потім приступають до проектування нового автомобіля [6].

На практиці рішення, прийняті в умовах повної невизначеності, практично не зустрічаються. Це відбувається тому, що можна або зібрати деяку додаткову релевантну інформацію і ще раз проаналізувати ситуацію, або прийняти рішення на основі суджень, інтуїції, аналізу накопиченого досвіду особи, що в свою чергу зменшує невизначеність. Найбільший потенціал невизначеності зустрічається в соціокультурному, політичному і науковому середовищі.

Для прийняття оптимальних рішень необхідно використовувати науковий метод. У науці керування науковим методом передбачає наявність визначеної структури процесу прийняття рішень та використання різних моделей прийняття рішень.

Питання психології

Моделі прийняття рішень.

Моделювання ефективно використовується в різних галузях науки, зокрема у психології, де відображаються психологічні процеси або явища. Слово «модель» походить від латинського слова «modus, modulus», що означає «міра, образ, спосіб» і т. ін. У філософському словнику «модель» (лат. modulus – міра, зразок) – об'єкт-замісник, який у певних умовах може замінювати об'єкт-оригінал, відтворюючи властивості і характеристики оригінала. Відтворення здійснюється як в наочній (макет, пристрій, зразок), так і в знаковій формі (графік, схема, програма, теорія) [4]. У великому психологічному словнику модель окреслено як «спрощений уявний або знаковий образ об'єкту або системи об'єктів, що використовується як їх «заступник» і «засіб операції» [5].

Існує низка загальних вимог до побудови моделей: адекватність – досить точне відображення властивостей об'єкту; повнота – надання усієї необхідної інформації про об'єкт; гнучкість – можливість відтворення різних ситуацій у всьому діапазоні зміни умов і параметрів; трудомісткість розробки має бути прийнятною для наявного часу і програмних засобів.

Модель – це представлення об'єкта, системи або процесу у формі відмінної від оригіналу, але таке, що зберігає основні його характеристики. У науці використовуються наступні моделі:

- теорія ігор;
- моделі теорії черг;
- моделі керування запасами;
- модель лінійного програмування;
- транспортні задачі;
- імітаційне моделювання;
- мережний аналіз;
- економічний аналіз [3].

Теорія ігор. Даний метод служить для моделювання оцінки впливу прийнятого рішення щодо конкурентів. Споконвічно була розроблена військовими для того, щоб у стратегії враховувати можливі дії супротивника. У бізнесі ігрові моделі використовуються для прогнозування реакції конкурентів на зміну цін, модифікацію й освоєння нової продукції, додаткового обслуговування і т.д. Теорія ігор використовується рідше, ніж інші моделі оскільки ситуації в реальному світі складні та динамічні. Проте, теорія ігор корисна для визначення найбільш

важливого обліку факторів у ситуації прийняття рішень в умовах конкурентної боротьби. Завдяки застосуванню даної теорії організація може прогнозувати дії конкурентів, що є перевагою і збільшує конкурентоздатність.

Моделі теорії черг, або моделі оптимального обслуговування використовуються для визначення оптимального числа каналів обслуговування відповідно до потреби в них. Застосовується в різних ситуаціях, де є клієнти і пункти їхнього обслуговування (резервування квитків за телефоном, обслуговування клієнтів у банку, кількість розвантажувальних площадок на складах і т.д.). Використовуються для зрівноважування витрат на додаткові канали обслуговування і витрат від обслуговування на рівні нижче оптимального. Наприклад, якщо клієнт у банку занадто довго чекає своєї черги на обслуговування, у нього може виникнути бажання змінити банк. Отже, доцільно збільшити чисельність персоналу, що обслуговує клієнтів.

Моделі керування запасами використовуються для визначення часу розміщення замовлень. Ціль даної моделі - оптимізація запасів на підприємстві. Надмірне їхнє нагромадження хоч і допомагає уникнути витрат, обумовлених їхньою нестачею, у багатьох випадках зводить до мінімуму витрати на розміщення замовлень, оскільки останні розміщуються у великих кількостях, що в свою чергу призводить до додаткових витрат на збереження, перевантаження, втрати від псування, зменшення оборотних коштів, що зменшує мобільність підприємства в ситуації прийняття рішення при виникненні нової ситуації на ринку.

Моделі лінійного програмування застосовують у визначенні оптимального способу розподілу дефіцитних ресурсів при наявності конкуруючих потреб. Дана модель найбільш розповсюджена на промислових підприємствах. Вона полягає в тому, що допомагає максимізувати прибуток при наявності одного чи декількох ресурсів, кожний з яких використовується для виробництва декількох видів товару.

Транспортні задачі є приватним видом задач лінійного програмування.

Імітаційне моделювання означає процес створення моделі і її експериментальне використання для визначення змін реальної ситуації. Імітація використовується в ситуаціях, занадто

Питання психології

складних для математичних методів типу лінійного програмування. Експериментуючи на моделі системи, можна установити, як вона буде реагувати на визначені зміни або події, у той час, коли відсутня можливість спостерігати цю систему в реальності.

Мережний аналіз. З мережного аналізу в основному використовується теорія графів. Теорія графів дозволяє скласти оптимальні графіки здійснення різних проектів. Це дозволяє мінімізувати як час здійснення проекту, так і витрати по ньому.

Економічний аналіз один з найпоширеніших методів моделювання, хоча він і не сприймається як моделювання. Економічний аналіз представляє майже всі методи оцінки витрат і економічних вигод, а також відносність рентабельності діяльності підприємства. Економічний аналіз містить у собі аналіз беззбитковості, визначення прибутку на інвестований капітал, величину чистого прибутку на даний момент часу і т.д. ці моделі широко застосовуються в бухгалтерському і фінансовому обліку.

Методи прийняття рішень. При ухваленні рішення поза залежністю від застосовуваних моделей існують певні правила прийняття рішень. Правило ухвалення рішення – це критерій, за яким виносяться судження про оптимальність даного конкретного результату. Існує два типи правил. Одне не використовує чисельні значення ймовірних втрат, друге – використовує дані значення.

До першого типу відносяться наступні правила прийняття рішень [2]:

1. Максимумне рішення – це рішення, при якому приймається рішення по максимізації максимально можливих доходів. Даний метод оптимістичний, тобто не враховує можливі втрати і самий ризикований.

2. Максимінне рішення – це рішення, при якому максимізується мінімально можливий прибуток.

3. Мінімумне рішення – це рішення, при якому мінімізуються максимальні втрати. Це найбільш обережний підхід до прийняття рішень що враховує всі можливі ризики. Під втратами тут враховуються не тільки реальні втрати, але й упущені можливості.

4. Критерій Гурвича. Даний критерій є компромісом між максимумним і максимумним рішеннями і є одним із самих оптимальних.

Крім того, для визначення відносини до ризику використовується поняття

корисності. Тобто для кожного можливого результату крім імовірності розраховується корисність даного результату, що також враховується при прийнятті рішень.

Для прийняття оптимальних рішень застосовуються наступні методи:

- ◆ платіжна матриця;
- ◆ дерево рішень;
- ◆ методи прогнозування.

Платіжна матриця – один з методів статистичної теорії рішень, що сприяє у виборі одного з декількох варіантів. Особливо корисна платіжна матриця у ситуації, коли особа повинна встановити, яка стратегія буде сприяти досягненню цілей. У самому загальному вигляді матриця означає, що платіж залежить від визначених подій, що відбуваються.

Результати прийнятого рішення залежать від того, яка саме обрана альтернатива, і які події в дійсності мають місце.

Крім того, особа повинна мати можливість об'єктивно оцінити імовірність релевантних подій і розрахувати очікуване значення такої імовірності.

Імовірність прямо впливає на визначення очікуваного значення – основного поняття платіжної матриці. Очікуване значення альтернативи або варіанта – це сума можливих значень, помножених на відповідні імовірності.

Визначивши очікуване значення кожної альтернативи і розташувавши результати у виді матриці, особа може вибрати найбільш оптимальний варіант.

Дерево рішень – схематичне представлення проблеми прийняття рішень – використовується для вибору з наявних варіантів.

Метод дерева рішень може застосовуватися як у ситуаціях, в яких застосовується платіжна матриця, так і в більш складних ситуаціях, у яких результати одного рішення впливають на наступні рішення.

Методи прогнозування. Прогнозування – метод, у якому використовується як накопичений у минулому досвід, так і поточні припущення щодо майбутнього. Результат якісного прогнозування може бути основою планування. Існують різні різновиди прогнозів: економічні прогнози, прогнози розвитку технології, прогнози розвитку конкуренції, прогнози на основі опитувань і досліджень, соціальне прогнозування.

Питання психології

Усі типи прогнозів використовують різні методи прогнозування. Методи прогнозування містять у собі [1]:

- ◆ Неформальні методи;
- ◆ кількісні методи;
- ◆ Якісні методи.

Неформальні методи містять у собі наступні види інформації:

- Вербальна інформація – це найбільш часто використовувана інформація для аналізу зовнішнього середовища. Сюди відносять інформацію з радіо і телепередач, від постачальників, від споживачів, від конкурентів, на різних нарадах і конференціях. Дана інформація легко доступна, стосується основних факторів зовнішнього оточення, що представляє інтерес для організації. Однак вона дуже мінлива і нерідко неточна.

- Письмова інформація – це інформація з газет, журналів, інформаційних бюлетенів, річних звітів. Ця інформація має ті ж достоїнства і недоліки, що і вербальна інформація.

- Військове шпигунство.

- Кількісні методи прогнозування використовуються, коли є підстави вважати, що діяльність у минулому мала визначену тенденцію, що може продовжитися й у майбутньому. До кількісних методів відносяться:

- Аналіз тимчасових рядів. Він заснований на припущенні, відповідно до якого те, що сталося в минулому дає досить гарне наближення до оцінки майбутнього. Проводиться за допомогою таблиці або графіка.

- Причинно-наслідкове (каузальне) моделювання. Найбільш математично складний кількісний метод прогнозування. Використовується в ситуаціях з більш ніж однієї перемінною. Каузальне моделювання –

прогнозування шляхом дослідження статистичної залежності між розглянутим фактором і іншими перемінними.

Для прийняття оптимальних рішень необхідно використовувати науковий метод. У науці керування науковим методом передбачає наявність визначеної структури процесу прийняття рішень та використання різних моделей прийняття рішень.

Висновок

Отже, процес прийняття рішень є складним психологічним процесом, що має безліч факторів. Психологічні фактори враховують те, що людина - не машина, і від неї неможливо чекати однозначного реагування. Тому треба враховувати її мотивацію, сприйняття, засвоєння інформації, вироблення певних переконань та ставлення до ситуації. Мотивована людина готова до дії. Характер її дії залежить від того, як вона сприймає ситуацію. Дві різних людини, будучи однаково мотивованими, в одній і тій же об'єктивній ситуації можуть діяти по-різному, оскільки по-різному сприймають цю ситуацію. Рішення особи можуть варіюватися від спонтанних до високологічних. Тому процеси прийняття рішень поділяються на ті, що мають інтуїтивний, заснований на судженнях і раціональний характер, хоча рішення рідко відносяться до якої-небудь однієї категорії. У науці керування науковим методом передбачає наявність визначеної структури процесу прийняття рішень та використання різних моделей прийняття рішень. При ухваленні рішення поза залежністю від застосовуваних моделей існують певні правила прийняття рішень, тобто критерій, за яким виноситься судження про оптимальність даного конкретного результату.

Список використаних джерел

1. Колпаков В.М. Теория и практика принятия управленческих решений / В.М. Колпаков. - Киев, Сийта, 2000. – 395 с.
2. Ларичев О.И. Теория и методы принятия решений / О.И. Ларичев - М., Круга, 2000.- 284 с.
3. Лобанов В.Ю. Методы анализа связей, содержащих нечисловые факторы, при построении когнитивных моделей / В.Ю. Лобанов // Современные технологии в задачах управления, автоматизации и обработки информации: Труды XVII научно-технического семинара. - Алушта, Мисль, 2008. - 18с.
4. Agresti A. Analysis of Ordinal Categorical Data / A. Agresti. - New York, John Wiley and sons, 2010. – 104 p.
5. Lytvynchuk L.M. System concept of socio-psychological rehabilitation psychoactive substance abuse / L.M. Lytvynchuk // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue: 5 (17) - Co-publ.: Publishing office: Accent Graphics Communications – Hamilton, ON, 2016. – P. 137-144.
6. Stokes M.E. Categorical Data Analysis Using the SAS System, 2nd ed. / Stokes M.E., Davis C.S., Koch G.G. - Cary, NC: SAS Institute, 2000. – 235 p.

Питання психології References

1. Kolpakov V.M. Teoriya y praktyka pryniatyia upravlencheskykh reshenyi / V.M. Kolpakov. - Kyev, Syyta, 2000. – 395 s.
2. Larychev O.Y. Teoriya y metody pryniatyia reshenyi / O.Y. Larychev - M., Kmuha, 2000.- 284 s.
3. Lobanov V. Iu. Metody analiza svyazei, sodержashchykh nechyslovye faktory, pry postroyenyy kohnytnyvykh modelei / V. Iu. Lobanov // Sovremennyye tekhnolohyy v zadachakh upravleniya, avtomatyky y obrabotky ynformatsyy: Trudy XVII nauchno-tekhnicheskoho semynara. - Alushta, Mysl, 2008. - 18s.
4. Agresti A. Analysis of Ordinal Categorical Data / A. Agresti. - New York, John Wiley and sons, 2010. – 104 r.
5. Lytvynchuk L.M. System concept of socio-psychological rehabilitation psychoactive substance abuse / L.M. Lytvynchuk // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue: 5 (17) - Co-publ.: Publishing office: Accent Graphics Communications – Hamilton, ON, 2016. – R. 137-144.
6. Stokes M.E. Categorical Data Analysis Using the SAS System, 2nd ed. / Stokes M.E., Davis C.S., Koch G.G. - Cary, NC: SAS Institute, 2000. – 235 r.

Lytvynchuk M. Y., Scientific correspondent

DECISION-MAKING AS A COMPLEX PSYCHOLOGICAL PROCESS

The article reveals the issue of studying decision-making as a complex psychological process. The decision-making process is subjective and complex for each person. It is noted that the decision-making process is influenced by such factors as the personal assessment of the individual, decision-making environment, information limitations, and behavioral restrictions. The article deals with the factors related to the decision-making environment, describes the concepts of certainty, risk, and uncertainty. The methods of decision-making and the basic decision-making models are described. The issue of the enterprise or organization theory development is closely linked to the methodology of using the modeling in the functioning of the enterprise. The study of this phenomenon was undertaken by such foreign scientists as R. Nelson, R. Coase, M. Porter, H. Simon, S. Winter, J. Schumpeter, J. Hicks, R. Ackoff. The founders of model building in the experimental study of various management systems are Thomas Naylor, Robert Shannon, Stafford Beer, and Jay W. Forrester.

The decision-making process is subjective and very complex for each person, and few can avoid it. The ability to make decisions quickly and correctly develops with experience. Different experts give different definitions of the “decision” concept, but all definitions make it clear that decision is the choice of an alternative. Decisions include completely different choices in everyday life: choice of clothing, menu, and so on. Some decisions are made by us “mechanically,” without a long and systematic reflection, without considering possible alternatives. However, in everyday life, there are decisions, which take a lot of time to make, which can be measured in days, months, or even years. This problem is relevant both in the theoretical and practical terms.

Consequently, the decision-making process is a complex psychological process. Individual decisions can range from spontaneous to highly logical. Therefore, decision-making processes are divided into the intuitive, based on judgments, and rational, although the decision rarely refers to just one of the categories. In science, the management of the scientific method provides for the existence of a defined structure of the decision-making process and the use of different decision-making models. In making a decision outside of the dependence on the models used, there are certain rules of decision-making, i.e. the criterion for judging the optimality of the particular result.

Keywords: decision-making, a decision-making model, uncertainty, forecasting, methods, probability, expectational meaning.

*Мась Н. М., кандидат психологічних наук,
начальник кафедри військової психології
та політології ВІ КНУ імені Тараса Шевченка
Сальнікова О. Ф., доктор наук з державного управління,
СНС, доцент кафедри стратегії національної безпеки та
оборони НУОУ імені Івана Черняхівського*

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ МАЙБУТНІХ ВІЙСЬКОВИХ ПСИХОЛОГІВ

У статті автор аналізує наукову літературу щодо процесу професійного самовизначення та професійної самореалізації. Визначаються рівні професійного самовизначення, етапи та умови професійного становлення. Виявлено та проаналізовано вплив соціального середовища вищого військового навчального закладу на процес професійної самореалізації майбутніх військових психологів.

Ключові слова: самовизначення, самореалізація, професійна самореалізація, професійна самореалізація майбутніх військових психологів.

В статье автор анализирует научную литературу о процессе профессионального самоопределения и профессиональной самореализации. Определяются уровни профессионального самоопределения, этапы и условия профессионального становления. Выявлено и проанализировано влияние социальной среды высшего военного учебного заведения на процесс профессиональной самореализации будущих военных психологов.

Ключевые слова: самоопределение, самореализация, профессиональная самореализация, профессиональная самореализация будущих военных психологов.

Постановка проблеми. Життя сучасного українця характеризується високим рівнем соціально-психологічної активності, що детермінує складність процесу його самореалізації. Сьогодні українська молодь стикається з багатьма проблемами, які охоплюють різні сфери життя: соціум, мораль, сім'ю, професію тощо. Про багатогранність та багатоаспектність процесу самореалізації свідчить той факт, що представники різних наук досліджували та досліджують особливості її перебігу у представників різних соціальних груп. Сучасна наука приділяє значну увагу проблемам самореалізації. Так, зокрема, у філософській, соціологічній, психологічній та педагогічній літературі найбільш часто зустрічаються наступні види самореалізації: соціальна, моральна, особистісна, життєва, сімейна, індивідуальна, професійна тощо.

Процес професійного самовизначення та професійної самореалізації майбутніх військових психологів, який розпочався ще на етапі навчання в загально-освітній школі, продовжується в стінах вищого військового навчального закладу та базується на успішному опануванні теоретичних знань та практичних навичок. Усвідомлення ними особливостей своєї майбутньої професійної діяльності та складності тих завдань які ставить сьогодення є основою успішної професійної самореалізації майбутніх військових психологів.

Зазначимо, що професійна діяльність військових психологів сьогодні має велике соціальне значення, адже виявлення психологічних особливостей майбутніх бойових дій та формування емоційно-вольових та психо-фізіологічних якостей, злагоженості та згуртованості військових підрозділів сприятимуть не тільки якісному виконанню поставлених бойових завдань, а й забезпечать підґрунтя для успішної реадптації та ресоціалізації після закінчення військової служби. Військові психологи також покликані надавати "швидку психологічну допомогу" не тільки представникам різних категорій військовослужбовців, а й членам родин військовослужбовців, зокрема тих чиї близькі загинули, або потрапили в полон, або опинились в інших скрутних життєвих ситуаціях. Як свідчить практика відпрацьованих універсальних алгоритмів дій у професійній діяльності військового психолога не існує, а це вимагає індивідуального підходу до вирішення складної життєвої ситуації кожного військовослужбовця, який потребує допомоги. Саме це спрямовує майбутніх психологів ще на етапі навчання у військовому виші замислюватись над власною професійною самореалізацією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аспекти взаємозв'язку самореалізації, свободи людини і сенсу життя вивчали такі вітчизняні та зарубіжні

Питання психології

філософи, як А. Анг'ял, Л. Антропова, Т. Ветошкіна, К. Гольдштейн, Л. Коган, М. Михайлов, М. Муляр, М. Недашковська, Г. Нестеренко, Л. Никифорова, Л. Подолянко, Н. Цибра, І. Чхейло, Ю. Юхименко, К. Ясперс.

Представники соціологічної науки досліджують питання про шляхи та способи самореалізації особистості в суспільстві (О. Аніщенко, Д. Белл, Є. Головаха, Р. Зобова, В. Келась'єва, Н. Паніна, В. Паніотто, Є. Суїменко, В. Харчева, М. Чурілов, В. Ядов, Ю. Яковенко та ін.). Зазначена категорія в соціології визначається як реалізація потенціалу особистості, як досконалість, до якої розвивається унікальна індивідуальність.

Акмеологічна наука ставить самореалізацію в один ряд з такими поняттями як "самоактуалізація", "самоорганізація" "саморегуляція" "самовдосконалення» (А. Деркач, В. Зазичкін, І. Корнилова, Н. Кузьміна, В. Маркін, Л. Рибалко, Е. Сайко, І. Семенов та ін.).

На психологічному рівні, самореалізацію особистості як цілісний процес становлення людини на своєму життєвому шляху, почали досліджувати такі вчені, як Л. Виготський та С. Рубінштейн, а плідно продовжили це вивчення К. Абульханова-Славська, Б. Анан'єв, Л. Божович, А. Брушлинський, В. Давидов, Д. Ельконін.

З'ясуванню сутності професійної самореалізації здійснювали Л. Бурая, Т. Вівчарик, С. Гармаш, Б. Гершунський, О. Горячова, І. Ісаєв, Л. Калашнікова, А. Ковальова, І. Краснощок, Л. Левченко, Н. Лосєва, М. Ситникова, О. Теплова та інші. Визначенням умов самореалізації займалися А. Курова, Т. Маслова, В. Мжачих, В. Семиченко та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Окремі аспекти професійної самореалізації майбутніх військових психологів, на наш погляд, розглянуті не досить ґрунтовно.

Мета статті. Дослідити особливості професійної самореалізації майбутніх військових психологів під час організації та проведення військової практики та військового стажування.

Виклад основного матеріалу. Зауважимо, що проблема становлення професіонала – це, в першу чергу, проблема особистісного і соціального розвитку майбутнього фахівця як суб'єкта соціальної дії. Сучасний професіонал повинен бачити

свою професію у всій сукупності її широких соціальних зв'язків, знати вимоги, які пред'являються до неї і її представників, розуміти зміст і специфіку своєї професійної діяльності, орієнтуватися в колі професійних завдань бути готовим вирішувати їх в мінливих соціальних умовах [1, с. 6]. Саме такі завдання ставить перед собою вищий військовий навчальний заклад здійснюючи підготовку військових спеціалістів різного профілю, в тому числі, і військових психологів.

Відомо, що на вибір професії молоді людиною впливають дві групи факторів: *суб'єктивні* і *об'єктивні*. До суб'єктивних відносять інтереси, здібності, особливості темпераменту і характеру. До об'єктивних – рівень підготовки (успішності), стан здоров'я та інформованість про світ професій. До об'єктивних чинників належать такі соціальні характеристики, наприклад такі, як освітній рівень батьків, професійна діяльність батьків, соціальне оточення юнака або дівчини тощо [3, с. 57].

Сьогодні ми спостерігаємо ренесанс військової професії. Військовослужбовець, воїн, професіонал, захисник – це той не повний перелік синонімів, якими називає суспільство представника військової професії, людину в погонах. Сьогодні професія військовослужбовця є однією з престижних, про що свідчить конкурс у вищі військові навчальні заклади. Такий стан справ часто-густо призводить до того, що до стін військового вишу потрапляють юнаки та дівчата, які були "засліплені" соціальним ореолом професії та не мали чіткого уявлення про особливості діяльності військовослужбовця-професіонала.

Першим кроком на шляху до професійної самореалізації є професійне самовизначення. Останнє представляє собою процес і результат свідомого і самостійного вибору професії, в якому поєднуються схильності і здібності, бажання і можливості молодої людини [6, с. 234].

Так, Є.О. Клімов виділяє два рівня професійного самовизначення: *гностичний* (перебудова свідомості і самосвідомості) та *практичний* (реальні зміни соціального статусу людини) [2, с. 120].

Зазначимо, що процес професійного становлення особистості майбутнього військового психолога характеризується низкою прогресивних змін, які відбуваються під впливом соціального середовища військового навчального закладу, перших кроків на шляху до опанування майбутньою

Питання психології

професією, власної активності, спрямованої на самовдосконалення. Професійне становлення є досить складним, тривалим, і іноді суперечливим процесом, в якому М.С. Пряжніков виокремлює чотири стадії.

Так, *перша стадія* професійного становлення особистості пов'язана із зародженням і формуванням професійних намірів під впливом загального розвитку особистості і початкової орієнтації в різних сферах трудової діяльності, в світі праці і світі професій.

Друга стадія – це період професійного навчання і виховання, тобто цілеспрямованої підготовки за обраною професійної діяльності та оволодіння всіма тонкощами професійної майстерності.

Третя стадія – активне входження в професійне середовище, що відображає перехід особистості до нового типу діяльності – до професійної праці в різних його формах в умовах реального виробництва, виконання службових обов'язків.

Четверта стадія передбачає повну або часткову реалізацію професійних прагнень і можливостей особистості в самостійній праці [5, с. 123].

Як показують спостереження, друга та третя стадії професійного становлення майбутнього військового психолога, охоплюють період його навчання у вищому військовому навчальному закладі.

Зазначимо, що як і будь-який інший вищий навчальний заклад військовий виш прагне створити своїм вихованцям всі необхідні умови для опанування військовим фахом. Організація навчально-виховного процесу в його стінах здійснюється у відповідності з сучасними вимогами педагогічної, психологічної та соціологічної науки. Опанування змістом професії військового психолога здійснюється під час аудиторних (лекції, семінари, практичні) занять. Офіцери вихователі прагнуть сформувавши у вихованців світогляд, який притаманний представникам військової професії. Основний наголос робиться на формування специфічного військового середовища, яке представляє собою сукупність різноманітних умов, які безпосередньо впливають на особистість майбутнього військового психолога. Як зазначає Н.Г. Макаренко, ці умови можна класифікувати на дві групи: *суспільні* та *матеріально-фізичні*. До суспільних умов дослідниця відносить: військово-педагогічний процес, військові ритуали,

цивільне соціальне середовище військового гарнізону, а до матеріально-фізичних умов – матеріально-побутові умови життєдіяльності особового складу, військову техніку і озброєння, клімат [4, с. 285-286].

Зазначені умови здійснюють безпосередній та опосередкований вплив. Такий вплив може бути випадковий, систематичний, стійкий, закономірний тощо.

Зазначимо, що військове середовище вищого військового навчального закладу під час організації процесу професійної самореалізації реалізує наступні функції: світоглядну, ціннісно-орієнтаційну, адаптаційну, організаційну, коригуючу та функцію емоційного розвантаження [4, с. 286-287].

Зазначені нами функції створюють підґрунтя для майбутньої військово-професійної діяльності військових психологів, адже знання військового середовища “з середини” допоможе їм краще орієнтуватися в ситуації, що склалась у військовослужбовця, який потребує кваліфікованої допомоги.

Третя стадія професійного становлення та самореалізації, як зазначав М.С. Пряжніков, пов'язана з активним входженням в професійне середовище [5, с. 123]. Таке активне входження в професію забезпечують військова практика та військове стажування, які вимагають від майбутніх військових психологів мобілізації всіх отриманих теоретичних знань, сформованих, в умовах військового вишу, умінь та навичок. Аналіз документів, які представляють майбутні військові психологи після закінчення стажування, свідчить, що вони приймають активну участь в житті та діяльності тих військових частин, в які прибули на практику (стажування). Спектр діяльності майбутніх військових психологів найрізноманітніший. Це і участь: в організації заходів щодо дотримання військової дисципліни у особового складу, профілактика правопорушень; в діяльності, що спрямована та формування та підтримання у військовослужбовців необхідного рівня морально-психологічного стану; в діяльності, що спрямована на формування злагодженості та згуртованості військовослужбовців; в діяльності, що сприяє формуванню психічної стійкості та забезпеченню спроможності військовослужбовців витримувати нервово-психічне навантаження, зберігати готовність до виконання завдань в умовах впливу психотравмуючих факторів; в діяльності, яка

Питання психології

спрямована на забезпечення психологічного супроводу діяльності військовослужбовців; в діяльності щодо організації заходів захисту від негативного інформаційно-психологічного впливу супротивника на особовий склад військ; в діяльності щодо моніторингу та прогнозуванні соціальних процесів у військах.

Висновки. В результаті аналізу наукової літератури нами: *встановлено*, що самореалізація – це процес, який полягає в усвідомленні власних задатків, потенціалу, таланту у їх майбутньому втіленні у певному

виді діяльності; *з'ясовано*, що професійна самореалізація характеризується особистісним та соціальним розвитком особистості майбутнього фахівця; *доведено*, що професійне становлення та професійна самореалізація майбутніх військових психологів відбувається в процесі опанування теоретичних знань та практичних навичок в стінах військового вишу, а також у формуванні умінь під час організації та проходження військової практики та військового стажування.

Список використаних джерел

1. Зеер Э.Ф. Психология профессий: Учебное пособие для студентов вузов. – 2-е изд., перераб., доп. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 336 с.
2. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения: учеб. пособие для студ. вузов / Е. А. Климов. – Ростов н/Д. : Феникс, 1996. – 512 с.
3. Кон И.С. Психология старшеклассника: Пособие для учителей / И.С.Кон. – М.: Просвещение, 1980. – 191 с.
4. Макаренко Н.Г. Військове середовище та його виховні функції // Військове виховання: історія, теорія та методика: Навчальний посібник/ за редакцією кандидата педагогічних наук, доцента В.В. Ягупова. – К.: “Graphic&Design”, 2002. – 560 с.
5. Пряжников Н.С. Профорієнтація в школі: ігри, упражнения, опросники (8-11 классы). – М.: ВАКО, 2005. – 288 с.
6. Психологический словарь / [Под ред. В.В. Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова и др.]; Педагогика Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. – Москва, 1983. – 448 с.

References

1. Zeer Э.Ф. Psykholohyya professyy: Uchebnoe posobyе dlya studentov vuzov. – 2-eyzd., pererab., dop. – М.: Akademychesky Proekt; Ekaterynburh: Delovaya knyha, 2003. – 336 s.
2. Klymov E.A. Psykholohyya professional'noho samoopredelenyya: ucheb. posobyе dlya stud. vuzov / E. A. Klymov. – Rostov n/D. : Fenyks, 1996. – 512 s.
3. Kon Y.S. Psykholohyya starsheklassnyka: Posobyе dlya uchytel'ey / Y.S.Kon. – М.: Prosveshchenye, 1980. – 191 s.
4. Makarenko N.H. Viys'kove seredovyshche ta yoho vykhovni funktsiyi // Viys'kove vykhovannya: istoriya, teoriya ta metodyka: Navchal'nyy posibnyk/ za redaktsiyeyu kandydata pedahohichnykh nauk, dotsenta V.V. Yahupova. – К.: “Graphic&Design”, 2002. – 560 s.
5. Pryazhnykov N.S. Proforyentatsyya v shkole: yhry, uprazhnenyya, oprosnyky (8-11 klassy). – М.: ВАКО, 2005. – 288 s.
6. Psykholohychesky slovar' / [Pod red. V.V. Davydova, A.V. Zaporozhtsa, B.F. Lomova y dr.]; Pedahohyya Nauch.-ysslled. yn-t obshchey y pedahohycheskoy psykholohyy Akad. ped. nauk SSSR. – Moskva, 1983. – 448 s.

*Mas M. M., candidate of psychological sciences
Salnikova O. F., doctor of public administration*

PECULIARITIES OF PROFESSIONAL SELF-REALIZATION OF FUTURE MILITARY PSYCHOLOGISTS

The scientific literature on professional self-determination and professional self-realization is analyzed. Factors and conditions for the successful professional self-realization of future military psychologists are established. The process of passing the stages of professional development is described: from acquaintance with the profession of a military psychologist to gaining knowledge in the specialty and realizing professional aspirations during the passage of military practice and military training. The place of the higher military educational institution is determined in the process of successful professional self-realization of future military psychologists - the formation of a military professional environment and the provision, for every future military psychologist, of optimal conditions for entry.

Keywords: self-determination, self-realization, professional self-realization, professional self-realization of future military psychologists, stages of professional self-realization of future military psychologists.

ПСИХОЛОГІЧНА ПРИЙНЯТНІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН: ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті розкривається явище “психологічної прийнятності” на підставі аналізу історичних літературних джерел, а саме: священних книг, філософських трактатів, психологічних концепцій. З’ясовується, як змінювалися уявлення про світ, людину, можливості та межі їх пізнання. Доводиться, що за всіх часів прийнятне – це здебільшого прийняте на віру.

Ключові слова: психологічна прийнятність, феномен віри, неприйнятні ідеї.

В статтє раскрывается явление “психологической приемлемости” на основе анализа исторических литературных источников, а именно: священных книг, философских трактатов, психологических концепций. Выясняется, как менялись представления о мире, человеке, возможности и границы их познания. Доказывается, что во все времена приемлемое – это идеи, в которые поверили без доказательств истинности.

Ключевые слова: психологическая приемлемость, феномен веры, неприемлемые идеи.

Актуальність дослідження. Явище психологічної прийнятності є маловивченим у межах вітчизняної та світової психології. Для повноцінного розкриття сутності феномену прийняття неприйнятних ідей здійснено аналіз історичних джерел, починаючи із становлення основних світових релігій, розвитку середньовічної та новітньої філософії і науки. Цей етап виразно демонструє процес переходу нових революційних ідей у загальноприйнятні. Чинник психологічної прийнятності стає визначальним рушієм зміни парадигм, наукових революцій, розвитку суспільства.

Досі фахівці, що займаються вивченням складних форм людської поведінки в соціально-психологічних системах, не виокремили феномен психологічної прийнятності як один із ключових чинників формування, зміни мислення і поведінки людини та мас. Проте ретельний аналіз процесу формування наукових знань дозволяє чітко уявити роль психологічної прийнятності для зміни світогляду та картини світу, розвитку науки, техніки, технологій. Яким чином відбувається заміна неприйнятних ідей на прийнятні? Які процеси мають відбуватись у психіці особистості, аби відбулось прийняття неприйнятних ідей? Які процеси мають відбутися в соціумі, щоб критична маса людей почала поширювати ідеї, які здаються революційними й неприйнятними відповідно до здорового глузду, цінностей, панівних знань і переконань. Отже, цією науковою роботою лише розпочинається дослідження проблеми психологічної прийнятності.

Мета статті: здійснити аналіз літературних джерел, у яких розкривається явище психологічної прийнятності.

Завдання:

- порівняти ідей, які були прийнятними в рамках певних наукових парадигм і історичних епох;

- розкрити на історичних прикладах явище прийняття неприйнятних ідей;

- дати визначення поняття “психологічна прийнятність”.

Дослідити явище “прийнятності” можна за допомогою історичного методу. Розпочати аналіз доцільно з основних світових релігій: християнства, ісламу, іудаїзму, буддизму. Аналізуючи Святе Письмо кожної із чотирьох світових релігій, можна говорити, що поняття “прийнятність” наділяється семантикою, близькою до поняття “віра”, “покійна згода” з ідеями, які мали б викликати сумнів і критику. Пророки в священних книгах закликають прийняти Бога і саме це прийняття Бога і є беззаперечною вірою в нього. Навіть факт долучення до певної релігії розкривається в словосполученні “прийняти віру”, “прийняти іслам”, “прийняти християнство” тощо.

У християнському Святому Письмі – **Біблії** ідеться про необхідність прийняти ідею існування святого Духа та Ісуса Христа як Сина Божого та увірувати в неї: “Хто вірує в Мене, справи, що чиню Я, і він створить, і більше цих створить. І вблагаю Отця, і дасть вам Духа правди, що Його світ прийняти не може, бо не бачить Його і не знає Його; а ви знаєте Його, бо Він з вами перебуває і в вас буде” [9, с. 1785].

Питання психології

Наголошується, що прийняти Духа Святого можуть лише віруючі, тобто наперед відомо, що ідея існування Святого Духа та Ісуса Христа як сина Божого не може бути доказана.

Поняття “прийнятності” в **Корані** постає в наступному контексті: “Хто ж шукає не ісламу як релігії, того не буде прийнято, і він в останньому житті виявиться в числі потерпілих збиток... Воістину, з тих, хто не увірував і помер, будучи невірними – не буде прийнята ні від кого з них навіть земля, повна золотом, навіть якби він захотів викупити себе цим. Для них уготоване болісне покарання і немає їм помічників!” [11, с.242]. Варто звернути увагу, що згідно із малим мусульманським словником, у Корані є поняття “**рідо**” (ріда, риза), що означає вдоволеність тим, що посилає Аллах, чи то добро, чи зло (уявне чи реальне). Прийняття подій з любов'ю, як дане від Всевишнього, без образи чи обурення [14]. В ісламі та християнстві спостерігається нав'язування законів релігії, а також смиренної покірливості під страхом бути позбавленим так званої “божогої благодаті”.

У **іудаїзмі** збереження унікальності народу та релігії відбувається через заборону кровозмішування з іншими народами. Відтак іудаїзм не несе в собі традиції місіонерства та прозелітизму – навернення невірних або представників іншої релігії до іудаїзму, на відміну від християнства. Віра є атрибутом єврея, передаючись від матері, вона є апріорною і головними є не прийняття віри, а вчинки. У Торі визначено 7 основних законів, які єврей має наслідувати й показувати своє прийняття Бога в учинках [13].

У **будизмі** метою є прийняття особистістю самої себе та пізнання власних духовних глибин. Відповідальність за погані вчинки постає не перед Богом, а перед собою. “Сама людина чинить зло, і сама знеславлює себе. Або не чинить зла теж сама по собі, і сама очищає себе... Одному іншого не очистити [8, с. 65]”.

У світових релігіях прийняття Бога ототожнюється із вірою в існування явищ, які неможливо довести емпірично. Кожна релігія формує особливу картину світу, із аргументами й законами, які можуть навіть суперечити логіці та не мати об'єктивного підтвердження. Проте ця картина світу починає диктувати спосіб мислення, визначає поведінку окремої особистості й мас. Більшість ідей і законів світових релігій

є ідеями-догмами – незмінними вічними положеннями, які не піддаються критиці, проте сприймаються як беззаперечні факти.

Отже, на підставі аналізу смислового навантаження поняття “прийнятності” в релігійному контексті можна дійти висновку, що “прийняття” є процесом схвалення ідей-догм, які є недоказовими, а, відповідно, сприйнятими до віри, в обхід критичного судження. Прийнятна ідея не суперечить особистим цінностям, критичним судженням, незважаючи на те, що вона не є об'єктивно підтвердженою.

Поглибити розуміння сутності явища психологічної прийнятності дозволить аналіз філософських текстів.

Августин Блаженний, аналізуючи співвідношення віри й розуму, віддає перевагу вірі [5]. У праці “Сповідь” він зазначає: “Кличу Тебе, Боже мій, ...в душу мою, яку Ти готуєш прийняти Тебе: Ти вселив їй бажати цього... [2, с. 469-712]”. Розум може помилятися, тоді як віра завжди вказує людині шлях до істини (Бога) [5].

Фома Аквінський у праці “Сума теології” теж розкриває принцип прийняття ідей-догм, які не можна осягнути розумом і пізнати емпірично [5, с. 47]. Поставивши запитання: “Чи потрібне якимось навчання, окрім філософського?”, Фома висуває заперечення та пояснення: “Заперечення 1. Здається, що немає потреби в іншому знанні, крім того, яке надає філософська наука, бо людині не дано пізнати те, що перевершує її розуміння. “Що понад сили своєї, того і не випробовуй”... [1, с. 21]. “Відповідь на заперечення 1. Оскільки людині не дано за допомогою розуму пізнати речі, які можливості цього розуму перевищують, то, якщо вони виявлені Богом в одкровенні, їх слід приймати на віру. Про це говорить і Писання: “Не потрібно тобі міркувати про те, що приховано” [1, с. 25]. У цьому-то й полягає значення священної науки [1, с. 4-5]”.

Епоха Середньовіччя розглядає віру в Бога як основний спосіб пізнання істини. Лише з переходом до епохи Відродження та Просвітництва відбувається поступовий відхід від догматичного мислення. Прийнятними стають ідеї, які за доби Середньовіччя називали ерессю, а людей за них спалювали на багатті.

Роджер Бекон ставить досвід у пізнанні на перше місце. “Він принижує значення логічних доказів, міркувань, аргументації. І досвід, і аргументи, за Беконом, допомагають пізнанню істини, але

Питання психології

лише досвід для цього в строгому сенсі необхідний. Жоден, навіть найдосконаліший із логічної точки зору, доказ не задовольнить людину, якщо вона безпосередньо не переконається на власному досвіді в доказуваному факті [4, с. 242]”.

Вільям Оккам “відтинає” все зайве, неприйнятне, що століттями накопичувалось у філософському та теологічному вченні. Згідно із “бритвою Оккама”: “Не потрібно робити більше припущень, ніж мінімально необхідно”. Тільки вибираючи просту модель із безлічі складних, можна наблизитись до психологічно прийнятної. Зайве й нагромаджене буде ускладнювати сприймання, розуміння [5, с. 50]. Бритва Оккама є важливим принципом у дослідженні явища психологічної прийнятності: відтинаючи зайве, дослідник набуває розуміння, що пізнати за допомогою віри достовірність багатьох фактів і явищ реальності не можливо. Бритва Оккама призвела до поділу філософії та релігії.

На зміну середньовічному теоцентризму приходять антропоцентризм і гуманізм. Виникає потреба в пізнанні навколишнього світу: дослідник має бути експериментатором, а не бездумно приймати нав’язані релігією закони.

Френсіс Бекон – один із перших філософів, котрий наголосив на важливості дослідження природи в епоху Нового часу. У своїх працях доходять висновку, що Бог спеціально дав людині розум, який жадає пізнання Всесвіту. Отже, можна говорити, що із часів наукової революції прийнятним стає експериментальне дослідження навколишнього світу [5, с. 352].

Кардинально змінити хід розвитку науки можна лише через якісно нове наукові відкриття в природничих науках, які мають фактичну доказовість. Початок першої наукової революції поклав **Микола Коперник**, створивши геліоцентричну картину світу, що вплинуло на подальший розвиток науки.

Рене Декарт започаткував ідеї механіцизму, що дало змогу в подальшому розвинути вчення про рефлекторну діяльність, а також принцип раціоналізму, обґрунтувавши провідну роль розуму в пізнанні [6, с. 432]. Декарт розробляє поняття вроджених ідей, які не суперечать світогляду, а навпаки – формують його. Прикладом такої вродженої ідеї він назвав

ідею Бога як таку, що дана людині від початку [6, с. 553]. Отже, Декарт розкриває поняття психологічно прийнятних ідей, які притаманні людині від народження і які не призводять до внутрішнього конфлікту.

Натомість **Джон Локк** критикує ідею Декарта щодо вроджених ідей і вводить поняття “табула раса”, згідно з яким розум людини є чистою дошкою, і лише наповнення власного досвіду образами, сприйнятими за допомогою органів чуття формує розуміння світу. Локк не приймає ідею абсолютної віри в Бога. Він вважає, що ідея Бога не може бути вродженою, адже існує багато народів, де не існує віри в Бога [5]. Локк висуває ідею сенсуалізму: в розумі не може бути нічого, що не було б сприйнято органами чуття. Між знаннями та вірою не може існувати протилежностей. Тобто все, що сприйнято органами чуття, стає частиною досвіду та розуму, на відміну від попередніх ідей про абсолютне прийняття Бога та віри без критичного переосмислення.

У “Критиці здатності судження” **Іммануїл Кант** подає таке визначення: “віра є моральний спосіб мислення розуму при прийнятті ним за істину того, що недоступне теоретичному пізнанню”, тобто сам Кант пояснює необхідність обмеження знання та вивільнення місця для віри [10]. Таке обмеження необхідне, аби “допустити існування бога, свободи і безсмертя для цілей необхідного практичного застосування розуму” [10, с. 356], оскільки розум у своєму дослідному практичному застосуванні перетворює ці предмети на явища, речі, приписуючи їм предикати, які можуть бути застосовані тільки в досвіді. Він розкриває особливість поняття “прийняття” як позитивну згоду з явищами, які можуть навіть суперечити критичному розуму й не мати підтвердження своєї реальності. Тобто, згідно з ідеями Канта, ми приймаємо як догму ті ідеї, явища, які неможливо підтвердити, проте і не спростовуємо їх.

Г. В. Ф. Гегель створює відому працю “Наука логіки”, у якій розкриває три сходинки діалектичного методу. Перша – розсудок. Друга – негативний розум як проміжний етап між розсудком і розумом. Третя – спекулятивний розум, якого не спроможне досягти мислення, спрямоване на природні речі [5, с. 50]». Особливо цікавим у рамках дослідження поняття «прийнятності» є ідея спекулятивного розуму Гегеля. “Спекуляції у філософії – це

Питання психології

абстрактне міркування, тип теоретичного знання, яке виводиться без звернення до досвіду (“спекулятивне судження”) [5, с. 64-66]”. Можна говорити, що в епоху Просвітництва віра і релігія, як спосіб пізнання і пояснення світу, стрімко знижують свій градус. У діалектичній філософії Гегель створив учення, яке поєднало діалектику та матеріалізм.

I. Кант в “Критиці чистого розуму” стверджував, що чиста спекуляція, або розум, щоразу коли він вторгається у сферу, в якій судження не можуть бути перевірені досвідом, з’являються протиріччя, або “антиномії”, і роблять те, що Кант недвозначно називав зарозумілістю, нісенітницею, ілюзіями, догматичним баластом і всезнайством. Він намагався показати, що кожній тезі, що стосується, наприклад, початку зародження світу або існування Бога, може бути протиставлено протилежну антитезу, водночас вони обидві можуть бути отримані з однакових передумов і можуть бути доведені з однаковою мірою “очевидності” [10]. Іншими словами, полишаючи сферу досвіду, наша спекуляція не може претендувати на науковий статус, оскільки для кожного аргументу існує рівноцінно обґрунтований контраргумент. І жоден з них неможливо перевірити.

Боротьба аргументів і контраргументів породжує протиріччя, які, за Гегелем, є засобом наукового прогресу. Протиріччя “прийняттого” і “неприйняттого” не тільки допустимі й неминучі, але надзвичайно бажані.

Револьюційний внесок у розвиток наукової парадигми та зміни тогочасної картини світу зробив **Чарльз Дарвін**. Запропоновані ним принципи природного і статевого добору суперечили книзі Буття – Біблії [27].

Ідеї Дарвіна підтримували, захищали й розвивали основоположники комунізму – Карл Маркс та Фрідріх Енгельс, а в подальшому Володимир Ленін, Йосиф Сталін, Лев Троцький у Радянському Союзі, а також Мао Цзедун у Китаї. Філософські погляди є продуктом своєї епохи, відображенням певних соціально-культурних умов.

Розвиток класичної німецької філософії стимулював протидію, діалектичний підхід у дії – заперечення заперечення і, відповідно, розвиток некласичної філософії, яка висуває як критерії філософствування – принцип тісного зв’язку з відчуттями

індивіда, настроями, переживаннями, а також смислу людського буття. Ці ідеї ведуть далі до логічного планомірного розвитку нової ідейної течії 20 ст. – психоаналізу.

Зигмунд Фрейд в листі до Ернеста Джонса писав: “У Темні віки спалили б на вогнищі мене, тепер лише спалюють мої книги” [7, с. 422]. Ідеї Зигмунда Фрейда як для епохи свого часу були інноваційними та неприйнятними для широкого загалу. Структурна модель психіки викликала значний резонанс. Проте саме його революційні ідеї змінили тогочасне суспільство і передусім спосіб мислення. У Радянському Союзі ідеї Фрейда Сталін порівнював із “гидкими словами, що асоціюються із сексуальними збоченнями” [3].

Дослідження людини набирає нових обертів після створення необхідної технічної бази. Наука про дослідження психіки людини – психологія, яка віками була невіддільною частиною філософії, стає самостійною завдяки експерименту і можливості математичної обробки даних. Ернст Вебер і Густав Фехнер створюють свій психофізичний закон, з’являється безліч лабораторій по всьому світу, оснащених хроноскопами для вимірювання часу реакції, камертонами та вертушками для змішування кольорів. Б. Ф. Скіннер створює “камеру Скіннера” та ще багато різних видів складного спеціального обладнання, що дозволяло вивчати і фіксувати реакції [5, с. 279].

Аналіз прийняття ідей, які спочатку були “неприйнятними”, а потім стали загальноприйнятними, показує розвиток мислення людства. Ідеї стають загальноприйнятними тоді, коли їх “прийнятність” досягає серед населення рівня підтримки в критичній масі. Сам термін “критична маса” взятий із ядерної фізики і означає мінімальну кількість речовини, що ділиться, яка потрібна для початку самопідтримуваної ланцюгової реакції поділу [12]. Якщо перенести сутність цього поняття на специфіку соціальних процесів, можна сказати, що, коли певна ідея досягає кількісної критичної маси серед людей, вона в подальшому поширюється ланцюговою реакцією через комунікацію і стає загальноприйнятною.

Історичний зріз розкриває феномен прийнятності як чинник, що впливає на зміну наукової парадигми і призводить до наукової революції. **Томас Кун** у праці

Питання психології

“Структура наукових революцій” зауважує про механізми зміни парадигми: “Нормальна наука, на розвиток якої змушені витратити майже весь свій час більшість вчених, ґрунтується на припущенні, що наукове співтовариство знає, яким є світ навколо нас. Багато успіхів науки народжуються із прагнення співтовариства захистити це припущення, і за необхідності – вельми високою ціною. Нормальна наука, наприклад, часто пригнічує фундаментальні нововведення, тому що вони неминуче руйнують її основні установки” [12, с.256]. І тим не менш, дослідники, маючи справу із так званими науковими “аномаліями”, і створюють наукові революції.

Спираючись на логіку його праці, доцільно припустити, що панівна наукова парадигма, що її ми взяли за основу як істинно вірну, є нічим іншим як однією із ланок розвитку суспільства та науки, і відповідно – неодмінно слід очікувати нової наукової революції, зміни наукової парадигми та повного циклу від заперечення і неприйняття нових ідей, через критику панівних до абсолютного прийняття нових ідей як догми із подальшим якісно новим розвитком науки і відповідно суспільства в цілому [12, с. 10].

Висновки. Підводячи підсумок, можна зазначити, що прийнятні ідеї створюють як індивідуальну, так і колективну картину світу, яка відображає панівну філософську

та наукову парадигми, охоплюючи так звані загальноприйнятні ідеї та норми. Прийнятні ідеї зазнають трансформації протягом певних історичних епох. Від прийняття біблійних ідей як догми суспільство перейшло до прийняття наукових ідей як догми, страхуючи себе від віри в те, що неможливо довести, адже наука вимагає використання методу експерименту. Сучасна наука стала для людства вірою і релігією. Адже приймаючи до віри наукові “вижимки” – факти, ще із шкільної лави, сучасна людина може перевірити лише ті знання, які знаходяться в зоні її професійного знання та практичної діяльності.

Таким чином, можна допустити, що відсутність об’єктивних знань (як це було із часів античності аж до епохи наукової революції) впливає на психіку людини так само, як і перевантаження доказовою науковою інформацією, як це є в еру сучасного інформаційного суспільства, коли обсяг інформації, що є у вільному доступі, значно перевищує можливість індивідуально-психологічної здатності сприйняти, проаналізувати, засвоїти її та оперувати нею – людська психіка сприймає і дає можливість усвідомити лише ті знання, які є частиною власного індивідуального-психологічного чуттєвого досвіду. Уся інша інформація сприймається без аналізу, вона просто стає частиною картини світу особистості й просто приймається як догма.

Список використаних джерел

1. Аквинский Ф. Сумма теологии. Часть 1. Вопросы 1-43 / Фома Аквинский. – Киев: Эльга; Ника-Центр; Москва: Элькор-МК, 2002. – 561 с.
2. Блаженный А. А. Исповедь. Творения: в 4 томах, Т. 1: Об истинной религии / Августин Аврелий Блаженный. – СПб.: Алетейя; Киев: УЦИММ-Пресс, 2000. – 742 с.
3. Бреннер Ф. Бесстрашная мысль: Психоанализ в Советском Союзе [Электронный ресурс] / Фрэнк Бреннер // Мировой социалистический веб-сайт. – 1999. – Режим доступа до ресурсу: wsws.org/ru
4. Бэкон Р. Избранное / Роджер Бэкон. – Москва: Издательство Францисканцев, 2005. – 480 с.
5. Губерський Л. В. Філософія: навч. посіб. / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко. – Київ: Вікар, 2008. – 534 с. – (7-ме)
6. Декарт Р. Сочинения в двух томах. Том 1. / Рене Декарт. – Москва: Мысль, 1989. – 654 с. – (Философское наследие. Том 106)
7. Душенко К. Фрейд. Из письма к Э. Джонсу (1933), по поводу публичного сожжения «вредных книг» в Берлине / Константин Душенко // Словарь современных цитат / Константин Душенко. – Москва: Эксмо, 2006. – 650 с.
8. Дхаммапада. Трактат из изречений Будды. – Пенза: Золотое сечение, 2005. – 88 с.
9. Иоанна святое благовествование. Глава 14. // Библия. – Москва: ЗАО "ОЛМА Медиа Групп", 2009. – строки 12–17, с. 1785
10. Кант И. Сочинения Т. 3 / Иммануил Кант. – Москва: Мысль, 1964. – 799 с. – (Философское наследие; т. 3)
11. Коран / перевод Магомед-Нури Османов. – Санкт-Петербург: Диля, 2012. – 976 с. – (Религия. Эзотерика)
12. Кун Т. Структура научных революций / Томас Кун. – Москва: АСТ, 2009. – 320 с.

Питання психології

13. Переферкович Н. Талмуд: Мишна и Тосефта [Електронний ресурс] / Нехемия Переферкович. – Москва: Изд. П. П. Сойкина. – 1902. – Режим доступу до ресурсу: <http://relig-library.pstu.ru/modules.php?name=2128>
14. Ридо. Электронный мусульманский словарь [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://falaq.ru/dict>

References

1. Akvinskij F. Summa teologii. Chast' 1. Voprosy 1-43 / Foma Akvinskij. – Kiev: Jel'ga; Nika-Centr; Moskva: Jel'kor-MK, 2002. – 561 s.
1. Blazhennyj A. A. Ispoved'. Tvorenija: v 4 tomah, T. 1: Ob istinnoj religii / Avgustin Avrelij Blazhennyj. – SPb.: Aletejja; Kiev: UCIMM-Press, 2000. – 742 s.
2. Brenner F. Besstrashnaja mysl': Psihoanaliz v Sovetskom Sojuze [Elektronnij resurs] / Frjenk Brenner // Mirovoj socialisticheskij veb-sajt. – 1999. – Rezhim dostupu do resursu: wsws.org/ru
3. Bjekon R. Izbrannoe / Rodzher Bjekon. – Moskva: Izdatel'stvo Franciskancev, 2005. – 480 s.
4. Gubers'kyj L. V. Filosofija: navch. posib. / L. V. Gubers'kyj, I. F. Nadol'nyj, V. P. Andrushhenko. – Kyi'v: Vikar, 2008. – 534 s. – (7-me)
5. Dekart R. Sochynenija v dvuh tomah. Tom 1. / Rene Dekart. – Moskva: Mysl', 1989. – 654 s. – (Fylosofskoe nasledie. Tom 106)
6. Dushenko K. Frejd. Yz pys'ma k E. Dzhonsu (1933), po povodu publychnogo sozhzhenija «vrednyh knyg» v Berlyne / Konstantyn Dushenko // Slovar' sovremennyh cytat / Konstantyn Dushenko. – Moskva: Eksmo, 2006. – 650 s.
7. Dhammapada. Traktat yz yzrechenyj Buddy. – Penza: Zolotoe sechenye, 2005. – 88 s.
8. Ioanna svjatoe blagovestvovanie. Glava 14. // Biblija. – Moskva: ZAO "OLMA Media Grupp", 2009. – stroki 12–17, s. 1785
9. Kant I. Sochinenija T. 3 / Immanuil Kant. – Moskva: Mysl', 1964. – 799 s. – (Filosofskoe nasledie; t. 3)
10. Koran / perevod Magomed-Nuri Osmanov. – Sankt-Peterburg: Dilja, 2012. – 976 s. – (Religija. Jezoterika)
11. Kun T. Struktura nauchnyh revoljucij / Tomas Kun. – Moskva: AST, 2009. – 320 s
12. Pereferkovich N. Talmud: Mishna i Tosefta [Elektronnij resurs] / Nehemija Pereferkovich. – Moskva: Izd. P. P. Sojkiina. – 1902. – Rezhim dostupu do resursu: <http://relig-library.pstu.ru/modules.php?name=2128>
13. Rido. Jelektronnyj musul'manskij slovar' [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu do resursu: <http://falaq.ru/dict>

Murzenkova O. post-graduate student of the psychology

THE RESEARCH OF THE PSYCHOLOGICAL ACCEPTANCE BY THE METHOD OF ANALYSIS OF HISTORICAL SOURCES

In this article, the problem of the phenomenon of psychological acceptability is revealed through the historical analysis of literary texts. It is important to investigate the process of adoption of the primary unacceptable ideas and their inclusion in the mental model take place. What processes should be unfolded in the society so that the critical mass of people began to spread ideas that seemed to be revolutionary and unacceptable in accordance with the critical mind, values, dominant scientific knowledge? Religious and philosophical texts were analyzed to find answers to these questions. The core idea in the religious context is to accept those facts, laws and ideas, which can't be proved

In the modern world, it's also possible to highlight the problem of relation to scientific facts as to the dogma-ideas, the same way as it was done on the example of religion. Information and scientific congestion has become a problem giving rise to dogmatic thinking. And scientific facts, for the most part, become ideas-dogmas, which cannot be verified by the personal experience. Modern individual due to the lack of personal knowledge, deficit of the necessary technical base can't get to know, to check, to prove and to understand the whole spectrum of existing scientific knowledge. Consequently, it's might be suggested that dogmatic thinking is peculiar to the human psyche, and it is the basis for accepting unacceptable ideas.

Keywords: psychological acceptability, the phenomenon of faith, unacceptable ideas.

*Овдієнко І. М., кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології і педагогіки
НПУ імені М. П. Драгоманова*

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ БЛАГОПОЛУЧЧЯ, СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ТА ЗАДОВОЛЕНІСТЬ ЖИТТЯМ

У статті розглядається зміст понять «благополуччя», «суб'єктивне благополуччя», «задоволеність життям». Благополуччя розглядається як багатofакторний конструкт, який являє собою складний взаємозв'язок культурних, соціальних, психологічних, фізичних, економічних і духовних факторів. Суб'єктивне благополуччя визначають як багатогранну категорію феноменів, які полягають у емоційній реакції людей, їх задоволеністю життя в цілому.

Ключові слова: благополуччя, суб'єктивне благополуччя, задоволеність життям, компоненти благополуччя.

В статье рассматривается содержание понятий «благополучие», «субъективное благополучие», «удовлетворенность жизнью». Благополучие рассматривается как многофакторный конструкт, который представляет собой сложную взаимосвязь культурных, социальных, психологических, физических, экономических и духовных факторов. Субъективное благополучие определяют как многогранную категорию феноменов, которые заключаются в эмоциональной реакции людей, их удовлетворенностью жизни в целом.

Ключевые слова: благополучие, субъективное благополучие, удовлетворенность жизнью, компоненты благополучия.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства, у період швидких великих об'ємів інформації та постійного невивчення часу найбільш гостро постає питання про розгляд такого феномену як задоволеність життям. У навколишньому світі, під впливом економічної кризи, високої захворюваності, негативних соціальних факторів, гостро постає питання щодо здійснення діагностики якості життя та знаходження способів його покращення. Центральне місце займає вивчення того, наскільки людина задоволена своїм життям, від чого ця задоволеність залежить і які передумови закладені в природі самої людини. Цим і обумовлена актуальність заявленої проблеми.

На сьогодні комплексній і багатоаспектній проблемі задоволеністю життя присвячено велику кількість досліджень таких зарубіжних авторів, як М. А. Аргайл, Н. К. Ааронсон, Р. В. Бортер, Е. Кампбелл, Н. Е. Калтер, Е. Дінер, Г. Н. Галлуп, Д. Ф. Гультш, Р. Камманн, С. Л. Кейес, Р. М. Левінсоhn, В. Р. Літл, Д. Дж. МакФілліаму, А. С. МакКенел, Д. Мроцек, Д. Г. Майєрс, Т. С. Паліс, С. Д. Рюфф, А. Затура та ін. В основному в їхніх працях задоволеність життям розглядається крізь призму медицини і стосується стану здоров'я, впливу хвороби і процесу лікування на певні сторони життя пацієнта. Також вивчалось питання суб'єктивного благополуччя, його

структури, впливу життєвих цілей на суб'єктивне благополуччя, гендерних особливостей у переживанні суб'єктивного благополуччя [10]. Проте дані дослідження створювалися в рамках різних концепцій і незалежно одна від одної.

Проблема задоволеності життям досліджувалася у багатьох наукових дисциплінах: в економіці вивчається вплив об'єктивних факторів на якість життя, наприклад, таких як матеріальна забезпеченість, задоволеність умовами життя; в соціології досліджується, як живеться людям у конкретних умовах, суспільному оточенні, природному середовищі тощо; в медицині, передусім, увага спрямована на покращення якості життя хворих, їхню реабілітацію, актуальною є проблема адаптації хворих до життєдіяльності тощо; в психології якість життя розглядається з позиції самооцінки особистості власних об'єктивних і суб'єктивних аспектів свого існування, досліджуються сфери життя людини (фізична, психологічна, незалежність, життя у суспільстві, навколишнє середовище, духовність та особисті переконання), а також здійснюється їхній аналіз з точки зору вікових періодів, гендерних особливостей, соціального статусу, сімейного стану та інше.

Слід відзначити недостатність теоретичної розробленості даної проблеми, так у більшості робіт переважають емпіричні дослідження. Серед російських

Питання психології

психологів можна назвати вчених, дослідження яких пов'язані з проблемою задоволеності життям, а саме: М. Бельскі, Т. В. Бескова, І. А. Джидарьян, Є. В. Дугіна, А. Л. Журавльов, К. В. Костенко, Л. В. Куліков, Т. К. Терра, Р. М. Шаміонов, А. В. Юревич та ін. У рамках соціологічних, економічних, політичних досліджень проблему задоволеності життям розглядали наступні вчені: Н. В. Андреевкова, Є. В. Балацький, І. А. Варганова, О. С. Дейнека, С. В. Степашин та ін.

Вітчизняна психологія до цієї проблематики звернулася зовсім недавно (В. Духневич, О. Карпа, Т. Титаренко). Теоретичні розробки також здійснювалися стосовно емоційного ставлення до свого життя, що є одним із провідних компонентів суб'єктивного благополуччя (Д. Корольов [4]).

Незважаючи на достатню кількість досліджень, їх аналіз показує, що єдиної точки зору відносно змісту поняття «задоволеність життям» та його структури на сьогоднішній день не існує. Як і не існує чіткого розмежування схожих, але не ідентичних понять. Так, у соціально-психологічних працях, присвячених проблемі дослідження особливостей оцінювання людиною свого життя в цілому, поряд з терміном «задоволеність життям» (life satisfaction) використовується поняття «благополуччя» (wellbeing) і «суб'єктивне благополуччя» (subjective wellbeing). Відповідно, виникає необхідність розкрити зміст, співвіднести і розмежувати дані поняття.

Таким чином, метою даної статті є визначення місця поняття задоволеність життям серед схожих за значенням термінів. Для досягнення даної мети необхідно вирішити наступні завдання:

1) вивчити та проаналізувати теоретичну та науково-практичну літературу з проблеми дослідження;

2) розкрити зміст понять «благополуччя» і «суб'єктивне благополуччя»;

3) визначити співвідношення даних понять і терміна «задоволеність життям».

Виклад основного матеріалу дослідження. У побутовій психології під задоволеністю життям розуміють показник загального благополуччя людини, який є чимось більшим, ніж просто забезпеченість на матеріальному рівні. Задоволеність та якість життя людини може залежати,

наприклад, від стану здоров'я, змісту проблем, які здатна вирішити людина, свободи від стресів і надмірних тривог, достатності часу на відпочинок, задоволеності своїм рівнем освіти, сформованості світогляду та духовності людини та інше.

Досліджуючи якість життя, часто вчені обмежуються лише факторами матеріального достатку і фізичного здоров'я, але не менш важливими є суб'єктивні показники, зокрема задоволеність життям. Згідно з висновками зарубіжних спеціалістів, з 1960-х років суб'єктивні показники, такі як задоволеність життям, самоповага та відчуття контролю над життям, отримали більше значення не лише в оцінці якості життя, а й в оцінці адаптації різних категорій людей до оточуючого середовища (людей похилого віку, наприклад). Через це вимірювати показники якості та задоволеності життям не можна на основі екстернально оцінного здоров'я або умов зовнішнього оточення без урахування власних оцінок індивідом свого здоров'я і благополуччя [4, 115 с.].

Як було вищезазначено, на даний момент існує достатньо велика кількість зовсім різних визначень понять «задоволеність» і «задоволеність життям». Більшість вчених особливо відзначає їх комплексність, складність і аккумуляційний характер, так як дані поняття включають в себе багато численні аспекти та фактори. Представляє зацікавленість визначення задоволеності, яке наводить М. Аргайл: «Задоволеність – це рефлексивна оцінка, судження про те, наскільки все було і залишається благополучним» [2, 52 с.]. П. Гуревич розглядає задоволеність як «оптимальний стан людини, який виникає у відповідності потреб особистості з наслідками та результатами власної діяльності, досягненнями, характером взаємодії із соціальним оточенням» [6, 702 с.]. Тобто, якщо М. Аргайл акцентує увагу на внутрішніх аспектах, то П. Гуревич відзначає вплив на задоволеність і зовнішніх факторів.

Заслуговує на увагу і визначення Н. В. Андреевкової, яка вважає, що задоволеність життям – це «когнітивна сторона суб'єктивного благополуччя, яку доповнює афективна сторона – позитивні та негативні емоції, які людина відчуває за якийсь проміжок часу» [1, 189 с.]. А згідно Л. В. Кулікова, поняття «задоволеність

Питання психології

життям» (як показник, що відображає систему відношення особистості до свого життя) включає прийняття свого життя, комфорт, стан психологічного благополуччя [5, 71 с.].

Особливо слід відзначити визначення Р. Шаміонова: «Задоволеність життям – складне, динамічне, соціально-психологічне утворення, в сонові якого інтеграція когнітивних та емоційно-вольових процесів, характеризується суб'єктивних емоційно-оцінним відношенням... та володіє спонукальною силою, яка сприяє дії, пошуку, управлінню внутрішніми та зовнішніми об'єктами» [10, 21 с.]. Саме це визначення, на наш погляд, найбільш повно відображає зміст комплексного питання задоволеності життям.

Серед факторів, які впливають на задоволеність життям, виокремлюють: здоров'я, стать, вік, впевненість у собі, оптимізм, психологічну стійкість, особистісну та сімейну безпеку, стосунки в сім'ї, ефективні соціальні контакти (стосунки з друзями, міжособистісна довіра, кількість та частота проведення часу з людьми, можливості духовного спілкування), плідне дозвілля, творчу самореалізацію, роботу, достойний соціальний статус, досягнення поставлених цілей, оцінка по заслугах, матеріальне становище, впевненість у майбутньому, комфортне середовище проживання (клімат, екологія, розвинута соціальна інфраструктура), оцінку роботи системи здоров'я збереження, уряду, оцінку стану економічної ситуації в країні тощо [1; 3; 8].

До найбільш повторюваних, універсальних складових задоволеності життям зазвичай відносять задоволеність здоров'ям, роботою, стосунками у сім'ї, соціальними контактами. Проте, необхідно враховувати індивідуальні переваги, особливості особистості, її найближче оточення, соціальну ситуацію і середовище, в якому проживає індивід. Наприклад, для більшості людей комфортне середовище проживання не є фактором, який вирішально впливає на задоволеність життям. Але для людей, які проживають у небезпечних кліматичних, несприятливих у екологічному плані умовах даний фактор є одним із найбільш важливих. Відповідно, при оцінюванні рівня задоволеності життям слід враховувати не тільки кількісні показники, але й проводити якісний аналіз взаємозв'язку всіх компонентів.

Наступним поняттям, яке заявлене нами для розгляду, є «благополуччя». Н. Д. Творогова розглядає благополуччя як «багатофакторний конструкт, який являє собою складний взаємозв'язок культурних, соціальних, психологічних, фізичних, економічних і духовних факторів» [4, С. 4].

Благополуччя – це постійна активність, лише у стані активності людина розвивається та вдосконалюється, а як у стані пасивності руйнує свою сутність, а разом з тим і благополуччя. Л. В. Куликов вважає, що людина не тільки може відчувати стан благополуччя, але і здатна до його рефлексії.

Багато вчених займались вивченням феномена благополуччя, є достатня кількість досліджень, присвячених даній проблемі. Проте єдиної класифікації компонентів благополуччя все ще не існує.

На думку М. Селінгмана, складовими благополуччя є:

- залученість;
- смисл;
- позитивні емоції;
- досягнення (звершення, перемоги, успіх);
- стосунки з іншими (напряму пов'язані з іншими елементами, оскільки привносять смисл в життя, супроводжуються або залученістю, або позитивними емоціями та пов'язані з досягненнями).

Деякі з даних складових оцінюються об'єктивно, інші – суб'єктивно (на основі самооцінки). Кожен елемент сприяє досягненню більш вищого рівня благополуччя, але «благополуччя не зводиться ні до одного зі складових» [7, 37 с.]. Також М. Селінгман відзначає, що здійснюючи вибір у житті, ми намагаємося досягнути найбільшого успіху у будь-якій складовій.

Tom Rath і Jim Harter у книзі «П'ять елементів благополуччя: Інструменти підвищення якості життя» виділяють наступні сфери життя в якості елементів благополуччя:

- професійне благополуччя (кар'єра, покликання, професія чи робота);
- фізичне благополуччя (міцне здоров'я);
- соціальне благополуччя (важливість найближчого оточення та соціальних взаємовідносин);
- фінансове благополуччя (фінансова безпека, задоволеність своїм рівнем життя);

Питання психології

- благополуччя у середовищі проживання (безпека, власний внесок у розвиток суспільства).

На думку авторів, успіх має бути присутній у всіх п'яти елементів, оскільки досягнення у одній із областей не може компенсувати невдачу в іншій [11].

Слід зазначити, що більшість вчених характеризує поняття «задоволеність життям» як більш вузьке і більш конкретне у порівнянні з більш загальним терміном «благополуччя», яке охоплює більш ширший спектр процесів і явищ. Також деякі дослідники, порівнюючи дані поняття, вказують на наявність оціночного компонента у феномена задоволеності життям.

На сьогоднішній день існує велика кількість досліджень присвячених такому поняттю як «суб'єктивне благополуччя». Найчастіше суб'єктивне благополуччя визначають як «широку категорію феноменів, які полягають в емоційній реакції людей, їх задоволеністю окремими сферами життя, а також в їхніх судженнях про якість життя в цілому» [4].

Е. Giovanini та співавтори виділяють шість факторів суб'єктивного благополуччя: фізичне і психічне здоров'я, свобода та самовизначення, гарна робота, задоволеність міжособистісними стосунками, матеріальне благополуччя, знання і розуміння світу [12].

В якості складових суб'єктивного благополуччя Л. В. Куліков виокремлює наступні взаємопов'язані елементи:

1) соціальне благополуччя – задоволення своїм соціальним статусом, станом суспільства, до якого належить індивід, міжособистісними зв'язками тощо;

2) духовне благополуччя – можливість долучатися до багатства духовної культури, усвідомлення і переживання смислу свого життя, наявність віри (в себе, в Бога або долю), свобода віросповідання;

3) фізичне (тілесне) благополуччя – добре фізичне самопочуття, тілесний комфорт, відчуття здоров'я тощо;

4) матеріальне благополуччя – задоволеність матеріальною стороною свого життя, стабільністю матеріального достатку;

5) психологічне благополуччя (душевний комфорт) – злагодженість психічних процесів, гармонія особистості, відчуття цілісності, внутрішньої рівноваги тощо [5, 42 с.].

Також у складі суб'єктивного благополуччя іноді виокремлюють відсутність тривожності й депресії, життєві досягнення, сприятливі взаємовідносини в сім'ї [9]. У зв'язку з високою значущістю для сучасного суспільства матеріальної складової А. Журавльов згадує про таке поняття, як суб'єктивне економічне благополуччя [4]. На нього впливають фактори: задоволеність умовами життя у соціально-економічному відношенні, благополуччя значущих для особистості оточуючих, стосунки з людьми, оцінка власного життєвого успіху і те, наскільки реалізована така потреба як фінансова незалежність. Зазвичай об'єктивне соціально-економічне положення людини менше впливає на суб'єктивне економічне благополуччя, аніж фактори, які достатньо суб'єктивно оцінюються.

На думку В. Хащенко, між задоволеністю життям і суб'єктивним економічним благополуччям спостерігається «взаємний, прямий й опосередкований характер» взаємовпливу [9, 68 с.]. Дослідником було виділено чотири типи людей в залежності від співвідношення суб'єктивного економічного благополуччя і задоволеністю життям:

- 1) ті, хто потребують, невдоволені;
- 2) забезпечені, але невдоволені;
- 3) ті, хто потребує, але задоволені;
- 4) забезпечені та задоволені [9, с. 68].

В якості індикатора суб'єктивного благополуччя К. Муздибаєв виділяє: настрої за останні дні; відчуття щастя; задоволеність життям; задоволеність соціальним статусом; задоволеність матеріальним становищем; відчуття втоми; почуття відчуження, непотрібності тощо [3, с. 54].

Також В. Куліков виокремив наступні компоненти суб'єктивного благополуччя:

- когнітивний (оцінка, уявлення про різні аспекти власного буття);
- емоційний (переважаюче емоційне «задоволення життям»).

Оскільки ще не існує загальноприйнятої теорії співвідношення вищезазначених понять, ми вважаємо, що на даному етапі розробленості проблеми, можна говорити про наступне співвідношення таких понять як: «благополуччя», «суб'єктивне благополуччя», «задоволеність життям» (рис. 1).

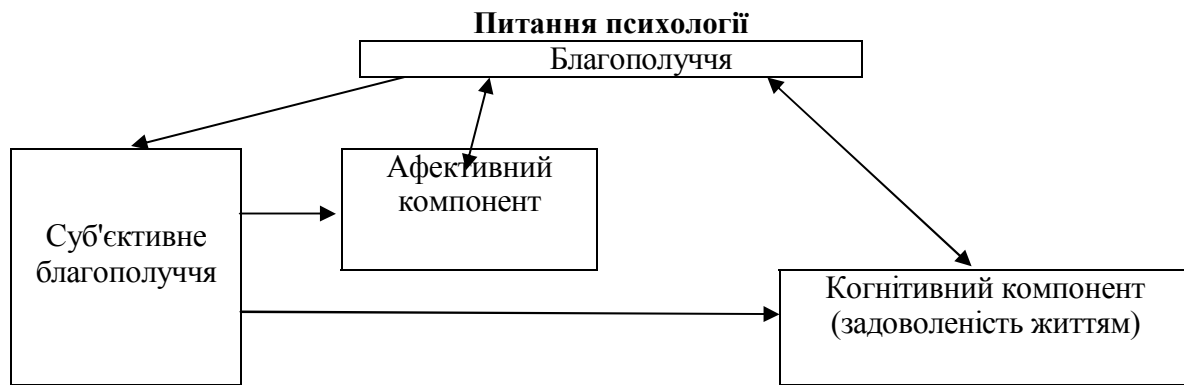

Рис. 1. Співвідношення «благополуччя», «суб'єктивне благополуччя», «задоволеність життям»

Висновки. Підводячи підсумки, слід відзначити, що термін «суб'єктивне благополуччя» було введено в результаті багато численних досліджень на тему благополуччя у рамках позитивної психології. Суб'єктивне благополуччя включає в себе когнітивний (задоволеність життям) і емоційний (позитивні та негативні емоції) компоненти.

Задоволеність життям, входячи в склад благополуччя, відрізняється наявністю оціночного компоненту. Поняття «задоволеність життям» характеризується як більш вузьке у порівнянні з більш ширшим терміном «благополуччя». Також більшість дослідників, які включають задоволеність

життям у структуру суб'єктивного благополуччя, розглядають перше як більш стійке когнітивне утворення.

Таким чином поняття «благополуччя», «суб'єктивне благополуччя», «задоволеність життям» включають у себе об'єктивні та суб'єктивні компоненти, які впливають одні на інших. Поняття «задоволеність життям» знаходиться у тісному зв'язку з поняттями «благополуччя» і «суб'єктивне благополуччя» не тотожне ні одному із них. Воно характеризується стійкістю, стабільністю, системністю і в той же час охоплює відносно самостійні аспекти і явища.

Список використаних джерел

1. Андреевкова Н. В. Сравнительный анализ удовлетворенностью жизнью и определяющих ее факторов / Н. В. Андреевкова // Мониторинг общественного мнения 2010. – №5 (99). – С. 189-215.
2. Аргайл М. Психология счастья / М. Аргайл. – СПб.: Питер, 2003. – 271 с.
3. Духневич В.М. Психологічне благополуччя професіонала: модель досягнення/дотримання (на прикладі професії психолога-консультанта) / В.М. Духневич // Проблеми загальної та педагогічної психології: збірн. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – 2002. – Т. 4, ч. 3. – С. 57–63.
4. Корольов Д.К. Позитивне емоційно-оціночне ставлення до життя як умова прояву здібностей індивіда / Д.К. Корольов // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 2000. – № 8. – С. 38–41.
5. Куликов Л. В. Суб'єктивне благополуччя людини / Л. В. Куликов // Ананьевские чтения, 1997. – С. 162-164.
6. Психологический словарь / Под общ. науч. ред. П. С. Гуревича. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 800 с.
7. Селигман С. Путь к процветанию. Новое понимания счастья и благополучия / С. Селигман. – М.: Мани, Иванов и Фербер, 2013. – 440 с.
8. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
9. Хашченко В. А. Типология субъективного экономического благополучия / В. А. Хашченко // Психологический журнал, 2007. – Т.28, №1. – С. 58-69.
10. Шамионов Р.М. Психология субъективного благополучия (К разработке интегративной концепции) / Р.М. Шамионов. – Саратов. гос. ун-т., Саратов, 2003 [Цит. 2008, 19 листопада]. Режим доступу: <http://www.library.evro-bit.ru/>.
11. Rath T., Harter J. Wellbeing: The Five Essential Elements New York: GALLUP PRESS, 2010. – 232 p.
12. Giovanini E., Hall J., Morrone A., Ranuzi G. A framework to measure the progress of societies. – OECD Working paper, 2009.

References

1. Andreenkova N. V. Sravnitelnyy analiz udovletvorennosti zhyzniyu u opredelaiushchykh ee faktorov / N. V. Andreenkova // Monitorynh obshchestvennoho mneniya 2010. – №5 (99). – S. 189-215.

Питання психології

2. Arhail M. Psykholohyia schastia / M. Arhail. – Spb.: Pyter, 2003. – 271 s.
3. Dukhnevych V.M. Psykholohichne blahopoluchchia profesionala: model dosiahnennia/dotrymanna (na prykladi profesii psykholoha-konsultanta) / V.M. Dukhnevych // Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii: zbirn. nauk. prats In-tu psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy. – 2002. – Т. 4, ch. 3. – S. 57–63.
4. Korolov D.K. Pozytyvne emotsiino-otsinochne stavlennia do zhyttia yak umova proiavu zdibnostei indyvida / D.K. Korolov // Visnyk Kyivskoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Sotsioloheia. Psykholohiia. Pedahohika. – 2000. – № 8. – S. 38–41.
5. Kulykov L. V. Sub'ektyvnoe blahopoluchye lychnosti / L. V. Kulykov // Ananevskye chtenyia, 1997. – S. 162-164.
6. Psykholohycheskyi slovar / Pod obshch. nauch. red. P. S. Hurevycha. – M.: OLMA Medya Hrupp, 2007. – 800 s.
7. Selynhman S. Put k protsvetanyiu. Novoe ponymanya schastia y blahopoluchya / S. Selynhman. – M.: Many, Yvanov y Ferber, 2013. – 440 s.
8. Tytarenko T.M. Zhyttieviy svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti / T.M. Tytarenko. – K.: Lybid, 2003. – 376 s.
9. Khashchenko V. A. Typolohyia sub'ektyvnoho ekonomycheskoho blahopoluchya / V. A. Khashchenko // Psykholohycheskyi zhurnal, 2007. – Т.28, №1. – S. 58-69.
10. Shamyonov R.M. Psykholohyia sub'ektyvnoho blahopoluchya (K razrobotke yntehratyvnoi kontseptsyy) / R.M. Shamyonov. – Sarat. hos. un-t., Saratov, 2003 [Tsyt. 2008, 19 lystopada]. Rezhym dostupu: <http://www.library.evro-bit.ru/>.

Ovdiyenko I. M., candidate of psychological sciences

THE PROBLEM OF THE RELATIONSHIP BETWEEN WELLBEING, SUBJECTIVE WELLBEING AND LIFE SATISFACTION

The article discusses the concepts of "well-being", "subjective well-being", "life satisfaction". Well-being is considered as a multifactorial construct of a complex interplay of cultural, social, psychological, physical, economic and spiritual factors. Subjective well-being is defined as a multifaceted category of phenomena, which lies in the emotional responses of people, their satisfaction with life in General.

At the present stage of development of society, in a period of rapid large amounts of information and constant lack of time most acutely raises the question of consideration of such phenomenon as life satisfaction. In the world, under the impact of the economic crisis, the high incidence of negative social factors, the acute question regarding the implementation of diagnostics of quality of life and finding ways to improve. The centerpiece is the study of how people satisfied with their lives, from which the satisfaction depends, and what are the prerequisites inherent in human nature. Hence the relevance of the problem.

In everyday psychology life satisfaction understand, the overall human well-being, which is something more than just security on the material level. Satisfaction and quality of life may depend, for example, from health, problems content that can solve people, freedom from stress and anxiety, enough time for leisure, satisfaction with their level of education, the formation of the worldview and spirituality of man, and so on.

Exploring quality of life, scientists are often limited only by the factors of material prosperity and physical health. but equally important are the subjective indicators, particularly life satisfaction. According to the findings of foreign specialists since 1960-ies subjective indicators, such as life satisfaction, self-esteem and a sense of control over life had greater importance not only in assessing the quality of life, but also in the assessment of adaptation to different categories of people to environment (the elderly, for example). Through this measure the quality indicators and life satisfaction is not based on external evaluation of health or conditions of the external environment without taking into account its own evaluations of the individual's health and well-being.

Life satisfaction, being part of well-being, characterized by the presence of the evaluation component. The concept of "life satisfaction" is characterized as narrower compared to wider term "well-being". Also, the majority of researchers, which include life satisfaction in the structure of subjective well-being, consider first the more stable cognitive education.

Thus, the concept of "well-being", "subjective well-being", "satisfaction with life" includes objective and subjective components that influence one upon the other. The concept of "life satisfaction" is closely linked with the concepts of "well-being" and "subjective well-being" is not identical to any of them. It is characterized by stability, stability, consistency and at the same time covers a relatively independent aspects and phenomena.

Keywords: well-being, subjective well-being, life satisfaction components of well-being.

*Пасічник І. Д., доктор психологічних наук,
ректор Національного університету «Острозька академія»
Гандзілевська Г. Б., кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології та педагогіки
Національного університету «Острозька академія»*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВИХ СЦЕНАРІЇВ ОСТРОЗЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ-ЕМІГРАНТІВ

Стаття присвячена вивченню психологічних особливостей життєвих сценаріїв Острозьких письменників-емігрантів крізь призму формування їхнього життєвого ресурсу. У зв'язку з цим запропоновано теоретико-прогностичну модель життєвого сценарію, який розуміємо як когнітивно-емоційне новоутворення ідентифікації індивіда, що відображається у поведінкових стратегіях внутрішньої моделі власного Я; відповідно здійснено психологічний аналіз метафоричних наративів Острозьких письменників-емігрантів; обґрунтовано роль переконань та духовних цінностей письменників у формуванні їхнього духовного імунітету, що сприяв пристосуванню до труднощів, подоланню складних ситуацій, підвищенні якості їхнього життя та збереженні ідентичності.

Ключові слова: життєвий сценарій, ресурс життєвого сценарію, письменники-емігранти, переконання, життєва позиція, сценарне рішення

Статья посвящена изучению психологических особенностей жизненных сценариев Острожских писателей-эмигрантов сквозь призму формирования их жизненного ресурса. В связи с этим предложено теоретико-прогностическую модель жизненного сценария, который понимаем как когнитивно-эмоциональное новообразования идентификации индивида, что отображается в поведенческих стратегиях внутренней модели собственного Я; соответственно осуществлено психологический анализ метафорических нарративов Острожских писателей-эмигрантов; обоснована роль убеждений и духовных ценностей писателей в формировании их духовного иммунитета, который способствовал приспособлению к трудностям, преодолению сложных ситуаций, повышению качества их жизни и сохранении идентичности.

Ключевые слова: жизненный сценарий, ресурс жизненного сценария, писатели-эмигранты, убеждения, жизненная позиция, сценарное решение

Обґрунтування проблеми. На сьогоднішній день залишається відкритою для вирішення проблема психологічної адаптації особистості до життєвих змін. Особливого значення для її розв'язання набуває вивчення такого феномену, як життєвий сценарій, основне завдання якого, спрямоване на планування життя та адаптацію індивіда до цього процесу. Життєвий сценарій створює відчуття впевненості, безпеки щодо майбутнього, а тому розуміння його конструктивного і деструктивного потенціалу, який має здатність актуалізуватися в стресових ситуаціях, може націлити психологів на нові дослідження в напрямку оптимізації життєвого ресурсу особистості. Одним із засобів вивчення цієї проблеми є наративний аналіз літературних творів українських письменників-емігрантів, які містять інформацію про способи пристосування до складних життєвих ситуацій літературного героя (в тому числі автора). Особливого значення набувають метафоричні наративи (казки, поеми, новели і т.д.) Острозьких письменників-емігрантів, які за допомогою символічного ряду

репрезентують не лише життєвий досвід автора, а і певну філософію життя.

Аналіз останніх досліджень. Аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що феномен життєвого сценарію, який запропонував Е.Берн [2], вивчається у вимірі співвідношення таких категорій як свобода та необхідність, свідоме та несвідоме, гармонія та дисгармонія, творчість та консерватизм та ін.. Вирішення дискусії щодо пріоритету кожної з них пропонує полімодальний підхід, який і використовують сучасні науковці для вивчення життєвого сценарію (П.Жебелева [9], І.Костіна[11], І.Мізінова[16], та ін.). Так, інтеграція психодинамічного, суб'єктно-діяльнісного, аксіологічного, акмеологічного, особистісно-міфологічного, компетентнісного, наративного та ін. підходів дає можливість врахувати несвідоме планування життя на ранніх етапах онтогенезу, його свідоме та частково-усвідомлене конструювання в перспективі, що передбачає прогнозування майбутнього та включає відповідальне ставлення до нього. Разом з тим спостерігаємо, що не зважаючи на різноманітні напрямки

Питання психології

вивчення життєвого сценарію, який науковці часто трактують як уявлення про майбутнє життя, його несвідомий план, стала модель поведінки особистості, програма розвитку людини, певні способи вирішення життєвих проблем, когнітивне утворення, що визначає здібність до планування та ін., мало вивченим залишається його ресурсна складова. Відповідно до транзактного підходу розгортання життєвого сценарію відображає життєвий шлях. Ресурс останнього науковці трактують, як власні сильні сторони людини та можливості навколишнього світу, доступні їй на певний момент життя (М.Гасюк, О.Гринів[7]). Послугуючись цим дослідженням та визначенням ресурсного потенціалу особистості І.Бринзи, О.Рязанцева [4], психологічної ресурсності О.Штепи [24] та ін., ресурсний потенціал життєвого сценарію розуміємо, як сукупність певних можливостей для існування індивіда у соціумі та його максимальної самореалізації. Для характеристики змістовної наповненості ресурсу варто відзначити дослідження О.Перевозчикової, здійснені під керівництвом Н.Волянук [20], де наголошується на вагомості розуміння життєвих необхідностей, які ресурси покликані забезпечити. Так, структурні компоненти ресурсного потенціалу життєвого сценарію мають сприяти задоволенню основних життєвих потреб індивіда та його адаптації до життєвих труднощів.

Особливого значення для розширення уявлень про резервний потенціалу

особистості має вивчення досвіду письменників-емігрантів, яким вдалось зберегти цілісність своєї ідентичності, зокрема національної. Осмислення праць О.Блинової [3], Л.Орбан-Лембрик [18], Т.Титаренко [23] та ін. сприяють розумінню чинників та умов збереження ідентичності під час процесу адаптації до нового культурного середовища, як кризового періоду особистості, та інтеграції у ньому. Разом з тим спостерігаємо брак психологічних досліджень у розрізі формування адаптаційного ресурсу для розгортання благополучного життєвого сценарію, зокрема не достатньо вивченою є Острозька літературна еміграція, що і стало метою цього дослідження.

Виклад основного матеріалу.

Відповідно до аналізу теоретичного матеріалу, зокрема концепції життєвих сценаріїв транзактних аналітиків, нами було розроблено теоретико-прогностичну модель життєвого сценарію (Рис.1). Життєвий сценарій розуміємо як когнітивно-емоційне новоутворення ідентифікації індивіда, що відображається у поведінкових стратегіях внутрішньої моделі власного Я. Життєвий сценарій виражає також життєву позицію індивіда, що є сукупністю переконань щодо себе, ближніх та світу вцілому, необхідних для регуляції психічних станів і поведінки. Враховуючи те, що до вертикальної структурної будови «образу Я» належать як свідомий, так і несвідомий компоненти, у процесі формування життєвого сценарію вирізняємо два рівні несвідомий та свідомий, який включає частково-усвідомлений.

Рис.1. Теоретико-прогностична модель життєвого сценарію

Питання психології

Погоджуємось із тезою Р.Ахмерова[1], який стверджує, що соціальна адаптація є результатом реалізації зовнішньої складової життєвої програми, а самореалізація – внутрішньої. Доповнюємо її розумінням процесу психологічної самореалізації, як заснованого на рефлексії процесу самопізнання, спонукальною силою якого є вибір цілей і шляхів реалізації своєї сутності, самовизначення і прагнення до самопрезентації, що передбачає оцінку на рівні переживання внутрішньої свободи, гармонії і задоволення від досягнення поставленої мети. Відповідно процес формування життєвого сценарію містить такі етапи: самоактуалізація, самовизначення та самопрезентація. Гармонію розгортання життєвого сценарію вбачаємо у задоволенні потреби в соціальній адаптації (зовнішня програма) через здійснення самореалізації, потяги до якої обумовлює покликання (установка на діяльність, яка приносить задоволення), що і демонструє рисунок 1.

Відповідно до транзактних аналітиків життєвий сценарій структурують сценарні рішення (установки), приписи та заборони батьків, які впливають на їхнє формування. Доповнюємо це бачення архетипами, які є несвідомими зразками поведінки (К.Юнг [25]) та презентують індивіду глибинні цінності. Цінності є центральною складовою життєвого сценарію та забезпечують інтеграцію заборон, приписів та архетипів. Обумовлюють ці складові Его-стани індивіда, де Я-стан Дитини відповідає за творчість, спонтанність, емоції; у Я-стані Батьків послуговуємося ідеями батьків; а Я-стан Дорослого адекватно оцінює реальність і ухвалює рішення [2]. Вагоме значення для гармонійного розвитку індивіда має активування всіх Его-станів у плануванні життя, що уособлює певні цілі, задля реалізації мрії. Сценарні рішення прийняті переважно несвідомо, що дає підстави ототожнити їх з віруваннями. Незалежно від того, раціональні вони чи ні, у момент формування, як і формування переконань (усвідомлених мотивів) та світогляду, вони репрезентують смисли особистості. Останні розглядаємо механізмом ресурсу життєвого сценарію відповідно його рівням: як інтроєктовані смисли цінностей родинного життя, так і як власні смисли. Базова довіра до світу, як прояв життєвої енергії, активізує життєву роль (в першу чергу як соціально нормативний спосіб поведінки людини (Д.Мід [26]); так і інтегральний феномен, що поєднує характерні, сценарні, смислові,

архетипічні та ін. типи (П.Горностай[8]). Через ціннісне ставлення до себе, адекватне уявлення про світ вцілому, адаптивні стратегії поведінки життєва роль індивіда відображає ресурс його життєвого сценарію.

Для експлікації та характеристики ресурсного потенціалу життєвого сценарію, виокремлення умов його формування, проаналізуємо окремі аспекти життя та творчості письменників-емігрантів. Так, у своїх попередніх дослідженнях [6] нами було охарактеризовано особливості формування життєвих сценаріїв представників другої та третьої хвилі еміграції (Д.Нитченка, Л.Богуславець, У.Самчука, О.Лятуринської та ін.). Було прослідковано, що сценарне дитяче рішення (установка) щодо самопрезентації у художній творчості та визначеність у майбутньому професійному сценарію, прийняте у дитинстві майбутніми письменниками, «корелює» з відповідальністю за любов до того, що асоціюється з рідним і близьким, тобто патріотизмом. Патріотизм як цінність стала ресурсом для письменників у збереженні свого покликання, яке вбачаємо у самореалізації на благо Батьківщини. Враховуючи те, що уявлення про життя (життєвий сценарій) є у зв'язку з уявленнями про себе (життєвими ролями), дослідження було спрямоване і на психологічний аналіз наративів, як вербалізованої складовою життєвого сценарію (І.Костіна[11]). Так, наративний аналіз новели О.Лятуринської «Мамурка»[15] допоміг виявити раціональне сценарне рішення, яке стало ресурсом життя авторки: «вижити», «вижити для того, щоб повернутись до дому» (установка на життя). Було простежено, що сенс життя письменниці, обумовили сформовані в дитинстві цінності, орієнтиром яких є прийняття своєї автентичності та відданість своєму покликанню (*Від свого хвостика не втечеш*). Джерелом спраги до життя вбачаємо у безумовній любові до рідного та відповідальності за нього. Підтвердження цієї тези знаходимо і у поетичному творі письменниці «Щастя згублені ключі», де авторка ідентифікуючи себе з Долею, вибирає активну стратегію поведінки життя (спонукальне повідомлення: «*Як згубила, то й шукай!*»). Таким чином, ресурсом патріотично-зорієнтованих життєвих сценаріїв виокремлених персоналіїв письменників є сформована активна

Питання психології

громадська позиція, відповідальність за свою Долю та покликання.

Повноцінне життя людини згідно презентованої М.Стехом концепції І.Костецького можливе лише за допомогою постійного «плекання в собі внутрішнього божества, що вільно й без перешкод стикається з божеством зовнішнім» [22, с.17]. У цьому контексті відмітимо персоналії письменників-емігрантів, які походили з міста Острога –Волинських Афін, або мали покликання навчатись в цьому місті чи викладати в Острозькій Академії – осередку духовності. Історична пам'ять цих письменників звертається до часів княжих, що є «глибше козаччини» (Кралюк [12]). Так, популярність сучасній письменниці-емігрантці з м.Острога С.Луцковій принесла її поема «Плач за рожевою птахою» [14] про життя Гальшки Острозької –першої жінки-меценатки вищої освіти в Східній Європі. Здійснений нами психологічний аналіз поеми дозволив виявити ресурс сценарію і самої авторки – усвідомлення свого покликання та місії, який обумовили такі цінності, як любов до людей, рідного краю, розвитку культури й освіти ін.. Так, Гальшка, душа якої «від горя не осліпла», залишає людям заповіт з вірою в Острозьку академію, на розвиток якої заповіла свої кошти (*І буде в Академії світать*).

Повернувшись до аналізу метафоричних наративів О. Лятуринської спостерігаємо, як письменниця репрезентує становлення своєї ідентичності в Острозі за допомогою такого символічного ряду: «архіви», портрети «князів острозьких», «вид гордих воєвод, князів, вельможі», «рукописи», «Біблія», «листи науки», «зжовклий аркуш», «Костянтин, Никифор та Лукаріс». Смысл авторки, який трактуємо у пізнанні та збереженні історичної спадщини (*древніх чар*), визначають її інтенції щодо формування духовного імунітету. Ймовірно, що саме атмосфера історичного міста мала вагомим значення у розвитку та становленні Оксани Лятуринської як письменниці та створила умови для формування ресурсу її життєвого сценарію.

Відмітимо, що місто Острог відповідно дослідженням С.Козака [10] на сторінках газети «Українські вісті» (1945-2000) крім О.Лятуринської представлена такими посталями як І.Огієнко, О. Стефанович, А.Павлюк. Психологічний аналіз наративів виокремлених персоналій дозволив виокремити екзистенційні ресурси їхніх

життєвих сценаріїв, який обумовили духовно-моральні цінності та потреби цих письменників. Так, цитата Івана Огієнка (митрополита Іларіона), який у 1903 році екстерном склав іспити в Острозькій класичній гімназії, «*Я зрю духовними очима й на кожнім кроці чуда бачу*» [17, с.51] – дає підстави виокремити духовні цінності письменника, як ресурс, що відображає його незламну життєву позицію, його опору (*вони Стіна та Незрушима*) та дозволяє зорієнтуватись у життєвих труднощах (*душею ясно чую*). Тобто прийняття віри як цінності формує смисл користуватись нею як орієнтиром у житті, та як результат – стає вагомим ресурсом розгортання життєвого сценарію.

Разом з тим, варто відзначити і те, що твори острозьких письменників не лише репрезентують чинники формування життєвого ресурсу, а і містять конкретні настанови для його активування. Так, Антін Павлюк, який народився в Гоцанському районі та закінчив Острозьку гімназію, у своїй поезії «Батькам» [19] наголошує на активній поведінковій стратегії, ресурсними чинниками якої є батьківська любов (*мамин фартух, слово батька, як дуб*) та задоволення пізнавальної потреби, самопізнання (*дитинча всевіт сіпало*). Саме це дало можливість у перспективі йому вистояти у випробуваннях життя (*війни і горя суворе виття*). Припис батьків (*жадання і міць неси у світи*), став механізмом покликання, яке автор передає такою тезою: *Аби випив корінням людське горе і радість*. Тобто через поетичне слово автор надає інформаційну підтримку, а отже ділитись власним ресурсом. Поет переконаний, щоб «веселі, нагії, мудрії щирі всі росли ми зеленою лавою» необхідно взяти відповідальність за своє життя, що підкріплюється волею та бажанням людини (*тільки б кожен брав слово, як в дитинстві привітно і пахуче давали мати й земля*). Так, чинником формування ресурсного потенціалу сценарію А.Павлюка є батьківські приписи, умовою – місце народження.

Конкретні настановлення щодо формування духовного імунітету містять праці Івана Вишенського, якого відносимо до категорії Острозьких письменників-емігрантів у зв'язку із його активною діяльністю, пов'язаною з Острозьким культурно-освітнім осередком. Основою життєвого ресурсу відповідно його праць є «пізнання» та «віра». Покликання

Питання психології

письменника вбачаємо у настановленні інших (*Ви ж, брати, хто читатиме цю книгу, користуйтеся і про мене, грішного, пам'ятайте*), що відображає високий рівень сформованості його духовного імунітету. Письменник усамітнюється на Афоні, в одному з монастирів, «щоб досягнути Божого царства», тобто накопичити ресурсом своє життя, та сформувати правила (чинники) його благополучного розгортання, які характеризують предикати (базові дієслова) глави девятої його «Книжки»: *шукати, бажати і знаходити* [5, с. 111]. Саме такі поведінкові стратегії дозволяють задовольнити життєві потреби.

У цьому дослідженні варто зосередити увагу і на нарративному аналізі поезії Олекси Стефановича, вихідця з давнього священницького роду на Волині (у метриці місцем народження є с. Милятин, Острозького району). Відповідно до нарративного аналізу компоненти цілісної особистості виражені як персоніфіковані герої. Так, основним героєм нарративу «Івасик-Орлик» [21, с.56-57] є хлопчик Івасик, який у процесі ініціації (з маленького хлопчика стає козаком) змінює пасивну поведінкову стратегію на активну з тенденцією пошуку допомоги та підтримки. Поезія написана уже на еміграції, що свідчить про наявність ресурсу на момент написання цього твору. Аналіз смислових блоків дозволяє виділити висхідний тип нарративу, відмітити ознаки прогресу щодо розвитку поета. Своєю чергою, це демонструє ресурс життєвого сценарію письменника, зокрема можливості справитись із життєвою проблемою. Наратором виступає батьківська ідентичність (его-стан Батька), що свідчить про намір автора поділитись своїм потенціалом. Його активну позицію підкреслює перевага вживання дієслів, у яких прослідковуємо часову зміну від минулого до майбутнього, та зміну наказової до спонукальної форми. Базові дієслова «*полізь-но та побач*» відображають схильність автора до ризику, вагомість задоволення пізнавальної потреби та перевага раціональних вірувань. Зображені герої, як частини ідентичності поета є позитивними—любляча піклуюча мама; сім'я Орлів, де Орел викрадає (одна із ознак сюжету ініціації) та наказує Орлиці: *сиди та гляди*, в той час як сам має намір знайти поживу—мед для Іванка, тобто емоційний ресурс, як засіб виживання; козаки-рятівники. Загальновідомо, що Орел

символізує духовність. Ймовірно інтенцією автора є демонстрація формування своєї духовності, яка трансформує першопочаткові механізми захисту у творче пристосування, яке вбачаємо у зверненні автора за підтримкою. У поезії образ козака на коні є виживальною, здоровою, ресурсною частиною, яка присвоюється автором після прийняття та «зрошення» своєї духовної ідентичності. Кінь козака, як символ інтуїтивної сторони людини, ще раз підкреслює ресурсний потенціал поета. Життєву енергію поета забезпечила сформована в дитинстві базова довіра до світу, підкріплена українським колективним несвідомим, який відображає архетип хліборобського народу (*ішла Івасикова мати снопи в'язати*). За працями О.Кульчицького [13, с.55] цей архетип відхиляє світосприймальні настанови від «агресивної активності в напрямку м'якої, ентузіастично забарвленої контемплативності», що і демонструє подальше життя та творчість поета.

Таким чином, за допомогою аналізу метафоричних нарративів острозьких письменників-емігрантів, здійсненого згідно теоретико-прогностичної моделі життєвого сценарію, виокремлюємо духовно-моральні цінності як основу життєвого ресурсу, умовою формування яких є історичне, духовне середовище. Високий рівень екзистенційних ресурсів дає можливість реалізувати письменникам своє покликання, яке вбачаємо у літературній самопрезентації. Сформований духовний імунітет письменників сприяє пристосуванню до труднощів, подолання складних ситуацій та підвищує якість життя. У подоланні життєвих криз велике значення, на думку П.Горностая, мають уявлені ролі, що створюються активно чи пасивно творчістю [8]. Очевидно, що породження творчих продуктів у формі нарративів письменниками-емігрантами допомагає їхньому конструктивному пристосуванню до змінених обставин та подоланню життєвих труднощів, що може слугувати прикладом і для сучасних мігрантів. Таким чином, вище презентований нарративний аналіз оповідальних текстів може збагатити психологічну теорію і практику. **Перспективу подальших розвідок** вбачаємо у емпіричному вивченні психологічних особливостей життєвих сценаріїв сучасних українських письменників-емігрантів.

Питання психології

Список використаних джерел

1. Ахмеров Р. А. Жизненные программы личности/ Р. Ахмеров // Наука и практика. Диалоги нового века: материалы международной научно-практической конференции. – Ч.1. – Набережные Челны: Изд-во Камского гос. политех. института, 2003. –С. 3-4.
2. Берн Е. Ігри, у які грають люди: світовий бестселер із психології стосунків/ Ерік Берн ; [пер. з англ. Карини Меньшикової] –Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 255 с. – Бібліогр.: с. 250-252.
3. Блинова О.Є. Соціально-психологічна адаптація вимушених мігрантів: підходи і проблеми вивчення феномену акультурації / О.Є. Блинова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. – Херсон: Гельветика, 2016. – Випуск 3. – Том 1. – С.111-117
4. Бринза І. В. До проблеми діагностики екзистенціальних ресурсів особистості / І. Бринза, О. Рязанцева // Проблеми загальної та педагогічної психології. – Т. XII, Ч. 3 / Доступно з www.nbu.gov.ua
5. Вишенський Іван Твори [Текст] / Іван Вишенський; переклад з книжної української мови Валерія Шевчука. – К., 1986. – 247 с.
6. Гандзілевська Г. Б. Ресурс життєвих сценаріїв українських письменників-емігрантів // Українська діаспора: проблеми дослідження: тези доповідей Міжнародної наукової конференції, 27–28 вересня 2016 р., м. Острогор / Міністерство освіти і науки України, Національний університет «Острозька академія», Українське історичне товариство. Острогор, 2016. С.262-264
7. Гасюк М. Б. Стратегії реалізації життєвого шляху особистості в ранній дорослості / Мирослава Гасюк, Оксана Гринів // Актуальні проблеми психології: Психологія особистості : Психологічна допомога особистості / за ред. С. Д. Максименка ; Ін-т психології імені Г. С. Костюка АПН України. – К., 2013. –Т. 11, вип. 7. – С. 207–214.
8. Горностаї П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности : [монографія] / П. П. Горностаї. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 311 с.
9. Жебелева П. *Життєвий сценарій особистості: сутність та основні психологічні підходи* / П. В. Жебелева // Вісник післядипломної освіти. - 2013. - Вип. 9(2). - С. 126-134.
10. Козак С. *Волинська літературна еміграція* на сторінках газети «Українські вісті» (1945—2000) / Сергій Козак // Вісник Книжкової палати. –2011. - № 12. - С. 30-34.
11. Костіна Т. О. *Наративна складова життєвого сценарію особистості* / Т. О. Костіна // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2013. Вип. 13. С. 163–169.
12. Кралюк П. Пропаша сила, або загадковий співець таємничої Волині / П. Кралюк // Стефанович Олекса Коронатович. Похитнулися міри і виміри. Твори [упорядник Інна Нагорна]. –Рівне: Видавництво «Азалія», Острогор: Видавництво Національний університет «Острозька академія», 2009. –С.46-53
13. Кульчицький О. Світовідчужання українця / О. Кульчицький // Українська душа. – К. : МП «Фенікс», 1992. – С. 48–65.
14. Луцкова С. Плач за рожевою птахом / Світлана Луцкова // Дивне коло : поезія / Світлана Луцкова. – Рівне: Вид-во «Азалія» Рівненської організації Спілки письменників України, 1999. – С. 61–70.
15. Лятуринська О. Зібрані твори./О.Лятуринська //Торонто: Видання Організації Українок Канади, 1983. – 813 с.
16. Мизинова И. *Жизненный сценарий личности: основные подходы к рассмотрению* [Электронный ресурс]// Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/zhiznennyu-stsenariy-lichnosti-osnovnye-podhody-k-rassmotreniyu>
17. Митрополит Іларіон (Огієнко І.) Твою тільки луку ці руки косили. Твори / Митрополит Іларіон [упорядкування Інни Нагорної]. – Рівне, 2013. –64с.
18. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологічні засади спілкування : [Монографія] / Л. Е. Орбан-Лембрик, Ю. Подгурецькі. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – 416 с.
19. Павлюк А. *Життя*/ Антін Павлюк [наклад Петра Гладуна] –Прага, 1925 –С.21
20. Перевозчикова О. Феноменологічний аналіз ресурсів особистості /О. Перевозчикова // Режим доступу: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/stud_almanah/41.pdf
21. Стефанович О. *Возлюби її до крови* /Олекса Стефанович//Рівне, «Азалія», 2003 –140с.
22. Стех М. коментарі до книги І.Костецького «Тобі належить цілий світ. Вибрані твори» / Марко Роберт Стех // К: Критика, 2005 –525с.
23. Титаренко Т. М. *Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності* / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 367 с.

Питання психології

24. Штепа О. С. *Психологічна ресурсність у структурі суб'єктності особистості* / О. С. Штепа // Проблеми сучасної психології. –2015. –Вип. 27. –С. 661-675 – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2015_27_57
25. Юнг К.Г. Архетип и символ / К.Г. Юнг. – Москва : Ренессанс, 1991. – 300с.
26. Mead G. H. *Mind, self, and society. From the standpoint of a social behaviorist* / G. H. Mead. – Chic.: Univ. Press, 1946. – 401p

References

1. Akhmerov, R. A. (2003) Zhyznennyye programmi lychnosti [Life programs of personality]. Nauka y praktika. Dyalohy novoho veka: materyaly mezhdunarodnoi nauchno-praktycheskoi konferentsyy – Science and practice. Dialogues of the new century: materials of the international scientific and practical conference, Ch.1., S. 3-4[in Russian].
2. Bern E.(2016) I hry, u yaki hraiut liudy: svitovyi bestseler iz psykholohii stosunkiv [Games People Play: World bestseller in psychology relations]. Kharkiv : Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia».
3. Blynova O.Ie.(2016) Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia vymushenykh mihrantiv: pidkhody i problemy vyvchennia fenomenu akulturatsii [Psychosocial adaptation of forced migrants: approaches and problems of studying the phenomenon of acculturation]. Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu – Serii: Psykholohichni nauky. – Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological Science, Vypusk 3. – Tom 1. – S.111-117.
4. Brynza I. V. O. Riazantseva Do problemy diahnozyky ekzystentsialnykh resursiv osobystosti [The problem of diagnosing personality existential resources]. Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii – Problems of general and educational psychology, T. KhII, Ch. 3 / Dostupno z www.nbuv.gov.ua.
5. Vyshenskyi Ivan Tvory [Tekst](1986) [Writings]. K.
6. Handzilevska H. B.(2016) Resurs zhyttievykh stsenariiv ukrainskykh pysmennykiv-emihrantiv [Resource life scenarios Ukrainian expatriate writers]. Ukrainska diaspora: problemy doslidzhennia: tezy dopovidei Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, 27–28 veresnia 2016r.– Ukrainian diaspora: problems of study: Abstracts of International Conference, 27-28 September 2016, m. Ostrog, S.262-264
7. Hasiuk M. Hryniv O/ (2013) Stratehii realizatsii zhyttievoho shliakhu osobystosti v rannii doroslости [Strategy implementation way of life of the individual in early adulthood]. Aktualni problemy psykholohii: Psykholohiia osobystosti: Psykholohichna dopomoha osobystosti – Current Affairs Psychology: Personality Psychology, Psychological help individual, T. 11, vyp. 7. S. 207–214.
8. Hornostai P. (2007) Lychnost y rol: Rolevoi podkhod v sotsyalnoi psykholohyy lychnosy [Personality and role: Role approach in social psychology]. K.: Ynterpress LTD[in Russian].
9. Zhebelieva P. (2013) Zhyttievyi stsenarii osobystosti: sutnist ta osnovni psykholohichni pidkhody [Individual life scenario: the nature and basic psychological approaches]. Visnyk pislidiadyplomoi osvity. – Journal of Postgraduate Education, Vyp. 9(2), S. 126-134.
10. Kozak S. (2011) Volynska literaturna emihratsiia na storinkakh hazety «Ukrainski visti» (1945—2000) [Volyn literary emigration in the newspaper "Ukrainian news" (1945-2000)]. Visnyk Knyzhkovoï palaty – Bulletin of the Book Chamber , № 12, S. 30-34.
11. Kostina T. O.(2013) Naratyvna skladova zhyttievoho stsenariiu osobystosti [Narrative part of the individual life script]. Mizhnarodnyi naukovyi forum: sotsiolohiia, psykholohiia, pedahohika, menedzhment – International Scientific Forum: sociology, psychology, education, and management, Vyp. 13, S. 163–169.
12. Kraliuk P. (2009) Propashcha syl, abo zahadkovyi spivets taiemnychoi Volyni [Lost power or mysterious enigmatic singer Volyn]. Stefanovych Oleksa Koronatovych. Pokhytnulysia miry i vymiry. Tvory–Stefanovic Alex Koronatovych. Shaken measures and vymiry. Tvory –Rivne: Vydavnytstvo «Azaliia», Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnyi universytet «Ostrozka akademiia», S.46-53
13. Kulchytskyi O.(1992) Svitovidchuvannia ukraintsia [Ukrainian attitude]. Ukrainska dusha. – Ukrainian soul, K. : MP «Feniks» – S. 48–65.
14. Lutskova S. (1999) Plach za rozhevoiu ptakhoiu [Lament for a bird pink]. Dyvne kolo : poeziia. – Strange Circle: Poetry – Rivne: Vyd-vo «Azaliia» Rivnenskoï orhanizatsii Spilky pysmennykiv Ukrainy, S. 61–70.
15. Liaturynska O. (1983) Zibrani tvory [Collected works]. Toronto: Vydannia Orhanizatsii Ukrainok Kanady.
16. Myzynova Y. Zhyznennyyi stsenarii lychnosti: osnovnye podkhody k rassmotreniyu [Life Scenario of Personality: Basic Approaches to Consideration] [Электронны resurs]. Rezhym dostupa : <http://cyberleninka.ru/article/n/zhyznennyyi-stsenarii-lychnosti-osnovnye-podkhody-k-rassmotreniyu>[in Russian]
17. Mytropolyt Illarion (Ohienko I.) (2013) Tvoiu tilky luku tsi ruku kosyly. Tvory [Your bow only these hands mowed. Writings]. Rivne.

Питання психології

18. Orban-Lembryk L., Podhuretski Iu. (2008) *Psykhologichni zasady spilkuvannia* [Psychological principles of communication]. Ivano-Frankivsk : Nova Zoria.
19. Pavliuk A. (1925) *Zhyttia* [Life]. Praha.
20. Perevozchikova O. *Fenomenolohichniy analiz resursiv osobystosti* [The phenomenological analysis of individual resources]. Rezhym dostupu: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/stud_almanah/41.pdf
21. Stefanovych O. (2003) *Vozliuby yii do krovy* [Love her the blood]. Rivne, «Azaliia».
22. Stekh M. (2005) *komentari do knyhy I. Kostetskoho «Tobi nalezhyt tsilyi svit. Vybrani tvory»* [You have to the whole world. Selected works]. K: Krytyka
23. Tytarenko T. M. (2003) *Zhyttievyi svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti* [Life world personality: inside and outside the ordinary]. K. : Lybid.
24. Shtepa O. S. (2015) *Psykhologichna resursnist u strukturі subiektnosti osobystosti* [Psychological resourcefulness in the structure of subjectness of personality] / O. S. Shtepa // *Problemy suchasnoi psykhologii – Problems of Modern Psychology*, Vyp. 27. –S. 661-675 – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2015_27_57
25. Iunh K. H. (1991) *Arkhetyp y symbol* []. Moskva : Renessans [in Russian].
26. Mead G. H. (1946) *Mind, self, and society. From the standpoint of a social behaviorist Chic* [Mind, self, and society. From the standpoint of a social behaviorist Chic]. Univ. Press.

Pasichnyk I. H., Handzilevska H. B.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF LIFE SCRIPTS FORMATION OF OSTROH EMIGRANT WRITERS

The article is dedicated to studying of psychological aspects of the life scripts of Ostroh emigrant writers through the prism of the formation of their vital resource. In this regard, the predictive-theoretical model of the life script is suggested. Also, the life script is understood as a cognitive and emotional neof ormation of the individual's identification which appears in the behaviour strategies of the internal model of the individual self. In addition, the life script expresses the individual's view of life. It is the set of beliefs about oneself, the nearest and about the world on the whole. These set of beliefs are essential to the control of the psychological states and behaviour. The model is based on the living role (the set of beliefs about oneself). The living role reflects the life script resource through the value treatment, the adequate representation of the world overall, and the adaptive strategy of behaviour. By dint of the psychological analysis of the metaphorical narrative of the Ostroh emigrant writers, carried out under the life script model, moral and spiritual values are delineated. These values are the basic component of the life resource, and the historical and spiritual environment is the condition of its forming. It is traced, that the high level of the existential resources has given the opportunity for the writers to fulfil their vocation, which we observe in the literary impression management. Besides, the factors and the conditions of the moral and spiritual values formation of their life scripts are described. Furthermore, the role of the set of beliefs and the spiritual values of the writers in preserving of their identity is explained. The developed spiritual immunity of the Ostroh emigrant writers has contributed to coping with struggles, overcoming the difficult situations and has improved the quality of their lives.

Keywords: life script, life script resource, emigrant writers, belief, view of life, script decision

*Пасічна В. Г. аспірантка кафедри психології,
Вищій навчальний заклад Університет
економіки та права «Крок»*

АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЗМІН ПРОФЕСІЙНОГО СПРЯМУВАННЯ БЕЗРОБІТНИХ У ПРОЦЕСІ АДАПТАЦІЇ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ПЕРЕПІДГОТОВКИ

У статті представлено аналіз результатів дослідження особливостей змін професійного спрямування безробітних у процесі адаптації до професійної перепідготовки. Встановлено позитивні зміни показників, що характеризують професійне спрямування особистості: комунікативні та організаційні схильності, менеджерський потенціал і вказує на можливості ефективного цілеспрямованого формування професійної спрямованості безробітних.

Ключові слова: професійне спрямування, безробітні, професійна перепідготовка.

В статті представлено аналіз результатів дослідження особливостей змін професійного спрямування безробітних у процесі адаптації до професійної перепідготовки. Установлено позитивні зміни показників, що характеризують професійне спрямування особистості: комунікативні та організаційні схильності, менеджерський потенціал, що вказує на можливості ефективного цілеспрямованого формування професійної спрямованості безробітних.

Ключевые слова: профессиональная направленность, безработные, профессиональная переподготовка.

Постановка проблеми. Однією з найважливіших соціально-економічних проблем сьогодення є безробіття. Як соціально-економічна категорія безробіття відображає економічні відносини щодо вимушеної незайнятості працездатного населення, що негативно впливає і розповсюджується на грошово-кредитну, фіскальну, соціальну сфери, невпинно погіршуючи соціальне самопочуття та очікування суб'єктів ринку й громадян.

Скорочення зайнятості, зростання рівня безробіття починається із середини 90-х років 20 ст. Основною причиною звільнень працівників є розпочата структурна перебудова економіки: припинення діяльності підприємств, продукція яких не знаходить збуту або виявляється не конкурентоздатною, перехід до інших форм власності. Такі процеси переживали всі країни перехідної економіки і скрізь, де вони розпочинались, зростала кількість безробітних.

Перехід України до ринкових відносин пов'язаний із великими труднощами, виникненням багатьох соціально-економічних проблем. Розрив господарських зв'язків, банкрутство, реорганізація підприємств, зміна форм власності призвели до вивільнення значної кількості робочої сили, загострення проблем безробіття. Безробіття – це складне соціально-економічне явище, при якому

частина економічно активного населення не зайнята у сфері економіки. Тобто, у реальному житті безробіття виступає як перевищення пропозиції робочої сили над попитом на неї [2, 3, 4, 9].

В умовах безробіття за неповного використання наявних ресурсів робочої сили економічна система працює, не досягаючи межі своїх виробничих можливостей. Окрім цього, безробіття спричинює негативні зміни в складі людських ресурсів. Це спричиняє погіршення якісних характеристик робочої сили, втрату працівниками їхніх професійних навичок, кваліфікації, послаблення мотивації до праці, зниження продуктивності праці, відтік найбільш кваліфікованої робочої сили за межі країни. З іншого боку, внаслідок безробіття країна має значні фінансові збитки, утримуючи безробітних, відшкодовуючи їм втрати в доходах на період пошуку нових сфер діяльності, які потребують перенавчання. Безробіття призводить як до економічних, так і до соціально-психологічних втрат суспільства і зумовлює формування нової соціальної ролі і статусу фахівця як безробітного. Це негативно впливає на психологічну, соціальну, мотиваційну, емоційно-вольову, когнітивну і професійну сфери особистості. Новий рольовий статус безробітного потребує наукового пізнання і дослідження процесу адаптації особистості

Питання психології

у професіогенезі і, зокрема, з'ясування організаційно-психологічних детермінант адаптації безробітних в період перекваліфікації. Тому загальнодержавна науково-практична проблема безробіття потребує постійної уваги і комплексного розв'язання з боку економістів, менеджерів, соціологів, психологів і державних структур.

Протиріччя між наявністю несприятливих об'єктивних зовнішніх економічних умов та їх впливом і, особливо, суб'єктивним сприйняттям зумовлює необхідність розв'язання проблеми від загальнодержавного рівня до особистісно орієнтованого та з'ясувати зміст професійного спрямування безробітних, які потребують перенавчання, а також заходів і засобів психологічного супроводу адекватного рівня адаптації особистості до змін, переосмислення свого «Я», формування оптимістичного прогнозу, особистісного розвитку в професіогенезі вторинної адаптації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У зв'язку з даною соціально-економічною ситуацією проблеми зайнятості, формування ринку праці стали привертати до себе увагу науковців різних напрямів і, в першу чергу, економістів, соціологів і психологів. Сучасні дослідження проблем безробіття спрямовано на вивчення причин і наслідків безробіття, аналіз особливостей поведінки безробітного на ринку праці, його особистісних характеристик [2, 3, 4, 6, 7, 9].

Теоретичним підґрунтям у дослідженні проблеми безробіття можуть слугувати надбання світової економічної науки. Основні аспекти безробіття, причини його виникнення та шляхи регулювання досліджували ще: Дж.М. Кейнс, Т.Мальтус, А.Пігу, Д.Рікардо, А.Сміт, М.Фрідмен, Д.Хікс та інші. Серед українських вчених, які займалися проблемою безробіття можна виділити таких, як: О. Гладун, О.Грішнова, Н. Жилияк, С. Іваницька, Л.Карамушка, Л.Кулаковська, Т.Кулаковський, А. Мазаракі, С. Максименко, Г.Мамонова, О. Рудюк, О. Фесенко, Л. Червінська, В.Ярошенко та інші [2, 3, 4, 5, 8, 10].

Згідно з даними Державної служби зайнятості в Україні на 1 вересня 2015 року кількість зареєстрованих безробітних становила 418,1 тисяч чоловік. З них 56,9%

жінки, 42,1% – молодь; 36,2% – особи, які проживають у сільській місцевості. При цьому 323,3 тисяч громадян без особливого місця роботи отримують допомогу. Середній розмір допомоги по безробіттю в Україні у вересні 2014 року дорівнював 1 тисячу 154 гривні. Втім, реальний рівень безробіття значно вищий, адже далеко не кожен, хто втратив роботу, офіційно оформляє свій статус [7].

У багатьох дослідженнях доведено, що стан безробіття значно впливає на поведінку особистості після втрати роботи і супроводжується зниженням рівня домагань, зміною структури трудової мотивації і локусу контролю та зміною самооцінки взагалі [2, 3, 4].

За даними зарубіжних дослідників у тих, хто не може знайти роботу, спостерігаються значні зміни в оцінці своєї компетентності, активності, задоволеності життям, також є передумови незайнятості, пов'язані з емоційним прийняттям (або неприйняттям) стану безробіття, ступенем впевненості в знаходженні роботи [3, 7, 9, 10].

Дослідники психологічних проблем безробіття відзначають, що своєрідною проекцією соціального статусу безробітного на внутрішній світ людини є зміна її актуального психічного стану, пов'язане, в свою чергу, з більш-менш вираженими “функціональними зрушеннями” в цілісній системі особистісної саморегуляції соціальної поведінки суб'єкта [2, 3, 4].

Людина, яка втратила роботу, опиняється в складній життєвій ситуації, відчуваючи при цьому безліч важких переживань, стресові стани. Необхідно відзначити, що такі стани безробітних, як почуття провини, страх, комплекс “невдахи”, пригніченість перешкоджають пошуку роботи, професійної самореалізації, ще більше посилюючи ситуацію, викликаючи почуття безвиході. Але разом з тим необхідно мати на увазі, що не можна складати уніфікований “портрет стану безробітного” без урахування віку, освіти і статевих особливостей, так як ряд досліджень вказують на те, що дані відмінності існують [3, 4, 7].

Отже, специфіка ситуації безробіття полягає в тому, що в сучасних умовах ринку праці в Україні вона відрізняється відносною стійкістю. Усередині цієї ситуації

Питання психології

в широкому сенсі, виникають конкретні вузькі “підситуації”, пов'язані з пошуком роботи. З одного боку, безробіття може виявитися творчим, мобілізуючим волю випробуванням, змушує людину змінювати своє ставлення до можливості працевлаштування, стимулювати процес усвідомлення себе як суб'єкта ринку праці, а також стимулом високопродуктивної праці. Виступає стимулом професійного перенавчання. Але з іншого боку, безробіття являє собою проблему, що створює прямий і потужний вплив на психіку людини, на сприйняття загальної ситуації безробіття, викликаючи при цьому сильні емоційні переживання, стан фрустрації, агресії, призводить до втрати смислів громадської активності. В результаті сформованого стану, умовно названого нами як стан невизначеності і втрати стабільності, формується нова для особистості модель поведінки, яка розкривається в різних способах адаптації безробітних. Тобто, формується психологічний аспект безробіття. Психологічне визначення безробіття характеризує її як особливий стан особистості, що виражається в спотворенні соціального сприйняття навколишньої дійсності, активізації негативно-депресивних комплексів, формування системи нових ціннісних орієнтацій.

Таким чином, результати наукових досліджень, проведених останнім часом, документально підтверджують існування низки емоційних, соціальних, фінансових, сімейних, медичних та політичних наслідків безробіття. Серед емоційних наслідків безробіття називають низьку самооцінку, депресію, суїцид. Серед медичних проблем – порушення здоров'я, викликане стресами. Причина психологічних проблем, викликаних безробіттям, криється в непростому зв'язку, що існує між усвідомленням себе як успішної особистості і роботою, як способом заробляння на життя.

До соціально-психологічних проблем безробіття потрібно віднести суттєві негативні наслідки і для родини, і для безпосереднього оточення особи, яка втратила роботу, і для суспільства в цілому. Все це лише підкреслює актуальність і практичну значимість подальшого вивчення психологічних аспектів проблеми безробіття.

Отже, значущість проблеми безробіття для суспільства і особистості потребує розв'язання загальної проблеми, що виявилась невирішеною раніше, а саме: визначення детермінант, проявів і методів психологічного супроводу процесу адаптації до нових умов у професіогенезі особистості на етапі вторинної адаптації в період перенавчання, її недостатня розробленість зумовили напрям наукового пошуку.

Мета статті - здійснити аналіз результатів дослідження професійної спрямованості безробітних як детермінанти адаптації у процесі професійної перепідготовки і визначити особливості її показників до і після використання методів психологічного супроводу.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні приймали участь чотири групи безробітних, які розподілилися наступним чином: 64 особи, які звільнилися з попередньої роботи за згодою сторін та не мають попереднього досвіду роботи з персоналом (група 1); 31 особа – колишні військовослужбовці, які звільнилися з силових структур (в основному збройних сил та системи МВС – (група 2)); 25 осіб, які мають попередній досвід роботи з персоналом (“кадровики” та HR-менеджери, група 3); 42 особи – мають гуманітарну освіту і досвід роботи з людьми, які звільнені з причин реорганізації (скорочення) штатів підрозділів підприємств (група 4).

Розроблена нами програма психологічного супроводу адаптації безробітних включала: індивідуальне психологічне консультування, 5 групових психологічних тренінгів і 3 практичних заняття за тематикою: “Сучасні технології пошуку роботи”, “Підготовка до співбесіди та самопрезентація”, “Технологія складання резюме та телефонного інтерв'ю з роботодавцем”.

Обстеження проводилися двічі – перше (фонове) на другий день початку курсів та друге (заключне) в останні дні закінчення програми перепідготовки.

З метою дослідження змін професійного спрямування безробітних до та після психологічного супроводу протягом професійного перенавчання ми використали методикау “Менеджерський потенціал” (опитувальник обмежень управлінського потенціалу М.Вудкока і Д.Френсіса, в

Питання психології

адаптації К.В. Сугуняєва, 2004) і методику оцінки комунікативних та організаційних схильностей “КОС” Б. Федорошина [1, 8].

За методикою “Менеджерський потенціал” (опитувальник М.Вудкока і Д.Френсіса) виявлені значущі відмінності показників між групами досліджуваних. Встановлено, що в процесі психологічного супроводу протягом перенавчання в досліджуваних першої групи визначені позитивні зміни за показниками: чіткість цінностей (на п’ять стенів після перепідготовки, $p < 0,05$), самокерування, впливовість та здатність керувати (на три стени після перепідготовки, $p < 0,05$), “чіткість цілей” (на три стени після перепідготовки, $p < 0,01$), “саморозвиток” (на два стени після перепідготовки, $p < 0,05$).

Отже, результати дослідження свідчать, що у представників групи, які не мають попереднього досвіду роботи з персоналом 6 показників із 11 суттєво поліпшились за такими шкалами, як чіткість цінностей, цілей, самокерування, впливовість, здатність керувати і розвиватися, що свідчить про позитивні зміни професійної спрямованості і розвитку менеджерського потенціалу в обстежуваних.

Встановлено, що в процесі перенавчання в досліджуваних другої групи відбулися позитивні зміни за показниками: чіткість цінностей (на п’ять стенів після перепідготовки, $p < 0,001$), чіткість цілей (на п’ять стенів після перепідготовки, $p < 0,05$), самокерування (на чотири стени після перепідготовки, $p < 0,05$), саморозвиток (на два стени після перепідготовки, $p < 0,05$), впливовість та навички вирішення проблем (на два стени після перепідготовки, $p < 0,05$).

В обстежуваних групи 2 спостерігається 6 позитивних істотних змін із 11, а саме: чіткість цінностей, цілей, саморозвиток, впливовість, навички розв’язання проблем, самокерування, що свідчить про позитивний розвиток менеджерського потенціалу у представників цієї групи.

З’ясовано, що в досліджуваних третьої групи відбулися позитивні зміни за показниками методики “Менеджерський потенціал”: самокерування – на п’ять стенів після перепідготовки, $p < 0,01$; чіткість цінностей – на три стени після перепідготовки, $p < 0,05$; здатність керувати – на три стени після перепідготовки, $p < 0,001$;

організація роботи групи – на два стени після перепідготовки, $p < 0,05$.

В осіб, які мають досвід роботи з персоналом, визначено найбільш суттєві позитивні зміни за показниками самокерування, чіткості цінностей, здібності до керування та організація роботи в групі, що свідчить про зростання менеджерського потенціалу обстежуваних цієї групи.

З’ясовано, що в процесі психологічного супроводу протягом перенавчання у досліджуваних четвертої групи відбулися позитивні зміни за векторами: творчий підхід (на три стени після перепідготовки, $p < 0,05$), чіткість цінностей (на два стени після перепідготовки, $p < 0,05$), саморозвиток (на два стени після перепідготовки, $p < 0,05$), навички вирішення проблем (на два стени після перепідготовки, $p < 0,001$), впливовість (на один стени після перепідготовки, $p < 0,05$), розуміння управління (на один стени після перепідготовки, $p > 0,05$). Окрім того, відбулось переосмислення своїх можливостей за вектором здібність керувати (спостерігається зменшення на три стени після перепідготовки, $p < 0,05$).

Отже, у групі осіб із гуманітарною освітою поліпшились показники за такими векторами як: чіткість цінностей, саморозвиток, навички розв’язання проблем, творчий підхід, впливовість, розуміння управління. Водночас, відбулось переосмислення своїх здібностей керування.

Таким чином, встановлено, що показники професійного спрямування безробітних у процесі професійного перенавчання з використанням методів психологічного супроводу зазнали суттєвих позитивних змін у досліджуваних всіх чотирьох груп. Так, у групі досліджуваних, які не мають попереднього досвіду роботи з персоналом, найбільшою мірою поліпшились такі показники, як: чіткість цінностей і цілей, самокерування, впливовість, здатність керувати та саморозвиватись. У групі осіб, звільнених із силових структур, підвищились показники чіткості цінностей і цілей, рівень саморозвитку, впливовості, навички розв’язання проблем. Представники третьої групи безробітних опанували самокеруванням, усвідомили чіткість цілей, здатність до керування. У четвертій групі безробітних спостерігається поліпшення показників чіткості цінностей,

Питання психології

саморозвитку, навичок розв'язання проблем, розуміння керування.

За результатами дослідження з'ясовано, що, не дивлячись на соціально-психологічну та професійну неоднорідність представників вибірки, у всіх групах досліджуваних безробітних відмічено позитивні зміни стенових значень показників, які зумовлюють високий рівень менеджерського потенціалу особистості.

Аналіз отриманих результатів за методикою "КОС" Б. Федорошина виявив відмінність розвитку комунікативних і організаторських схильностей у безробітних різних груп, що зумовлено соціальною та компетентісною неоднорідністю вибірки.

У безробітних першої групи коефіцієнт комунікативних здібностей до початку психологічного супроводу протягом перенавчання становив $2,7 \pm 0,05$ балів, а організаторських – $2,1 \pm 0,01$ балів; після – $3,1 \pm 0,01$ балів та $3,5 \pm 0,06$ балів відповідно, при $p < 0,05$. Такі результати вказують на середній рівень розвитку, незначну динаміку змін комунікативних та організаторських схильностей. За інтерпретацією таких показників методики "КОС" безробітним притаманно прагнення до контактів з людьми і водночас деякі труднощі у встановленні контактів, орієнтації у новому середовищі, такі особи не отримують великого задоволення в організаціях публічних заходів, не схильні проявляти ініціативу і самостійні рішення.

У безробітних другої групи коефіцієнт комунікативних здібностей до початку психологічного супроводу протягом перенавчання становив $3,1 \pm 0,02$ балів, а організаторських – $4,8 \pm 0,07$ балів; після – $3,6 \pm 0,03$ балів та $4,9 \pm 0,01$ балів відповідно, при $p < 0,05$. Такі результати вказують на середній рівень розвитку та незначну динаміку змін комунікативних схильностей та вище середнього організаторських схильностей. За інтерпретацією таких показників методики "КОС" безробітним цієї групи притаманні деякі труднощі у міжособистісному спілкуванні та встановленні нових соціальних контактів, що скоріше за все зумовлено досвідом попередньої професії. Проте, ці особи можуть організувати роботу групи, схильні проявляти самостійні рішення.

У безробітних третьої групи коефіцієнт комунікативних здібностей до початку

психологічного супроводу протягом перенавчання становив $4,5 \pm 0,07$ балів, а організаторських – $4,1 \pm 0,02$ балів; після навчання – $4,6 \pm 0,02$ балів та $4,5 \pm 0,01$ балів відповідно. Такі результати вказують на високий рівень розвитку та незначну динаміку змін комунікативних та організаторських схильностей. За інтерпретацією таких показників методики "КОС" безробітним притаманно постійне прагнення до контактів з людьми, швидке встановлення ділових та товариських відношень, намагання приймати участь у загальних заходах колективу. Водночас вони погано переносять монотонну діяльність та самотність. При проведенні групових заходів вони намагаються бути у ролі лідера, можуть впливати на людей та отримують від цього задоволення, ініціативні.

У безробітних четвертої групи коефіцієнт комунікативних схильностей знаходиться на високому рівні – $4,5 \pm 0,03$ балів до початку занять та $4,6 \pm 0,01$ балів після і водночас коефіцієнт організаторських схильностей визначено на середньому рівні – $3,5 \pm 0,06$ балів до перенавчання та $3,6 \pm 0,03$ балів після. Для обстежуваних з таким рівнем розвитку комунікативних і організаторських схильностей притаманно виявлення ініціативи у спілкуванні, здатність не розгублюватися у новій обстановці, швидко знаходити друзів та порозуміння з партнерами, керівниками, прагнення розширити коло своїх знайомих. Тобто, все що стосується комунікативної сторони діяльності дані особи роблять без примусу, згідно внутрішнім спрямуванням. Водночас, організаційні проблеми вони при необхідності здатні вирішувати, але схильні певною мірою уникати їх, що звичайно потребує уваги в контексті професійної перепідготовки та психологічного супроводження.

Висновок. Таким чином, факторів професійного спрямування, що стримують потенціал окремої особистості або групи, за усіма методиками не виявлено. Концепція розвитку особистісного потенціалу дає менеджеру виразний і вичерпний спосіб перевірки наявних у нього здібностей і пошуку оптимальних шляхів розвитку особистісних і ділових якостей у професіогенезі.

Питання психології

Отримані результати свідчать про те, що в даний час найбільш значимими детермінантами для менеджера стають не тільки професійні знання, а й особистісні характеристики, пов'язані з результативними комунікаціями, взаємодією з людьми, мотивацією на успіх, створенням команд і умінням працювати в них. Позитивні зміни показників, що характеризують професійне спрямування особистості, комунікативні та організаційні схильності, менеджерський потенціал, вказує на можливість ефективного цілеспрямованого формування професійної спрямованості безробітних у процесі психологічного супроводу протягом професійної перепідготовки.

З'ясовано, що особливості проявів адаптації безробітних на етапі професійної перепідготовки з використанням психологічного супроводу взаємопов'язані, як з попереднім професійним досвідом обстежуваних, так і з особливостями їх компонентів, а також з особливостями використання методів психологічного супроводу, що диференційовано застосовувались у різних групах. Такий підхід зумовив розвиток таких детермінант, які найбільш значимі щодо адаптації безробітних певної групи. Так, для осіб, без

досвіду роботи з людьми, це були такі важливі характеристики, як: усвідомлення чіткості цінностей і цілей, необхідності саморозвитку, самокерування і розвитку здібностей керувати. Для групи осіб, звільнених із силових структур, виявились найбільш важливі такі детермінанти, що зумовлюють процес адаптації, як чіткість цінностей та цілей, рівень саморозвитку і самокерування, впливовість та навички розв'язання проблем. Для осіб, які мали досвід роботи з персоналом, провідними для адекватної адаптації виявились такі детермінанти, як чіткість цінностей, уміння самокерування і здатність керувати. Представники четвертої групи з гуманітарною освітою усвідомили чіткість цінностей, необхідність саморозвитку, навичок творчого підходу, розуміння управління і розв'язання проблем, та переосмислили свої можливості керування.

Перспектива подальшого дослідження полягає у практичній реалізації психологічного супроводу та розробці нових ефективних технологій за змістом, насиченістю та інтенсивністю в системі психологічного забезпечення професійної перепідготовки безробітних.

Список використаних джерел

1. Бодров, В.А. Психология профессиональной пригодности / В.А. Бодров. – М.: ПЕРСЭ, 2001. – 511 с.
2. Галаган Л.В. Психологічний стан як фактор формування конкурентоспроможності безробітного / Л.В. Галаган // Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць / Ун-т менедж. Освіти НАПН України. – 2010 – Вип.1 (14), ч.2: Психологія. – 2010. – С. 90 - 102.
3. Кабалина В. Динамика и факторы эффективности профессионального обучения и переподготовки безработных // Вопросы экономики. – 2002. – № 11 – с. 76-89.
4. Карамушка Л.М. Семінар-тренінг «Психологія розвитку конкурентоздатності безробітних-майбутніх підприємців» / Л.М. Карамушка, О.А. Філь, Л.В. Галаган // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – 2012. – Т. 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія, Вип. 34. – С. 323 – 332.
5. Кокун О.М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: Монографія. – К.: Міленіум, 2004. – 265 с. [с. 72-73; 187, с. 157- 159]
6. Методичні рекомендації щодо розроблення й оформлення навчальних шляхів перепідготовки безробітних. – Науково-методичний Центр вищої освіти Міністерства освіти і науки України. – К., 2012. – 72 с.
7. Ниворожкина Л. И., Ниворожкин А. М. Профессиональное обучение и переподготовка безработных: статистическое оценивание эффекта активных программ на рынке труда // Вопросы статистики. – 2003. № 6, с.39-42.
8. Осьодло В.І., Максименко С.Д. Структура та особистісні детермінанти професійної самореалізації суб'єкта / Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України Проблеми сучасної психології. 2010. Випуск 8, С. 26-32.
9. Підприємництво: психологічні, організаційні та економічні аспекти: нав. посібн. / С.Д. Максименко, А.А. Мазаракі, Л.П. Кулаковська, Т.Ю. Кулаковський. – К.: Київ. нац. торг.- екон. ун-т, 2012. – 720 с.
10. Психологія адаптації студентів до навчальної діяльності : монографія / М.С. Корольчук, В.М. Корольчук, І.В. Мостова, У.Б. Михайлишин, С.М. Миронець, В.Г. Пасічна, Е.Т. Соломка; за заг. ред. М.С. Корольчука. – Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2017. – 218 с.

1. Bodrov, V.A. Psihologiya professionalnoy prigodnosti / V.A. Bodrov. – M.: PERSE, 2001. – 511 s.
2. Galagan L.V. Psihologichniy stan yak faktor formuvannya konkurentospromozhnosti bezroblitnogo / L.V. Galagan // Visnik pslyadiplomnoyi osvlti: zb. nauk. prats / Un-t menedzh. Osvlti NAPN UkraYini. – 2010 – Vip.1 (14), ch.2: Psihologiya. – 2010. – S. 90 - 102.
3. Kabalina V. Dinamika i faktoryi effektivnosti professionalnogo obucheniya i perepodgotovki bezrobotnyih // Voprosy ekonomiki. – 2002. – # 11 – s. 76-89.
4. Karamushka L.M. Semlnar-trenIng «Psihologiya rozvitku konkurentozdatnosti bezroblitnih-maybutnih pldpriEmtsiv» / L.M. Karamushka, O.A. Fil, L.V. Galagan // Aktualni problemi psihologiyi : zb. nauk. prats / In-t psihologiyi Im. G. S. Kostyuka APN UkraYini. – 2012. – T. 1 : Organizatsiyina psihologiya. Ekonomichna psihologiya, Vip. 34. – S. 323 – 332.
5. Kokun O.M. Optimizatsiya adaptatsiynih mozhlivostey lyudini: psihofiziologichniy aspekt zabezpechennya dlyalnosti: Monografiya. – K.: Millenium, 2004. – 265 s. [s. 72-73; 187, s. 157- 159]
6. Metodichni rekomendatsiyi schodo rozroblennya y oformlennya navchalnih shlyahiv perepIdgotovki bezroblitnih. – Naukovo-metodichniy Tsentrischoyi osvlti MlnIsterstva osvlti I nauki UkraYini. – K., 2012. – 72 s.
7. Nivorozhkina L. I., Nivorozhkin A. M. Professionalnoe obuchenie i perepodgotovka bezrobotnyih: statisticheskoe otsenivanie efekta aktivnyih programm na rynke truda // Voprosy statistiki. – 2003. # 6, s.39-42.
8. Osodlo V.I., Maksimenko S.D. Struktura ta osobistIsni determinanti profeslynoyi samorealizatsiyi sub'Ektu / ZbIrnik naukovih prats KPNU Imeni Ivana OgiEnka, Institutu psihologiyi Im. G.S. Kostyuka APN UkraYini Problemi suchasnoyi psihologiyi. 2010. Vipusk 8, S. 26-32.
9. PIdpriEmnitstvo: psihologichni, organizatsiyni ta ekonomichni aspekti: nav. posIbn. / S.D. Maksimenko, A.A. MazarakI, L.P. Kulakovska, T.Yu. Kulakovskiy. – K.: KiYiv. nats. torg.- ekon. un-t, 2012. – 720 s.
10. Psihologiya adaptatsiyi studentiv do navchalnoyi dlyalnosti : monografiya / M.S. Korolchuk, V.M. Korolchuk, I.V. Mostova, U.B. Mihaylishin, S.M. Mironets, V.G. PasIchna, E.T. Solomka; za zag. red. M.S. Korolchuka. – Uzhgorod: TOV «RIK-U», 2017. – 218 s.

Pasichna V. G., Post-graduate student

ANALYSIS OF THE RESULTS OF THE STUDY OF THE PROPERTIES OF PROFESSIONAL CHANGE OF UNEMPLOYED PROFESSIONAL CHANGES IN THE PROCESS OF ADAPTATION TO PROFESSIONAL PRE-PREPARATION

The article presents an analysis of the results of the study of peculiarities of changes in the professional direction of the unemployed in the process of adaptation to vocational retraining.

The scientific task is to study professional orientation of the unemployed as determinants of adaptation in the process of retraining and determining its performance characteristics before and after using the methods of psychological support. Scientific novelty is represented by the definition of professional orientation as determinants of adaptation of the unemployed during psychological support during professional retraining.

The results indicate that, at present, the most important determinants for the manager are not only professional knowledge, but also personal characteristics associated with effective communication, interaction with people, the motivation to succeed, team and ability to work in them. Positive changes in the indicators characterizing the professional direction of personality: communicational and organizational predisposition, managerial potential, indicates the possibility of effective purposeful formation of professional orientation of the unemployed in the psychological support for retraining.

It is determined that features of adaptation of the unemployed during retraining using psychological support are interconnected, both with the previous professional experience of the examinees, and with the features of their components, as well as with the features of using methods of psychological support that were differentially applied in different groups. This approach has led to the development of such determinants, which are most significant in adapting the unemployed to a certain group. In the group of subjects who do not have previous experience with personnel, the following indicators were the most important: awareness of the clarity of values and goals, the need for self-development, self-management and the development of managerial abilities. For the group of people released from the security forces, the most important determinants of those that contribute to the process of adaptation were indicators of clarity of values and objectives, level of self-development and self-management, influence and problem-solving skills. For those with experience in working with personnel, the key to adequate adaptation were the determinants of clarity of values, self-management skills and ability to manage. Representatives of the fourth group of humanitarian education realized the clarity of values, the need for self-development, skills, creativity, understanding and solving management problems and reconsidered their management capabilities.

Key words: professional orientation, unemployed, professional retraining.

*Поливанюк В. В., начальник науково-дослідної лабораторії
-заступник начальника науково-дослідного відділу
воєнно-психологічних досліджень НДЦ ГП Збройних Сил України.*

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ДО ВИКОНАННЯ БОЙОВИХ ЗАВДАНЬ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

У статті викладено результати теоретичного аналізу з проблеми психологічної підготовки військовослужбовців збройних сил України до виконання бойових завдань. Розкрито сутність психологічної підготовки до виконання бойових завдань в екстремальних умовах. Зазначено, що поведінка військовослужбовця в екстремальній ситуації детермінована рівнем його психологічної готовності, адаптивності, стресостійкості, мотивації та саморегуляції. Проаналізовано досвід психологічної підготовки військовослужбовців провідних країн світу. Визначено нагальну необхідність оптимізації і удосконалення системи психологічної підготовки військовослужбовців збройних сил України.

Ключові слова: адаптивність, військовослужбовець, екстремальна ситуація, саморегуляція, стресостійкість, психологічна готовність, психологічна підготовка.

В статті изложены результаты теоретического анализа по проблеме особенностей психологической подготовки военнослужащих вооруженных сил Украины к выполнению боевых задач. Раскрыта сущность психологической подготовки к выполнению боевых задач в экстремальных условиях. Отмечено, что поведение военнослужащего в экстремальной ситуации детерминировано уровнем его психологической готовности, адаптивности, стрессоустойчивости, мотивации и саморегуляции. Проанализирован опыт психологической подготовки военнослужащих ведущих стран мира. Определена необходимость оптимизации и совершенствования системы психологической подготовки военнослужащих вооруженных сил Украины.

Ключевые слова: адаптивность, военнослужащий, экстремальная ситуация, саморегуляция, стрессоустойчивость, психологическая готовность, психологическая подготовка.

Постановка проблеми. Ситуація збройного конфлікту на Сході країни актуалізувала питання підготовки військовослужбовців збройних сил України до ведення бойових дій в екстремальних умовах проведення антитерористичної операції. Аналіз сучасних військових конфліктів вказує на значне підвищення вимог саме до психологічної підготовки військовослужбовців. Екстремальні умови і постійний психологічний стрес, в якому знаходяться військовослужбовці, впливають на виникнення у них негативних психічних станів, а це зумовлює необхідність оптимізації і удосконалення системи психологічної підготовки.

Аналіз наукових публікацій. Помітний внесок у становлення та розвиток військової психології внесли В.С. Корольчук, П.П. Криворучко, В.І. Осьодло, О.Д. Сафін, В.В. Стасюк, О.Ф. Хміляр. Серед закордонних вчених варто зазначити А.В. Барабанщикова, А.Д. Глоточкина, І.Ф. Феденко, А.Г. Караяні, Ч. Брея, Д. Уолфа, У. Карра, М. Кроуфорда, Р. Гане, У. Бойля. Коротко їхні погляди можна звести до таких постулатів: а) здатність солдата вести

тривалі бойові дії визначається його рівнем стресостійкості, спроможністю переборювати негативні психологічні стани в бою; б) бойовий дух американського солдата прямо залежить від стилю військового управління; в) активність солдата в бою безпосередньо залежить від міжособистісних відносин у його підрозділі.

Особливе місце серед екстремальних ситуацій займають локальні військові конфлікти, до яких можна віднести події на Сході України. До подібних ситуацій військовослужбовці мають готуватися завчасно, в ході процесу військового навчання, одним із ключових елементів якого є психологічна підготовка. В екстремальних ситуаціях між сприйняттям обстановки і дією дуже часто немає навіть не те що хвилини, а навіть секунди.

За результатами психологічної діагностики військовослужбовців, які отримали бойові фізичні та психічні травми, значній більшості було поставлено медичний діагноз гострої реакції на стрес і більше ніж 80% може бути поставлені діагнози «гострого стресового розладу» та

Питання психології

«посттравматичного стресового розладу» [8].

Результати багатьох досліджень, присвячених особистісним змінам у військовослужбовців, які приймали участь в бойових діях, вказують на негативний характер змін структури психологічних характеристик людини, які згодом можуть трансформуватися в «хронічні зміни особистості після переживання катастрофи» (ця рубрика представлена в міжнародній класифікації хвороб (МКБ-10)) або як окрема діагностична категорія «посттравматичні стресові розлади» (ПТСР) в DSM-III (1980), які в останній час є предметом дослідження багатьох вчених у різних країнах. Ознаки різноманітних психогенних розладів обумовлюють широке коло різноманітних порушень, які авторами описуються як бойові психічні травми, гострі реакції на стрес, соціально-стресові розлади, ПТСР та ін.[14].

Психологічна підготовка військовослужбовців має проводитися з урахуванням того, що в бойовій обстановці основними причинами психологічного стресу є загроза життю, відповідальність за виконання завдання і життя підлеглих, недостатність інформації, що надходить, дефіцит часу при прийнятті рішення та його реалізації, ізоляція від своїх основних сил, а також тривала нестача їжі, води, відпочинку тощо. Ефективне виконання бойового завдання з мінімальними втратами - одна з основних задач військ. Сучасна бойова діяльність пов'язана з великими фізичними і психічними навантаженнями, що знижують її успішність, дестабілізуючими психіку воїнів, що негативно позначається на результатах виконання бойових завдань в цілому. Сучасна військова справа вимагає високої підготовки і професіоналізму воїнів, пред'являє більш високі вимоги до формування стійкості складних навичок, умінь, інших психічних утворень, підтримання їх тривалий час і в різних умовах.

Саме тому проблема психологічної підготовки військовослужбовців збройних сил України до бойових дій в екстремальних умовах є актуальною. Вважаємо за доцільне попереднє опрацювання та застосування формул внутрішнього контролю і самообілізації військовослужбовців Збройних Сил України через оптимізацію і

удосконалення системи психологічної підготовки на основі новітніх психологічних технологій.

Формулювання мети статті. У даній статті ми викладемо результати наших теоретичних досліджень з визначення особливостей психологічної підготовки військовослужбовців до виконання бойових завдань в екстремальних умовах антитерористичної операції на Сході України.

Викладення основних результатів дослідження. Військові психологи Ю.О. Бабаян, Л.О. Грішман, А.Г. Караян, І.В. Сиромятников проводили фундаментальні дослідження, спрямовані на дослідження різних аспектів функціонування та підготовки військовослужбовців до дій в екстремальних умовах [15]. Військова психологія - прикладна галузь психології, яка вивчає закономірності й механізми функціонування психіки людини, зумовлені її залученістю до військової діяльності, а також психологічні закономірності становлення конкретних видів військової діяльності.

За даними С.В. Литвінцева та ін., тільки 25 % військовослужбовців, які беруть участь у збройних конфліктах і локальних війнах, адекватно реагують на бойову обстановку і спроможні вести активні бойові дії [12].

В Збройних Силах України психологічна підготовка проводиться відповідно наказу Генерального штабу Збройних Сил України від 16.11.2012 року № 240 “Про впровадження психологічної підготовки особового складу в навчальний процес підготовки органів управління та військ (сил)”, розпорядження заступника начальника Генерального штабу Збройних Сил України від 18.12.2012 року № 348/2575 на виконання якого Головним управлінням морально-психологічного забезпечення Генерального штабу Збройних Сил України розроблено стандарт індивідуальної підготовки І-СТ-4 з психологічної підготовки. Де визначено що психологічна підготовка – це цілісний і організований процес формування у військовослужбовців психічної стійкості та психологічної готовності до дій у бою, у складних і небезпечних умовах, в обстановці, яка різко змінюється, під час тривалої нервово-психологічної напруги, подолання труднощів, пов'язаних із виконанням

Питання психології

військового обов'язку як у воєнний, так і у мирний час.

Сучасні умови, у яких знаходяться українські військовослужбовці, можна повною мірою назвати екстремальними, тому що вони супроводжуються значними психоемоційними навантаженнями: високою відповідальністю за прийняті рішення; достатньою складністю виконуваних функцій; прискореним темпом діяльності; об'єднанням неоднакових за метою дій в одній діяльності; обробкою значної за обсягом інформації; дефіцитом часу на прийняття рішення. Адаптивність військовослужбовців супроводжується обґрунтованим ризиком для життя.

У ході підготовки військовослужбовця передбачено формування широкого спектра необхідних для виконання професійної діяльності якостей, а саме: психологічної готовності до виконання бойових завдань, адаптивності, мотивації, стресостійкості та саморегуляції як чинників психологічної підготовки до виконання бойових завдань в екстремальних умовах.

У літературі часто використовується поняття «екстремальна ситуація», яке відображає вплив на людину небезпечних і шкідливих факторів, які призвели до нещасного випадку чи надмірного негативного емоційно-психологічного впливу. Часто людина перестає правильно сприймати оточуючу дійсність, приймати правильні рішення для виходу зі сформованої ситуації [17].

Екстремальна або надзвичайна ситуація – це порушення нормальних умов життя і діяльності людей на об'єкті або території. Екстремальні ситуації вимагають підвищеної адаптивності організму до умов навколишнього середовища, а недостатній розвиток адаптивних здібностей людини може призвести до посттравматичного стресового розладу, адаптивних розладів а також до деструктивних форм кризового реагування, а саме алкоголізму, наркоманії чи суїциду [1].

Тривалий вплив екстремальної ситуації зумовлює виникнення специфічних емоційних станів, серед яких найчастіше зустрічаються: стрес (травматичний стрес, посттравматичний стресовий розлад), афект, фрустрація. Сам факт переживання травматичного стресу може стати причиною виникнення у людини посттравматичного

стресового розладу (ПТСР). ПТСР – важкий психічний стан, різновид тривожного розладу (неврозу), що виникає в результаті одиначної або повторюваних психотравмуючих ситуацій, як, наприклад, військовими діями, важкою фізичною травмою або загрозою смерті. При ПТСР проявляється група характерних симптомів, таких як часте, повторне нагадування, уявлення і переживання травматичних, стресових ситуацій [4].

Л. Д. Бітхтіна, досліджуючи поведінку військовослужбовців в екстремальних ситуаціях, дійшла висновку, що вона багато у чому зумовлена їх індивідуальними особливостями. На сприйняття військовослужбовцем ситуації та оцінки ступеня її складності, екстремальності впливають такі чинники: ступінь позитивності самооцінки, впевненість у собі, рівень суб'єктивного контролю, адаптивність, наявність позитивного мислення, вираженість мотивації досягнення успіху та інші. Поведінка військовослужбовця в екстремальній ситуації детермінована рівнем його стресостійкості [3, с. 43].

Стійкість до стресу – важливий чинник збереження нормальної працездатності, ефективної взаємодії з оточуючими і внутрішньої гармонії людини у важких, екстремальних стресових умовах. При вивченні стресостійкості насамперед необхідно визначити це поняття. Слід зазначити, що існує безліч визначень стресостійкості, у яких вона визначається як: емоційна стійкість, психологічна стійкість, стійкість особистості, психофізіологічна стійкість, моральна стійкість, морально-психологічна стійкість, емоційно-вольова стійкість. Таким чином, можна говорити про те, що до теперішнього часу категорія стресостійкості не набула однозначного трактування, незважаючи на те, що вона давно і систематично досліджується у зарубіжній і вітчизняній психології.

У контексті сучасних досліджень найбільш повним є визначення, дане М.І. Тишковою. На її думку, стресостійкість – це: 1) здатність витримувати інтенсивні або незвичайні впливи, що являють собою сигнал небезпеки і ведуть до змін у поведінці; 2) здатність витримувати надмірне збудження та емоційне

Питання психології

напруження, що виникає під впливом стресорів; 3) здатність витримувати без перешкод для діяльності високий рівень активації [18].

Ю.О. Бабаян, Л.О. Грішман, А.Г. Караян, І.В. Сиромятников розглядають бойову стресостійкість як багаторівневий процес адаптаційної активності людського організму в умовах бойової обстановки, що супроводжується напругою механізмів саморегуляції та формуванням пристосувальної поведінки; механізм комплексної мобілізації організму для дій у небезпечних умовах [15].

Адаптаційні можливості людини являють собою стійкі резистентні характеристики індивідуально-типологічного та особистісного рівня людської індивідуальності, які забезпечують спроможність успішно адаптуватись до різноманітних вимог життєдіяльності і виявляються як у фізіологічному плані (від біохімічного рівня до рівня безумовно- та умовно-рефлекторної регуляції діяльності), так і (найголовніше) у психологічному плані, спрямовуючи поведінку особистості. Адаптивність - це природжена та набута здатність до адаптації, тобто пристосування до всієї багатоманітності життя при будь-яких умовах (В.І. Гарбузов).

В якості суттєвого компонента адаптаційних можливостей людини можна розглядати поняття особистістю адаптаційного потенціалу, який характеризує рівень розвитку взаємопов'язаних психологічних характеристик, що найбільш значущі для регуляції психічної діяльності й процесу адаптації, і зумовлює величину діапазону факторів зовнішнього середовища, до яких організм може пристосуватись (А.Г. Маклаков). Адаптаційні можливості людини характеризує здатність швидко її ефективно ліквідувати або компенсувати дію несприятливих факторів оточуючого середовища.

Дії в екстремальних ситуаціях (нерідко бойові дії), загроза для життя вимагають від військовослужбовця психологічної стійкості, мотивації, ініціативності та дисципліни. За даними В. Н. Смирнова, у психологічно підготовлених військовослужбовців у бойовій обстановці з'являється характерне бойове збудження, що загострює увагу, пам'ять і мислення, що

сприяє активності та цілеспрямованості дій. У військовослужбовців, недостатньо підготовлених у психологічній і професійній сферах, під впливом виникаючих в екстремальній ситуації негативних почуттів і загального стану психіки можуть: сповільнюватися реакція, порушуватися координація та стійкість рухів і дій, послаблюватися увага та пам'ять. Це знижує й ставить під загрозу результативність їхньої діяльності [19, с. 48].

В науці сформувалося значне число різних підходів до розуміння організації та проведення психологічної підготовки. Розрізняють загальну, спеціальну та цільову психологічну підготовку. Так, в ході загальної психологічної підготовки, яка здійснюється в процесі навчання військовослужбовця, формуються необхідні для бою професійно важливі якості (мужність, героїзм, хоробрість тощо), які повинні відповідати загальним цільовим установкам і вимогам, що пред'являються до особового складу збройних сил. Спеціальна психологічна підготовка менш пов'язана з навчанням і більш наближена до самостійної психологічної підготовки до виконання поставленого завдання. Їй у більшій мірі притаманні специфічні методи (тренажі, ідеомоторні тренування, вивчення основних ознак цілей тощо) У ході спеціальної психологічної підготовки вирішуються питання по усвідомленню бойового завдання, переконання воїнів у необхідності беззаперечного його виконання, активізації в цих цілях психологічної готовності та інших специфічних професійно важливих якостей. Саме в ході спеціальної психологічної підготовки в найбільшій мірі вирішуються питання щодо зниження елементів невідомості в загальній системі майбутніх дій, формуються і активізуються специфічні якості необхідні саме для виконання даного завдання. Цільова психологічна підготовка проводиться до конкретного бою, до конкретного польоту, походу, пуску тощо. Вона найменш пов'язана з навчанням і спрямована на підйом активності особового складу, мобілізацію їхньої психіки на виконання поставленого завдання.

Л.С. Нерсисян та А.Ц. Пуні пояснювали готовність через сукупність мотиваційних, пізнавальних, емоційних і вольових якостей особистості, як її загальний

Питання психології

психофізіологічний стан, що забезпечує актуалізацію можливостей; як спрямованість особистості на виконання певних дій. Поняття «готовності» до високопродуктивної діяльності у певній галузі суспільного життя Б. Г. Ананьєв визначав як «прояв здібностей». В. А. Крутецький пропонував називати готовністю до діяльності весь «ансамбль», синтез властивостей особистості, як значно ширше поняття, ніж здібності [2].

Реалізацію професійного рівня підготовки в екстремальних умовах із найменшими психологічними втратами забезпечує стан психологічної готовності. Процес задіяння стану психологічної готовності до діяльності являє собою послідовність взаємопов'язаних процедур і дій:

- усвідомлення своїх потреб, вимог суспільства, колективу чи поставленого іншими людьми завдання;

- усвідомлення цілей виконання завдань, вирішення котрих призведе до задоволення потреб або виконання поставленого завдання;

- осмислення та оцінка умов, у яких будуть протікати майбутні події, актуалізація досвіду, пов'язаного з вирішенням завдань і виконанням вимог подібного роду;

- визначення на основі досвіду та оцінки майбутніх умов діяльності найбільш раціональних і можливих (допоміжних) способів вирішення завдань чи виконання вимог;

- прогнозування прояву своїх інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і

- вольових процесів, оцінка співвідношення своїх можливостей, рівня домагань і необхідності досягнення певного результату;

- мобілізація сил, відповідно до умов і завдань, самонавіювання віри в успішне досягнення мети [20].

Вчені розділяють поняття “готовність” і “підготовленість”. Підготовленість можна розуміти як перший щабель, як започаткування формування психологічної готовності. А.Д. Ганюшкін доповнює дане тлумачення тим, що визначає чотири рівні психологічної готовності: стан повної готовності (висока впевненість, стійкість до перешкод); готовність, наближена до повної (недооцінка сил, надмірна самовпевненість,

недостатня стійкість до перешкод); стан неповної готовності (стійкі психологічні бар'єри); стан невідповідності [6].

Стан готовності у вирішальній мірі обумовлений стійкими психічними особливостями, притаманними даній людині. Але він не являє собою перенесення якостей і станів в нову ситуацію, просту їх актуалізацію. На стан психологічної готовності впливають і ті конкретні умови, в яких здійснюється діяльність. До числа зовнішніх і внутрішніх умов, що обумовлюють психологічну готовність, слід віднести: зміст завдань, їх складність, новизну, творчий характер; обстановку діяльності, приклад поведінки оточуючих; особливості стимулювання дій і результатів; мотивацію, прагнення до досягнення того чи іншого результату; оцінку ймовірності його досягнення; самооцінку власної підготовленості; попередній нервово-психічний стан; стан здоров'я і фізичне самопочуття; особистий досвід мобілізації сил для рішення задач підвищеної складності; вміння контролювати і регулювати рівень свого стану готовності; вміння створювати оптимальні внутрішні умови для майбутньої діяльності.

Психологічна готовність – це націленість і змобілізованість психіки на подолання майбутніх труднощів, яка забезпечує результативність виконання завдань, адекватність їх складності, значущості та важливості. У структурі психологічної готовності до життєдіяльності в екстремальних умовах розрізняють такі компоненти: мотиваційний; орієнтаційний; пізнавально-оперативний; емоційно-вольовий; психофізіологічний; оцінюючий. Підготовку до життєдіяльності в особливих умовах треба розглядати в контексті розвитку особистості [16].

В цілому психологічна готовність розглядається як одна з базових характеристик особистості, як її стійка особливість – як показник психологічних можливостей людини на певному етапі її розвитку, який здатен визначити зміст цього періоду.

В Збройних Силах України психологічна підготовка проводиться відповідно до наказу Генерального штабу Збройних Сил України від 16.11.2012 року № 240 «Про впровадження психологічної підготовки особового складу в навчальний

Питання психології

процес підготовки органів управління та військ (сил)», розпорядження заступника начальника Генерального штабу Збройних Сил України від 18.12.2012 року № 348/2575 на виконання якого Головним управлінням морально-психологічного забезпечення Генерального штабу Збройних Сил України розроблено стандарт індивідуальної підготовки І-СТ-4 з психологічної підготовки. В ньому визначено, що психологічна підготовка – це цілісний і організований процес формування у військовослужбовців психічної стійкості та психологічної готовності до дій у бою, у складних і небезпечних умовах, в обстановці, яка різко змінюється, під час тривалої нервово-психологічної напруги, подолання труднощів, пов'язаних із виконанням військового обов'язку як у воєнний, так і у мирний час.

Об'єктом психологічної підготовки є військовослужбовець, військові підрозділи. А суб'єктом психологічної підготовки є командири (начальники), офіцери по роботі з особовим складом, інструктори, викладацький склад навчальних закладів (підрозділів). Сутністю психологічної підготовки є створення сприйняття військовослужбовцями психотравмуючих чинників бою як знайомих, звичних, очікуваних (тобто адаптування до умов бою); оволодіння військовослужбовцями необхідними знаннями та досвідом у подоланні службово-бойових психологічних навантажень; розвиток у особового складу здатності швидко перебудувати свою психіку відповідно до бойових (службових) обставин.

Тобто, в цих нормативних документах визначено, що психологічна підготовка як цілісний і організований процес сприятиме формуванню у військовослужбовців психічної стійкості, психологічної готовності, стресостійкості та адаптивності до екстремальних і небезпечних умов. Нами було проаналізовано досвід психологічної підготовки військовослужбовців стран НАТО, а саме: США, Великої Британії, Франції, Німеччини та Ізраїлю [13]. Військовослужбовці цих країн мають досвід локальних війн і збройних конфліктів.

Наприклад, військове керівництво США приділяє значну увагу психологічній підготовці військовиків. Так, рівень психогенних втрат під час війни в Кореї

склав 12 %, у В'єтнамі – 10 % від особового складу, що брав участь у бойових діях; недостатньо розвинута психологічна готовність до ведення бойових дій в умовах сучасної війни. Згідно з публікаціями наукових видань, у В'єтнамі з 320 тисяч американських військовослужбовців 58880 вели бойові дії «добре», 235280 – «посередньо», 25920 – «погано». За даними зарубіжних військових ЗМІ, в американських військах у Кореї кількість дезертирів з 1951 по 1953 рік зростала щомісяця з 14,3 до 22,3 чоловіка на кожну тисячу військовослужбовців. У В'єтнамі в 1965 – 1973 роках – уже з 15,7 до 62 [9].

Під час досліджень було виявлено фактори, які негативно впливають на морально-психологічний стан американських солдатів: зверхність у ставленні до противника; переоцінка власних сил; висока «комфортотлюбність»; можлива втрата ініціативи, якщо бойові дії розвиваються «не за планом»; прояви расизму; зловживання алкоголем, наркотиками; сексуальні домагання до жінок-військовослужбовців [7].

Під психологічною підготовкою американські психологи розуміють процес прищеплення особовому складу здатності ефективно виконувати бойові завдання в умовах сучасної війни, витримувати будь-які фізичні та психічні навантаження [9]. Найточніше окреслив мету психологічної підготовки Р. Рігг «Привчати солдатів до диявольської атмосфери вогню і смерті, домогтися, щоб вони почувалися серед вогню, диму як у звичайній обстановці і просто воювали» [10]. Важливим елементом системи психічної підготовки в них також є підготовка офіцерів. У військових коледжах майбутні командири обов'язково отримують знання з психології та психіатрії, які дозволяють в подальшому посідати лідерські позиції, не допускати серед підлеглих проявів страху чи паніки [9].

Досвід Великої Британії в напрямку психологічної підготовки говорить що бойовий дух воїна формується під впливом кількох факторів: загальнокультурного, до якого відносять етнопсихологічні особливості військовослужбовця, рівень освіти, наявність бойового досвіду і рівень підготовки; психологічних особливостей особистості (фізичний стан, переконаність у своїй правоті, довіра до командування,

Питання психології

товаришів по службі, озброєння і військової техніки); особливостей військової ситуації – наступ чи оборона, інтенсивність і тривалість бойових дій, якість тилового забезпечення, кількість втрат [5]. Британські військові психологи провели аналіз військових операцій, здійснених британською армією в 1942, 1944 та 1982 роках. На початковому етапі операції на Мальті 1942 року (оборонному) британські війська не змогли нічого протиставити бомбардуванням фашистських «Люфтваффе», відтак їх охопило почуття безпорадності і безнадії. Моральний дух упав, частка стресових втрат склала більше 25 %. Висадка в Нормандії (1944 р.) проводилася у зовсім інших умовах. Моральний дух британського десанту був відносно високим протягом шести-семи тижнів, а частка стресових втрат не досягала 20 %. А от Фолклендська кампанія 1982 року була успішною, моральний дух військ виявився досить високим. Незважаючи на кількісну перевагу збройних сил Аргентини, впевненість атакуючих у своїй правоті, висока підготовка офіцерів і солдатів обумовили те, що кількість стресових втрат не перевищила 10 % загального числа втрат.

Узагальнивши отримані дані, британські психологи дійшли висновку, що чим вищий моральний дух військ, чим вищою в них є мотивація до перемоги, тим менше психогенних втрат, і навпаки. Вони зазначили, що високий рівень бойової підготовки, впевнене командування і злагодженість дій сприяють поліпшенню психологічного стану особового складу. Для досягнення цього психологи пропонують методи зміцнення морального духу особового складу збройних сил, які ґрунтуються на традиціях британської армії.

Таким чином ми можемо констатувати наступне, на психологічний стан і психологічну готовність військовослужбовців до екстремальних умов впливають як негативні, так і позитивні чинники. До негативних можна віднести: зверхність у ставленні до противника; переоцінка власних сил; висока «комфортюлюбність»; можлива втрата ініціативи, якщо бойові дії розвиваються «не за планом»; прояви расизму; зловживання алкоголем, наркотиками; низький рівень стресостійкості та мотивації. А до позитивних чинників відносяться: здатність

ефективно виконувати бойові завдання в умовах сучасної війни; здатність витримувати будь-які фізичні та психічні навантаження, тобто адаптивність і стресостійкість; достатній рівень освіти; наявність бойового досвіду і якісний рівень підготовки; переконаність у своїй правоті; мотивація до перемоги; довіра до командування і товаришів по службі.

Аналіз змісту психологічної підготовки у збройних силах країн НАТО дозволяє зробити такі висновки.

- В системі психологічної підготовки чітко виокремлюються напрямки: формування і розвиток у військовослужбовців високих професійних якостей; позитивної мотивації до військової служби; виховання у особового складу почуття патріотизму, вірності національним цінностям; формування навичок виживання у полоні і підготовка до ведення тривалих бойових дій в екстремальних умовах; заняття з фізичного виховання особового складу.

- Особливостями психологічної підготовки є: наявність відповідного апарату практично у всіх структурах організаційної побудови збройних сил; розгалуженість і суворя підпорядкованість різних служб та органів; наявність у розпорядженні органів управління психологічною підготовкою потужної матеріальної і фінансової бази та висококваліфікованих кадрів; чітко визначені ідейно-теоретичні та методологічні основи психологічної підготовки; комплексний підхід до вирішення завдань; нерозривне поєднання навчання і виховання [11]

Отже, фахова психологічна підготовка особового складу збройних сил України готуватиме військовослужбовців до адекватного сприйняття та реагування на екстремальні умови та психотравмуючі фактори сучасних бойових дій.

Висновки.

Психологічна підготовка військовослужбовців - це система цілеспрямованих впливів, що має на меті формування і закріплення у воїнів психологічної готовності і стійкості, переважно на основі самовдосконалення особистісних і розвитку професійно важливих якостей, набуття досвіду успішних дій в модельованих екстремальних умовах бойової обстановки.

Питання психології

Психологічна готовність військовослужбовця – один із основних компонентів готовності до бойових дій. Вона припускає, по-перше, усвідомлення військовим відповідальності за долю Батьківщини, рідних, близьких, впевненість у собі, своїх товаришах, бойовій техніці і зброї. По-друге, бажання боротьби, прагнення випробувати себе, долати свої слабкості, домагатися перемоги над супротивником. на психологічний стан і психологічну готовність військовослужбовців до екстремальних умов впливають як негативні, так і позитивні чинники. До позитивних чинників, які необхідно враховувати при психологічній підготовці, відносяться: здатність ефективно виконувати бойові завдання в умовах сучасної війни; здатність витримувати будь-які фізичні та психічні навантаження, тобто адаптивність і

стресостійкість; достатній рівень освіти; наявність бойового досвіду і якісний рівень підготовки; переконаність у своїй правоті; мотивація до перемоги і здатність до саморегуляції; довіра до командування і товаришів по службі.

Фахова психологічна підготовка особового складу збройних сил України готуватиме військовослужбовців до адекватного сприйняття та реагування на екстремальні умови та психотравмуючі фактори сучасних бойових дій.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці програми психологічної підготовки військовослужбовців до бойових дій в екстремальних умовах; практичних засад та методичних рекомендацій, які необхідно врахувати на етапі психологічної підготовки військовослужбовців до виконання бойових завдань.

Список використаних джерел

1. Александровский Ю. А., Лобастов О. С., Спивак Л. И., Щукин Б. П. Психогении в экстремальных условиях. - М., 1991. - 378 с.
2. Білий В.Я. Медико-соціальні проблеми професійної надійності військовослужбовців у контексті національної безпеки України / В.Я. Білий, В.І. Варус // Наука і оборона. — 2009. — №1. — С. 16—20
3. Битехтина Л.Д. Готовность к действиям в экстремальных ситуациях средивоенных / Л.Д. Битехтина // Вопросы психологии. — 2005. — №11. — С.41—47.
4. Гаврилова Т.В. Зависимость психологических стрессовых реакций от общественной значимости события // Вопросы психологии экстремальных ситуаций, 2005. - № 1, С. 62.
5. Гарбуз А. Служба капеланов в армии Великобритании // Заруб. воен. обозрение. - № 6, 1998. - С. 6—9.
6. Ганюшкин А.Д. Дослідження стану психічної готовності людини до діяльності у екстремальних умовах / А.Д. Ганюшкин. - М.: Просвітництво, 2002. - 126 с.
7. Зеленков М. С. Морально-психологическая подготовка войск в армиях зарубежных стран. - Москва: Общевоенные проблемы, №12, 2002.
8. Кокун О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С. Особливості вияву негативних психічних станів у військовослужбовців, які отримали бойові фізичні та психічні травми / О.М. Кокун, І.О. Пішко, Н.С. Лозінська // Проблеми екстремальної та кризової психології. – Т.1, Вип. 19. – К.: Національний університет цивільного захисту України, 2016. - С. 146-152.
9. Кузьмин А. А. Психологическая подготовка солдат империалистических армий к войне // Зарубежное военное обозрение. - М. - 1975. - №7. - С. 17 – 23.
10. Кузьмин А. А. Война со страхом / Солдат удачи. - 1997. - №5 – 6. - С. 20 – 22, 23 – 27.
11. Литвиненко Е.С. Теоретико-методологічні основи психологічної підготовки воїнів/ Е.С. Литвиненко. - К.: ВГІ НАОУ. ЗНП №3. - 2001. - С. 38 – 45.
12. Литвинцев С. В. Боевая психическая травма / С.В. Литвинцев, Е.В. Снедков, А.М. Резник. – М.: «Медицина», 2005. – 431 с.
13. Макаревич О. Особливості психологічної підготовки армій країн НАТО // Соціальна психологія. - 2005. - № 1 (9). - С.140-148.
14. Приходько І.І., К.Ю. Гунбін. Феноменологія психогенних розладів у військовослужбовців, задіяних у проведенні антитерористичної операції / І.І. Приходько, К.Ю. Гунбін // Збірник статей VII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Особистість в екстремальних умовах». – Львів :ЛДУ БЖД, 2015. – С. 3 – 9.
15. Сиромятников І.В. Прикладна воєнна психологія / І.В. Сиромятников. – Х.: Фенікс, 2010. – 480 с.
16. Ситнік С.В. Про психологічну підготовку та її види / С.В. Ситнік // Наука і освіта. – 2002. - № 5. – С. 52-54.
17. Смирнов Б.А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б.А. Смирнов. – Х.: Гуманитарный центр, 2007. – 273 с.
18. Тышкова М.И. Исследование устойчивости личности в трудных ситуациях / М.И. Тышкова // Вопросы психологии. – 1987. – №1. – С. 27–39.

Питання психології

19. Шевченко В.Є. Психологічний аналіз забезпечення професійної надійності і боєздатності військовослужбовців Збройних Сил України / В.Є. Шевченко, Б. В. Кравченко // Психологія. – 2011. – №1. – С. 38–43.
20. Яковенко С.І. Психічна стійкість військовослужбовців до впливу екстремальних чинників / С.І. Яковенко, Т.М. Яковенко. – К.: КВГІ, 2008. – 265 с.

References

1. Aleksandrovs'kij Ju. A., Lobastov O. S., Spivak L. I., Shhukin B. P. Psihogenii v jekstremal'nyhuslovijah. - M., 1991. - 378 s.
2. Bilij V. Ja. Mediko-social'niproblemiprofesijnoinadijnostivij's'kovoslužhbovciv u kontekstinacional'noibezpeki Ukraїni / V. Ja. Bilij, V. I. Varus // Nauka i oborona. — 2009. — №1. — S. 16—20
3. Bitehtina L. D. Gotovnost' k dejstvijam v jekstremal'nyhsituacijahsredivoennyh / L. D. Bitehtina // Voprosypsihologii. — 2005. — №11. — S. 41—47.
4. Gavrilova T. V. Zavisimost' psihologicheskikh stressovyh reakcij otobshhestvennoj znachimosti sobytija // Voprosypsihologii jekstremal'nyhsituacij, 2005. - № 1, S. 62.
5. Garbuz A. Sluzhba kapelanov v armii Velikobritanii // Zarub. voen. obozrenie. - № 6, 1998. - S. 6 – 9.
6. Ganjushkin A. D. Doslidzhennja stanupsihichnoїgotovnostiljudinidodija'nist' u ekstremal'nih umovah / A. D. Ganjushkin. - M.: Prosvitnictvo, 2002. - 126 s.
7. Zelenkov M. S. Moral'no-psihologicheskaja podgotovka vojsk v armijah zarubezhnih stran. - Moskva: Obshhie voennyje problemy, №12, 2002.
8. Kokun O. M., Pishko I. O., Lozins'ka N. S. Osoblivostivijavunegativnihpsihichnihstaniv u vijs'kovoslužhbovciv, jakiotrimalibojovifizichnitapsihichnitravmi / O. M. Kokun, I. O. Pishko, N. S. Lozins'ka // Problemi ekstremal'noїtakrizovoїpsihologii. – T. 1, Vip. 19. – K.: Nacional'nij universitet civil'nogo zahistu Ukraїni, 2016. - S. 146-152.
9. Kuz'min A. A. Psihologicheskaja podgotovka soldat imperialisticheskijarmij k vojne // Zarubezhnoe voennoe obozrenie. - M. - 1975. - №7. - S. 17 – 23.
10. Kuz'min A. A. Vojnasostrahom / Soldatudachi. - 1997. - №5 – 6. - S. 20 – 22, 23 – 27.
11. Litvinenko E. C. Teoretiko-metodologichnjosnovipsihologichnoїpidgotovkivoїniv/ E. C. Litvinenko. - K.: VGI NAOU. ZNP №3. - 2001. - S. 38 – 45.
12. Litvincev S. V. Boevajapsihicheskajatravma / S. V. Litvincev, E. V. Snedkov, A. M. Reznik. – M.: «Medicina», 2005. – 431 s.
13. Makarevich O. Osoblivostipsihologichnoїpidgotovkiarmijkraїn NATO // Social'napsihologija. - 2005. - № 1 (9). - C. 140-148.
14. Prihod'ko I. I., K. Ju. Gunbin. Fenomenologijapsihogennihrozladiv u vijs'kovoslužhbovciv, zadijanih u provedenniantiteroristichnoїoperacii / I. I. Prihod'ko, K. Ju. Gunbin // Zbirnikstatej VII Vseukraїns'koї naukovopraktichnoїkonferencii «Osobist' v ekstremal'nih umovah». – L'viv : LDU BZhD, 2015. – S. 3 – 9.
15. Siromjatnikov I. V. Prikladnavoennapsihologija / I. V. Siromjatnikov. — H.: Feniks, 2010. — 480 s.
16. Sitnik S. V. Propsihologichnupidgotovkuta ii vidi / S. V. Sitnik // Nauka i osvita. – 2002. - № 5. – S. 52-54.
17. Smirnov B. A. Psihologijadejatel'nosti v jekstremal'nyhsituacijah / B. A. Smirnov. — H.: Gumanitarnyj centr, 2007. — 273 s.
18. Tyshkova M. I. Issledovanieustojchivostilichnosti v trudnyhsituacijah / M. I. Tyshkova // Voprosypsihologii. — 1987. — №1. — S. 27—39.
19. Shevchenko V. Є. Psihologichnijanalizzabezpečennjaprofesijnoinadijnosti i boezdatnostivij's'kovoslužhbovcivZbrojnihSilUkraїni / V. Є. Shevchenko, B. V. Kravchenko // Psihologija. — 2011. — №1. — S. 38—43.
20. Jakovenko S. I. Psihichnastijkist'vijs'kovoslužhbovcivdovplivuekstremal'nihchinnikiv / S. I. Jakovenko, T. M. Jakovenko. — K.: KVGІ, 2008. — 265 s.

Polyvanyuk V. V., Head of the Research Laboratory

FEATURES OF PSYCHOLOGICAL PREPARATION MILITARY PERSONELS OF UKRAINE'S ARMED FORCES TO CARRY OUT COMBAT MISSIONS IN EXTREME CONDITIONS

The article presents the theoretical analysis of the problem of the psychological military training of Ukraine's armed forces in carrying out combat missions. The essence of psychological preparation for combat missions in extreme conditions is revealed. It is noted that the behavior of a serviceman in an extreme situation is determined by the level of his psychological readiness, adaptability, stress-resistance, motivation and self-regulation. The experience of psychological training of servicemen of the leading countries of the world is analyzed. The necessity of introduction of the psychological training system for the servicemen of the Armed Forces in Ukraine is determined.

Keywords: adaptability, military personal, extreme situation, self-regulation, stress-resistance, psychological readiness, psychological preparation.

СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОГЛЯДІВ НА ПРИРОДУ СУЇЦИДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються теоретичні аспекти соціологічного аналізу суїцидальної поведінки. Акцентовані соціологічні напрями вивчення феномену самогубств. Доведено що суїцидальний феномен є статистично стійким соціальним явищем, що визначається макросоціологічними змінами в житті суспільства.

Ключові слова: суїцид, суїцидальна поведінка, самогубство, відчуження соціальна природа.

В статті розглядаються теоретичні аспекти соціологічного аналізу суїцидальної поведінки. Акцентовані соціологічні напрями вивчення феномену самогубств. Доведено що суїцидальний феномен є статистично стійким соціальним явищем, що визначається макросоціологічними змінами в житті суспільства.

Ключевые слова: суицид, суицидальное поведение, самоубийство, отчуждение социальная природа.

Суїцидальна поведінка в даний час є глобальною суспільною проблемою. Високий рівень самогубств в більшості розвинених країн світу і районах СНД ставить питання про причини виникнення цього явища і способи його превенції (попередження). Розгляд суїцидальної поведінки лише як об'єкта медико-психологічних та юридичних наук неминуче обмежує можливість до кінця зрозуміти все різноманіття негативних чинників, що лежать в основі цього явища. Зазвичай в розрахунок беруться лише індивідуальні поведінкові реакції індивіда на ті чи інші життєві обставини.

Суїцид як соціальне явище – стійкий статистичний факт. Дослідження суїцидальної смертності впродовж багатьох років у різних країнах і різних районах однієї держави показують подібні значення соціального відсотка самогубств (кількість завершених суїцидів на 100 тис. жителів) для країн з однаковим рівнем культури, схожими політичними, економічними і соціальними системами. У той же час цей соціальний відсоток може різко мінятися від нації до нації, від одного територіального утворення до іншого, якщо рівень розвитку основних сфер їх життєдіяльності різний.

Особливість природи феномена суїциду полягає у тому, що кожна без винятку суїцидальна дія є не тільки актуальною як свідчення про індивідуальні та суспільні хвороби, але й сучасною, тобто такою, що не має терміну давності. При аналізі самогубств попередніх поколінь і епох ми виявляємо у них ті ж проблемні вузли і питання, які й сьогодні не знайшли свого остаточного рішення. Так, як і у попередні часи, сьогодні

люди продовжують пошуки сенсу життя, стикаються з неможливістю припинення болю, намагаються виявити можливі шляхи безсмертя і приборкати страх смерті, якої неможливо уникнути. Але якщо людина і може не розмірковувати над питанням про сенс життя, вбачаючи його на підсвідомому рівні у задоволенні своїх матеріальних та фізіологічних потреб, та час від часу їй спадає на думку, що всьому прийде край, оскільки вона – істота смертна[1].

Різноманітність поглядів на суїцид у кожному конкретному випадку обумовлюється ідеологічною доктриною, що лежить у основі життя певного суспільства, його соціальною структурою, рівнем інтелектуального розвитку, ступенем колективної згуртованості, типом світогляду тощо. При цьому слід пам'ятати, що суїцидальне рішення приймається під впливом як зовнішніх чинників, так і цілісного образу смерті, що продукується свідомістю.

Таким чином, незважаючи на самостійність прийняття і скоєння суїцидального акту, до нього залучені дві сфери – внутрішня сфера психічного та зовнішня сфера соціального і макроприродного. Більш того, специфіка технократичного мислення детермінує якщо не трагічність, то принаймні драматичність положення людини у світі, драматичність її відносин з природою і суспільством. Техногенна цивілізація має достатньо широке коло проблем, які можуть привести до глобального процесу самознищення людства.

Проблема самогубства багатогранна: вона містить у собі медичні, соціальні, психологічні, етичні, релігійні, правові,

Питання психології

соціологічні, філософські аспекти. Так, самогубства, скоєні у стані афекту, перебувають у центрі уваги медиків (вужче – психіатрів). При цьому слід відзначити, що незважаючи на всю різноманітність суїцидальних мотивів у всі епохи зі 100 % зафіксованих випадків приблизно тільки 17 – 20 % суїцидентів діяли у стані психічної патології (несамовитість, божевілья тощо). Решта суїцидентів, наділених фізичним, психічним, «сімейним» здоров'ям, роками виношували рішення, яке в одну мить заперечувало все життя, знищуючи його. Однак необхідно пам'ятати, що невдалі спроби суїциду в стані афекту, як правило, не повторюються внаслідок викликаного ними страху за своє життя чи, точніше, страху суїцидента перед смертю. Навпаки, «вдалими» є чітко, свідомо сплановані самогубства, розраховані й продумані до дрібниць. Тому увагу філософів завжди привертала ті випадки, коли самогубство ставало результатом свідомого тривалого роздуму. Так, А. Камю підкреслював: «Самоубийство підготавлюється в безмолвii серця, подобно Великому Деянию алхіміков» [2].

З цієї ж причини М.О. Бердяєв акцентував увагу і на недостатності соціологічних досліджень феномена суїциду: «Социологическая точка зрения, которая, основываясь на статистике, хочет установить социальную закономерность и необходимость самоубийства, в корне ложна, – підкреслював релігійний мислитель, – она видит лишь внешнюю сторону явления, лишь результат незримых внутренних процессов и не проникает в глубину жизни» [3].

Починаючи з 40-х років XIX ст. соціологічна наука теж звернулася до проблеми самогубства. Моральна статистика як галузь соціології підраховувала кількість вчинених самогубств у співвідношенні з такими факторами, як стать, національність, релігія, соціальний стан, пора року, клімат та інше, сподіваючись проникнути в таємницю ауто агресивної поведінки. У ході вивчення механізмів соціального життя було доведено, що деякі явища, які традиційно вважаються мимовільними діями людини, повторюються з разючою регулярністю і знаходяться у зв'язку з цілою низкою зовнішніх факторів. цю теорію розвивав Е. Морселлі. У своїй праці «Самогубство: дослідження з моральної статистики» (1879) він говорив про те, що причина будь-якої аутоагресивної дії – поза індивідом; шукати її потрібно в суспільстві, що його оточує [4].

Узагальнюючи дані, зібрані дослідниками за 20 років у різних європейських країнах, автор довів статистичну сталість явища самогубства, що перевищує за закономірністю народження, смерть, шлюб.

Стало очевидним, що суїцидальна поведінка підкоряється соціальним законам і діям окремо взятого індивіда – це результат загальних закономірностей, що, впливаючи на суспільство, спричиняють певні неминучі наслідки, які не залежать від волевиявлення індивіда [5].

Ще у 1857 році, у знаменитому вступі до «історії цивілізації в Англії» Г. Бокль, розмірковуючи про природу самогубства, зазначав: «самогубство є лише проявом загального стану суспільства» [6].

Загальновідомо, що засновником суїцидології є Е. Дюркгейм, а першу – соціологічну – суїцидологічну школу сміливо можна назвати дюркгеймівською.

У межах соціологічної школи самогубство можна визначити як одну з моделей девіантної поведінки, як галузь соціальної патології.

Сам Е. Дюркгейм дав наступне визначення даному феномену: «самогубством називається будь-який смертний випадок, який прямим чи непрямым чином походить від позитивного чи негативного акту, здійсненого самою жертвою, котра наперед знала про можливі наслідки свого вчинку» [7, с. 9].

Е. Дюркгейм з'ясовував у своєму соціологічному етюді «Самогубство» [7, с. 9] ті хворобливі язви суспільства, що провокують прийняття суїцидальних рішень.

Учений наголосив на розриві соціальних зв'язків, необхідних для нормального функціонування життєдіяльності як окремого індивіда, так і суспільства в цілому.

Соціологічні дослідження різних років постійно фіксують у різних країнах достатньо високий відсоток самогубств, детермінованих соціальними причинами. Так, Г. Чхартішвілі наводить дані, отримані у ході соціологічних досліджень в Англії у 1930-і рр., за якими 35% обумовлені соціальними причинами. Таблиця самогубств Жака Пеше за 1824 р. у Парижі фіксує всього 371 випадок, з них – 246 вдалих. Із загальної суми тільки у 60 випадках мотиви залишилися невідомими, в інших (311) мотиви суто соціального характеру чи комбіновані при домінуванні соціальних (психічний розлад суїцидента у багатьох

Питання психології

випадках обумовлювався соціально-економічною нестабільністю) [1].

Характерним же для всіх типів суїциду є процес відчуження, властивий як суспільству в цілому, так і окремим його членам. При відчуженні будь-яка життєдіяльність як власна, так і суспільна викликає в індивіда байдужість.

Відчуження породжує в індивіді почуття безпорадності й власної нікчемності, що приводить до втрати сенсу життя. І людина занурюється у трагічну порожнечу, з якої бачить тільки один вихід. Обумовлено це тим, що як особистість людина формується соціальним середовищем. У випадку ж припинення духовної підтримки з боку останнього сила життя чи його інстинкт зводяться до мінімуму. У такій ситуації при розвиненій свідомості індивід опиняється в глухому куті життя: немає колективної підтримки, немає циркуляції ні ідей, ні почуттів.

Людина занурюється у стан меланхолії, яка виникає зі стану крайнього індивідуалізму, викликаного хворобливим станом суспільства, й служить суїцидальним чинником.

Однак суспільна атмосфера може бути діаметрально протилежною: суспільство настільки злито у цілісний єдиний організм, що немає найменшого приводу для виникнення стану крайнього індивідуалізму.

У 1823 році член імператорської академії наук І.-Т. Герман зачитав на засіданні академії звіт про кількість убивств і самогубств у російській імперії у 1819 – 1820 роках. Однак цей документ одержав негативну оцінку з боку влади. Міністр освіти А.С. Шишков, накладаючи резолюцію на рукопис І.-Т. Германа, підкреслив, що суспільству немає потреби «...знати про число цих злочинів... потрібно сповіщати про благі справи, а такі, як смертовбивство і самогубство, повинні йти у вічне забуття» [6]. Однак, незважаючи на це, інформація про самогубства статистичного характеру стала регулярно з'являтися в різних офіційних виданнях («Журнал міністерства внутрішніх справ», «Архів судової медицини і суспільної гігієни», «Відомості Санкт-Петербурзької міської поліції», «Урядовий вісник» та ін.) [6].

До числа інформативних статистик з проблеми суїциду можна віднести дослідження Ф.К. Тереховко «До питання про самогубство в Санкт-Петербурзі за 20-річний період (1881–1900)». Робота ґрунтується на матеріалах двох офіційних документів, фіксованих статистичними

органами Санкт-Петербурзької думи: «Листка про нещасний випадок» – короткого поліцейського дізнання з приводу кожного випадку суїциду; «Медичного свідчення», виданого лікарем у зв'язку зі смертю [8].

Певний інтерес у сфері соціальної статистики являє робота В.А. Бернацького «Самогубства серед вихованців військово-навчальних закладів» (1911). Праця ґрунтується на архівних матеріалах періоду 1844 – 1908 років. У вступі зазначено, що більшість злочинів і самогубств відбувається у здоровому розумі. ці міркування приводять автора до висновку про необхідність дослідження суїцидальної поведінки з психологічної і моральної точок зору. аналіз статистичних даних, проведений В.А. Бернацьким, свідчить: у військових школах виявлено більш виражену тенденцію до суїциду, ніж у цивільних; до 14 років суїциди не зустрічаються; максимум припадає на 18 років; спроби ж відзначені з 12 років; аналіз самогубств за місяцями чітко вказує на збільшення їхньої кількості в період екзаменаційних сесій і зменшення в період канікул. Автор вважає, що профілактична робота, проведена з підростаючим поколінням, повинна містити в собі виховання сили волі, твердості характеру, зміцнення релігійності і боротьбу зі статевою розбещеністю [9].

Результатом серйозних соціологічних досліджень стала доповідь «До питання про самогубство» В.М. Огроновича, що прозвучала 18 квітня 1912 року в комісії з питань про самогубства при психоневрологічному інституті [10]. На початку роботи автор ставить перед собою завдання виявити зв'язок між самогубством і соціальними факторами, припускаючи, що самогубство є соціальною недугою, наслідком боротьби за існування, за право на життя у всіх його формах, результатом складних умов життя сучасного людства. словом, чи не є самогубство термометром, що показує температуру суспільного тіла?» [10, с. 52]. Дослідник доводить свою думку про те, що соціальні фактори (релігійний статус, шлюбний статус, соціальне і матеріальне становище, морально-етичні норми, безробіття, алкоголізація, соціально-політичні потрясіння) впливають на зростання числа самогубств серед різних груп населення.

На соціальну природу суїцидальної поведінки вказує у своїй роботі «Причини самогубств у російській школі» (1914) М.Я. Феноменов [4]. проаналізувавши дані за 12 років (1899–1912), автор доходить висновку

Питання психології

про прогресування суїцидальної активності серед учнів. Загострення суїцидальної ситуації учений пов'язує з перетвореннями у країні. «Епідемія самогубств є показником того, що перед суспільством поставлено вкрай важкі завдання, завдання власної перебудови. сили суспільства напружуються, і найбільш слабкі з його членів падають жертвою гарячково швидкого соціально-економічного росту» [4].

У роботі А.М. Коровіна «Самогубство і споживання горілки в Росії з 1903 по 1912 рік» (1916), автор вирішив не зупинятися на психологічних аспектах суїцидальної поведінки, а звернувся до проблеми впливу фактора алкоголізації населення на динаміку самогубств. Оскільки в сільській місцевості споживання горілки на душу населення значно нижче, ніж у місті, автор робить висновок про те, що алкоголізація населення є породженням міського способу життя. Одним з головних засобів профілактики суїцидів А.М. Коровін вважає боротьбу з алкоголізмом. Він закликає до об'єднання суспільних зусиль як проти самого споживання спиртних напоїв, так і для усунення всього того, що підтримує на них попит [11].

У СРСР після революції 1917 р. суїцидологічні дослідження не проводилися у зв'язку зі зникненням, як вважалося, соціальної мотивації для скоєння суїциду. Питаннями статистики суїцидів у радянський час займався також М.Н. Гернет. у післяреволюційний час вийшло два випуски «моральної статистики» (1922, 1927) [12; 13], які були присвячені дослідженням злочинів і самогубств.

Більш того, на початку 30-х рр. ХХ ст. був анульований сектор соціальних аномалій при Центральному статистичному управлінні. З цього часу відбулося повернення до суїцидологічної концепції Ж.-Е.-Д. Ескіроля: суїцид розглядався тільки як явище психічної патології й досліджувався виключно психіатрами. Статистика фіксувала не мотиви, а тільки факти по доведенню до самогубства. У випадках відсутності зафіксованого раніше психічного розладу у суїцидента його самогубство чи суїцидальна спроба розцінювалися як початок хвороби чи «нереалізований психоз».

Природа й причини суїциду стали об'єктом уваги лише у 70-і рр. ХХ ст., коли був створений Всесоюзний науково-методичний суїцидологічний центр. У цей час розробляє свою соціально-психологічну

концепцію суїциду А.Г. Амбрумова (1974). А.Г. Амбрумова розглядала самогубство як наслідок соціально-психологічної кризи особистості в умовах мікроконфліктів, що переживаються нею.

У залежності від переслідуваної суїцидентом мети дослідниця розрізняла істинні суїциди та суїцидальні спроби, для яких характерна незавершеність.

Таким чином, у СРСР 1970 – 80-х рр. біологічна й патопсихологічна концепції суїциду поступилися своїм домінуючим положенням соціально-психологічному підходу.

Соціологічний підхід до вивчення феномена суїциду виступає основоположним у діяльності представників антипсихіатрії, котрі проводять свої суїцидологічні дослідження у полі суспільної моралі без врахування медичних та психологічних особливостей суїцидента.

Однак проблема полягає в тому, що очевидні мотиви самогубства не відповідають істинним мотивам, причинам і умовам його скоєння.

Суїцидальний феномен є статистично стійким соціальним явищем, що визначається макросоціологічними змінами в житті суспільства. Об'єктивні умови існування цілих соціальних груп поза будь-яким сумнівом впливають на частоту самогубств. Світова суїцидологічна практика підтверджує існування тісної залежності між рівнем суїцидальної активності і такими перемінними, як соціально- економічна нестабільність, політичні перетворення, урбанізація населення, інтенсивність міграційних потоків, порушення звичних життєвих стереотипів під впливом соціальних і політичних змін у житті суспільства, вплив засобів масової інформації, заразливість і колективність самого феномена самогубства, а також значною мірою – послаблення ролі традиційних соціальних інститутів у регламентації взаємин між поколіннями й окремими людьми.

У свою чергу, стабільність інститутів родини, церкви, шлюбу, збереження традиційного способу життя є антисуїцидальними факторами, тому що вони протистоять роз'єднаності між людьми, обмежують безмірне зростання потреб і особистих домагань, визначають упорядкованість життя і зводять до мінімуму кількість соціально-психологічних дезадаптуючих факторів.

Питання психології

Список використаних джерел

1. Осетрова, О.О. Суїцидологія: Навчальний посібник [Текст] / О.О. Осетрова – Д.: ДНУ., 2016. – 183 с.
2. Камю А. Письма к немецкому другу. Письмо четвертое / А. Камю // Камю А. Избранное. – М.: Радуга, 1988. – С. 362 – 366.
3. Бердяев Н.А. О самоубийстве / Н.А. Бердяев // Суицидология: Прошлое и настоящее: Проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах. – М.: Когито-Центр, 2001. – С. 89 – 112.
4. Психологія суїцидальної поведінки : Посіб. / Д.В. Лебедев, О.О. Назаров, В.П. Садковий та ін. ; За заг. ред. О.В. Тімченка, ред. О.В. Тімченко . – Х. : УЦЗУ, 2007 . – 129 с.
5. Суицидология: прошлое, настоящее: проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и художественных текстах / Составитель Моховиков А.Н. – М., 2001. – С.31–59.
6. Паперно И. Самоубийство как культурный институт. – М.: Новое литературное обозрение, 1999. С.91–105.
7. Дюркгайм Е. Самоубство: Соціологічне дослідження / Е. Дюркгайм. – К.: Основи, 1998. – 519 с.
8. Кузнецов В.Е. Исторические аспекты исследования самоубийств в России // Актуальные проблемы в суицидологии. – М., 1981. – Т.92. – С.26–35.
9. Острогорский А.Н. Избранные педагогические сочинения. – М., 1985. – С.86–92.
10. Огронович В.Н. К вопросу о самоубийстве // Вестник психологии, криминальной антропологии и педологии. – СПб., 1912. – Т.9. – Вып. 2. – С.49–76.
11. Коровин А.М. Самоубийство и потребление водки в Европейской России с 1903 по 1912 год. – М., 1916.
12. Гернет М.Н. Моральная статистика. – М., 1922. – Вып.1.
13. Гернет М.Н. Моральная статистика. – М., 1927. – Вып.2.
14. Ковалев М.И. Право на жизнь и право на смерть. – 1992. – С.68–75.

References

1. Osetrova, O.O. Suyitsydolohiya: Navchal'nyy posibnyk [Tekst] / O.O. Osetrova – D.: DNU., 2016. – 183 s.
2. Kamyu A. Pys'ma k nemetskomu druhu. Pys'mo chetvertoe / A. Kamyu // Kamyu A. Yzbrannoe. – M.: Raduha, 1988. – S. 362 – 366.
3. Berdyayev N.A. O samoubyystve / N.A. Berdyayev // Suyitsydolohyya: Proshloe y nastoyashchee: Problema samoubyystva v trudakh fylosofov, sotsyolohov, psykhoterapevtov y v khudozhestvennykh tekstakh. – M.: Kohyto-Tsentr, 2001. – S. 89 – 112.
4. Psykholohiya suyitsydal'noyi povedinky : Posib. / D.V. Lyebedyev, O.O. Nazarov, V.P. Sadkovyy ta in. ; Za zah. red. O.V. Timchenka, red. O.V. Timchenko . – Kh. : UTsZU, 2007 . – 129 s.
5. Suytsydolohyya: proshloe, nastoyashchee: problema samoubyystva v trudakh fylosofov, sotsyolohov, psykhoterapevtov y khudozhestvennykh tekstakh / Sostavitel' Mkhovykov A.N. – M., 2001. – S.31–59.
6. Paperno Y. Samoubyystvo kak kul'turnyy ynstitut. – M.: Novoe lyteraturnoe obozrenye, 1999. S.91–105.
7. Dyurk-haym E. Samohubstvo: Sotsiolohichne doslidzhennya / E. Dyurk-haym. – K.: Osnovy, 1998. – 519 s.
8. Kuznetsov V.E. Ystorycheskiye aspekty yssledovanyya samoubyystv v Rossyy // Aktual'nyye problemy v suytsydolohyy. – M., 1981. – Т.92. – S.26–35.
9. Ostrohorskyy A.N. Yzbrannyye pedahohycheskiye sochynenyua. – M., 1985. – S.86–92.
10. Ohronovych V.N. K voprosu o samoubyystve // Vestnyk psykholohyy, krymynal'noy antropolohyy y pedolohyy. – SPb., 1912. – Т.9. – Выр. 2. – S.49–76.
11. Korovyn A.M. Samoubyystvo y potreblenye vodky v Evropeyskoy Rossyy s 1903 po 1912 hod. – M., 1916.
12. Hernet M.N. Moral'naya statystyka. – M., 1922. – Выр.1.
13. Hernet M.N. Moral'naya statystyka. – M., 1927. – Выр.2.
14. Kovalev M.Y. Pravo na zhyzn' y pravo na smert'. – 1992. – S.68–75.

Poplinskay O.M., pedagogical worker
Bogaytchuk W., candidate of political sciences

SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF VIEWS ON THE NATURE OF SUICIDAL BEHAVIOR OF PERSONALITY

The article deals with the theoretical aspects of the sociological analysis of suicidal behavior. The sociological directions of studying the phenomenon of suicide are accentuated. It is proved that a suicidal phenomenon is a statistically stable social phenomenon, which is determined by macrosociological changes in the life of society.

Key words: suicide, suicidal behavior, suicide, alienation, social nature.

МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ МОБІЛІЗОВАНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ДПСУ – УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ ДО ЗДІЙСНЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті представлено результати факторного аналізу структурних компонентів психологічної готовності військовослужбовців мобілізованих підрозділів ДПСУ – учасників бойових дій до здійснення професійної діяльності. За результатами факторного аналізу побудовано модель психологічної готовності військовослужбовців мобілізованих підрозділів ДПСУ – учасників бойових дій.

Ключові слова: психологічна готовність, факторний аналіз, структурні (організаційно-управлінський, регуляційно-адаптаційний, соціально-психологічний, професійно-діяльнісний, особистісний, емоційний та психофізіологічний) компоненти психологічної готовності.

В статті представлені результати факторного аналізу структурних компонентів психологічної готовності воєнних службовців мобілізованих підрозділів ДПСУ – учасників бойових дій до здійснення професійної діяльності.

По результатам факторного аналізу построена модель психологической готовности военизированных подразделений ДПСУ - участников боевых действий.

Ключевые слова: психологическая готовность, факторный анализ, структурные (организационно-управленческий, регуляционных-адаптационный, социально-психологический, профессионально-деятельностный, личностный, эмоциональный и психофизиологический) компоненты психологической готовности.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасні умови ведення гібридної війни на сході України вимагають удосконалення системи професійної підготовки військовослужбовців ДПСУ (Державної прикордонної служби України), основним завданням якої є забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України з метою недопущення незаконної зміни проходження його лінії, забезпечення дотримання режиму державного кордону та прикордонного режиму [1]. А, оскільки, психологічна підготовка військовослужбовців ДПСУ являє собою систему цілеспрямованих впливів, що має на меті формування і закріплення у воїнів психологічної готовності і стійкості, переважно на основі самовдосконалення особистісних і розвитку професійно важливих якостей, набуття досвіду успішних дій в модельованих екстремальних умовах бойової обстановки [2], актуальним питанням постає виявлення структурних компонентів психологічної готовності військовослужбовців мобілізованих підрозділів ДПСУ з метою подальшого удосконалення форм та методів їхньої психологічної готовності до ведення бойових дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Психологічні основи

розвитку і становлення професіонала в межах психології професійної діяльності вивчали І. Баклицький, Г. Гребенюк, Д. Гриджук, Ф. Думко, Г. Запорожцева, Є. Климов, М. Козяр, М. Корольчук, С. Кучеренко, М. Логачов, О. Охременко, Л. Орбан та ін. В умовах сьогодення серед сучасних науковців виокремилася група науковців, яка віддає перевагу дослідженням психологічних основ професійної підготовки сучасних військових угруповань В. Андрусюк, В. Бодров, Ф. Думко, Г. Запорожцева, Р. Ковшов, Н. Пенькова, М. Савчин, М. Томчук та інші. Проте, дослідження психологічної готовності військовослужбовців мобілізованих підрозділів ДПСУ – учасників бойових дій до здійснення професійної діяльності (хоча б із-за того, що їх не існувало в незалежній Україні до військового конфлікту з Російською федерацією) не проводилося.

Метою статті є представлення результатів факторного аналізу структурних компонентів психологічної готовності військовослужбовців мобілізованих підрозділів ДПСУ до ведення бойових дій.

Виклад результатів дослідження. Виявлення особливостей психологічної готовності військовослужбовців мобілізованих підрозділів ДПСУ – учасників бойових дій до здійснення професійної діяльності проводилося за допомогою факторного аналізу з

Питання психології

використанням первинних даних, отриманих за допомогою експертного опитування військовослужбовців ДПСУ, які безпосередньо здійснюють заходи щодо формування психологічної готовності військовослужбовців мобілізованих підрозділів ДПСУ до ведення бойових дій. Тестування проводилося за допомогою стандартизованих психодіагностичних методик визначення психологічної готовності до здійснення професійної діяльності в умовах ведення війни: 1) методики оцінки адаптаційних здібностей особистості (багаторівневий особовий опитувальник «Адаптивність – 200»), 2) методики визначення динаміки структури мотивів трудової діяльності, 3) методики визначення індексу групової згуртованості Сішора, 4) методики діагностики рівня соціальної фрустрації Л. Вассермана в модифікації В. Бойко), 5) шкали тривожності Тейлора в адаптації М. Пейсахова, 6) методики визначення індивідуальних копінг-стратегій Е. Хайма, 7) методики визначення контролю за дією Ю. Куля, 8) опитувальника «Стиль саморегуляції поведінки-98» – ССП-98, 9) методики визначення стресостійкості і соціальної адаптації Холмса і Раге, 10) 16-факторного особистісного опитувальника Р. Кеттелла; 11) методики оцінки психічної активації, стресу, емоційного тону, напруження і комфортності Л. Курганського, 12) опитувальника життєвих проявів типологічних властивостей нервової системи.

У дослідженні прийняли участь 25 військовослужбовців-експертів, які безпосередньо здійснюють військову та вогневу, в тому числі, психологічну підготовку військовослужбовців мобілізованих підрозділів, є учасниками АТО та мають досвід ведення бойових дій. Результати опитування було оброблено за допомогою методу факторного аналізу максимальної правдоподібності. Проведений аналіз дав можливість за оцінкою факторних коефіцієнтів визначити значення кожного фактору (компонентної структури психологічної готовності військовослужбовців ДПСУ до ведення бойових дій) та значення вихідних змінних, а саме: питому вагу вихідних значень кожної компоненти в оцінці кожного фактору [3].

Для подальшого аналізу

використовувалась об'єднана вибірка: 69 ознак (факторів) для 25 об'єктів (військовослужбовців ДПСУ). Після розрахунку матриці кореляцій між відібраними ознаками було проведено компонентний аналіз для уточнення числа факторів. При перевірці чотирьох, п'яти, шести та восьми факторних структур, жодна з ознак не мала максимального навантаження за цими факторами, тобто не ідентифікувалися за змінними. Таким чином, було визначено достатню кількість факторів – сім. В якості методу факторизації було обрано метод максимальної правдоподібності, що дозволяє оцінити статистичну значущість якості підгонки (повноти) факторизації за розподілом залишкових коефіцієнтів кореляції.

Використовуючи результати отримані за допомогою пакету математико-статистичної обробки SPSS Statistics 17.0, була побудована таблиця факторної структури психологічної готовності військовослужбовців мобілізованих підрозділів ДПСУ – учасників бойових дій до здійснення професійної діяльності до та після варімакс-обертання, а розрахунок факторних навантажень здійснювався за допомогою методу регресії. Сумарна інформативність усіх семи факторів, що дорівнює сумі власних значень, поділеної на кількість змінних, склала 0,64427. Окреслені фактори пояснюють 64,43 % сумарної дисперсії ознак (структурних компонентів психологічної готовності військовослужбовців ДПСУ) – більше, ніж половина, що вважається прийнятним.

Фактор 1 має найбільшу частку дисперсії (найбільшу інформативність) у сумарній дисперсії ознак, а саме: структурних компонентів психологічної готовності військовослужбовців мобілізованих підрозділів ДПСУ – 15,39 %. Його позитивний полюс визначається позитивними полюсами змінних: задоволеністю можливістю підвищення кваліфікації, санітарно-гігієнічними умовами, загальною задоволеністю службою, задоволеністю видом службової діяльності, рівнем матеріального забезпечення, організацією служби, відношенням керівництва до служби і відпочинку та престижністю служби. У відповідності з психологічною термінологією цей фактор можна ідентифікувати як організаційно-

Питання психології

управлінський структурний компонент психологічної готовності військовослужбовців мобілізованих підрозділів ДПСУ.

Фактор 2 має інформативність 14,23 % у сумарній дисперсії ознак. Позитивний полюс цього фактору визначається позитивними полюсами змінних: загальна саморегуляція, потенціал соціально-психологічної адаптації, поведінкова регуляція, адаптивність, опірність стресу. Цей фактор можна ідентифікувати як регуляційно-адаптаційний структурний компонент психологічної готовності військовослужбовців мобілізованих підрозділів ДПСУ.

Фактор 3 має інформативність 8,37 % у сумарній дисперсії ознак. Позитивний полюс цього фактору визначається позитивними полюсами змінних: комунікативний потенціал, потреба у спілкуванні і колективній діяльності, задоволеність взаємовідносинами з колегами, товаришність, соціальна фрустрація, групова згуртованість, а також від'ємним полюсом змінної – конформізм. Цей фактор можна ідентифікувати соціально-психологічний структурний компонент психологічної готовності військовослужбовців мобілізованих підрозділів ДПСУ.

Фактор 4 має інформативність 7,36 % у сумарній дисперсії ознак. Позитивний полюс цього фактору визначається позитивними полюсами змінних: оцінка результатів, військово-професійна спрямованість, орієнтація на дію при невдачах, планування, орієнтація на стан при плануванні, орієнтація на дію при реалізації, моделювання, програмування, мобілізація в екстремальних умовах, самоконтроль, гнучкість оперативного мислення, а також від'ємним полюсом змінних: гнучкість, орієнтація на стан при невдачах, орієнтація на дію при плануванні, підпорядкованість/домінантність, орієнтація на стан при реалізації. Цей фактор можна ідентифікувати як професійно-діяльнісний структурний компонент психологічної готовності військовослужбовців мобілізованих підрозділів ДПСУ.

Фактор 5 має інформативність 6,90 % у сумарній дисперсії ознак. Позитивний полюс цього фактору визначається позитивними полюсами змінних: когнітивні копінг-стратегії, довірливість/підозрілість,

моральна нормативність, конкретне мислення/абстрактне мислення, поведінкові копінг-стратегії, психічна активація, енергійність-активність, боязкість/смівливість, жорсткість/чутливість, а також від'ємним полюсом змінних: самостійність, інтроверсія-екстраверсія, консерватизм/радикалізм, практичність/мрійливість, конформність/незалежність, прямолінійність/дипломатичність. Цей фактор можна ідентифікувати як особистісний структурний компонент психологічної готовності військовослужбовців мобілізованих підрозділів ДПСУ.

Фактор 6 має інформативність 6,83 % у сумарній дисперсії ознак. Позитивний полюс цього фактору визначається позитивними полюсами змінних: емоційні копінг-стратегії, стриманість/експресивність, задоволеність значущістю служби, емоційна реактивність, емоційний тонус, емоційна нестабільність/стабільність, розслаблення/напруженість, а також від'ємним полюсом змінних: напруження, тривожність, комфортність, нормативність поведінки. Цей фактор можна ідентифікувати як емоційний структурний компонент психологічної готовності військовослужбовців мобілізованих підрозділів ДПСУ.

Фактор 7 має інформативність 5,39 % у сумарній дисперсії ознак. Позитивний полюс цього фактору визначається позитивними полюсами змінних: витривалість до інтенсивних дій, сила гальмівного процесу, а також від'ємним полюсом змінних: витривалість до тривалих навантажень, рухливість нервових процесів, чутливість до малих за інтенсивністю подразників, сензитивність/реактивність. Цей фактор можна ідентифікувати психофізіологічний структурний компонент психологічної готовності військовослужбовців мобілізованих підрозділів ДПСУ.

За результатами факторного аналізу структурних компонентів психологічної готовності військовослужбовців мобілізованих підрозділів ДПСУ побудовано модель психологічної готовності військовослужбовців мобілізованих підрозділів ДПСУ – учасників бойових дій, яка представлена на рисунку 1.

Питання психології

Рисунок 1 – Модель психологічної готовності військовослужбовців мобілізованих підрозділів ДПСУ – учасників бойових дій

Питання психології

За результатами проведеного аналізу показано, що визначальними факторами психологічної готовності військовослужбовців мобілізованих підрозділів ДПСУ – учасників бойових дій є: організаційно-управлінський, регуляційно-адаптаційний, соціально-психологічний, професійно-діяльнісний, особистісний, емоційний та психофізіологічний. Найбільше впливають на формування психологічної готовності військовослужбовців мобілізованих підрозділів ДПСУ – учасників бойових дій:

1) за організаційно-управлінським фактором: можливість підвищення кваліфікації (0,884); санітарно-гігієнічні умови (0,878); задоволеність службою (0,822); рівень матеріального забезпечення (0,797); задоволеність службою (0,822); рівень організації служби (0,780); відношення керівництва до служби і відпочинку (0,741); престижність служби (0,730);

2) за регуляційно-адаптаційним фактором: рівень саморегуляції (0,932); потенціал соціально-психологічної адаптації (0,785); поведінкова регуляція (0,750); адаптивність (0,563);

3) а соціально-психологічним фактором: комунікативний потенціал (0,843); потреба у спілкуванні і колективній діяльності (0,823); взаємовідносини з колегами (0,631); замкнутість/товарицькість (0,622);

4) за професійно-діяльнісним фактором: оцінка результатів (0,862); військово-професійна спрямованість (0,775); гнучкість (-0,727); орієнтація на дію при невдачах (0,705); планування (0,688); орієнтація на стан при

плануванні (0,672); орієнтація на дію при реалізації (0,646); моделювання (0,592); програмування (0,572);

5) за особистісним фактором: самостійність (-0,930); когнітивні копінг-стратегії (0,825); інтроверсія-екстраверсія (-0,759); довірливість/підозрілість (0,709); моральна нормативність (0,626); конкретне мислення/абстрактне мислення (0,589); консерватизм/радикалізм (-0,597); поведінкові копінг-стратегії (0,579);

6) за емоційним фактором: напруження (-0,801); тривожність (-0,750); емоційні копінг-стратегії (0,744); стриманість/експресивність (0,670); задоволеність значущістю служби (0,598); комфортність (-0,590); емоційна реактивність (0,580); емоційний тонус (0,550);

7) за психофізіологічним фактором: витривалість до тривалих навантажень (-0,601); рухливість нервових процесів (-0,530).

Висновки. На підставі вище викладених результатів дослідження доречно зазначити, що психологічна готовність військовослужбовців мобілізованих підрозділів ДПСУ є складним професійним утворенням, що містить організаційно-управлінські, регуляційно-адаптаційні, соціально-психологічні, професійно-діяльнісні, особистісні, емоційні та психофізіологічні структурні компоненти.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку пов'язані із науковим пошуком, розробкою та удосконаленням форм та методів професійної підготовки військовослужбовців мобілізованих підрозділів ДПСУ до здійснення службової діяльності в умовах бойових дій.

Список використаних джерел

1. Закон України Про Державну прикордонну службу України від 03.04.2003 № 661-IV (Редакція станом на 28.12.2015). – Електронний ресурс . – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/661-15>.

2. Военная психология – методология, теория, практика : учебно-методическое пособие // Под ред. Корчемного П. А. – М. : Военный университет, 1996. – 213 с.

3. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных : учебное пособие / А. Д. Наследов. – СПб. : Речь, 2004. – 388 с.

References

1. Zakon Ukrayiny Pro Derzhavnu prykordonnu sluzhbu Ukrayiny vid 03.04.2003 # 661-IV (Redaktsiya stanom na 28.12.2015). – Elektronnyy resurs . – Rezhym dostupu : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/661-15>.

2. Voennaya psykholohyya – metodolohyya, teoryya, praktyka : uchebno-metodycheskoe posobyе // Pod red. Korchemnogo P. A. – M. : Voennyy unyversytet, 1996. – 213 s.

3. Nasledov A. D. Matematycheskiye metody psykholohycheskoho yssledovanyya. Analyz y unyterpretatsyya dannyakh : uchebnoe posobyе / A. D. Nasledov. – SPb. : Rech', 2004. – 388 s.

THE MODEL OF PSYCHOLOGICAL READINESS OF THE PERSONNEL OF MOBILIZED UNITS OF SBGSU-COMBATANTS FOR FULLFILLING PROFESSIONAL DUTIES

The main approaches to the study of psychological readiness of servicemen to the implementation of service activity under the influence of conditions of warfare are analyzed in the article. The complexity, ambiguity and multidimensionality of this phenomenon and semantic aspects of the structural components of different models of psychological readiness, the structural components of readiness of mobilized military units of the State Border Guard Service of Ukraine (SBGSU) for implementation of service activity under the influence of conditions of warfare are shown. Special attention was paid to the structure of psychological readiness of servicemen under the influence of conditions of warfare, models of psychological readiness.

Summarizing the approaches and achievements of modern research of psychological readiness of the individual to the professional activity, the structure of psychological readiness of servicemen to the implementation of service activity under the influence of conditions of warfare it is appropriate to separate the following components: individual-personal (cognitive, emotional and volitional, physiological, motivational the regulatory, operational) and psychosocial (interpersonal and professional component). Now, speaking about the problem of psychological readiness of servicemen to the implementation of performance in terms of fighting, it should be noted that scientists are not so much interested in semantic aspects of preparedness as a psychological phenomenon as applied aspect of the problem of its formation in the conditions of modern warfare. The article presents the results of the factor analysis of structural components of psychological readiness of military units mobilized SBGSU - combatants to engage in professional activities.

As the result of the factor analysis the model of psychological readiness of military units mobilized SBS - combatants is constructed. The model shows that the determining factors of psychological readiness of military units mobilized SBGSU - combatants are: organizational management, regulatory-adaptive, social, psychological, professionally-activity, personal, emotional and physiological.

Keywords: psychological readiness, factor analysis, structural (organizational, managerial, regulatory-adaptive, social, psychological, professionally-activity, personal, emotional and psycho-physiological) component of psychological readiness of military units mobilized to SBS - combatants.

*Святенко Ю. О., кандидат психологічних наук,
доцент кафедри практичної психології
НПУ імені М.П.Драгоманова*

ПРОЕКТИВНА МЕТОДИКА «ДИТИНСТВО»: ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА ВНУТРІШНЬО-ОСОБИСТІСНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ ДИТИНИ

Стаття присвячена презентації та теоретичному обґрунтуванню авторської проективної методики «Дитинство», що довела свою ефективність у психологічній роботі з дітьми. Розкрита діагностико-корекційна сутність, представлена процедура застосування розробленої методики. Стаття містить перелік орієнтовних аспектів (тем) з життя дитини, які підлягають діагностиці за допомогою методики, а також кольорові фото стимульного матеріалу.

Ключові слова: методика «Дитинство», психологічна діагностика, проективні методики, проекція, емоційний стан.

Статья посвящена презентации и теоретическому обоснованию авторской проективной методики «Детство», которая доказала свою эффективность в психологической работе с детьми. Раскрыта диагностико-коррекционную сущность, представлена процедура применения разработанной методики. Статья содержит перечень ориентировочных аспектов (тем) из жизни ребенка, подлежащих диагностике с помощью методики, а также цветные фото стимульного материала.

Ключевые слова: методика «Детство», психологическая диагностика, проективные методики, проекция, эмоциональное состояние.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток психологічної науки і практики з орієнтацією на європейські стандарти висуває нові вимоги до практичної роботи психологів. Значні зусилля психологів спрямовуються на психологічну роботу з дітьми, що слугує меті оптимізації виховного процесу, упередження психічної травматизації та гармонійному розвитку особистості дитини. У зв'язку із зростаючою потребою в діагностично і корекційно ефективних прикладних психологічних дослідженнях актуальним питанням є розробка ефективних методик, що можуть бути застосовані у консультативній та психотерапевтичній роботі з дітьми з метою діагностики внутрішнього світу дитини, її почуттів, переживань і труднощів. На особливу увагу в роботі з дітьми заслуговують проективні методики, оскільки саме вони дозволяють залучати природні здібності дитини до творчості і тим самим здійснювати процес психологічної роботи (діагностика, корекція) у цікавій для дитини в ігровій формі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичне обґрунтування проективних методик, що застосовуються у роботі з дітьми, базується на понятті «проекція» (від лат. «projection» – «викидання»), яке відображає зворотній до витіснення процес – викидання витіснених глибинних переживань із підсвітового «назовні», у свідомість [2]. Проекція

характеризується наділенням зовнішніх об'єктів внутрішніми суб'єктивними почуттями, що виявляється у поведінці людини у формі приписування власних, проте не визнаних людиною, переживань, якостей, властивостей та рис характеру іншим людям або об'єктам [5, с. 744]. Проекція може бути позитивною (приписування позитивних, соціально схвалюваних якостей, почуттів) і негативною (приписування негативних якостей, усього того що людина не приймає в собі або заперечує) [7, с. 340].

Методи проективної діагностики особистості ґрунтуються на психодинамічних теріях, теоретичні джерела яких сягають психоаналізу і спираються на принципи системності, цілісності особистості в єдності її когнітивних і мотиваційно-афективних аспектів.

Проективний метод – це інструмент, який застосовують з метою виявлення несвідомих аспектів поведінки. Метод дозволяє виявляти різноманітні реакції піддослідного, багатство його відповідей з мінімумом усвідомлення [1; 2; 6]. Витоки проективного методу сягають психоаналізу З.Фрейда (1896 р.), а перший опис процесу проекції в ситуації зі стимулами, що допускають їх різну інтерпретацію, належить відомому американському психологу Генрі Мюррею (1935 р.). Теоретичне обґрунтування проективного методу в психодіагностиці здійснив Л. Франк, який сформулював

Питання психології

головне завдання проективного дослідження – проникнення у внутрішній світ особистості, шляхом вивчення характеру її проєкцій (1939 р.). Традиційними експериментальними дослідженнями проективного методу вважаються словесні асоціації та візуальні стимули В. Вундта і Ф. Гальтона, метод вільних асоціацій К. Г. Юнга (1904), тест чорнильних плям Г. Роршаха. За сучасною класифікацією усі проективні методики розподіляються за наступними групами: методики структурування, конструювання, інтерпретації, доповнення, катарсису, вивчення експресії та продуктів творчості [1].

Отже, проективні методики – це техніки дослідження особистості, побудовані на інтерпретації відповідей особистості на зовнішній нейтральні питання, реакції на ситуації, що допускають багаточисленність можливих інтерпретацій при її сприйманні піддослідним [4]. Перевагами проективної діагностики є можливість виявлення за її допомогою неусвідомлюваних або мало усвідомлюваних психічних змістів, прихованих від самої особистості, проте значно впливаючих (і навіть порушуючих) процес її психічного функціонування.

Мета статті – розкрити діагностико-корекційну сутність авторської проективної методики «Дитинство» та теоретично обґрунтувати її ефективність у психологічній роботі з дітьми.

Виклад основного матеріалу.

Розроблена нами проективна діагностична методика «Дитинство» являє собою набір картинок, що складіється з 48 кольорових окремих тематичних малюнків, що візображають найважливіші ситуації з життя дитини, пов'язані з відносинами в сім'ї, батьками, сиблінгами, взаємовідносинами з однолітками, вчителями та ін. Застосовується переважно для дослідження особистісної сфери дитини віком від 4 років. Перевага методики «Дитинство» над іншими існуючими проективними методиками полягає у тому, що вона дозволяє відразу виявити психодинаміку дитячих переживань і почуттів, яка за інших умов діагностичної і психотерапевтичної роботи виявляється лише через певний час. Такий ефект досягається завдяки комплексності тем розробленої нами методики, що дозволяє широко варіювати сюжетні картинки, швидко і точно доповнюючи діагностичні гіпотези,

що виникають у психолога. Також завдяки широкій палітрі представлених тем перед дитиною постає широкий вибір можливих мотивів для вираження (проєкції) власних почуттів. Важливу діагностичну роль відіграє і діалогічна взаємодія з дитиною.

Цінність розробленої нами проективної методики полягає у тому, що вона дозволяє виявляти індивідуально-неповторні способи структурування дитиною її життєвого простору, її суб'єктивного сприйняття життєвої ситуації, у якій вона перебуває. Ми спираємося на факт небайдужості дитини до стимульного матеріалу, який завдяки характерній (і певною мірою провокуючій) сюжетній наповненості актуалізує в її сприйманні аспекти власного досвіду. Завдяки діалогу стимули «оживають» і набувають особистісного значення для дитини.

Методику «Дитинство» рекомендується використовувати на початкових етапах консультативного контакту чи психотерапії, оскільки вона є інструментом, що дозволяє діагностувати:

- актуальний емоційний стан дитини, притаманний їй на даний момент;
- ставлення дитини до себе, батьків, вихователів, однолітків, а також до травмуючої ситуації, що трапилася;
- провідні мотиви актуальної поведінки дитини;
- сутність і характер пережитої дитиною травмуючої ситуації;
- незадоволені потреби;
- страхи, фобії та тривоги;
- зміст внутрішньо-особистісного конфлікту.

Також застосування методики забезпечує:

- розуміння психологічного клімату в родині, в якій виховується дитина;
- нівелювання психологічних захистів і опорів під час психодіагностики;
- налагодження позитивного емоційного контакту з дитиною під час психотерапевтичної роботи;
- можливість обговорення драматичних подій з життя дитини.

Процедура проведення. Готові малюнки, що пропонуються дитині в ході застосування методики «Дитинство», охоплюють найбільш значущі сфери життя дитини. Кожен малюнок являє собою тему, на яку дитина реагує відповідно до її власних внутрішніх переживань,

Питання психології

внутрішньої «запрограмованості» на ту чи іншу поведінку. Така запрограмованість, як правило, є наслідком виховних впливів на дитину та пов'язана з характером пережитої нею психологічної травми. Досвід застосування нами методики засвідчує, що дитина досить легко погоджується представити розповідь за малюками, оскільки обрані нею теми є психологічно близькі і знайомі їй, що додатково каталізується характером зображення на малюнку – у стилі «дитячого малювання». Таким чином, дитяча розповідь за малюнком являє собою форму психічної проєкції, коли дитина «виносить назовні» витіснений, підсвідомий зміст власної, ще не сформованої, проте нерідко вже травмованої психіки: внутрішньо-особистісні конфлікти, страхи, тривогу, агресію, труднощі сепарації, ревності до сиблінга, низьку самооцінку, труднощі в спілкуванні, пережиті драматичні події в сім'ї, насилля та ін.

Діагностико-корекційну роботу з дітьми за розробленою нами методикою «Дитинство» можна проводити як з групою дітей (до 5-ти осіб), так і індивідуально. Головною метою є загальне дослідження особистості дитини, на основі якого психолог висуває гіпотезу про її психологічні особливості, характер пережитих дитиною психологічних травм, психологічну сутність її взаємовідносин з батьками, вихователями та однолітками тощо. При цьому не передбачається постановка «діагнозу», не робляться однозначні висновки про дитину – висновки психолога на основі застосовуваної методики слугують загальними орієнтирами для рекомендацій щодо подолання дитиною психологічних проблем та є основою подальшої психологічної роботи з нею.

Перед застосування методики у психолога можуть виникнути запитання: з чого починати розмову з дитиною про її переживання? Що відповідати, коли дитина задає відкриті питання або взагалі не бажає спілкуватися? Яку психологічну допомогу можна надати дитині, її близьким, вчителям?

Аналіз розповіді дитини за запропонованими картинками не обов'язково здійснювати за заданими схемами, адже високу ефективність засвідчує інтуїтивний спосіб. Психолог разом з дитиною може визначити ті

малюнки, які особливо енергетично заряджені для дитини, і з них почати роботу. Ці зони можуть бути визначені питанням: «Обери картики які відображають твій настрій». Далі психолог може запитати: «Що саме тебе приваблює в малюнку (або відштовхує, або викликає сильні почуття)?». Важливим етапом роботи є з'ясування того, яке почуття викликає малюнок в дитини. Звертається увага на те, що виглядає дивним або суперечливим в розповіді дитини, що вказує на наявність специфічної проблемної зони. Важливо звернути увагу і на повторні вибори дитиною певних тем або повтор однакових емоцій, переживань, що проєктуються дитиною на різні сюжетні картинки.

Вважаємо доцільним представити найбільш типові сюжетні вибори дітей, що відображають тематику найбільш актуальних тем з життя дитини.

- Тема відносин між батьками.
- Тема конфлікту.
- Тема психологічного клімату у сім'ї.
- Тема інтимних стосунків між батьками.
- Тема страху, тривоги.
- Тема виховання, реакції дитини на покарання.
- Тема покарання, насилля.
- Тема емоційного стану дитини у школі, відносини з однокласниками.
- Тема конкуренції та ревностей між сиблінгами (братами та сестрами).

Тема відносин між батьками. Тема конфлікту. Тема психологічного клімату в сім'ї.

Практика нашої роботи доводить, що сімейні конфлікти руйнують особистість дитини. Ситуація напруги в стосунках батьків сприймається гостро і болічно дитиною, що спричиняє формування низької самооцінки, почуття сорому і провини. Дитина завжди сприймає підвищені тони батьківської розмови як загрозу – її емоційному стану, безпеці життя. В результаті у дитини може розвиватися страх агресії, страх самостійності, страх близькості або довіри та страх підкорення, що виражається в порушенні комунікації з батьками і однолітками, блокуванні розвитку емоційної сфери й нездатності до розпізнавання, розуміння своїх почуттів і почуттів інших.

Приклади запитань:

– Що ти бачиш на малюнку?

Зустрічаються випадки, коли дитина настільки сильно травмована конфліктами батьків, що з її свідомості витісняються будь-які натяки на конфлікт, а тому вона немов би не бачить, не сприймає конфлікт на малюнку, зміст якого явно на це вказує. У цьому випадку даємо уточнюючі питання:

– Що відчуває дівчинка / хлопчик на малюнку?

– Які в неї / нього думки, почуття?

Тема виховання, реакції дитини на покарання.

Покарання призводить до формування у дитини почуття провини та формування зовнішнього локусу контролю (адже

контроль над своїми вчинками виконується не нею, а її батьками). Покарання спричиняє страх дитини перед батьками, яких вона любить і від яких повністю залежна. Згодом цей страх стабілізується і спричиняє дезадаптованість вже дорослої людини в суспільстві, в особистісній та професійній сферах її життя. Практика нашої роботи підтверджує слова дитячого психолога Росса Кемпбелла, який настійно не рекомендує батькам застосовувати тілесні покарання тому, що через них у дитини формується почуття провини. Адже дитина розглядає покарання як спокуту за свою погану поведінку і обмежувач поганого поведіння. Згодом така позиція трансформується у самопокарання.

Питання, що каталізують вираження ставлення дитини до ситуації покарання батьками, виявлення страху покарання та провини за власні вчинки:

– Дівчинка потрапила (гралася) в калюжу, що їй скаже мама?

– Дівчинка стоїть у кутку. За що її покарано? Хто її поставив у куток?

Питання психології

– Хлопчик бешкетував. Що йому скаже мама?

Практика засвідчує, що більшість відповідей дітей вказують на почуття провини і страх перед покаранням, дитина ставиться до себе з позиції «я поганий».

Тема емоційного стану дитини у школі, відносини з однокласниками.

Емоції дитини тісно пов'язані з її внутрішнім світом та зі складними ситуаціями, у які вона потрапляє у власному житті. Якщо у ранньому, немовлячому віці емоції зумовлюються безпосередньо довколишніми впливами, то у дошкільника вони починають опосередковуватись його ставленням до тих чи інших явищ, у першу чергу соціальних. Емоційні стани набувають узагальненого характеру, стають

усвідомленими і певною мірою керованими. За період дитинства емоції змінюються у зв'язку з ускладненням стосунків дитини з довколишнім світом.

Практика доводить, що дітям нерідко важко впоратись з емоціями, зі своїми емоційними сплесками. Ті ситуації, які можуть бути легко сприйняті дорослими, для дитини є предметом глибоких переживань. Розробленами нами методика дозволяє сформувати в дитини розуміння власних емоцій і переживань та їх причин, а також сформувати навички керування своїми почуттями і емоціями (гнів, занепокоєння, страх, провини, сором, співчуття, жалість, емпатія, гордість, любов інші).

Питання дозволяють каталізувати емоційні переживання дитини, пов'язані з ситуацією соціальної взаємодії:

- Що відчуває дівчинка, відповідаючи біля дошки?

- У дівчинки зникло бажання йти до школи, чому?

- Хлопчик повернувся зі школи засмучений, чому?

- Хлопчик отримав незадовільну оцінку у щоденнику, що йому скажуть вдома?

Звертаємо увагу, що кожна картинка є проєктивною у тому й сенсі, який вкладає в неї конкретна дитина, з її конкретною сиблінговою позицією у родині. Завдяки дієвості архетипної символіки у розкритті змісту переживань, маленька особистість може проєктувати на малюнок свою індивідуальну драматичну ситуацію та переживання (наприклад, архетипною є картинка, де не зображено героїв, а лише

пасок, який у багатьох людей викликає асоціацію з покаранням у дитинстві батьком).

Діагностика емоційного стану дитини здійснюється наступним шляхом. Дитині пропонується обрати картинку, які сподобалися і представити розповідь щодо розгортання сюжету, зображеного на них.

Дитині можна задати наступні питання:

- Яку б назву ти дав цьому малюнку?
- Що на ньому зображено?
- Хто зображений на малюнку?
- Як на твою думку, що відчуває дівчинка / хлопчик на картинці?
- Які почуття, емоції (радість, захоплення, смуток, занепокоєння, страх, відроза, злість) мають діти, зображені на малюнку?
- Хто з дітей тобі більше подобається?

Питання психології

- Хто не подобається, чому?
- Ким би ти міг бути на цьому малюнку, в ролі кого (або чого)?
- Вибери картку, на якій герой відчуває те саме, що і ти. Розкажи про його почуття, переживання.

В основу **аналізу методики** покладено зміст відповідей дітей, історій, створених ними на основі стимульнич картинок. Особливий інтерес представляють відповіді дітей, які мають значні розходження між тим, що розповідає дитина за картинкою, і тим сюжетом, який реально зображений на цій картинці. Таке «помилкове» приписування є наслідком захисного процесу витіснення, що свідчить про «проблемну зону», наявність психологічної проблеми у дитини.

Домінуючі тенденції. Усі картинки методики умовно можна поділити на тривіальні та провокуючі (каталізуючі навантажливі емоції) стимули. Якщо впродовж усієї роботи з дитиною вона постійно повертається до первинної або однієї й тієї ж теми, це вказує на її домінування. З іншого боку, домінуюча тема може зайняти пануюче положення над іншими, тривіальними темами. Певний малюнок з певним стимулом може каталізувати домінуючу тенденцію. Наприклад, дитина може досить спокійно, неемоційно, послідовно давати розповідь за тривіальними картинками, поки не стикнеться з картинкою, провокуючою сильні переживання – покарання, конфлікт тощо. Важливо звертати увагу на емоції, які викликали теми, передусім ознаки суму в розповідях депресивних тем або тривіальних тем.

Дієвість застосування нашої методики зумовлюється і тим, що чим більше дитина приховує невдоволення своїм оточенням, батьками, собою, тим більше вона проєктує це на зовнішній світ, а отже, і на картинки-стимули, які пропонує психолог.

Ми звернули увагу на прояв психологічних захистів дитини у процесі роботи з картинками-стимулами, поява яких свідчить про вияв «проблемної зони», психологічної травми. А саме:

1. Заперечення окремого малюнка або декількох малюнків, що виражають схожу тенденцію.
2. Часткове витіснення: коли лише один з малюнків, який викликає тривогу, заперечується.

3. Гальмування: тривале мовчання над якимось малюнком.

4. Перетворення на протилежність: тенденція, що витіснилася, перетворюється на протилежність, що має вияв у розповіді, зміст якої повністю відсторонений від зображеного сюжету на малюнку.

5. Раціоналізація: заперечення малюнку пояснюється дитиною тим, що він незрозумілий, нечіткий, негарний.

6. Ізоляція: опис малюнку здійснюється байдужим голосом, без емоційного вираження.

Діагностична робота за методикою побудована на виявленні **домінуючих ідентифікацій** дитини, що дозволяє виявити домінуючу тему у житті дитини.

Так, домінуюча тема може бути виявлена через послідовність характерних позитивних або негативних ідентифікацій. Часті ідентифікації з героєм картинок можуть означати гарну адаптацію – за умови, якщо розповіді впорядковані, або ж ознаку егоцентризму (нарцисизму). Якщо ідентифікація зустрічається рідко, це може вказувати на домінування в дитини почуття провини, ставлення до себе як до «я поганий». Якщо дитина в переважній більшості випадків не ідентифікується ні з ким, це вказує на високий рівень душевного хвилювання, тривожність.

Аналіз часу реакції. Під швидкістю реакції ми розумімо час, який проходить між демонстрацією малюнка й першою відповіддю дитини на сюжетну картинку. Це дозволяє прослідкувати появу захистів, хвилювання. Занадто швидкі відповіді прийнято вважати спробою самостійного вирішення психологічно дестабілізуючої ситуації або ж дію захисного механізму опозиції. Коли відповідь дається з великою затримкою, ми можемо констатувати витіснення, протестні тенденції, впертість, блокування активності через надмірне хвилювання.

Висновок. Розроблена нами проєктивна методика «Дитинство», призначена для діагностики внутрішньо-особистісної та комунікативної сфери дитини від 4-х років вирішує проблему комплексного підходу до діагностики особистості дитини в єдності її афективних, поведінкових, когнітивних і соціальних компонентів. Комплекс тематичних картинок дозволяє всебічно задіювати дитину у процес психологічної роботи, каталізувати важливі аспекти її досвіду, виявлення яких сприяє усуненню травмованості дитини та

Питання психології

розвиває її особистісний потенціал. Тривалий досвід практики застосування методики доводить її ефективність у застосуванні з дітьми, оскільки діалогічна взаємодія за картинкою знижує опори і бар'єри у представленні дитиною пережитого (нерідко травмуючого) досвіду, можливість вибору з великої кількості картинок сприяє спонтанному прояву активності дитини, і тим самим каталізує вивільнення від негативних переживань. Також розроблена нами методика залучає природні здібності дитини до творчості і тим самим здійснювати процес

психологічної роботи (діагностика, корекція) у цікавій для дитини формі гри; дозволяє виявляти індивідуально-неповторні способи сприймання дитиною її життєвого простору, життєвої ситуації, у якій вона перебуває.

Важливим напрямком подальших досліджень є теоретичне обґрунтування практичних результатів застосування методики, а також поглиблення й деталізації процедури її застосування, розробка таких валивих складових як діалог, інтерпретація, критерії вибору малюнків, схема обробки інтерпретації методики.

Список використаних джерел

1. Беллак Л. Проективная психология / Л.Беллак, Л. Абт, Г.Оллпорт. – М.,2000. – 528 с.
2. Бурлачук Л.Ф. Введение в проективную психологию / Л.Ф.Бурлачук. –Киев: Ника-Центр, 1997. – 128 с.
3. Венгер А.Л. Психологические рисуночные тесты: иллюстрированное руководство / А.Л. Венгер. – М.:Изд-во ВЛАДОСС-ПРЕСС, 2003. – 160 с.
4. Конюхов Н. И. Прикладные аспекты современной психологии : термины, законы, концепции, методы / Н. И. Конюхов // Справочное издание. – М. : 1992. – 182 с.
5. Лейбин В. Словарь-справочник по психоанализу / В. Лейбин – Москва : АСТ, 2010. – 1219 с.
6. Соколова Е.Т. К теоретическому обоснованию проективного метода исследования личности / Е.Т. Соколова // Бессознательное. Природа. Функции. Методы исследования. – Тбилиси, 1978. – Т.3. – С.611-622.
7. Степанов О. М. Психологічна енциклопедія / О. М. Степанов – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.

References

1. Bellak L. Proektivnaya psihologiya / L.Bellak, L. Abt, G.Ollport. – M.,2000. – 528 s.
2. Burlachuk L.F. Vvedenie v proektivnuyu psihologiyu / L.F. Burlachuk. –Kiev: Nika-Tsentr, 1997. – 128 s.
3. Venger A.L. Psihologicheskie risunochnyie testyi: illyustrirovanoie rukovodstvo / A.L. Venger. – M.:Izd-vo VLADOSS-PRESS, 2003. – 160 s.
4. Konyuhov N. I. Prikladnyie aspektyi sovremennoy psihologii : terminyi, zakonyi, kontseptsii, metody / N. I. Konyuhov // Spravochnoe izdanie. – M. : 1992. – 182 s.
5. Leybin V. Slovar-spravochnik po psihoanalizu / V. Leybin – Moskva : AST, 2010. – 1219 s.
6. Sokolova E.T. K teoreticheskomu obosnovaniyu proektivnogo metoda issledovaniya lichnosti / E.T. Sokolova // Bessoznatelnoie. Priroda. Funktsii. Metodyi issledovaniya. – Tbilisi, 1978. – T.Z. – S.611-622.
7. Stepanov O. M. Psihologichna entsiklopediya / O. M. Stepanov – K. : Akademvidav, 2006. – 424 s.

Svyatenko I. O., PHD in psychology science

PROJECTIVE TECHNIQUE «CHILDHOOD»: PSYCHOLOGICAL DIAGNOSTICS OF INTRAPERSONAL EXPERIENCES OF A CHILD

The article focuses on the issue of application of the "Childhood" projective technique in working with children. The author of this technique is Svyatenko Julia Olexandrivna, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Department of Practical Psychology, National Dragomanov Pedagogical University. Theoretical grounding of projective techniques is based on the concept of "projection" which is a mental process accompanied by the ejection of subjective emotional experiences out, clothing external objects with inner unconscious desires, transferring the guilt and responsibility for one's own inner unacceptable propensities to someone else, attributing to other people one's own feelings, qualities, virtues and traits of character that are unnoticed or unacknowledged by the individual. The "Childhood" projective diagnostic technique is a collection of 48 painted color pictures printed on white cardboard. The cards depict the most important child life situations related to relationships in the family, with parents, siblings, as well as intercommunication with peers, teachers and others. The article reveals the essence and peculiarities of application of this technique. The technique is devised to study the personal sphere of a child aged 4 and over. The "Childhood" is recommended for application in the initial stages of consultative contact or psychotherapy, since it allows to immediately identify psychodynamics that in ordinary psychotherapeutic work would not be apparent until long afterwards. The ability to invent a story, extending it with a variety of drawings suggests a good capacity of a child to integration and synthesis, which is more frequently observed among children over 10. An important area of further research is theoretical grounding and scheme of processing the interpretation of the technique.

Key words: method "Childhood", psychological diagnostics, projective techniques, projection, emotional state.

*Фурман А. А., кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології і соціальної роботи
Одеського національного політехнічного університету*

КАТЕГОРІЙНО ЗОРІЄНТОВАНА МИСЛЕДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ

У статті розкрито сутність поняття мислення як процесу відображення дійсності, в ході якого людина формує образ реальності і визначає цілі своєї життєвої реалізації. Миследіяльність слугує синергійному поєднанню досвіду і знань у цілісну картину світу, а категорійний лад мислення організує психологічне пізнання – поєднує інтелектуальні конструкти в систему всеохоплюючого осягнення людиною буття.

Ключові слова: закономірності пізнавальної діяльності, знання, поняття і категорії мислення, миследіяльність, типи мисленнєвої активності, чуттєвий і абстрактний образ дійсності.

В статті раскрыта суцність поняття мышления как процесса отражения действительности, в ходе которого человек формирует образ реальности и определяет цели своей жизненной реализации. Мыследеятельность служит синергическому соединению опыта и знаний в целостную картину мира, а категорийный строй мышления организует психологическое познание – объединяет интеллектуальные конструкты в систему всеобъемлющего постижения человеком бытия.

Ключевые слова: закономерности познавательной деятельности, знания, понятия и категории мышления, мыследеятельность, типы мыслительной активности, чувственный и абстрактный образ действительности.

Постановка проблеми й актуальність дослідження. Теорія пізнання виявляє логічні структури, категорії та інші засоби розумової діяльності людини і зіставляє їх із реальністю і суспільною практикою. Мислення постає процесом відображення дійсності, в ході якого людина, формуючи образи і оперуючи ними, висуває гіпотези, ставить цілі, розробляє плани і в прикінцевому підсумку вирішує ті чи інші завдання, які ставить на своєму життєвому шляху. Послідовність дій-операцій є поступом розуму до осягнення дійсності, в результаті якого мисленнєві напрацювання оформлюються у психічні схематизацій-образи особистісного знання. У процесі миследіяльності людина використовує сукупну інформацію-досвід, якою вона володіє, зіставляє її з наявними структурованими пластами знань, осмислює і перебудовує проблемну ситуацію і, оперуючи образами, приходять до вирішення завдання чи розкриття сутності питання, що її турбує. Через миследіяльність людина не тільки долучається до знань, а й створює нові методи-технології їх виробництва-творення.

Але сучасні підходи до вивчення засновків пізнавальної активності особистості у здобутті істинного знання часто лишають поза увагою персоніфіковану свідомісну спрямованість, інтелектуальні спроможності, стиль і специфіку миследіяльності конкретного суб'єкта-дослідника. Тож пошукування особистісних когніцій повинні бути організовані

методологічною оптикою психологічного пізнання, що спроможна окреслити миследіяльність з позицій її орієнтації на нагальні проблеми історичного сьогодення людства, культуру думання з її рефлексією, понятійне оперування і полісміслову розуміння, а також на професійну роботу над мисленням, яка передбачає дослідження, критику, нормування, синтезування, поіменування, доконструювання, розробку та творення способів і засобів подолання науково-психологічних проблем.

Мета статті – здійснення рефлексивного аналізу психологічного пізнання з позицій категорійно налаштованої миследіяльності.

Завдання дослідження: аналітично окреслити постання мислення як особистісного конструкту й упередження теоретичної психології; окреслити сутнісний зміст понять мислення, думання, миследіяльності, виявити їх основні атрибутивні характеристики; розкрити сутність і специфіку функціонування категорійного ладу мислення як засновку розуміння людиною себе і світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У "Категоріях" Арістотеля формулюється принципова ідея, що започаткувала багатовікові філософсько-психологічні пошукування в цій області. Мислитель визначав категорію як універсальну типологію, що утримує десять класів чи розрядів, які спрощують осягнення й опис розумом дійсності: первинна

Питання психології

субстанція, кількість, якість, відношення, дія, інерція, місце, стан, час, притаманність [1]. І. Кант для визначення взаєв'язків у світі феноменів і їх пояснення з допомогою міркування, виділяв категорії кількості (єдність, множина, цілісність), якості (реальність, заперечення, обмеження), співвідношень (субстанція і приналежність, детермінація, взаємодія), модальності (можливість і неможливість, існування і небуття, необхідність і випадковість) [3]. Проблеми мисленнєвої активності суб'єкта пізнавальної діяльності присвячені роботи видатних представників філософської та психологічної думки: М.М. Бахтіна, М.О. Бердяєва, О.М. Леонтьєва, Б.М. Теплова, М.С. Бернштейна, А.В. Брушлинського, В.О. Моляко та ін. [4].

У своїх пошукуваннях А.В. Фурман віднаходить новітні формовияви мислєдїяльностї як вищого рївня категорїйного мислення, що постають майстерним інструментарієм осмислення закономірностей світобуття і воднораз процесом-дійством застосування суб'єктом-дослідником складної системи підходів, моделей і засобів цілісного осягнення явищ дійсності. В доробках автора мислєдїяльность розглядається з рефлексивних позицій взаємодїї людини й упредметненого світу в конкретно-ситуаційному просторі самозреалїзування [7; 8; 9].

Виклад основного матеріалу. Мисленнєвий процес психологічного осягнення світобудови, як і пізнання в цілому, є відображенням реальності, в основі якого лежить практична діяльність. Однак мислєдїяльностї бїльшою мїрою, нїж іншим пізнавальним процесам, властива відносна самостїйность, що, за словами С.Л. Рубїнштейна, виявляється в розумовому процесї зовнїшнього заломлення через внутрїшнє, яким є не тїльки знання і сукупность моделей світу, що зберїгаються в пам'ятї індивїда, але і все змїстонаповнення його особистостї. Образи-вїдображення реальностї виникають у психїці людини під впливом як зовнїшнього світу так і внутрїшнього засвіту, адже суб'єкт оперує рїзними поняттями і перцепціями, результатами цього оперування-мислєдїяльностї є новї думки й умогляднї ідеї, що перевіряються безпосередньою практикою [5].

Мислення людини, як відомо, протїкає на двох основних рївнях: живого споглядання й абстрактного мислення. На першому рївнї суб'єкт оперує чуттєвими

образами (феноменами), в яких безпосередньо вїдображений предмет в його зовнїшнїх (по вїдношенню до суб'єкта) зв'язках і вїдношеннях. Чуттєвий образ може формуватися під безпосереднїм впливом предмета (вїдчуття, спрїйняття), а його форма задається психофізіологічними особливостями людини, властивостями її аналізаторів і специфікою уваги. Цей образ може виникати і поза безпосереднїм впливом предмета (як уявлення або ноумен), але і в цьому випадку існує схожїсть мїж перцептивним вїрцем і вихїдним продуктом мисленнєвої активностї, так що і тут зберїгається деякий вплив предмета на суб'єкта-дослідника [3]. Чуттєвї образи не тїльки слугують джерелом мислєактивностї, а й беруть участь у самому процесї думання на рївнї живого його споглядання [10]. Це уявне, фантазїйне споглядання предмета (постає у свїдомостї людини у чуттєвому образї-формї) дозволяє оперувати його рисами-якостями і сутнїсними характеристиками у свївїдношеннї з іншими упредметненнями дійсностї.

У реальному пізнавальному процесї вирїшення завдань на рївнї живого споглядання не ізолювано від діяльностї абстрактного мислення. Уже вичленування об'єктів чуттєвого вїдображення базується на попередньому досвїдї, в переробцї якого брало участь абстрактне мислення. Воно, своєю чергою, взаємодїє з чуттєвим першоджерелом, але, формуючи абстрактнї поняття і оперуючи ними, сам суб'єкт мислєактивностї виходить за межї наявного оригіналу. Мислення людини здатне долучити щось нове до того, що мїститься в почуттях і перцепціях, іншими словами, інтелект здатний активно переробляти чуттєвї данї і таким чином отримувати те, чого на чуттєвому рївнї пізнання немає і не може бути, як-от знання законів природи, глибокої сутностї речей. Саме ці потаємнї лакуни людського мислєдїяльного абстрагування здатнї узагальнювати інформативний безмїр довколишньої дійсностї [7].

У процесї абстрактного мислення формуються поняття як узагальнюючі остови систематизації думки у певний клас істотних властивостей, зв'язків і свївїдношень досліджуваних предметів. Поняття як психїчне утворення формовиявляється у словах і має чїтке значення і сутнїсний вміст. При оперуванні ним у сферї усвїдомленого завжди є деяке незмїнне ядро-сутнїсть цього поняття, що тїсно пов'язане з лексичним

Питання психології

значенням слова або словосполучення, яке його позначає. Поняття, що утворюють мережу систематизованої однорідної інформації, оприявнюються у знаннях людини. Найскладнішим образом реальності, найбільш великим “блоком” в системі знань є теорія. Вона являє собою синтез, органічну єдність безлічі взаємопов’язаних понять, принципів, законів і т.п. Однак теорія майже ніколи в повному обсязі і в усіх деталях у кожен момент часу не актуалізується свідомістю людини, але її фрагменти завжди існують у потенційній можливості, готовності надійти до свідомості для вирішення питання ситуаційної необхідності [4]. Будь-яка теорія – це своєрідна карта, що ситуаційно окреслюється часопростором і на теренах певного підходу до розпізнання закономірностей функціонування дійсності. Як частина знань, теорія не зазнає істотного впливу з боку інтелектуальних і характерологічних особливостей суб’єкта, їй властива чітка структура, а формальні положення теорії не залежать від настроїв, станів, рис-якостей, особливостей мислення і психічної активності самої особистості [7].

У науковому, особливо теоретичному, мисленні процес формування понять отримує подальший розвиток і модифікується, перетворюючись на конструкти, які безпосередньо не співвідносяться з чуттєвою реальністю, а оформлюються у наскрізні ідеї, що об’єднують чуттєво і реально непоєднані риси-якості предметів, абстрактні об’єкти, якими оперує думка, наділяючи їх властивостями реальних речей. Мислєдіяльність співвідносить ці уявні утворення, створюючи теорії, що картинно відображають реальний світ у свідомості конкретного суб’єкта-дослідника [9].

Загальні закономірності пізнавальної діяльності, усистемлюючись, кластеризуючись, узагальнюючись породжують категорії як всеосяжні поняття, що відображають універсальні властивості і взаємовідношення об’єктивної дійсності, загальні закономірності розвитку всіх матеріальних і духовних явищ. Категорії функціонують і в повсякденному мисленні, з якого й експлікується філософська думка. Вони, відображаючи найбільш загальні взаємозв’язки об’єктів дійсності і формуючись у процесі звичайної мислєдіяльності науковця-дослідника, виконують найважливішу пізнавальну функцію – поступ до обривів істини. Категорії постають у ролі еталонів, за допомогою яких світ аналізується умоглядно (подумки) без

здіяння безпосереднього предмета пізнання. Синтез чуттєвих даних, понять та інших відображень реальності, фіксація свідомості на детермінантах, кількісних відношеннях і якісних характеристиках предметів неможлива без наявності у психіці відповідних категорій, які слугують всеосяжному усвідомленню (осягненню, осмисленню) реальності [6].

Людина мислить категоріями, які в сукупності утворюють категорійний лад мислення і слугують персоніфікованим ключем-сигнатурою (унікальним ідентифікатором об’єкта чи предмета) розпізнання дійсності. Категорія є оприявленням думки, яка, за висловом Г. Гегеля, пронизує весь наш дух взагалі [2]. Одна зі специфічних рис категорій, що відрізняє їх від наукових понять, полягає в їх універсальності. Поняття науки (в тому числі психологічної) мають різний ступінь узагальненості і можуть використовуватись людиною в буденних сферах пізнання і діяльності, але ті поняття, що утворюють категорійний лад мислення особи складають фундаментальний простір людського інтелекту взагалі. Категорії – невід’ємний елемент думання, на основі якого можливе постановня методологічного мислення, що має низку особливостей і вимагає майстерного володіння суб’єктом пізнання власним розумом в осягненні буття [7; 8].

Функції категорій у пізнанні світу зводяться до безперервного аналізу дійсності з подальшим синтезом чуттєвих даних і формуванням понять. Мислити – значить висловлювати судження. В аналітичних умовиводах, як стверджував І. Кант, виявляється єдність між суб’єктом і предикатом, оскільки предикат лише виокремлює ті чи інші моменти, що містяться в суб’єкті. Тож аналітичне судження постає лише етапом-актом у народженні знання. Інша річ – синтетичне судження, віховим засновком якого є заздалегідь не пов’язані між собою уявлення; розум їх об’єднує, синтезує, розширюючи і поглиблюючи тим самим реальний пізнавальний поступ до знання [3]. Суттєвим складником розвитку категорійного складу мислення є фіксація в мові тих чи інших категорій. З аналізу діяльності людини й особливо мовного втілення думки психологія (як наука про організацію психічного і пізнання світу) черпає свої знання про категорійний лад мислення, а також про найбільш загальні форми буття і свідомості, що відображаються в категоріях [10].

Питання психології

Традиційно виділяють наступні засновки категорійного мислення: еkleктика, софістика, догматика, скептика, метафізика, систематика. Еkleктичному стилю мисленнєвої регуляції пізнавальної активності властива неоднозначність, дискретність вихідних положень, поєднання несумісних понять, відмежованість від беззаперечних аргументів, довільність трактування суджень, що в суголосі породжують неординарне бачення дійсності. Софістиці притаманне прагнення виділяти у процесі розмірковування наскрізну ідею, обґрунтовуючи її за допомогою довільно обраних аргументів, суттєва ж роль відводиться граматичному або логічному значенню слів, а не посиленням на реальну дійсність. Догматичний тип мислєдїяльності характеризується формалізованим підходом до об'єкта, з яким здійснюються операції, некритичним ставленням до вже існуючих положень і концепцій, невмінням креативно оцінити мінливість ситуації пізнання. Специфіка скептичного стилю мислення пов'язана з надмірним критичним ставленням до будь-якого висловлювання, ідеї чи задекларованого положення, недовірою до думки інших, сумнівом у правильності одержуваного знання. Метафізичний підхід до дійсності реалізується у прагненні розглядати будь-який об'єкт відсторонено від реальності, не враховуючи закономірностей його розвитку і взаємозв'язку з іншими об'єктами. Системному стилю притаманна чітка структурованість мислєдїяльності, з урахуванням супідрядності взаємозв'язків об'єкта пізнання з іншими підсистемами, розгляд його як складного утворення у динаміці власного саморозвитку [2; 4; 7].

Найважливішим засобом осягнення довколишньої реальності є раніше накопичене знання. Нові ситуації розглядаються суб'єктом крізь призму набутків, у яких втілений його персоніфікований попередній досвід і надбання попередніх наукових зрушень в цілому. Не тільки загальні категорії, а й поняття, в яких відображені істотні властивості і сутнісні характеристики дійсності, слугують засобом глибокої аналітико-синтетичної рефлексії предменого кола пізнавальних інтересів суб'єкта-дослідника. Теорія, що охоплює певний предметний вимір пізнання, є одночасно і знаряддям аналізу об'єктів, що входять до означеної області когнітивного пошукування [6].

Результуюча сукупність перцептивних процесів, що відтворюють оригінал предметної дійсності у психіці людини породжують образ або картину світу, що існує в особистісному засвіті суб'єкта життєактивності. Це означає, що образи, котрі формуються у свідомості – суб'єктивні, а їх носій – творець нової реальності, але обмеженої внутрішнім досвідом або полем свідомості. Засновник феноменології Е. Гуссерль стверджував, що з допомогою ейдетичної (образної) редукції людина владна здійснити “виключення” реального світу, даного людині у часопросторі її буття, і перейти до зосередження на вособистісних переживаннях самої свідомості; потім трансцендентальна (позарамкова) редукція здійснює перехід від свідомості емпіричного суб'єкта до чистого свідомісного осмислення реальності [2].

Суб'єкту у процесі пізнання, як зазначає С.Л. Рубінштейн, даний не образ, а предмет в образі. Але дане твердження стосується лише чуттєвого пізнання, адже абстрактний образ спроможний існувати поза межами будь-яких фізично окреслених предметних формовиявів. Таким чином, постає питання розрізнення реальностей (предметно-чуттєвої й умоглядно-ідеальної), що знаходить своє рішення в інтенційних змістовленнях свідомості, або, за словами Е. Гуссерля, в установках трансцендентальної редукції – ноєзисі і ноємі. Ноєзис – акт свідомісної (феноменальної) спрямованості на предмет, який надає йому сенсовності; ноєма – сам цей сенс (ноумен), який вказує на трансцендентне по відношенню до акту буття [5].

Але можливості трансцендентності на думку І. Канта досить обмежені, адже “думки без споглядання порожні, а споглядання без понять сліпе” [3]. Тож рефлексивно оцінюючи надбання мислителів, можна дійти висновку, що образ – це часопотік свідомості, що одночасно актуалізує і феноменальні (чуттєві), і ноуменальні (ідеальні) складники оприявного світу й особистісного засвіту у психіці суб'єкта пізнавальної активності. Тож образ – це перманентний процес мислєохоплення сутності предмета чи поняття, що містить, в залежності від ситуаційної нагальної значущості, різні чуттєві, досвідні та смислові утворення.

Мислєдїяльність як категорійний уклад організації думки породжує абстрактний образ світовідображення (зовнішнього і внутрішнього), що виникає у процесі віддзеркалення матеріального і духовного,

Питання психології

присутності-даності і дія-буття. Але мислення може бути ефективним лише тоді, коли, незважаючи на відносну самостійність думки, буде регулюватись певним мірилом-взірцем, що має внутрішній по відношенню до самої мислєдїяльностї характер, але разом з тим функціональним стосовно законів зовнішнього середовища – методологуванням як процесом-дійством застосування дослідником складної системи підходів, парадигм, концептів, моделей та інструментів цілісного осягнення явищ дійсності [8].

Узагальнюючи підходи до принципів і способів передачі людського досвіду і знань прийдешнім поколінням, варто відзначити неабияку роль у цьому процесі-дійстві понятійно-категорійного апарату, що становить остов методологічно зваженого поступу до горизонтів істинного пізнання світу. Поняття і категорії нормують діяльність операційно і технологічно як послідовність дій із речами (де в ролі останніх часто постають знаки), їх фіксація денотативна стосовно цих речей і, як наслідок, вимагає здійснення наступного набору процедур: а) розуміння сутності поняття у загальній структурі змістового масиву даних; б) мисленнєва рефлексія понять з подальшим конструюванням категорійного апарату досліджуваних упредметнень; в) інтерпретація ситуації пізнавальної діяльності суб'єктом у форматі того, що зрозуміло, відрефлексовано і реконструйовано; г) побудови ним програми подальшої пізнавальної активності у контексті власних цільових установок на засадах отриманого знання [9]. В таких рамкових умовах розумової активності особистості виділяються особливі мисленнєві конструкції (категорійні схеми, поняття, програми, методологеми та ін.), які постають

аксіоматичними засновками мислєдїяльностї і виокремлюються в особливе нашарування, де вони аналізуються і розгортаються за законами методологічного думання.

Висновки. Особливості індивідуальної пізнавальної діяльності зумовлені категорійним ладом чи стилем мислення дослідника і метатеоретичними (парадигмальними) його передумовами. Стель мислення слугує осягненню людиною способів взаємозв'язку понять в судження і виокремленню нового знання. Категорійний лад мислення уможливлє глибинне бачення сутностї пізнаваного предметного світу з розумінням надскладних співвідношень між його компонентами і специфікою функціонування.

Наступність мисленнєво успроможнюваних дій, які спрямовані на перетворення деякої сфери діяльностї, вказує на місця, де може чи повинна виникнути методологічна робота з поняттями. Тут першим кроком є отримання рефлексивного уявлення про пошукову діяльність, коли суб'єкт пізнання виводить предмет свого дослідження на специфічний рівень понятійного мислення. У процесі розгортання аналітико-критичної роботи (мислєдїяльностї) з'являються елементи категорійного нормування, тобто розуміння того, як варто діяти для досягнення максимально можливого результату. Отримані таким чином норми являють собою сукупність понятійних конструкцій, що систематизуються у категорії відповідної області знань, у яку задіяний суб'єкт-дослідник. Мисленнєва апробація цих конструкцій, їх долучення до корпусу вже отриманих кластерів чи модулів знань із можливою їх перебудовою – це прогресивний крок до розуміння людиною себе і світу.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Сочинения : [Т. 4] / ред. тома и авт. вступ. ст. А.И. Доватур, Ф.Х. Кессиди; прим. В.В. Библихина, Н.В. Брагинской, М.Л. Гаспарова, А.И. Доватура; пер. с древнегр. И.В. Брагинской, М.Л. Гаспарова, С.А. Шевелева, Г.А. Миллер. – М.: Мысль, 1984. – 830 с.
2. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Эдмунд Гуссерль. – СПб.: Изд-во «Владимир Даль», 2004. – 400 с.
3. Кант И. Рефлексії до критики чистого розуму / Иммануїл Кант. – Київ: Юніверс, 2004. – 464 с.
4. Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки / Павел Васильевич Копнин. – М.: Изд-во «Мысль», 1974. – 568 с.
5. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1973. – 424 с.
6. Фурман А.А. Психология личности: ціннісно-орієнтаційний вимір : Монографія / Анатолий Анатолийович Фурман. – Одеса: ОНПУ; Тернопіль: ТНЕУ, 2016. – 312 с.
7. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: [монографія] / А. В. Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2015. – 362 с.

Питання психології

8. Фурман А.В. Світ методології / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2015. – № 2. – С. 47-60.
9. Фурман А.В. Сутність гри як учинення : [монографія] / А.В. Фурман, С.К. Шандрук. – Тернопіль: ТНЕУ, 2014. – 120 с.
10. Шалютин С.М. Искусственный интеллект: гносеологический аспект / Соломон Михайлович Шалютин. – М.: Мысль, 1985. – 199 с.

References

1. Dovatur, A. I., & Kessidi, F. X. (Eds.). (1984). Arystotel. Sochyneniya. [Aristotle. Works]. (Vol. 4). (I. V. Braginskoy, M. L. Gasparova, S. A. Sheveleva, G. A. Miller Trans.). Moscow: Mysl [in Russian].
2. Gusserl, E. (2004). Krizis evropeyskikh nauk i transtsendentalnaya fenomenologiya [Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology]. St. Petersburg: Vladimir Dal [in Russian].
3. Kant, I. (2004). Refleksiyi do krytyky chystoho rozumu [Reflections to the critique of pure mind]. Kyiv: Univers [in Ukrainian].
4. Kopnin, P. V. (1974). Gnoseologicheskie i logicheskie osnovy nauki [The epistemological and logical foundations of science]. Moscow: Mysl [in Russian].
5. Rubinshteyn, S. L. (1973). Problemy obshchey psikhologii [Problems of general psychology]. Moscow: Pedagogika [in Russian].
6. Furman, A. A. (2016). Psykhologiya osobystosti: tsinnisno-orientatsiyni vymir. [Personality Psychology: value-orientation dimension]. Odesa: ONPU, Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
7. Furman, A. V. (2016). Ideya i zmist profesiynogo metodologuvannya [The idea and content of professional methodologization]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
8. Furman, A. V. (2015). Svit metodolohiyi [World of methodology]. Psychology and society – Psykhologhiya i suspilstvo, 2, 47-60 [in Ukrainian].
9. Furman, A. V., Shandruk, S. K. (2014). Sutnist gry iak uchynennia [The essence of the game as the commission]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
10. Shalutin, S. M. (1985). Iskusstvennyi intellekt: gnoseologicheskiy aspekt [Artificial intelligence: the epistemological aspect]. Moscow: Mysl [in Russian].

Furman A. A., PhD

CATEGORICALLY ORIENTED MIND-ACTIVITY AS AN INSTRUMENT OF PSYCHOLOGICAL COGNITION

The article reveals the essence of the concept of thinking as a process of reflecting reality, in the course of which a person shapes the image of reality and determines the goals of his life realization. Mind-activity serves as a synergetic combination of experience and knowledge in a holistic picture of the world, and the categorical structure of thinking organizes psychological cognition - it unites intellectual constructs into a system of total comprehension by a person of being. The theory of knowledge reveals logical structures, categories and other means of human thought activity and compares them with reality and social practice. The sequence of mental operations is formed into the mental images of the available personal knowledge that arise in the human psyche not only under the influence of the external, but also the inner world, because the subject operates in his mental acts with different concepts and perceptions. The results of thought activity are new thoughts, speculative ideas and knowledge.

In the process of abstract thinking, concepts are formed as generalizing skeletons of the systematization of thought into a definite class of essential properties, connections and relationships of the subjects studied. The concept as a mental education is expressed in words and has a clear meaning and essential content. The concepts that form a network of systematized homogeneous information are formalized in the knowledge of a person. The most complex image of reality, the largest "block" in the knowledge system is theory, and its essential cells are categories. A person thinks in categories that together form a categorical structure of thinking and serve as a personified key in the recognition of laws, principles, forms, methods, manifestations of the existence of reality. Not only general categories, but also concepts that reflect the significant properties and essential characteristics of reality, serve as a means of profound analytic and synthetic reflection of the pre-existing circle of the cognitive interests of human. The category structure of thinking allows us to see the essence of the cognizable objective world with an understanding of the most complex relationships between its components and the specifics of functioning.

Keywords: regularities of cognitive activity, knowledge, concepts and categories of thinking, mind-activity, types of mental activity, sensual and abstract image of reality.

ПРОФЕСІЙНО - ОРІЄНТОВАНА МОДЕЛЬ ЗДАТНОСТІ ДО САМОРЕГУЛЯЦІЇ ФАХІВЦІВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ВИДІВ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розкривається поняття і тлумачення щодо здатності до саморегуляції фахівців екстремальних видів діяльності. Проаналізовано психолого-педагогічну літературу щодо певних структурних компонентів, рівнів і стилів саморегуляції. Викладені результати експериментального дослідження здатності фахівців екстремальних видів діяльності на прикладі майбутніх магістрів військового управління в міжнародних відносинах (МВУМВ).

Ключові слова: модель, психічна саморегуляція, фахівці екстремальних видів діяльності, методики діагностування.

В статті розкривається поняття і тлумачення щодо здатності до саморегуляції фахівців екстремальних видів діяльності. Проаналізовано психолого-педагогічну літературу щодо певних структурних компонентів, рівнів і стилів саморегуляції. Викладені результати експериментального дослідження здатності фахівців екстремальних видів діяльності на прикладі майбутніх магістрів військового управління в міжнародних відносинах (МВУМО). На їх основі визначені проблемні питання спеціальної підготовки майбутніх фахівців екстремальних видів діяльності.

Ключевые слова: модель, психическая саморегуляция, специалисты экстремальных видов деятельности, методики диагностирования.

Постановка проблеми

Досвід, набутий під час подій, що відбуваються на півдні та сході України, свідчить, що поряд з достатньо високим рівнем професійної підготовленості військовослужбовців існує низка проблемних питань, однією з яких є здатність до психічної саморегуляції у фахівців екстремальних професій. У повній мірі це відноситься і до майбутніх магістрів військового управління в міжнародних відносинах (МВУМВ). Наприклад, вони зазначають, що практична діяльність в зоні антитерористичної операції (АТО) нерозривно пов'язана з інтенсивним стресовим впливом, що може призвести до різних форм дезадаптації, нервово-психічних, соматичних порушень та посттравматичних стресових розладів та психічних захворювань.

Водночас, сучасний рівень підготовки, насиченість програми навчання у ВДА, теоретичні та практичні заняття супроводжуються певною емоційною напруженістю та відчуттям тривожності, які виникають внаслідок зростання інтенсивності й сили впливу стресових чинників на психіку слухачів у процесі виконання квазіпрофесійних завдань за посадовим призначенням. Зазначені негативні якості проявляються в ході відпрацювання випускниками ВДА практичних завдань зі спеціальних дисциплін. Одним зі шляхів вищенаведеного є здатність до саморегуляції у фахівців екстремальних видів діяльності.

Професійно-орієнтована модель здатності до саморегуляції забезпечуватиме не

тільки вагомий внесок у дослідження діяльності військового фахівця в особливих умовах, але й покращить успішність навчальної діяльності майбутніх МВУМВ та покращить їх психологічну готовність до виконання спеціальних завдань у подальшому.

Отже метою статті є професійно-орієнтована модель здатності до саморегуляції фахівців в екстремальних видах діяльності.

Аналіз останніх досліджень

Одним з основних методів здатності до саморегуляції є метод моделювання. Універсальність цього пізнавального методу дозволяє відносити його до методів загальнонаукового характеру. Поняття “моделювання” має як мінімум три значення: 1) метод пізнання об'єктів через їх моделі; 2) процес побудови цих моделей; 3) форма пізнавальної діяльності (в першу чергу, мислення і уява). Діапазон тлумачення моделювання надзвичайно широкий: від його приватних варіантів (наприклад, як фізичне моделювання) до ототожнення з пізнанням. Для розкриття цього поняття науковці вживають різні категорії: “наслідування”, “уподібнення”, “відтворення”, “аналогія”, “символізування”, “відповідність”, “віддзеркалення”, “схожість” тощо. З усього різноманіття визначень моделювання найбільш прийнятним, з нашої точки зору, є формулювання І. Б. Новікова і А. І. Умова, згідно з яким моделювання – це “...опосередковане практичне або теоретичне дослідження об'єкта, при якому

Питання психології

безпосередньо вивчається не сам об'єкт, який цікавить нас, а деяка допоміжна штучна або природна система (модель) яка: а) перебуває в деякій об'єктивній відповідності з об'єктом пізнання; б) здатна заміщати його на певних етапах пізнання і в результаті дослідження дає інформацію про об'єкт, що моделюється” [5, 150, с. 160].

Ключовим поняттям методу моделювання виступає категорія модель. Подібно до моделювання, це поняття також не має однозначного визначення. Найбільш істотні і поширені варіанти трактування моделі: 1) модель як тип конструкції (наприклад, автомобіль такої-то моделі, модельне взуття або одяг. Звідси творець такого одягу – модельєр, а її демонстратор – модель, зокрема топ-модель); 2) модель як еталон для копій, зразок для наслідування (наприклад, державний стандарт для певної продукції, оригінал скульптури з глини, що надалі утілюється в металі, камені або дереві. Звідси натурника, тобто людину, яка позує художнику, скульптору, фотографу, теж часто називають моделлю, зокрема фотомоделлю); 3) спеціальне представлення якого-небудь об'єкта, який реконструює його істотні (у певному контексті) риси [7, с. 15].

У пізнавальному процесі взагалі і в психологічному дослідженні зокрема модель розглядається переважно в третьому значенні. Модельованими об'єктами в психології в найзагальнішому плані виступають психіка (з її психофізіологічними механізмами), особистість, діяльність, спілкування, поведінка тощо. Наведене нами визначення моделювання включає і визначення моделі в її третьому значенні. З цього визначення зрозуміло, що модель заміщає досліджуваний об'єкт, постаючи посередником між ним і дослідником. Результати аналізу наукової літератури дозволяють стверджувати, що до складу моделі саморегуляції можуть входити певні структурні компоненти, а також

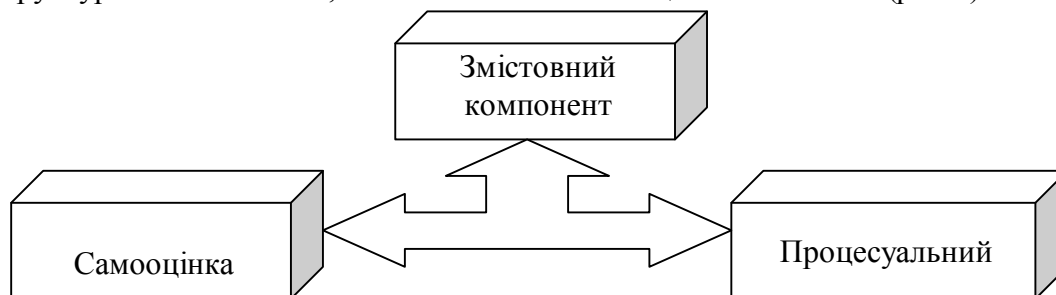
рівні і стилі саморегуляції. Складність феномену саморегуляції зумовлює велику розмаїтість можливостей для її моделювання і описування. Найбільш цікавими з них на нашу думку є роботи К. О. Абульханової-Славської

У структурі особистісної саморегуляції вона виділяє мотиви, відчуття, волю, розглядаючи їх як детермінанти регуляції поведінки і діяльності людини. “Особистісна регуляція, долаючи зовнішні і внутрішні перешкоди, виступає як вольова лінія діяльності. На цьому рівні регуляція здійснюється не як вплив одного мотиву, а як складне особистісне рішення, в якому враховуються бажане і небажане і їх співвідношення, що змінюються у процесі діяльності” [1, с. 133].

Ю. О. Міславський структурними компонентами, які детермінують регуляцію поведінки і станів особистості вважає: цінності, що є відправними початковими психічними утвореннями для постановки цілей активності особи, образ “Я”, ідеали, рівень домагань, самооцінку і самоконтроль. Ці характеристики розглядаються ним як система саморегуляції особистості, в якій функція забезпечення активності реалізується тільки в процесі взаємодії цих компонентів [5, 151].

Український психолог Ю. В. Позіненко виділяє такі компоненти моделі саморегуляції: активаційно-енергетичний, який забезпечує поведінкову активність ресурсами; емоційний, який визначає характер реагування; когнітивний, за допомогою якого оцінюється ситуація, що склалася та здійснюється вибір способу довільної саморегуляції [6, с. 30], а ми додаємо – діяльнісний та суб'єктивний.

Більш детально опрацьовано структурну модель саморегуляції психічних станів Л. А. Колесніченко [4, 152]. Вона вважає, що особистісна саморегуляція – це складне системне явище, яке складається із змістовного та процесуального компонентів та самооцінки особистості (рис. 1).

Модель особистісної саморегуляції
(за Л. А. Колесніченко)

Питання психології

З позицій теорії діяльності аналізує напрями і методи досліджень саморегуляції Б. В. Зейгарник та її колеги. Вони виділяють два рівні саморегуляції: операціонально-технічний, пов'язаний зі свідомою організацією дії за допомогою засобів, спрямованих на оптимізацію стану, і мотиваційний, що пов'язаний з організацією загальної спрямованості діяльності за допомогою свідомого управління своєю мотиваційною сферою [3, 173].

Л. Г. Дика і Л. П. Гримаєв аналізують проблему систематизації існуючих способів, методів і засобів саморегуляції стану людини, виходячи з уявлень про зв'язок способів самовпливу і саморегуляції з різними системами і компонентами функціонального стану людини, із специфічними системами активації і поведінкової активності. У цій систематизації були виділені три напрями в управлінні станом і, як результат, поведінкою і працездатністю людини-оператора: методи впливу на системи неспецифічної активації; методи впливу (самовпливу) на специфічні системи активації; методи психологічного впливу на осіб, що становлять, визначають її активність [2, 168].

Досліджуючи психологічні основи саморегуляції у навчально-професійній діяльності майбутніх рятувальників А. Якимчук зазначає, що модель саморегуляції структурно-різномірною, поліморфною, яка складається з трьох прошарків властивостей суб'єкта саморегуляції таких як: базовий мікрорівень, мезорівень та макрорівень.

Таким чином, проведений нами аналіз наукової літератури з проблеми моделювання саморегуляції психічних станів дозволяє нам обґрунтувати професійно – орієнтовану модель здатності до саморегуляції у фахівців екстремальних видів діяльності з урахуванням специфіки суб'єкта і об'єкта регуляції.

Виклад основного матеріалу. Події в зоні проведення антитерористичної операції (АТО) вказують на необхідність зважати і враховувати на практиці негативні наслідки професійного стресу, який отримують військовослужбовці в ході виконання бойових завдань, окрім того у переважній більшості майбутніх фахівців екстремальних видів діяльності, бракує здатності до психічної саморегуляції. Зважаючи на те, що після закінчення ВДА передбачається використання випускників в зоні АТО, це актуалізується необхідністю діагностування

рівнів розвиненості психічної саморегуляції в період їх практичного навчання.

У ході проведеного в минулому році тактико-спеціального навчання (ТСН) були створені умови, наближені до професійної діяльності майбутніх фахівців екстремальних видів діяльності. Беручи участь у навчальних заходах, офіцери мали швидко оцінювати обстановку, проявляти оперативне мислення, кмітливість, витривалість, винахідливість тощо. Практично відпрацьовувалися питання психологічної підготовки. Зокрема, на одному з етапів навчання було проведено заняття з вивчення основ саморегуляції психічних станів слухачів.

Слухачі - учасники бойових дій, які приймали участь у ТСН, зазначають: що офіцер-випускник, який потрапляє в зону АТО, має обов'язково володіти прийомами психічної саморегуляції, що й було підтверджено їх діями в ході проведення навчань.

Разом з тим, як показали результати ТСН, переважна більшість офіцерів мали певні труднощі, зокрема: коли була необхідність застосовувати такі якості як психологічна витривалість, стійкість, воля, концентрація уваги, комунікативне спілкування, тощо. У зв'язку з цим, проблема здатності до саморегуляції у майбутніх фахівців спеціальних підрозділів потребувала додаткового дослідження.

З метою експериментального дослідження зазначеної проблеми було проведено анкетне опитування слухачів другого та третього років навчання. Анкета складалася з 16 запитань, які охоплювали різні психологічні проблеми, з якими стикалися слухачі в період навчання у ВДА, та нештатні ситуації, які часто супроводжують співробітників екстремальних видів діяльності в їх повсякденній діяльності.

На основі результатів анонімного анкетування можна стверджувати, що проблемним питанням фахової підготовки майбутніх фахівців екстремальних видів діяльності є саморегуляція їх психічної поведінки.

Необхідно зазначити, що й самі слухачі усвідомлюють необхідність формування та вдосконалення здатностей до психічної саморегуляції. Так, на запитання анкети "Чи необхідно вчитися методикам саморегуляції психічних станів" 98 % респондентів дали позитивну відповідь і вказали, що саморегуляція психічного стану є надзвичайно важливим елементом у фаховій діяльності фахівців спеціальних підрозділів.

Результати анкетного опитування слухачів, що відображають психологічні проблеми їх практичної підготовки

Психологічні проблеми	Вираженість проблеми %
висловлювання жалю щодо власних вчинків, допущених у збудженому стані	82,3
виллювання при знайомстві з особою, до якої необхідно звернутися по допомогу	70,5
довільність у прийнятті рішень, якщо в ході виконання завдань виникають відхилення від нештатної ситуації	60,7
нервованість і часте роздратування	58,8
вплив монотонності в роботі на психічний стан	51,0
довільний перехід від одного виду діяльності до іншого під час виконання завдань	25,5
тимчасове відчуття невпевненості у своїх силах	25,5
розгубленість і невміння керувати своїм психічним станом	23,5

Наступним кроком стало більш ґрунтовне діагностування здатності до психічної саморегуляції майбутніх фахівців екстремальних видів діяльності під час їх навчання у ВДА. З цією метою на другому етапі експериментального дослідження було проведено психологічне тестування, в якому взяли участь 100 % слухачів академії денної форми навчання.

Результати експериментального дослідження показали, що здатність слухачів до контролю і саморегуляції психічних станів можна характеризувати як з тенденцією до зниження. Високі показники здатності до саморегуляції мають лише 8 % опитаних, 42 % віднесено до групи слухачів, у яких рівень розвиненості оцінено як достатній,

задовільний рівень розвиненості психічної саморегуляції у 44 %, незадовільний – у 6% .

У світлі реалій сьогодення до підготовки, фахівців екстремальних видів діяльності ми вважаємо, що 44 % слухачів, у яких виявлено задовільний рівень здатності до психічної саморегуляції, та 6 % з незадовільним рівнем саморегуляції тобто, половину від загальної кількості слухачів, що брали участь у експерименті, має бути віднесено до групи осіб з низьким рівнем здатності до психічної саморегуляції. Тому, з метою підтвердження результатів отриманих на основі анкетування було проведено психологічне діагностування рівнів розвиненості психічної саморегуляції на основі комплексу методик (табл. 2)

Таблиця 2

Методики діагностування рівнів розвиненості психічної саморегуляції у майбутніх фахівців екстремальних видів діяльності

№ з/п	Методики діагностування	З якою метою використовувалася
1	Анкетування	Вивчення психологічних проблем у практичній підготовці майбутніх фахівців екстремальних видів діяльності
2	Орієнтаційна анкета	Визначення професійних інтересів, вивчення спрямованості особистості
3	Карта інтересів	Дослідження професійних інтересів які відображають пізнавальне ставлення до предмета
4	Тест структури інтелекту Амтхауера	Діагностика рівня загальних інтелектуальних здібностей
5	Опитувальник для оцінки вольового самоконтролю	Визначення індивідуального рівня розвиненості вольової саморегуляції (контроль власної поведінки в різних ситуаціях, здатність керувати своїми діями, станами і спонуканнями)
6	Оцінка тенденцій поведінки в групі за В.Стефансоном (Q-сортування)	Визначення основних тенденцій поведінки у реальній групі: залежність-незалежність, товарицькість-нетоварицькість, прийняття "боротьби" та уникнення боротьби.
7	Модифікований варіант методики САН за Н.А.Курганським (5-факторна модель)	Оцінювання рівня ситуативної (реактивної) тривожності

Отримані результати діагностування здатності до психічної саморегуляції слухачів свідчить про недостатній рівень попереднього відбору кандидатів для

навчання в академії, а також про необхідність розвитку психічної саморегуляції.

Підтверджені на основі раніше визначених критеріїв результати діагностування надали нам змогу розробити

Питання психології

професійно-орієнтовану модель здатності до саморегуляції у фахівців екстремальних видів діяльності (рис. 1).

Усвідомлення потреби у психічній саморегуляції фахівців екстремальних видів діяльності, визначення її мети, створення суб'єктивної моделі значущих умов саморегуляції ми відносимо до ціннісно-мотиваційного компонента саморегуляції. Він визначає джерела, характер і напрямки спеціалістів зазначеної діяльності.

Вивчення ціннісно-мотиваційного компонента саморегуляції проводиться шляхом вивчення окремих аспектів спрямованості особистості військовослужбовців, що впливають на ефективність індивідуальної діяльності, типу професійної спрямованості, на рішення професійних (ділових) питань, взаємодію з іншими людьми (колегами, знайомими та ін.) з метою задоволення потреби у спілкуванні або на себе для реалізації своїх лідерських можливостей чи особистих амбіцій. Окрім того, діагностуються професійні інтереси фахівців, що є формою вияву їхніх потреб і складовою мотиваційної сфери майбутньої діяльності.

Те, що результативність фахівців екстремальних видів діяльності розглядається нами як інтегративний показник ефективності їх саморегуляції, дозволяє нам стверджувати про наявність певних відмінностей між змістом ціннісно-мотиваційно-компонента кращих та гірших фахівців. Ми припускаємо, що кращі з них повинні мати яскраво виражену потребу в активності, певне співвідношення між мотивами досягнення успіху і мотивами уникнення невдач, домінуючу спрямованість на справу, певний зв'язок між ближньою, середньою та дальньою цільовими перспективами та співвідношення між минулим, теперішнім і майбутнім.

Програмування дій виконавців ми розглядаємо як поведінково-діяльнісний компонент моделі. У фахівців спеціальних підрозділів він проявляється в таких психологічних показниках як здатність регулювати власну поведінку, вміння відстоювати свої інтереси, взаємодіяти з людьми в процесі спілкування і в конфліктних ситуаціях тощо. Серед основних професійно-важливих психологічних показників в діяльності таких фахівців є здатність встановлювати і закріплювати знайомства, вміння оцінювати психічний стан співрозмовника, стриманість і вибірковість у спілкуванні (особливо в

конфліктних і провокаційних ситуаціях), уміння будувати й підтримувати розмову, природно триматися і говорити, бути бажаним співрозмовником і водночас хорошим слухачем та ін. Ще одним суттєвим психологічним показником поведінково-діяльнісного компонента є вміння військовослужбовця регулювати власну поведінку. Через відсутність або брак такого вміння, в умовах складної обстановки, військовослужбовець може поплатитися життям і не тільки своїм але й своїх товаришів.

Поведінково-діяльнісний компонент можна досліджувати за допомогою методики оцінки тенденцій поведінки в групі, розробленою В. Стефансоном (Q-сортування) та іншими. У залежності від певного способу психічної саморегуляції, який використовується фахівцем в екстремальних видах діяльності, у нього регуляторні ланки розвинені по-різному. Тобто, в професійній діяльності фахівців екстремальних видів діяльності не існує єдиного ефективного способу саморегуляції психічної стійкості, який відображається у регуляторному профілі. Таких способів буде декілька і вони характеризуватимуться певними сильними та слабкими регуляторними ланками. При цьому недостатньо розвинені функції саморегуляції будуть компенсуватися за рахунок більш розвинених. Також можна припустити, що існує певний регуляторний профіль, який більше притаманний військовослужбовцям спеціальних підрозділів, які ефективніше виконують поставлені перед ними професійні завдання.

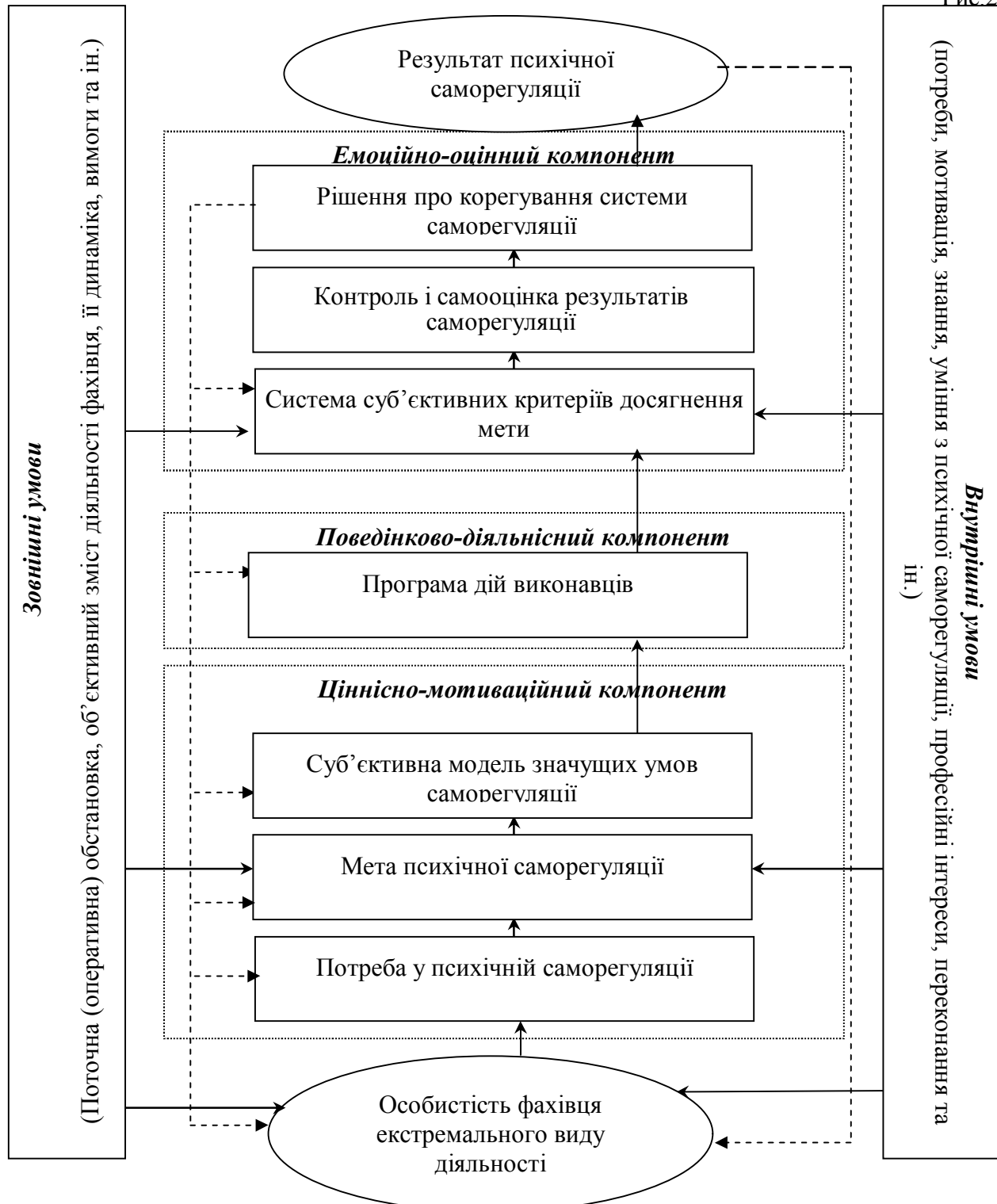
Ефективність психічної саморегуляції оцінюється в процесі контролю і оцінювання отриманих результатів за допомогою системи суб'єктивних критеріїв досягнення мети, тобто шляхом самооцінки, яка визначає статус емоційних та мотиваційних станів, впливає на вибір власних цілей, зумовлює характер оцінки та ставлення особистості до досягнутих нею результатів. Самооцінка містить результати самопізнання та емоційно-ціннісне ставлення до своєї особистості. На нашу думку, самооцінка, як складова психічної саморегуляції може бути охарактеризована за допомогою ступеню та рівня адекватності: адекватна-неадекватна та завищена-занижена. Ступінь та рівень адекватності також впливають на успішність професійної діяльності фахівців спеціальних підрозділів. У разі, якщо фахівець спеціального підрозділу вважає, що

Питання психології

результати, яких необхідно було досягти в процесі саморегуляції, не досягнуті, відбувається корегування системи саморегуляції. Успішність або неуспішність діяльності військовослужбовців щодо психічної саморегуляції впливає на його особистість, викликаючи позитивні або негативні психічні стани, які, в свою чергу, впливають на ефективність процесу. Так, занижена самооцінка у разі невдачі може підкріплюватися, і навпаки, у разі успіху

змінюватися на більш високу. Крім того, фахівці спеціальних підрозділів можуть скоригувати систему власної саморегуляції шляхом уточнення її спрямованості і суб'єктивної моделі значущих умов, доопрацювання програми дій підлеглих та суб'єктивних критеріїв оцінювання отриманого результату. Професійно-орієнтована модель здатності до саморегуляції у фахівців екстремальних видів діяльності представлена в рис.2.

Рис.2

Питання психології

Таким чином, застосування адаптованої моделі здатності до психічної саморегуляції фахівцями спеціальних підрозділів дає можливість аналізувати регуляторні особливості, властиві окремим видам спеціальної діяльності, і пов'язані з цим специфічні труднощі їх здійснення; сприяє оптимальному інформаційному забезпеченню конкретних видів професійної діяльності; може використовуватися для професійного відбору і профорієнтації військовослужбовців, виходячи з принципу сумісності індивідуальних особливостей довільної регуляторики людини і відповідних

вимог до фахівців екстремальних видів діяльності.

Висновок Розроблена професійно-орієнтована модель дає можливість її використання фахівцями екстремальних видів діяльності в ході проведення тактико-спеціальних навчань, при виконанні завдань в зоні АТО, під час навчального процесу в академії.

Перспективи подальших досліджень

Підготовка цілісної методики та Програми навчання щодо здатності до саморегуляції в процесі практичної підготовки фахівців екстремальних видів діяльності.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. М. Мысль. 1991. 304 с.
2. Дикая Л. Г., Гримак Л. П. Теоретические и экспериментальные проблемы управления психическим состоянием человека. Вопросы кибернетики. Психические состояния и эффективность деятельности. М. Наука. 1993. С. 28–54.
3. Зейгарник Б. В., Холмогорова А. Б., Мазур Е. С. Саморегуляция поведения в норме и патологии. Психологический журнал. 1989. Т. 10. № 2. С. 121–133.
4. Колесніченко Л. А. Психологічні особливості саморегуляції у професійній діяльності менеджерів: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07.– К. 2004. 219 с.
5. Миславский Ю. А. Саморегуляция и активность личности в юношеском возрасте. М. Педагогика, 1991. 152 с.
6. Позіненко Ю. В. Роль саморегуляції в оптимізації професійної діяльності працівників правосуддя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.06 “Юридична психологія”. Харків. 2004. 20 с.
7. Якимчук А.В. Розвиток у керівників оперативно-розшукових підрозділів Державної прикордонної служби України здатності до саморегуляції психічної стійкості в екстремальних умовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 “Психологія праці в особливих умовах”. Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2010. 20 с.

References

1. Abul'khanova-Slavskaya K. A. Stratehiya zhyzny. M. Mysl'. 1991. 304 s.
2. Dykaya L. N., Hrymak L. P. Teoretycheskiye u eksperimental'nye problemy upravlenyya psykhicheskyim sostoyaniyem cheloveka. Voprosy kybernetiky. Psykhicheskiye sostoyaniya u effektivnost' deyatel'nosti. M. Nauka. 1993. S. 28–54.
3. Zeyharnyk B. V., Kholmohorova A. B., Mazur E. S. Samorehulyatsyya povedeniya v norme u patolohyy. Psykholohycheskyy zhurnal. 1989. T. 10. # 2. S. 121–133.
4. Kolesnichenko L. A. Psykholohichni osoblyvosti samorehulyatsiyi u profesiyniy diyal'nosti menedzheriv: dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.07.– K. 2004. 219 s.
5. Myslavskyy Yu. A. Samorehulyatsyya u aktyvnost' lychnosty v yunosheskom vozdaste. M. Pedahohyka, 1991. 152 s.
6. Pozinenko Yu. V. Rol' samorehulyatsiyi v optymizatsiyi profesiynoyi diyal'nosti pratsivnykiv pravosudnya : avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. psykhol. nauk: spets. 19.00.06 “Yurydychna psykholohiya”. Kharkiv. 2004. 20 s.
7. Yakymchuk A.V. Rozvytok u kerivnykiv operatyvno-rozshukovykh pidrozdiliv Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrayiny zdatnosti do samorehulyatsiyi psykhichnoyi stiykosti v ekstremal'nykh umovakh : avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. psykhol. nauk : spets. 19.00.09 “Psykholohiya pratsi v osoblyvykh umovakh”. Natsional'na akademiya Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrayiny imeni Bohdana Khmel'nyts'koho. Khmel'nyts'kyu, 2010. 20 s.

PROFESSIONALLY-ORIENTED DEVELOPMENT MODEL OF SELF-REGULATION ABILITIES IN THE EXTREME ACTIVITY SPECIALISTS

The article deals with notions and explanation providing the ability of extreme activity specialists. It analyzes psychological and pedagogic resources about structure components, levels and styles of self-regulation.

It also sets out results of the experimental research for abilities of the specialists in the extreme activity based on the example of the Masters of Command and Control in International Relations (CCIR). On their basis the problem questions of future extreme activities specialists have been defined.

It was developed and described professionally-oriented model of self-regulation abilities of the officer students Military Diplomatic Academy by Evgeniy Berezniak (MDA).

The article proposes to use such model that would give possibility in practice to analyze regulatory peculiarities peculiar in some types of special activity. Besides that it can be used for the professional selection and professional orientation of the military personnel based on the principle of compatibility of the individual peculiarities of human derivative regulation and corresponding requirements to the specialists in the extreme activities.

Key words: model, psychic self-regulation, specialists in the extreme activities, testing techniques.

СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ Г. С. КОСТЮКОМ ВІКОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ УЧНЯ

Синергетичний підхід – методологічна орієнтація в пізнавальній і практичній діяльності організації шкільної освіти, що передбачає застосування сукупності методів у дослідженні та управлінні відкритими нелінійними системами. Розгляд наукових позицій Г.Костюка крізь призму синергетичного підходу дозволяє зауважити, що вчений вважав індивідуальний розвиток особистості учня показником впливу на нього суспільного і навчального середовища.

Синергетический подход - методологическая ориентация в познавательной и практической деятельности организации школьного образования, предусматривающая применение совокупности методов в исследовании и управлении открытыми нелинейными системами. Рассмотрение научных позиций Г. Костюка через призму синергетического подхода позволяет заметить, что ученый считал индивидуальное развитие личности ученика показателем воздействия на него общества и учебной среды.

Постановка проблеми. Синергетика є провідною галуззю сучасних міждисциплінарних досліджень. Останнім часом концепція синергізму в освітній галузі набуває бурхливого розвитку. Ідеї синергетики знаходять широке застосування при вивченні освітніх процесів, коли педагогічні системи розпочинають аналізуватися в термінах теорії самоорганізації.

Синергетичний підхід до навчання учнів – це сукупність взаємозв'язків між внутрішніми і зовнішніми чинниками суспільного середовища, які спричиняють системну дію на забезпечення всебічного розвитку особистості за рахунок комплексного впливу за допомогою розвитку розумових та фізичних здібностей під час навчально-виховної діяльності та узгодженого розвитку усіх його компонентів. Основними складовими синергетичного підходу є цілісні системи знань, умінь, навичок, якостей особистості, які за первинних умов набувають різного ступеня та темпу розвитку і завдяки цьому відбувається перевага між швидкістю та величиною засвоєння інформації та розвитку індивіда.

Вивчення психолого-педагогічних поглядів Г. Костюка щодо проблеми підготовки учня дозволяє звернути увагу на окреме застосування синергетичного підходу. Відтак аналізу особистості учня через систему основних положень синергетичного та індивідуального підходів

дозволяє висвітлити напрацювання Г. Костюка в означеному напрямі у руслі їх актуальності та перспективи розробки. Звернення у нашому дослідженні до змісту синергетичного підходу та визначення його аспектів у наукових поглядах Г. Костюка пов'язано із виявленням глибокого психологічного змісту характеристики особистості учня як природної і суспільної істоти, яка має шляхи для активного творчого розвитку через навчання, виховання, діяльність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти теорії самоорганізації з педагогічної точки зору знайшли відображення у працях А. Євтодюк [2], С. Клепко [5], В. Кушніра [9] та ін.. Проблеми застосування принципів синергетики в освітній галузі стають предметом вивчення багатьох науковців (О. Вознюк [1], А. Євтодюк [2], І. Єршова-Бабенко [3], С. Клепко [5], В. Кушнір [9], та ін.), які використовують синергетичну парадигму в осмисленні розвитку педагогічних процесів та в проектуванні освітніх систем.

На думку І. Ігнат'євої та М. Богданова, синергія виникає за рахунок таких взаємозв'язків (горизонтальних та вертикальних) у внутрішньому середовищі особистості, які є або можуть стати вагомими факторами для забезпечення реалізації учня в умовах зовнішнього середовища [4]. Г. Костюк наголошує, що психічний розвиток дитини відбувається в

Питання психології

єдності із фізичним її розвитком. Він характеризується якісними і кількісними змінами. У процесі взаємодії дитини з навколишнім природним і суспільним середовищем і набуття нею досвіду її первісні прояви активності перетворюються на довільні дії, регульовані першими образами предметів і явищ навколишньої дійсності, які утворюються в неї. З цих дій складаються далі основні види цілеспрямованої діяльності (ігрової, трудової, навчальної тощо). У процесі діяльності, в залежності від її умов розвиваються окремі дії і психічні процеси, які вона включає (сприймання, пам'ять, мислення тощо), що водночас веде до дальшого розвитку діяльності в цілому. Відбувається диференціація дій і нове їх об'єднання. У практичних діях виділяються перцептивні дії, спрямовані на обстеження сприйманих об'єктів, виділення їх характерних ознак, утворенням цілісних образів. Довільного характеру набувають процеси запам'ятовування й згадування дитиною тих вражень, які вона дістає від навколишнього світу; вони стають особливими мнемонічними діями, завдяки чому змінюються способи функціонування пам'яті [7].

Таким чином, синергія виникає за рахунок певних систем у внутрішньому середовищі особистості, які під час навчальної діяльності можуть стати вагомими факторами для забезпечення реалізації учня в умовах зовнішнього середовища. Учень реалізує свій внутрішній потенціал через діяльність, відбувається фільтрація інформації, яка надійшла ззовні, її аналіз та визначається ступінь важливості в даний час. Це означає, що синергія пояснює визначення пріоритетних напрямів розвитку особистості учня за рахунок постійного протиріччя окремих елементів зовнішнього та внутрішнього та вираженість домінантних якостей через поведінку, знання, вміння.

Метою статті є аналіз вікових особливостей учнів через призму синергетичного підходу Г.С. Костюка.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розгляд наукових надбань Г. Костюка в галузі підготовки учнів крізь призму синергетичного підходу як напряму

міждисциплінарних досліджень, потребує максимально можливого врахування всіх аспектів проблеми в їх взаємозв'язку та цілісності, виділення головного та істотного, визначення характеру зв'язків між аспектами, властивостями та характеристиками. Цей підхід не лише відповідає сучасним формам, методам, принципам становлення особистості учня у процесі навчальної діяльності в школі, але й дозволяє сформулювати модель розвитку учнівського колективу на основі посилення впливу окремих педагогічних та психологічних функціональних елементів.

Отже, застосування принципів синергетики до характеристики розвитку особистості учня у психолого-педагогічних поглядах Г. Костюка (складність, поліструктурність, фрактальність, ієрархічність та гетерархічність, нелінійність, відкритість, нестійкість, інерційність, дисипативність, когерентність, емерджентність, тощо) допомагає обрати оптимальний шлях, націлений на максимізацію синергетичного ефекту. Водночас синергетичний ефект (синергія) – це поява якісно нових джерел розвитку школяра, підвищення ефективності його навчальної діяльності в результаті поєднання окремих частин, елементів, факторів в єдину цілісність за рахунок так званої емерджентності, тобто становлення вищої якості, значною мірою незалежної від кількісних змін. Як зазначає Г. Костюк, всебічність розвитку особистості є основою його гармонійності. За однобокого, потворного розвитку особистості не може бути в ній гармонії. Але останнє має свою специфіку, що виявляється в розмірності розвитку фізичних і духовних сил людини, у внутрішній єдності теоретичних знань і практичних умінь, моральної свідомості і поведінки, у відсутності розходжень, розладів між її думками і почуттями, словами і ділами, і тим, що людина думає, говорить про себе і якою вона є насправді [6].

Синергія залежить від співвідношення між можливостями (потенціалом) школярів, структурою навчального процесу (система елементів та зв'язків) та умовами навчання, створюваними зовнішнім середовищем.

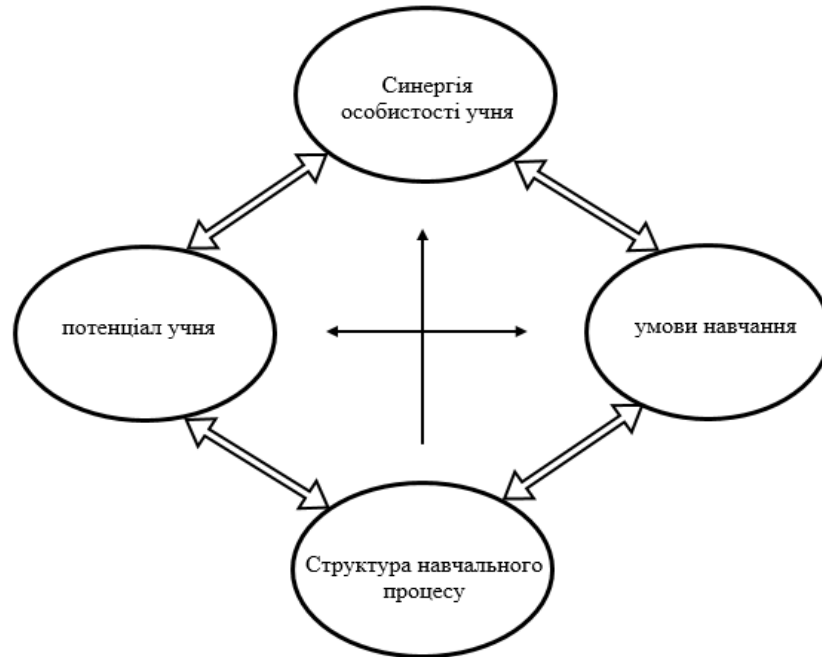

Рис. 1. Синергія особистості учня (за Г. Костюком)

Наслідком синергії є утворення специфічних режимів об'єднання елементів навчальної діяльності, які забезпечують досягнення цілей цієї діяльності – всебічно розвинена особистість учня, що є неможливим за відсутності таких взаємозв'язків. Синергічний ефект постає реальним джерелом створення нового, активного індивіда, готового до сприйняття, переосмислення та набуття знань, умінь і навичок.

Безперечно, учні є головною рушійною силою у накопиченні і переосмисленні інформації і, відповідно, джерелом синергії.

Суттєво, що синергетика як інтегративна, міжпредметна галузь знань надає можливість методологічно посилити процес формування особистості учня як суб'єкта діяльності та системним чином організувати наріжні принципи перебігу цієї діяльності, коли у центрі навчально-виховного процесу постає особистість вихованця, який у цьому процесі займає активно-творчу позицію, виявляючи волю до самовираження і самореалізації, реалізуючи пошук індивідуальної стратегії самовизначення у житті. На думку Г. Костюка, «...Учбова діяльність має всі ознаки, які характеризують психологічну структуру праці – цього основного виду людської діяльності» [8]. Адже, в навчальній діяльності завжди є певні цілі, на досягнення яких вона спрямована, мотиви, що спонукають учнів прямувати до цих, а не до інших цілей, об'єкти, з якими їм доводиться взаємодіяти, певні способи дій, до яких вони

вдаються при цьому, поточні і завершальні результати, різні форми спілкування учня з учителем і товаришами. З цього слідує, що навчальна діяльність – це не що інше, як навчальна праця школярів. Оскільки всі компоненти означеного процесу мають свої специфічні особливості, то за допомогою них учений відрізняє навчання від продуктивної праці, яка, за його словами, полягає у творенні матеріальних і духовних цінностей. Г. Костюк переконаний у тому, що навчання – це процес оволодіння втіленими в них «людськими суттєвими силами», передусім знаннями, вміннями і навичками, потрібними для розвитку здібностей та інших психічних властивостей особистості. Результати його виявляються в тих прогресивних змінах, яких зазнає психіка особистості, що вчиться, і в тих надбаннях, з якими вона виходить з кожного циклу учбової діяльності. Цим учіння відрізняється і від навчальної діяльності, тобто професійної праці вчителя, який, володіючи (принаймні, певною мірою) людським надбаннями, керує процесом їх засвоєння учнями [7].

Зазначене вище передбачає актуалізацію принципів активності, діалогічності, самостійності, ініціативи, творчості, коли учасники навчально-виховного процесу постають відкритими саморегульованими, самодетермінованими системами, що прагнуть до розвитку суб'єктності і суб'єктивності, виявляють (зокрема, у межах дистанційних форм навчальної діяльності) волю до вибору стратегії індивідуального життєвого шляху.

Питання психології

Важливо, що синергетичний підхід відповідно до своєї нелінійної природи найбільш повно реалізує творчу активність учнів, передбачає самодетермінацію особистості, розвиток механізмів рефлексії. Творчість характеризується також і надситуативністю, відкритістю до невизначеності та хаосу. Синергетика ж постає наукою про відкриті, нелінійні системи, що виявляють стани динамічного хаосу. При цьому останній як джерело нового є своєрідною умовою творчості. Загалом, синергетичний підхід в освіті надає можливість забезпечити інноваційний підхід до навчання та виховання через принцип міждисциплінарного підходу. Використання синергетичного підходу в освіті передбачає актуалізацію принципів активності, діалогічності, самостійності, ініціативи, творчості. Саме тому Г. Костюк зазначає: «За умови правильної побудови навчання школярі мислять, сприймаючи виклад учителем змісту нової теми, в якому він не просто переказує готові істини, а ставить певні проблемні питання, аналізує можливі відповіді, зважає аргументи за і проти кожної з них, формулює висновки. Нерідко він залучає учнів до самостійного узагальнення тієї інформації, яка подається ним, спонукаючи їх мислити. При цьому він не просто відкидає неправильні відповіді, а, наводячи певні факти, дає змогу учням переконатися в помилковості своїх суджень, виправити їх. Школярі мислять також, працюючи над книгами, розв'язуючи задачі, виконуючи завдання, творчого характеру» [7].

Доведено, що школярі успішніше навчаються думати, якщо вони не просто користуються готовими абстракціями, а включаються в самостійне знаходження ознак засвоєваних понять, порівнюють об'єкти, піддають їх аналізу й синтезу, абстрагують істотні схожі й відмінні ознаки, узагальнюють здобуті висновки та застосовують їх у подальшій пізнавальній діяльності. Формування систем цих розумових операцій (аналізування, синтезування, абстрагування тощо), узагальнених способів і прийомів розумової діяльності має велике значення для вироблення в школярів умінь думати над навчальним матеріалом, умінь вчитися [7]. Тобто, за умов синергетичного підходу до навчання, від педагога як керівника навчальним процесом вимагається створення умов для розвитку творчого мислення учнів, дослідницьких умінь та навичок, їхньої активної участі у здобутті знань, відтворенні

у найкращому варіанті на практиці та вилученні з одержаної інформації необхідної.

Синергетичний підхід до аналізу результатів педагогічного впливу на особистість учня виявляє такі напрями розвитку вихованця, як відкритість його особистості соціальному оточенню, творчість (відкритість спонтанності, невизначеності, надситуативності), самоактивність (автономність поведінки, розвиток внутрішньої мотивації), що виявляється у спроможності змінювати навколишню дійсність (інтернальний локус контролю) та одночасно у високоадаптивній здатності до інтеграції у навколишнє середовище (екстернальний локус контролю), що вирізняє саме відкриті дисипативні системи, які активно обмінюються з навколишнім середовищем енергією та інформацією, здатні як змінювати навколишнє середовище, так і пластично інтегруватися в нього. Отже, синергетичний підхід до процесу підготовки учнів у школі надає можливість реалізувати:

– принцип цілеспрямованого створення емоційно збагачених навчально-виховних ситуацій: «Активна пізнавальна діяльність, відповідна своєю структурою змісту навчальних завдань, що ставляться перед учнями, є основною умовою формування у них повноцінних мотивів навчання. Останні утворюються з емоціональних станів, що виникають у ході навчальної діяльності і підтримуються її позитивними результатами. Радість пізнання, розумове напруження при подоланні труднощів, зв'язаних з самостійним розв'язуванням задач, перемоги над ними, усвідомлення свого духовного зростання – все це змінює прагнення пізнавати світ, досліджувати ще непізнанні його явища, набувати знання. Інші ситуації складаються там, де зміст і структура навчальної діяльності спрощується, навчання зводиться до запам'ятовування сухо викладених вербальних істин, де труднощі їх засвоєння вчасно не перемагаються, а нагромаджуються» [6].

– принцип особистісно-розвивального спілкування: «Психологічний розвиток дитини здійснюється в процесі його взаємодії з навколишнім середовищем. Ця взаємодія і відбувається у процесі його пізнання об'єктивної дійсності шляхом опосередкованого спілкуванням дітей з дорослими, засвоєнням ними за допомогою мови соціального досвіду» [8].

– принцип використання співпереживання як психологічного механізму у вихованні особистості:

Питання психології

«Навчання виховує й розвиває учнів своїм змістом, самим процесом його засвоєння, взаєминами, що складаються між учителем і учнями, між самими учнями, та своїми зв'язками з життям. Дійсний вплив навчання на учнів зумовлюється тим, як на практиці використовуються всі ці джерела його об'єктивних виховних можливостей, а це, водночас, залежить від того, як воно активізує й розвиває суб'єктивні сили всіх і кожного учня зокрема, наскільки кожен учень виступає в ньому не тільки як об'єкт, а й як суб'єкт педагогічного процесу» [7];

– принцип систематичного аналізу вихованцем власних і чужих учинків. Результатом цього є той факт, що «у шкільному віці навчання стає провідною діяльністю, якій підпорядковуються інші види діяльності дітей (гра, праця, суспільно корисна робота). В ході навчання діти засвоюють результати багатомісячної діяльності людства і вироблені ними способи дій, операції» [6].

Зазначені принципи відображають розвиток рефлексії, самоусвідомлення та емпатії учнів як наріжні синергетичні принципи організації особистісного простору особистості у контексті її взаємодії з навколишнім навчальним середовищем.

Синергетичний ефект у навчанні школярів досягається і тим, що у конкретних комунікативних ситуаціях активно взаємодіючі учасники навчального процесу посилювально впливають один на одного і тому мають кращі результати, ніж якби вони досягали поставленої мети поодино, ізольовано один від одного. Активізація перцептивних, мислительних і мовних дій учнів створює внутрішні умови для повнішого використання в учінні можливостей мимовільної пам'яті. Запам'ятовування і відтворення при цьому виступає як результат цих дій [8]. Відтак важливою виявляється така стратегія продуктивної співпраці учителя і учня, яка полягає в безперервному досягненні синергетичного ефекту й у своєчасному виявленні дисгармонії в процесах колективної комунікації у процесі навчання.

Синергетика може виступати і як зміст освіти, і як метод. Кожне з ключових понять синергетики – самоорганізація, нелінійність, хаос, порядок, біфуркація – знаходять творче застосування в освітньому процесі. Самоорганізація в освіті означає самоосвіту учнів на кожному етапі навчального процесу. Адже, навчання – шлях підготовки

особистості до життя, до участі у творенні матеріальних і духовних цінностей, потрібних для суспільства і для неї самої. Готовність до життя не вичерпується набутою в школі певною сумою знань, умінь і навичок, вона включає прагнення і бажання вчитися далі, певний ступінь розвитку фізичних і розумових сил особистості, її здібностей, моральних та інших якостей [7].

Психологічні особливості використання синергетичного підходу до навчання учнів не виключають і звернення уваги на вікові особливості дітей. Так, вік учнів певною мірою обмежує їхні пізнавальні можливості. Виникають питання доступності матеріалу, який підлягає засвоєнню. Розв'язуючи ці питання, треба зважати на те, що доступність залежить і від методу навчання. Те, що є недоступним для учнів в умовах догматичних методів викладання, стає доступним при вміль активізації процесу навчання, яка сприяє формуванню в учнів дій, операцій, потрібних для засвоєння нового матеріалу. Раціональні методи навчання дозволяють не тільки максимально використати розумові сили учнів на кожному етапі розвитку, а й розширити їх, як це правильно у свій час зазначав К. Ушинський. Отже, враховуючи вікові особливості учнів, ми повинні уникати як переоцінки, так і недооцінки їхніх можливостей.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, синергетика (за Г. Костюком) – це спосіб розглянути проблему підготовки учня через систему роздвоєння її внутрішніх і зовнішніх чинників відповідно до сучасних вимог. Синергетичний підхід – методологічна орієнтація в пізнавальній і практичній діяльності організації шкільної освіти, виконання її завдань, що передбачає застосування сукупності ідей, понять, методів у дослідженні та управлінні відкритими нелінійними системами.

Розгляд наукових позицій вченого крізь призму синергетичного підходу дозволяє зауважити, що Г. Костюк вважає індивідуальний розвиток особистості учня показником впливу суспільного і навчального середовища на нього, цей показник вказує на реальні шляхи подальшого впливу на школяра з метою формування свідомого, всебічно розвиненого громадянина. Перспективами подальших досліджень є вивчення синергетичного підходу до навчання студентів різних спеціальностей.

Питання психології

Список використаних джерел

1. Вознюк О. В. Синергетичний підхід як метод аналізу розвитку вітчизняної педагогічної думки (друга половина ХХ століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Вознюк Олександр Васильович ; Житомир. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. – Житомир, 2009. – 290 с.
2. Євтодюк А. В. Синергетичні засади моделювання освітніх систем: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Євтодюк Антоніна Володимирівна; АПН України; Ін-т вищої освіти. – Київ, 2002. – 198 с.
3. Ершова-Бабенко І. В. Психосинергетика в контексте истории развития синергетики. // Практична філософія. 2003. – № 1. – С. 161-173.
4. Ігнат'єва І. А. Методологічні та методичні підходи до стратегічного управління / І. А. Ігнат'єва, М. Г. Богданов // Вісник КНУТД. – 2005. – № 2. – С. 150–154.
5. Клепко С. Ф. Інтегративна освіта і поліморфізм / С. Ф. Клепко. – Київ; Полтава; Харків: ПОПОП, 1998. – 360 с.
6. Костюк Г. С. Навчання і розвиток особистості / Г. С. Костюк // Звітно-наукова конференція кафедр КДПІ ім. О. М. Горького за 1960 рік. – К., 1961. – С. 31 – 33
7. Костюк Г. С. Актуальные вопросы обучения и развития младшего школьника / Г. С. Костюк // Обучение и развитие младших школьников: материалы межреспубл. симпозиума / под ред. Г. С. Костюка. – Киев, 1970. – С. 3–8.
8. Костюк Г. С. Избранные психологические труды / Г. С. Костюк. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.
9. Кушнір В. А. Ідеї постмодернізму в педагогічному процесі / В. А. Кушнір // Шлях освіти. – 2001. – № 1. – С. 7–10.

References

1. Voznyuk O. V. Synerhetychnyy pidkhd yak metod analizu rozvytku vitchyznyanoi pedahohichnoyi dumky (druga polovyna KhKh stolittya): dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 / Voznyuk Oleksandr Vasylovych ; Zhytomyr. derzh. ped. un-t im. Ivana Franka. – Zhytomyr, 2009. – 290 s.
2. Yevtodyuk A. V. Synerhetychni zasady modelyuvannya osvitnikh system: dys. ... kand. filos. nauk: 09.00.03 / Yevtodyuk Antonina Volodymyrivna; APN Ukrayiny; In-t vyshchoyi osvity. – Kyiv, 2002. – 198 s.
3. Ershova-Babenko I. V. Psykhosynerhetyka v kontekste ystoryy rozvytyya synerhetyky. // Praktychna filosofiya. 2003. – # 1. – S. 161-173.
4. Ihnat'yeva I. A. Metodolohichni ta metodychni pidkhody do stratehichnoho upravlinnya / I. A. Ihnat'yeva, M. H. Bohdanov // Visnyk KNUTD. – 2005. – # 2. – S. 150–154.
5. Klepko S. F. Intehratyvna osvita i polimorfizm / S. F. Klepko. – Kyiv; Poltava; Kharkiv: POIPOP, 1998. – 360 s.
6. Kostyuk H. S. Navchannya i rozvytok osobystosti / H. S. Kostyuk // Zvitno-naukova konferentsiya kafedr KDPI im. O. M. Hor'koho za 1960 rik. – K., 1961. – S. 31 – 33
7. Kostyuk H. S. Aktual'nye voprosy obuchenyya y rozvytyya mladsheho shkol'nyka / H. S. Kostyuk // Obuchenye y rozvytye mladshykh shkol'nykov: materyaly mezhrespubl. sympozyuma / pod red. H. S. Kostyuka. – Kyev, 1970. – S. 3–8.
8. Kostyuk H. S. Yzbrannyye psykhologicheskiye trudy / H. S. Kostyuk. – M.: Pedahohyka, 1988. – 304 s.
9. Kushnir V. A. Ideyi postmodernizmu v pedahohichnomu protsesi / V. A. Kushnir // Shlyakh osvity. – 2001. – # 1. – S. 7–10.

Kharchenko N. A., candidate of psychological sciences

SYNERGETIC APPROACH TO THE G.S. KOSTYUK'S STUDY OF PUPILS AGE PECULIARITIES

The synergetic approach to the pupils learning is a set of interconnections between the internal and external factors of the social environment that trigger systemic action to ensure the comprehensive development of the individual. The main components of the synergetic approach are integral systems of knowledge, skills, personality traits, which under different conditions acquire different degrees and pace of development, and as a result, there is an advantage between the speed and magnitude of assimilation of information and the development of the individuals. Synergetics (by G. Kostyuk) is a way to consider the problem of preparing a student through a system of dividing its internal and external factors in accordance with modern requirements. Consideration of scientific positions of the scientist through the prism of the synergetic approach suggests that G. Kostyuk considers the individual development of the pupil's personality as an indicator of the influence of the social and educational environment on them; this indicator points to the actual ways of further influencing the pupils in order to form a conscious, fully developed citizen.

*Хуртенко О. В., кандидат психологічних наук, доцент
Вінницького ДПУ імені Михайла Коцюбинського*

АРТ-ТЕРАПІЯ ЯК МЕТОД РОЗВИТКУ ОСОБИСТІСНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПІДЛІТКА

В статті проаналізовані особливості підліткового віку. Розглянуто феномен арт-терапії, та охарактеризовано її особливості як методу впливу на особистісні особливості школярів підліткового віку. Висвітлено зміст розробленої арт-терапевтичної тренінгової програми для дітей підліткового віку.

Ключові слова: мистецтво, арт-терапія, підлітковий вік, методи арт-психології, декоративно-прикладне мистецтво, творчість.

В статье проанализированы особенности подросткового возраста. Рассмотрен феномен арт-терапии, и охарактеризованы ее особенности как метода воздействия на личностные особенности школьников подросткового возраста. Освещено содержание разработанной арт-терапевтической тренинговой программы для детей подросткового возраста.

Ключевые слова: искусство, арт-терапия, подростковый возраст, методы арт-психологии, декоративно-прикладное искусство, творчество.

Постановка проблеми. Сучасний зміст шкільної освіти передбачає гармонійний та всебічний розвиток дитини за умови здійснення педагогічного процесу на засадах гуманізації та демократизації. Зокрема, Базовий компонент та чинні програми шкільної освіти орієнтують педагогів та психологів на впровадження у практику цілісного підходу до розвитку, виховання і навчання дитини, який передбачає формування життєздатної, свідомої, всебічно розвинутої, творчої особистості [2]. З огляду на це, особливого значення набуває питання розвитку в дітей підліткового віку креативних здібностей та формування творчого ставлення до життя.

Одним з ефективних та незамінних засобів розвитку дитячої творчості є мистецтво з його розмаїтим, неповторним світом, здатним зворушувати душу, пробуджувати творчу активність, розвивати психічні пізнавальні процеси, виховувати повагу до культурних надбань тощо.

Саме тому серед пріоритетних напрямів освітньої роботи в сучасному шкільному навчальному закладі чільне місце посідає забезпечення достатнього рівня художньо-естетичного та креативного розвитку особистості у процесі специфічних дитячих видів діяльності [6].

Завдяки здібностям в тій чи іншій сфері дитина може швидко і порівняно легко оволодіти необхідними знаннями. Все це веде до формування і розвитку творчої людини в сучасному його розумінні. Творча людина - це не тільки фахівець і не тільки

особистість, а саме людина, що вміє мислити і діяти нестандартно, завжди готова до вдосконалення своїх уявлень, світоглядів, світовідчуття. Особливо яскраво вони проявляються в художній творчості, частиною якого є декоративно-прикладне мистецтво.

Мета статті – охарактеризувати вплив арт-терапевтичних технік на розвиток особистісних особливостей підлітків.

Аналіз наукових досліджень. Сучасні досягнення педагогіки, психології, філософії, мистецтвознавства та інших наук розкривають різні проблеми, пов'язані з впливом декоративно-прикладного мистецтва на розвиток художньо-творчих здібностей особистості. Декоративно-прикладне мистецтво, як і інші види мистецтва, як і вся система освіти та культури, покликане не тільки позитивно впливати на моральність і духовність підростаючого покоління, а й цілеспрямовано розвивати художньо-творчі здібності зростаючої особистості [1].

Проблемам використання народно-трудова ремесел в морально-естетичному вихованні приділено велику увагу в теоретичній спадщині Я.А. Коменського, К.Д. Ушинського, В.Г. Белінського, Н.Г. Чернишевського, радянських педагогів Н. К. Крупської, А.С. Макаренка, А.В. Луначарського,

П.П. Блонського, С.Т. Шацкого, В.О.Сухомлинського, Д.С. Лихачова, Д.Б. Кабалевського, які виступали за дбайливе

Питання психології

ставлення до духовних скарбів народу, багатим педагогічними ідеями і думками.

Особливий інтерес в аспекті формування художньо-творчих здібностей, розвитку художньої культури і естетичного смаку в процесі навчання декоративно-прикладному мистецтву представляють праці Б.Г. Ананьєва, Б.Т. Лихачова, А.А. Люблінської, С.Г. Якобсона та ін.

Психолого-педагогічні аспекти ролі декоративно-прикладного мистецтва у формуванні творчої особистості досить глибоко розроблені в працях відомих вчених В.С. Кузіна, Н.Н. Ростовцева, І.М. Раджабова, Б.Н. Неменського, С.П. Ломова, Н.М. Сокольникова, О.Н.Губанової які розглядають декоративно-прикладне мистецтво як важливий компонент в житті учнів, як дієвий засіб виховання і розвитку.

Як людина стає творчою особистістю, як розкривається його внутрішнє духовне багатство показано в працях Г.С.Батіщева, М.М. Бахтіна, Н. А. Бердяєва, В.С. Соловйова, С.Л. Франка, П.Ф. Флоренського та ін. Питання розвитку художньо-творчих здібностей людини з гуманістичних позицій розглядали вітчизняні та зарубіжні філософи: В.С. Библер, Д. Бель, М.К. Мамардашвілі, В.С. Шубинский, які наголошували на необхідності вільного розвитку і саморозвитку людини [9].

Психолого-педагогічна теорія і практика переконує в тому, що основу розвитку творчого потенціалу складає ідея самоактуалізації особистості, що стала предметом дослідження В.І. Андрєєва, Л.Н. Куликової, К. Роджерс, Д.Б. Ельконіна та ін. Цим питання з різних позицій займалися У. Джеймс, В.Штерн (взаємозв'язок навчання і розвитку), Л.І. Божович, А.А.Вербицький, А.К.Макаров, Ю.М. Орлов, С.І. Тюменова (мотивація навчальної діяльності).

Етнопедагогічні і етнокультурні аспекти художньо-естетичного виховання та творчого розвитку школярів розглядаються в наукових працях Г.М. Волкова, А.Б. Панькіна, А.М. Магомедова, Шагаєвої Н.А., С.В. Цурюмової і ін.

Окремі аспекти проблеми розвитку художньо-творчих здібностей школяра добре досліджені, але не розроблені наукові основи реалізації даного процесу через навчання декоративно-прикладному мистецтву [1].

Виклад основного матеріалу. Перехід від дитинства до дорослості має як основний зміст, так і специфічну відмінність усіх сторін розвитку в цей період – фізичну, моральну, розумову, соціальну. При цьому відбувається становлення якісно нових утворень, з'являються елементи дорослості в результаті перебудови організму дитини, посилюється самосвідомість у стосунках з дорослими і товаришами, з'являються нові інтереси, активізується пізнавальна діяльність тощо.

У наш час особливості підліткового віку є серйозною психолого-педагогічною проблемою. Зокрема, значні розбіжності між вимогами, які ставляться суспільством до підлітків і їх обов'язками та правами. У цей же період проходить фізіологічна перебудова організму підлітків, що супроводжується емоційною нестабільністю. Її прояви: недостатня впевненість у собі, тривожність, низька самооцінка, несформованість рефлексії щодо наслідків своїх вчинків. Наростання таких станів посилюється насамперед порушеннями соціальних зв'язків підлітків. Особливо впливає на посилення емоційного дискомфорту недостатнє відчуття особистої належності до суспільства, усвідомлення свого місця в ньому.

Окрім того, особливістю підліткового віку є виключно швидкий темп змін, які відбуваються в цей період у фізичному і психічному стані, у характері реакцій на зовнішні подразники тощо. Є розбіжності в індивідуальних темпах розвитку підлітків, різниця яких може становити 3–4 роки, тобто при проявах акселерації.

Підлітковий вік пов'язаний з психологічними зрушеннями, які відбуваються в у процесі статевого дозрівання: статева належність набуває соціального значення, змінюється самосприйняття, відбувається усвідомлення гендерної ролі та особливостей становлення сім'ї. Отже, з одного боку, спостерігаються негативні прояви, дисгармонія у будові особистості, зміна інтересів, протестуючий характер поведінки стосовно дорослих, а з іншого – прояв таких позитивних показників, як зростання самостійності, більш різноманітними та змістовними стають стосунки з ровесниками та дорослими, значно розширюється сфера діяльності тощо.

Питання психології

Тому для дітей цього віку характерні перепади, які викликають швидку зміну фізичного стану і, відповідно, настрою. При цьому дитина може тривалий час переносити фізичні навантаження, пов'язані з його захопленнями, і одночасно з цим у відносно спокійний період часу «падати від втоми». Особливо часто це проявляється у ставленні інтелектуальних навантажень.

Ці вікові особливості пред'являють особливі вимоги до проведення будь-яких занять, зокрема, тренінгових, в підліткових групах.

Тобто існує потреба в пошуку, адаптації та розробці педагогічно-психологічних технологій, які мають неклінічну спрямованість, доступні для освоєння психолога, цікаві та ефективні в роботі з дітьми. Таким умовам, на наш погляд, відповідає феномен арт-терапії, яка повністю відповідає зростаючим вимогам молодій людині в м'якому, етичному підході до вирішення її проблем. Передбачається, що звернення до потужного потенціалу мистецтва, виконуючому роль «екзистенціальної підтримки», сприятиме гуманізації відносин, особистісного розвитку, формування позитивного самоствалення, придбання цінних соціальних навичок.

Під арт-терапією ми розуміємо терапію за допомогою різних видів мистецтва, це один з сучасних напрямків психології [8].

Наступні характерні особливості арт-терапії привабливі для її використання в роботі з підлітками. По-перше, арт-терапія використовує мову візуальної, пластичної, аудіальної експресії. Певні сторони внутрішнього життя підлітка дуже складні для вербалізації, тому арт-терапія стає єдиним способом «зв'язку» між підлітком і суспільством, підлітком і консультантом.

По-друге, арт-терапія сприяє розвитку креативності. Людина творча завжди знайде рішення в будь-якій ситуації. Знайти творче рішення - це означає зробити те, що (як найчастіше здається) ніхто до тебе не робив. Креативність майже тотожна адаптивності, розвиваючи креативність, ми будемо сприяти розвитку адаптивних ресурсів особистості.

Наступний момент полягає в тому, що творчість як процес нерозривно пов'язана з поняттям задоволення. Естетичне задоволення, що отримується від

створеного, сприяє формуванню в групі довірчих, теплих відносин, прийняття себе та інших.

Крім того, мистецтво - це унікальний спосіб передачі і засвоєння людського досвіду взагалі, в глобальному сенсі, і в приватному, - універсальний життєвий досвід кожного.

Методи арт-психології засновані на роботі з художніми образами, на використанні невербальної мови мистецтва для розвитку і вдосконалення особистості - творче самовираження дають можливість зрозуміти себе. Методи арт-психології дозволяють допомогти в таких складних завданнях, як формування власного «Я» підлітків, формування комунікативних якостей, умінь спілкуватися і домовлятися.

На наш погляд саме в роботі з підлітками доцільно використовувати так званий «Мультимодальний підхід» - поєднання різноманітних форм творчості, що дає членам групи свободу висловлювати свої почуття і фантазії в будь-якій формі.

Спираючись на літературні дані [3,4,5,9], нами була розроблена арт-терапевтична тренінгова програма, яка пройшла апробацію навесні 2016 року.

Загальною метою тренінгу є:

- Розширення репертуару соціальних навичок;

- Усвідомлення себе;

- Прийняття себе;

- Підвищення адекватності самооцінки.

Меті тренінгу відповідають такі завдання.

- Розвиток відповідальності за свої дії і вчинки.

- Розвиток здатності до самосприйняття.

- Розвиток впевненості в собі.

- Освоєння цінних соціальних ролей.

- Розвиток цінних соціальних навичок.

- Розвиток почуття контролю і сензитивності до процесу подолання труднощів.

Для реалізації поставлених цілей ми використовували такі основні арт-терапевтичні техніки:

Оформлення ігрового простору. Підлітки повинні були індивідуально намалювати «місто мрії». Потім міста об'єднувалися. Це дозволило, по-перше, згуртувати дітей: перебуваючи в одному просторі, діти природним шляхом

Питання психології

включалися у взаємодію (обмінювалися олівцями, фломастерами тощо). По-друге, дозволило розпочати обговорення такої важливої теми як індивідуальність, унікальність кожного і в той же час знайти загальне в роботах, дбайливо ставитися до унікального внутрішнього світу кожного.

Робота з ситуаціями була спрямована на стимулювання процесу творчого самовираження. Подальше спільне декорування силуетів дозволило кожному підлітку побачити себе очима інших.

Використання елементів танцювальної терапії застосовувалося нами як засіб внутрішнього звільнення, імпровізації, зняття різноманітних тілесних і психологічних блоків.

Використання різноманітних технік малювання: малюнок по колу, «тріпл», «моя група», малювання страхів і т.д. - дозволило відстежувати групову динаміку, працювати і коригувати певні емоційні та поведінкові проблеми.

Використання технік декоративно-прикладного мистецтва дозволило учням проявити і вдосконалити свої уявлення, світогляд, світовідчуття, розширити уявлення про традиційні українські види декоративно-ужиткового мистецтва, ознайомитися із символікою українських орнаментів, сформувавши уявлення про світове декоративно-ужиткове мистецтво засобами вишивання, в'язання та ткацтво терапії. Додатково з дітьми були проведені майстер-класи «Художньо-творча особистість» та «Мозкові штурми» по вирішенню художньо-проблемних ситуацій.

Робота з масками і одночасне використання вправ психодрами працювало на рішення широкого спектра поставлених завдань. Це дозволило реалізувати підліткам

ті ролі, які вони хотіли б собі привласнити і ті, яких їм потрібно уникати, нехтувати.

Висновки, до яких прийшли учасники, були унікальні. Роздуми про ті ролі, які кожен з нас виконує, уникає або бажає виконувати в суспільстві, викликали жваву дискусію, в ході якої була піднята тема ціннісних уподобань та особистісної значущості виконуваних ролей.

Ми навели лише основні техніки, використані нами в роботі. Також хотілося б відзначити, що всі вправи розглядалися і з точки зору отримання цінних навичок ефективного спілкування з різними людьми, в різних, часто не простих, ситуаціях, а також розвитку почуття контролю і сензитивності до процесу подолання труднощів.

Розроблена програма арт-терапевтичного тренінгу може застосовуватися в загальних і спеціалізованих освітніх установах, в соціальній сфері та інших областях. Вона може служити інструментом розвитку і гармонізації підлітків та підвищення якості їх життя, сприяти розвитку їх творчого потенціалу, дозволити скорегувати наявні у дитини емоційні, поведінкові та інтелектуальні порушення і недоліки.

Висновок. Таким чином, узагальнюючи вище сказане, ми вважаємо, що арт-терапія є одним з ефективних методів розвитку особистісних особливостей підлітка. Арт-терапія - універсальний метод на основі образотворчого та інших видів мистецтва - може застосовуватися досить широко як засіб оздоровлення, профілактики, реабілітації, розвитку можливостей людини і її гармонізації.

Список використаних джерел

1. Губанова Е.Н. Национально-региональный компонент при изучении декоративно-прикладного искусства/Е.Н. Губанова//Начальная школа.-М., 2009.- №9.- С.72-78.
2. Закон України "Про внесення змін до законодавчих актів з питань загальної середньої та дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу" від 6.07.2010 № 2442-VI // Урядовий кур'єр. — 2010. — № 138.
3. Ільченко І.С. Арт-терапія: навчальний посібник для студентів. —Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2013. - 150 с.
4. Практикум по арт-терапии // Под ред. А.И. Копытина. – СПб.: Изд-во «Питер», 2000. – 448 с.
5. Програма художньо-естетичного розвитку дітей раннього та дошкільного віку "Радість творчості" / Р. М. Борщ, Д. В. Самойлик. — Тернопіль: Мандрівець, 2013. — 72 с.
6. Цурюмова С.В. Педагогические условия воспитания эстетической культуры школьников в учреждении дополнительного образования детей с учетом потенциала этнокультурной среды //Вопросы гуманитарных наук. 2006. - №6(27). - С. 393-406.

Питання психології

7. Шпикалова Т.Я. Народное искусство на уроках декоративного рисования. /Т.Я. Шпикалова М.: Просвещение, 1979. - 180 с.
8. Яковлева Е.Л. Психологические условия развития творческого потенциала у детей школьного возраста // Вопросы психологии 1994. - №5.-С.37-42
9. Яновський М.І. Психологічний вплив мистецтва на людину / І.М.Яновський // Практична психологія та соціальна робота. – 2005.–№4. – с. 19 – 22.

References

1. Gubanova E.N. Nacy`onal`no-regy`onal`nyj komponent pry` y`zucheny`y` dekoraty`vno-pry`kladnogo y`skusstva/E.N. Gubanova/Nachal`naya shkola.-M., 2009.- #9.- S.72-78.
2. Zakon Ukrainy` "Pro vnesennya zmin do zakonodavchy`x aktiv z py`tan` zagal`noyi seredn`oyi ta doshkil`noyi osvity` shhodo organizaciyi navchal`no-vy`xovnogo procesu" vid 6.07.2010 # 2442-VI // Uryadovy`j kur`yer. — 2010. — # 138.
3. Il`chenko I.S. Art-terapiya: navchal`ny`j posibny`k dlya studentiv. –Uman`: Vy`davny`cho-poligrafichny`j centr «Vizavi», 2013. - 150 s.
4. Prakty`kum po art-terapy`y` // Pod red. A.Y`. Kority`na. – SPB.: Y`zd-vo «Py`ter», 2000. – 448 s.
5. Programa xudozhn`o-estety`chnogo rozvy`tku ditej rann`ogo ta doshkil`nogo viku "Radist` tvorchosti" / R. M. Borshh, D. V. Samoily`k. — Ternopil`: Mandrivecz`, 2013. — 72 s.
6. Czuryumova С.В. Pedagogy`chesky`e uslovy`ya vospы`tany`ya эстеты`cheskoj kul`tury shkol`ny`kov v uchrezhdeny`y` dopolny`tel`nogo obrazovany`ya detej s uchetom poteny`ala этнокul`turnoj среды //Voprosы gumany`tarnыx nauk. 2006. - #6(27). - S. 393-406.
7. Shpy`kalova T.Ya. Narodnoe y`skusstvo na urokax dekoraty`vnogo ry`sovany`ya. /Т.Я. Shpy`kalova М.: Prosveshheny`e, 1979. - 180 s.
8. Yakovleva E.L. Psy`xology`chesky`e uslovy`ya razvy`ty`ya tvorcheskogo poteny`ala u detej shkol`nogo vozrasta // Voprosы psy`xology`y` 1994. - #5.-S.37-42
9. Yanovs`ky`j M.I. Psy`xologichny`j vply`v my`stecztva na lyudy`nu / І.М.Яновс`ky`j // Prakty`chna psy`xologiya ta social`na robota. – 2005.–#4. – с. 19 – 22.

Khurtenko O., candidate of Psychological Sciences

ART THERAPY AS A METHOD OF PERSONAL DEVELOPMENT OF ADOLESCENT FEATURES

The article determines that among the priority directions of educational work in the modern educational institution has a prominent place in the maintenance of sufficient level of artistic and aesthetic as well as the creative development of personality in the process of specific children's activities. The influence of arts and crafts for the development of artistic and creative personality abilities is determined. The aspects of artistic and aesthetic upbringing and creative development of schoolchildren were highlighted. Also, it was observed that adolescent features are serious psychological and pedagogical problem, and thereby there is a need for the search, adaptation, and development of pedagogical and psychological technologies that have non-clinical orientation, and are available for psychologist development, and what is more, interesting and effective in working process with children. The method of art-therapy, which totally meets the growing demands of adolescents and characterized its features as a method of influence on persona peculiarities of adolescence. The content of art-therapeutic training program for teen age was developed.

Key words: art, art therapy, adolescence, methods of art-psychology, arts and crafts, performance.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКІВ З ДИСТАНТНИХ СІМЕЙ

У статті розглядається поняття дискантної сім'ї. На основі результатів емпіричного дослідження проаналізовано психологічні особливості підлітків, що виховуються в дистантних сім'ях. Визначено у підлітків з дискантних сімей вищий рівень конфліктності та ворожості, нижчий рівень адаптації, емоційного комфорту, самосприйняття, прийняття інших. Представлено результати кореляційного аналізу.

Ключові слова: дискантні сім'ї, підлітки, адаптація, сприйняття.

В статье рассматривается понятие дискантной семьи. На основе результатов эмпирического исследования проанализированы психологические особенности подростков, воспитывающихся в дистантных семьях. Определены у подростков с дискантными семей высокий уровень конфликтности и враждебности, низкий уровень адаптации, эмоционального комфорта, самовосприятия, принятие других. Представлены результаты корреляционного анализа.

Ключевые слова: дискантные семьи, подростки, адаптация, восприятия.

Вступ. Проблема трудової міграції має дуже багато аспектів, які впливають як на життя суспільства у цілому, так і на життя окремих особистостей. Враховуючи те, що за кордоном працює приблизно сім мільйонів українців стає зрозумілою масштабність цього феномену. Найбільш незахищеними у цій ситуації, є особистості, які проходять становлення, а саме діти з родин трудових мігрантів. Діти з родин заробітчанин на довгий час залишаються без одного, а то й без обох батьків. Формально сім'я існує, але її виховний та соціалізуючий потенціал значно послаблений фактичною відсутністю батьків.

Один з найбільших відтоків трудових мігрантів - в невеликих містах і селах в західній частині України, де кількість робочих місць має найнижчі показники. Не виключенням є і найзахідніша область - Закарпаття, яка межує з чотирма державами Центральної Європи - Румунією, Угорщиною, Словаччиною, Польщею. За опублікованими в засобах масової інформації даними, міграційний міждержавний приріст в Закарпатській області найбільш негативний порівняно з іншими областями України.[7; 9]. І ці данні будуть тільки зростати. Тим паче, що для українців загалом, заробітчанство стає скоріше нормою, а стосовно Закарпаття і говорити нічого, тому що заробітчанство завжди було основним видом прибутку в закарпатських сім'ях. Люди настільки змучені постійним пошуком коштів на проживання, навчання дітей, що вже ніхто і не задумується над тим, а як же дітям живеться без тата або мами, а буває і без

обох батьків, в кращому випадку з бабусею і дідусем.

Огляд літератури. Сучасна сім'я переживає складний етап розвитку. Склалася ситуація, при якій сім'я і діти стали заручниками економічних і політичних перетворень в країні, що призвело до деформації сімейних відносин, спотворення морально-ціннісних орієнтирів.

Важка матеріальна ситуація складається в багатьох сім'ях, зростає кількість малозабезпечених сімей. Всі соціальні проблеми, з якими пов'язана сім'я, посилюють сімейні проблеми, асоціальну поведінку дорослих членів сім'ї, веде до підліткової злочинності. При сімейному неблагополуччі вирішити проблеми підлітків, не маючи уявлень про даний тип сім'ї та способи психологічної допомоги даний категорії підлітків, досить проблематично.

Економічні зміни в сім'ї, політики в області житла, освіти, медичної допомоги і т.д., мають в якості наслідків погіршення якості сучасної сімейного життя. Падіння реальних доходів населення змушує родину переглядати життєві плани, поточні або перспективні, зменшувати витрати, знаходити нові можливості для забезпечення існування. Сім'я, як тип людської групи, бере участь в цьому процесі, адаптуючись до змін і змінюючи стратегії виживання, культурні моделі. Однією з часто застосовуваних стратегій є міграція робочої сили.

Феномен міграції, одна з великих драм сучасності, зумовлюється великими транспортними можливостями, потоком

Питання психології

інформації, соціальною напругою та ненадійною економічною ситуацією [1; 2; 4; 5].

Міграція веде до соціоекономічних і культурних змін, що і визначає остаточні зміни людської реальності, способу життя і особистості тих, хто виїхав, а також тих залишилися вдома. Таким чином, міграція зачіпає, в першу чергу, сім'ю, змінюючи як її структуру, так і її функціональність. Ставши незаперечною реальністю, «дистантна» сім'я привертає увагу все більшого числа дослідників, особливо в області соціальних наук. Сформульовані висновки не завжди відповідають один одному. Таким чином, даються сигнали тривоги щодо ризику, який представляє цей тип сім'ї для підлітка.

Дистантна сім'я розуміється нами як повна сім'я з дітьми, в якій для підвищення благополуччя сім'ї один з батьків тривало відсутній в силу трудової діяльності, що виконується в іншому місті (або країні). У дистантній сім'ї контакти з дітьми відрізняються нерегулярністю (викликаною трудовими вахтами) і дистантністю (викликаною опосередкованим спілкуванням за допомогою засобів зв'язку).

Даний термін походить від слова дистанція.

Голод С.І., Торохтій В.С. характеризують таку сім'ю, за особливими умовами життя. Серед таких сімей особливе місце займають сім'ї, в яких спільне життя подружжя схильне до частих і тривалих розлук. Такі сім'ї прийнято відносити до категорії дистантних [4; 5].

У разі нашого дослідження ми будемо торкатися дистантної сім'ї у випадках трудової міграції батьків за межі країни.

Відома причина такого масового відтоку населення за кордон, як виражається Тюрюканова Є.В. – «величезна різниця в рівні життя і економічних можливостях в різних країнах» [6]. Основними причинами появи дистантних сімей є: безробіття, відносно низький рівень розвитку економіки, низький рівень життя населення.

Проблема дистантних сімей знайшла своє висвітлення у працях Андреевкова В.Л., Герасименко Г.В., Двіжонової О.В., Куб'як Н.І., Левченко К.Б., Мустаєвої Ф.А., Пенішкевич Д.І., Раєвської Я.М., Торохтія В.С., Трубавіної І.М. [1; 3; 4; 9; 10; 13; 14; 15].

Трубавіна І.М. дистантною називає сім'ю, члени якої перебувають із різних причин на відстані один від одного (професія, ув'язнення, лікування, неспроможність утримувати сім'ю і передача дітей тимчасово в інтернат) [15].

Сьогодні ж можна констатувати, що поява «дистантних сімей» - це якийсь перехідний етап «нових» відносин, який дає поки більше негативних результатів, ніж позитивних (зростання кількості розлучень і неповних сімей, зменшення народжуваності, десоціалізованих покоління і т.п.). Позбавлені позитивного досвіду спілкування, позитивного прикладу здорової сім'ї, такі діти, виростаючи найчастіше зазнають труднощів у створенні власної повноцінної сім'ї.

В цілому аналіз виконаних робіт, присвячених дистантним сім'ям, оголює явне протиріччя між необхідністю зміцнення соціалізуючої функції цих сімей і відсутністю спеціальних соціально-психологічних досліджень в області формування самосвідомості підлітків в дистантних сім'ях. А також відсутність форм психолого-педагогічних допомоги підліткам з дистантних сімей, батьки яких перебувають на заробітках в інших містах і країнах [14; 15].

Типовими характерологічними симптомами дітей, які виховуються у дистантних дисфункціональних сім'ях, є:

1) прояв акцентуацій гіпертичного, сенситивного та демонстративного типів характеру;

2) домінуючими є реакції: образливість, роздратування та почуття провини;

3) проявляється особистісна тривожність;

4) притаманний виражений певний рівень фрустрованості та тривожності;

5) ступінь самооцінки та самостановлення у дітей трудових емігрантів вищий, ніж у підлітків з повних сімей.

Особистісними рисами характеру підлітків з дистантних сімей є критичність, нерішучість, дратівливість, нестійкість в інтересах та поглядах, егоїстичність, напруженість та легка збудливість. Є вищими показники за критеріями самокритики, морально-етичного соціального-Я та інших параметрів

Питання психології

психоструктури, ніж у підлітків з недистантних сімей [15].

Вихідні дані та методи.

Для збору емпіричних даних нами було обрано методики, які найбільш точно виражають особливості особистості підлітків: для визначення рівня прояву не адаптивних станів (тривоги, фрустрації, агресії) – методика діагностики самооцінки психічних станів (Г. Айзенк); для дослідження прояву тривожності, що пов'язана з навчальною ситуацією – методика діагностики шкільної тривожності; для визначення рівня фрустрації – методика діагностики рівня соціальної фрустрованості (Вессермана, в адаптації В.В. Бойко); для вивчення тривожності як актуального стану людини і як особистісної риси – методика діагностики самооцінки рівня прояву ситуативної та особистісної тривожності (Ч.Д. Спілбергер, Ю.Л. Ханін); дослідження аспектів соціально-психологічної адаптації – методика соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс і Р. Даймонд); для встановлення особливостей сфери міжособистісних стосунків дитини і його сприйняття внутрішньо-сімейних відносин – проективна методика «Кінетичний малюнок сім'ї» [8; 11; 12].

Вибірка нашого дослідження складає 100 учнів Мукачівської загальноосвітньої

школи 1-3 ступеня №1 імені О.С.Пушкіна: 50 дітей з сімей трудових мігрантів (дистантні сім'ї), 50 – з сімей, батьки яких працюють вдома. Всі відібрані нами респонденти-діти з сімей, де присутні батько і мама.

Основний текст.

У ході структурованого інтерв'ю з підлітками з дистантних сімей ставились питання для з'ясування: хто з батьків перебуває за кордоном; тривалість відсутності; спосіб спілкування з батьками під час їх відсутності; задоволеність потреб (оцінити за 5-бальною системою); які стосунки з батьками, дорослими, вчителями, однолітками; як почуваються частіше всього.

У 25% опитаних підлітків термін відсутності одного з батьків становить від одного до трьох років, у 75% підлітків термін відсутності до одного року. У 65% дітей за кордоном працює батько, у 25% – мама і 10% – обоє батьків, більшість дітей спілкується з відсутніми батьками за допомогою програми Skype і Viber.

Визначено відмінності між двома вибірками (група 1 – діти з сімей трудових мігрантів, група 2 – діти, батьки яких є вдома) на статистичному рівні за критерієм Манна-Уїтні (див. табл. 1)

Таблиця 1.

Відмінності між вибірками (критерій U-Манна-Уїтні)

Шкали методик	p	Групи	K-сть	Середній ранг	Mx	δ
Соціальна фрустрованість	0,49	1	50	56,19	1,39	0,736
		2	50	44,81	1,19	0,766
Адаптація	0,04	1	50	42,24	55,60	10,33
		2	50	58,76	60,06	10,50
Самосприйняття	0,07	1	50	42,63	67,46	13,78
		2	50	58,37	72,02	10,80
Емоційна комфортність	0,15	1	50	43,48	52,98	10,29
		2	50	57,52	60,4	14,35
Прийняття інших	0,00	1	50	40,24	53,18	9,36
		2	50	60,77	60,64	11,89
Конфліктність	0,12	1	50	57,75	2,32	1,81
		2	50	43,34	1,56	1,65
Ворожість	0,27	1	50	56,75	2,06	1,77
		2	50	44,25	1,36	1,45

Порівнюючи середні значення зазначаємо, що за показниками таких шкал як адаптація, самосприйняття діти з повних сімей більш схожі між собою (гомогенні), а в показниках ворожість, конфліктність, емоційна комфортність більш гомогенні

підлітки з дистантних сімей. За шкалою «адаптація» (методика соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс і Р. Даймонд) на рівні значимості $p=0,04$ середній ранг підлітків групи 1 нижчий (42,24 ум. од.), ніж у дітей з групи 2 (58,76

Питання психології

ум. од.). Очевидно, учні батьки яких вдома є більш соціалізованими до сучасного суспільства, комунікабельні, більш впевнені в собі і тому, що мають захист від власних батьків, а діти трудових мігрантів відчувають себе більш невпевнено, самотньо, тому мають низький рівень пристосованості до навколишнього середовища.

За шкалою «Самосприйняття» на рівні значимості $p=0,07$, середній ранг вищий у дітей з повних сімей (58,37 ум. од.), ніж у дітей батьки яких працюють за кордоном (42,63 ум. од.). Отже, у дітей батьки яких знаходяться поруч більш позитивне сприйняття себе, ніж у дітей іншої групи. Отриманий результат потребує корекційного впливу, адже негативне ставлення до себе може призвести до різних наслідків.

За шкалою «Прийняття інших» на рівні значимості $p=0$, середній ранг вищий у дітей групи 2 (60,77 ум. од.), ніж для дітей групи 1 (40,23 ум. од.). Отже, діти, батьки яких є

вдома більш позитивно ставляться до інших. А це може бути пов'язано з тим, що вони наслідують приклад батьків за якими спостерігають, тоді як інша група як зазначено вище є більш фрустрованою, і вони не вміють проявляти позитивне ставлення до інших.

За методикою «Кінетичний малюнок сім'ї» за шкалою «Конфліктність у сім'ї» на рівні значимості $p=0,12$, середній ранг спостерігається вищий у дітей трудових мігрантів (57,66 ум. од.), ніж у підлітків з повних сімей (43,34 ум. од.). Тобто, дітям батьки яких на заробітках не вистачає уваги, турботи і піклування, також присутнє непорозуміння з батьками через їх постійну відсутність, що і супроводжує виникнення конфліктів, тоді як у іншої групи рівень менший, що може бути пов'язано з особистісними особливостями підлітка.

Для визначення взаємозв'язку між шкалами методик ми застосували кореляційний аналіз. Результати представлено в таблиці 2.

Таблиця 2.

Результати кореляційного аналізу.

Шкала 1	Шкала 2	R	P
загальна тривожність.	соціальна фрустрованість	-0,430	0,01
фрустрація потреби у досягненні успіху	особистісна тривожність	-0,480	0,01
фрустрація потреби у досягненні успіху	адаптація	-0,450	0,01
фрустрація потреби у досягненні успіху	домінування	0,560	0,01
фрустрація потреби у досягненні успіху	есканізм	-0,600	0,01
низький фізичний опір стресу	соціальна фрустрованість	0,680	0,01
низький фізичний опір стресу	ситуативна тривожність	0,490	0,01
низький фізичний опір стресу	домінування	-0,650	0,01
проблеми і страхи у стосунках з учителями	соціальна фрустрованість	0,880	0,01
проблеми і страхи у стосунках з учителями	особистісна тривожність	0,620	0,01
особистісна тривожність	есканізм	0,840	0,01
самосприйняття	сприятлива сімейна ситуація	0,410	0,01
тривожність	фрустрація	0,680	0,01
тривожність	агресивність	0,550	0,01
тривожність	ригідність	0,600	0,01
ригідність	агресивність	0,590	0,01
агресивність	низький фізичний опір стресу	0,486	0,01
реактивна тривожність	особиста тривожність	0,633	0,01
реактивна тривожність	адаптація	-0,415	0,01
реактивна тривожність	самосприйняття	-0,546	0,01
реактивна тривожність.	емоційний комфорт	-0,531	0,01
реактивна тривожність	внутрішній контроль	-0,431	0,01
адаптація	самосприйняття	0,871	0,01
адаптація	емоційний комфорт	0,588	0,01
адаптація	прийняття інших	0,665	0,01
адаптація	внутрішній комфорт	0,775	0,01

Найбільш значимі кореляції були проінтерпретовані нами наступним чином. Виявлено негативний кореляційний зв'язок

між шкалою «загальна тривожність» та шкалою «соціальна фрустрованість особистості» ($R=-0,43$, $P=0,01$). Тобто, при

Питання психології

підвищенні рівня загальної тривожності, показник соціальної фрустрованості знижуватиметься. Загальний емоційний стан дитини, пов'язаний із різноманітними формами її включення в життя школи, вже є звичним для дитини, в цей період вони звикають до того, що не все так як їм здається, що в житті існує багато розчарувань, до яких вони вже звикають.

Між шкалами «фрустрація в досягненні успіху» та «особистісна тривожність» існує від'ємна кореляція ($R=-0,48$, $P=0,01$). Тобто, при збільшенні рівня фрустрованості в досягненнях, показник особистісної тривожності буде знижуватися. Отже, учні при частих розчаруваннях в досягненні успіху, призводить до того, що вони вже спокійно відносяться до подібних ситуацій, які не здатні в них викликати подібне почуття.

Також визначено кореляційні зв'язки між шкалами «фрустрація в досягненні успіху» та «домінування» ($R=0,56$, $P=0,01$), «адаптація» ($R=-0,45$, $P=0,01$), «есканізм» ($R=-0,60$, $P=0,01$). Отже, при підвищенні фрустрації в досягненні успіху, досягненні високого результату показник домінування буде збільшуватися. Тобто підлітки поведуть себе домінантно, як лідери, оскільки не хочуть, щоб їх невдачі бачили інші. Також з'ясовано, що при підвищенні рівня фрустрованості показник адаптації та есканізму знижуватиметься. Тобто, коли в дитини виникає несприятливий психічний фон, який не дає досягнути бажаного, у них виникає бажання захистити себе від невдачі, і вони ніби занурюються в світ фантазій, ніби втекти або сховатися від реальності, у вигаданому світі, який дає змогу бути щасливим, успішним, де немає розчарування тощо.

Визначено позитивний кореляційний зв'язок між шкалою «низький фізичний опір стресу» та: шкалою «соціальна фрустрованість» ($R=0,68$, $P=0,01$), шкалою «ситуативна тривожність» ($R=0,49$, $P=0,01$), шкалою «домінування» ($R=-0,65$, $P=0,01$). Отже, при збільшенні рівня прояву показника низького фізичного опору стресу, буде збільшуватися рівень соціальної фрустрованості, ситуативної тривожності, та зменшуватися прояви домінування.

Між шкалами «проблеми і страхи у стосунках з учителями» та «соціальна фрустрованість» ($R=0,88$, $P=0,01$), та

«особистісна тривожність» ($R=0,62$, $P=0,01$). Отже, збільшення наявності різних проблем учнів у стосунках з учителями підвищується рівень соціальної фрустрованості, особистісної тривожності.

Виявлено кореляційний зв'язок між шкалами «особистісна тривожність» та «есканізм» ($R=0,84$, $P=0,01$). Таким чином, особистісна тривожність це стан який супроводжує людину повсякчас, і не має можливості до змін. Високий рівень прояву даної властивості супроводжує виникнення есканізму, тобто людина схильна оберігати себе від шкідливих впливів на психіку, через ілюзії, фантазії, вигаданий світ у якому немає тривоги. Отже, можна констатувати, що при підвищенні рівня особистісної тривожності буде збільшуватися рівень есканізму.

Існує кореляційний зв'язок між шкалами: «самосприйняття» та «сприятлива сімейна ситуація» ($R=0,41$, $P=0,01$). Отже, позитивне самосприйняття породжує сприятливу сімейну ситуацію, і навпаки, оскільки між ними існує взаємозалежність.

Висновки.

Таким чином, «дискантна сім'я» розуміння як повна сім'я з дітьми, в якій один з батьків для підвищення благополуччя сім'ї тривало відсутній в силу трудової діяльності, що виконується в іншому місті (або країні).

Емпірично досліджено психологічні особливості підлітків, що виховуються в дистантних сім'ях. У четвертій частини опитаних підлітків з дискантних сімей термін відсутності одного з батьків становить від одного до трьох років, у інших термін відсутності до одного року. У більшій частини опитаних дітей за кордоном працює батько, у четвертій частини – мама і десятої – обоє батьків. Щодо спілкування, то більшість дітей спілкується з відсутніми батьками за допомогою програми Skype і Viber.

На основі порівняння двох груп підлітків (1 група – діти, батьки яких перебувають за кордоном, 2 група – діти, батьки яких працюють вдома) визначено, що у підлітків з дискантних сімей (батьки перебувають за кордоном) вищий рівень конфліктності та ворожості, нижчий рівень адаптації, емоційного комфорту, самосприйняття, прийняття інших.

Питання психології

За результати кореляційного аналізу представлено опис взаємозв'язків. Позитивні взаємозв'язки мають шкали шкільної тривожності та соціальна фрустрація, есканізм, домінування, агресивність, ригідність. Від'ємні кореляційні зв'язки виявлено між

тривожністю та адаптацією, самосприйняттям, емоційним комфортом, внутрішнім контролем. А також адаптація має позитивні взаємозв'язки з самосприйняттям, емоційним комфортом, прийняття інших, внутрішнім комфортом.

Список використаних джерел

1. Андреевкова В.Л. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів: навч.-метод. посіб. / В.Л. Андреевкова, Т.О. Дорошок, М.В. Євсюкова та інші; за редакцією Левченко К.Б., Трубавіної І.М., Цушка І.І. – К.: ФОП «Купріянова», 2007. – 240 с.
2. Галь Б. Імміграція: європейський досвід, українські реалії / Б. Галь. // Краєзнавство, географія, туризм. – 2003. – № 11. – С. 1-5.
3. Герасименко Г.В. Гендерні аспекти трудових міграцій населення України / Г.В. Герасименко, О.В. Позняк. // Демографія та соціальна економіка. – 2006. – № 1. – С. 51.
4. Гордієнко Н.В. Сучасна українська дистантна сім'я як об'єкт соціально-педагогічної роботи / Н.В. Гордієнко // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 263. Педагогіка та психологія. – Чернівці: Рута, 2005. – С.57-61.
5. Двіжона О.В. Дистантна сім'я та її вплив на формування особистості дитини та підлітка / О.В. Двіжона // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2007. – Вип. 12. – Ч. 1. – С. 116-120.
6. Денисенко В. Еміграційна епідемія / В. Денисенко // День. – 5 грудня 2007 р. – №21. – С. 5.
7. Зовнішня трудова міграція населення України / Державний комітет статистики України, Український центр соціальних реформ. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – 568 с.
8. Пачковський Ю. Методика «Кінетичний малюнок сім'ї» / Ю. Пачковський, І. Корнієнко. // Психолог. – 2004. – №8 (104). – С. 26-30.
9. Левченко К.Б. Проблеми дітей трудових мігрантів: аналіз ситуації / К.Б. Левченко. – К.: Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда - Україна», Український інститут соціальних досліджень, 2006. – 63 с.
10. Левченко К.Б. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів: навч.-метод. посібник / К.Б. Левченко, І.М. Трубавіна, І.І. Цушко. – К.: ФОП «Купріянова», 2007. – 240 с.
11. Наследов А.Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных. уч. пос. 2-е изд., испр. и доп. / А.Д. Наследов – СПб.: Речь, 2006. – 392 с.
12. Пашукова Т.І. Практикум із загальної психології / Т.І. Пашукова, А.І. Допіра, Г.В. Дьяконов / за ред. Т.І. Пашукової. – 2-ге вид., стер. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2006. – 203 с.
13. Раєвська Я.М. Теоретичний аналіз проблеми розвитку особистості підлітків з дистантних сімей / Я.М. Раєвська // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С.Костюка НАПН України «Проблеми загальної та педагогічної психології». – К., 2009. – Т. XI. ч. 7. – С. 418.
14. Раєвська Я.М. Феномен дистантної сім'ї та її вплив на особистість підлітка / Я.М. Раєвська // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць. – К. – ПНУ імені Івана Огієнка. Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – № 13. – С. 280-290.
15. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. / І.М. Трубавіна. – К.: ДЦССМ, 2003. – 132 с.

References

1. Andreyenkova V.L. Sotsial'no-pedahohichna ta psykhologichna robota z dit'my trudovykh mihrantiv: navch.-metod. posib. / V.L. Andreyenkova, T.O. Doroshok, M.V. Yevsyukova ta inshi; za redaktsiyeyu Levchenko K.B., Trubavinoyi I.M., Tsushka I.I. – K.: FOP «Kupriyanova», 2007. – 240 s.
2. Hal' B. Immihratsiya: yevropeys'kyu dosvid, ukrayins'ki realiyi / B. Hal'. // Krayeznavstvo, heohrafiya, turyzm. – 2003. – # 11. – S. 1-5.
3. Herasyenko H.V. Henderni aspekty trudovykh mihratsiy naseleण्या Ukrayiny / H.V. Herasyenko, O.V. Poznyak. // Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika. – 2006. – # 1. – S. 51.
4. Hordiyenko N.V. Suchasna ukrayins'ka dystantna sim"ya yak ob"yekt sotsial'no-pedahohichnoyi roboty / N.V. Hordiyenko // Naukovyy visnyk Chernivets'koho universytetu. – Vyp. 263. Pedahohika ta psykhohihiya. – Chernivtsi: Ruta, 2005. – S.57-61.

Питання психології

5. Dvizhona O.V. Dystantna sim'ya ta yiyi vplyv na formuvannya osobystosti dytyny ta pidlitka / O.V. Dvizhona // Zbirnyk naukovykh prats': filosofiya, sotsiologiya, psykholohiya. – Ivano-Frankivs'k: VDV TsIT, 2007. – Vyp. 12. – Ch. 1. – S. 116-120.
6. Denysenko V. Emihratsiyna epidemiya / V. Denysenko // Den'. – 5 hrudnya 2007 r. – #21. – S. 5.
7. Zovnishnya trudova mihratsiya naselennya Ukrayiny / Derzhavnyy komitet statystyky Ukrayiny, Ukrayins'kyy tsentr sotsial'nykh reform. – K. : DP «Informatsiyno-analitychne ahentstvo», 2009. – 568 s.
8. Pachkovs'kyu Yu. Metodyka «Kinetychnyy malyunok sim'yi» / Yu. Pachkovs'kyu, I. Korniyenko. // Psykholoh. – 2004. – #8 (104). – S. 26-30.
9. Levchenko K.B. Problemy ditey trudovykh mihrantiv: analiz sytuatsiyi / K.B. Levchenko. – K.: Mizhnarodnyy zhinochyy pravozakhysnyy tsentr «La Strada - Ukrayina», Ukrayins'kyy instytut sotsial'nykh doslidzhen', 2006. – 63 s.
10. Levchenko K.B. Sotsial'no-pedahohichna ta psykholohichna robota z dit'my trudovykh mihrantiv: navch.-metod. posibnyk / K.B. Levchenko, I.M. Trubavina, I.I. Tsushko. – K.: FOP «Kupriyanova», 2007. – 240 s.
11. Nasledov A.D. Matematycheskiye metody psykholohycheskoho yssledovanyya. Analiz y ynterpretatsyya dannyykh. uch. pos. 2-e yzd., yspr. y. dop. / A.D. Nasledov – SPb.: Rech', 2006. – 392 s.
12. Pashukova T.I. Praktykum iz zahal'noyi psykholohiyi / T.I. Pashukova, A.I. Dopira, H.V. D'yakonov / za red.. T.I. Pashukovoyi. – 2-he vyd., ster. – K. : T-vo «Znannya», KOO, 2006. – 203 s.
13. Rayevs'ka Ya.M. Teoretychnyy analiz problemy rozvytku osobystosti pidlitkiv z dystantnykh simey / Ya.M. Rayevs'ka // Zbirnyk naukovykh prats' Instytutu psykholohiyi imeni H. S.Kostyuka NAPN Ukrayiny «Problemy zahal'noyi ta pedahohichnoyi psykholohiyi». – K., 2009. – T. KhI. ch. 7. – S. 418.
14. Rayevs'ka Ya.M. Fenomen dystantnoyi sim'yi ta yiyi vplyv na osobystist' pidlitka / Ya.M. Rayevs'ka // Problemy suchasnoyi psykholohiyi: zb. nauk. prats'. – K. – PNU imeni Ivana Ohiyenka. Instytut psykholohiyi im. H.S. Kostyuka NAPN Ukrayiny. – # 13. – S. 280-290.
15. Trubavina I.M. Sotsial'no-pedahohichna robota z neblahopoluchnoyu sim'yeyu. / I.M. Trubavina. – K.: DTsSSM, 2003. – 132 s.

Chalabonina S. S., master of specialty "Psychology"

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF ADOLESCENTS FROM DISTANT FAMILIES

In this article, the term "distance family" is considering. Is represented some compilation of theoretical methods of understanding the distance family and the typical characteristic symptoms of children from the distance dysfunctional families. Psychological aspects of adolescents, which were brought up in such families, were researched empirically. A quarter of quested adolescents from distance families have one to three years period of absence of one of the parents, the others have the period up to one year. The bigger part of quested children have father working abroad, a quarter part have mother, and tenth part have both parents working abroad. As for the communication, most children communicate with absent parents via Skype and Viber applications. According to the comparison of two groups of adolescents (1 group – children, whose parents are abroad, 2 group – children, whose parents work at home), is identifies, that the adolescents from distance families (whose parents are abroad) have higher level of conflicts and hostility, lower level of adaptation, emotional comfort, self-perception and accepting the others. According to the results of correlation analysis, is represented the description of relations. Positive interrelations have scales of school anxiety and social frustration, escapism, domination, aggression, rigidity. Negative correlation connections are defined between anxiety and adaptation, self-perception, emotional comfort, inner control. In addition, adaptation has the positive connections with self-perception, emotional comfort, others accepting, inner comfort.

Key words: distant families, adolescents, adaptation, perception.

*Шевченко В. Є., кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології, КНТСУ
Савченко В. С., здобувач кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»*

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРСОНАЛУ ОПЕРАТИВНОГО СКЛАДУ СПЕЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ УКРАЇНИ

У статті подано результати психологічного аналізу діяльності персоналу оперативного складу спеціальних служб держави. Розкрито психологічний зміст діяльності оперативного співробітника в реалізації професійних завдань.

Ключові слова: психологічний аналіз, спеціальна служба, конфідент, оперативний склад, структура діяльності.

В статтє представлєны результати психологического анализа деятельности персонала из числа оперативного состава специальных служб государства. Раскрыто психологическое содержание деятельности оперативного сотрудника в реализации профессиональных задач.

Ключевые слова: психологический анализ, специальная служба, конфидент, оперативный состав, структура деятельности.

Постановка проблеми

Діяльність персоналу оперативного складу спеціальних служб України є особливим видом державної служби. Порядок проходження такого виду військової служби регулюється спеціальним законодавством. У відповідності до Законів України професійна діяльність персоналу оперативного складу спеціальних служб України розглядається як діяльність спеціальних органів державної влади, яка спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх загроз, сприяння формуванню і реалізації державної політики у сферах національної безпеки і оборони. Безпосередня діяльність оперативників спрямовується на добування, аналітичну обробку та надання визначеним законом органам державної влади розвідувальної або контррозвідувальної інформації, що є добутими відомостями про реальні та потенційні можливості, плани, наміри й дії іноземних держав, організацій та окремих осіб, які загрожують національним інтересам України, а також про події та обставини, що стосуються національної безпеки і оборони [1, 2].

Володіння достовірною і актуальною інформацією поряд з умінням ефективно використовувати адекватні методи її збирання, аналізу і надання є основою успішної діяльності спеціальних служб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Найчастіше, питання діяльності персоналу оперативного складу спеціальних служб України розглядається лише в площині методологічних засад реформування роботи спеціальних служб держави, опису умов застосування підрозділів спеціальних служб у військових операціях [3, 4], опису окремих психологічних особливостей особистості оперативника [5, 6, 7]. Малодослідженою є проблема психологічного аналізу змісту структури діяльності персоналу оперативного профілю спеціальних служб.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Одним зі шляхів добування актуальної оперативної інформації, зокрема у сфері розкриття кіберзлочинів, є робота з конфідентами. Безпосередню роль у цьому відіграє робота оперативного персоналу спеціальних служб, психологічний аналіз структури діяльності якого на сьогодні всебічно не досліджено.

Формулювання цілей статті

Метою статті є подання результатів психологічного аналізу структури діяльності оперативного персоналу спеціальних служб України.

Виклад основного матеріалу дослідження

Організація роботи персоналу оперативних підрозділів здійснюється у

Питання психології

різних спеціальних службах держави. Спільно з правоохоронними органами України, зокрема МВС, оперативний склад спеціальних служб приймає участь у боротьбі з міжнародною організованою злочинністю, в тому числі з тероризмом, незаконним обігом наркотиків, незаконною міграцією, незаконною торгівлею зброєю і її виготовленням, кіберзлочинністю. Також оперативні підрозділи спеціальних служб організовують заходи міжнародного військового співробітництва зі спеціальними службами інших держав.

Однією з форм роботи персоналу оперативних підрозділів є здійснення роботи з конфідентами. Роботу з конфідентами визначають як вид оперативної діяльності, в якій завдання здобування оперативної інформації про об'єкт, що становить оперативний інтерес, вирішують на основі агентурного проникнення. Це означає, що виконавцями таких акцій, що проводяться з метою отримання необхідної інформації, є оперативні співробітники та їх апарат конфідентів (особи з громадян країни та іноземців, що постійно проживають в державі, інші особи незалежно від їх громадянства) [8, С.12].

Як вид організації оперативної діяльності робота з конфідентами є самостійною складною системою взаємозв'язаних дій, за допомогою яких спеціальні служби здійснюють оперативне проникнення до установ і організації, що їх цікавлять та керують конфідентами, які виконують завдання по добуванню оперативної інформації. Характерною ознакою операцій і навіть окремих заходів роботи з конфідентами, особливо вербовки, є їх організаційна відособленість, тобто у кожному окремому випадку ці заходи проводяться ізольовано, відмежовуються в часі і просторі, хоча дії їх виконавців строго координуються [9, 10,].

В іноземній фаховій літературі робота з конфідентами часто визначається терміном "HUMINT" – human intelligence. До функцій HUMINT фахівці відносять безпосередній збір та первинну обробку інформації людськими ресурсами. Цей вид оперативної роботи є найбільш важливим

джерелом отримання та подальшої передачі інформації. Апріорі передбачається найвища відповідальність і сумлінність її організаторів. Робота з конфідентами зорганізується і здійснюється персоналом з числа оперативників, які пройшли попередній жорсткий професійно-психологічний відбір і подальшу підготовку в спеціальних навчальних закладах. Це викликано тим, що в цьому виді оперативної діяльності найгостріше постає „людський фактор”: постійно виникає ризик отримання неточних, неперевіраних та фальсифікованих оперативних даних і передачі їх в центр як точної і надійної інформації [11, 12].

На сучасному етапі діяльності спеціальних служб держави у ситуаціях розслідування кіберзлочинів велика увага приділяється оперативній роботі з конфідентами.

За результатами досліджень ряду авторів [13, 14] початковий етап розслідування кіберзлочинів пов'язаний з:

– збиранням і наданням джерел доказової інформації у невластивій для класичних криміналістичних досліджень формі: оперативно-розшукової, розвідувальної діяльності, що пов'язано із збільшенням швидкості розповсюдження комп'ютерної інформації та використанням міжнародних телекомунікаційних мереж й мережі Інтернет для приховування слідів злочину;

– можливістю управління та контролю інформаційними процесами ззовні за допомогою віддаленого доступу, що потребує роботи оперативного складу с конфідентами за кордоном.

Складні особливості має робота оперативного складу спеціальних служб з протидії тероризму. Протидія цивілізованого світу – міжнародний тероризм, глибоко законспірований, має підпільну мережу своїх організацій і груп. Терористичні мережі неможливо викрити в повсякденній ситуації. Найчастіше вони залучені в кримінальну діяльність на території окремого регіону країни. Найчастіше терористи є вихідцями з однієї етнічної або релігійної групи. Діяльність терористичних організацій часто

Питання психології

супроводжується жорстким порушенням прав людини. Використовуючи тактику диверсійних та партизанських дій, міжнародні терористи прагнуть наносити раптові удари по найбільш незахищеним об'єктам: вони захоплюють літаки, кораблі, лікарні та школи, проводять силові акції в місцях скупчення людей, проводять кібератаки. Для здобуття потужного психологічного ефекту на максимально можливу аудиторію, результати своїх дій терористи викладають на різних ресурсах у кіберпросторі [14, С.103].

Налагодження контактів з нелегальними організаціями такого роду є складним, але необхідним завданням, яке ставиться перед спеціальними службами будь-якої держави. Така діяльність вимагає довгої і скрупульозної підготовки, а також бажання оперативника працювати в екстремальних умовах, постійно взаємодіючи з неблагоннадійними громадянами. Робота з конфідентами вимагає від персоналу оперативних підрозділів специфічних глибоких пізнань про ту групу, в яку відбувається оперативне проникнення: звичаї, діалекти, типова поведінка, релігійна спрямованість. У багатьох випадках проведення таких операцій неможливе під прикриттям впливових політичних сил або військового прикриття [15, С.21-23].

Професійна діяльність персоналу оперативного складу під час роботи з конфідентами, як вид „соціального виробництва”, спрямована на здійснення спеціальних заходів з підтримки національних інтересів і державної політики України в економічній, політичній, воєнній, військово-технічній, екологічній та інформаційній сферах, зміцнення обороноздатності, економічного і науково-технічного розвитку, захисту державного кордону.

М. Маломуж [4, С. 37-40] наголошує, що зазначена оперативна діяльність є винятковою компетенцією персоналу окремих спеціальних служб держави у межах, визначених законодавством, з використанням спеціальних сил і засобів.

Практична потреба психологічного аналізу оперативної діяльності обумовлена значущістю перерахованих вище завдань, ефективністю їх вирішення, а також характером самої діяльності. Вона здійснюється співробітником (суб'єктом) в інтересах держави і спрямована проти відповідних осіб, груп і організацій, що здійснюють протиправну та розвідувально-підривно діяльність проти України.

Крім того, особливості такої діяльності зумовлюють потребу у конфіденційності роботи оперативного складу, яка, загалом, суперечить принципу транспарентності – необхідної характеристики діяльності державних органів в умовах демократичного устрою. Принципові обмеження, яких вимагають від спеціальних служб, та специфіка правового регулювання їхньої діяльності являють собою додатковий психологічний чинник впливу на оперативних співробітників.

Така специфіка діяльності зумовлює формування нових відносин особистості, відповідно, і саморозвитку останньої в умовах її здійснення. До таких умов належать елементи стресу, ризику і непередбачуваності, жорсткий психологічний тиск з боку певних соціальних прошарків, робота оперативного складу в умовах соціально агресивного або незвичного середовища, приховування змісту і специфіки своєї професійної діяльності від оточення, в тому числі і найближчого. В. Кельбя [5, с.12] пропонує наступний опис характеристики особливих умов професійної діяльності оперативників розвідки, подано у таблиці 1.

Характеристика особливих умов професійної діяльності оперативного складу спеціальних служб

№ з/п	Особливі умови професійної діяльності	Характер, частота і предмет впливу	Домінуючий функціональний стан	Включення резервів психіки – необхідність психологічного відновлення
1.	Суворе регламентованість і відповідальність за результати роботи	Інтелектуальна й емоційно-почуттєва сфери, постійний вплив	Стан підвищеної мобілізаційної готовності	Потреба у відновленні (відпочинок, хобі, спорт, тощо)
2.	Екстремальні ситуації (стрес, фрустрація, конфлікт, дефіцит інформації, непрогнозованість і непередбачуваність розвитку ситуації тощо)	Інтелектуальна, емоційно-почуттєва і вольова сфери систематичний вплив (від 5 до 12 годин на день)	Негативний, яскраво виражений	Потрібно спеціальне відновлення (психологічна реабілітація)
3.	Вплив середовища (різновекторні повідомлення ЗМІ, негативне соціальне оточення тощо)	Інтелектуальна, емоційно-почуттєва сфери особистості (постійно)	Негативний, середньо виражений	Потрібно використання технік психічної саморегуляції
4.	Законспірованість діяльності (насамперед щодо встановлення та підтримання професійних стосунків з особами, котрі представляють оперативний інтерес, проведення спеціальних заходів тощо) і страх її розкриття перед оточенням	Інтелектуальна, емоційно-почуттєва і вольова сфери	Стан підвищеної мобілізації	Потрібно спеціальне відновлення (психологічна реабілітація)
5.	Постійно існуюча протидія з боку контр розвідувальних органів країни перебування (при певних завданнях виконання дій за призначенням)	Інтелектуальна, емоційно-почуттєва і вольова сфери	Стан підвищеної мобілізації	Потрібно спеціальне відновлення (психологічна реабілітація)
6.	Наявні у суспільстві негативні за змістом соціально-психологічні установки щодо співробітництва осіб з співробітниками спеціальних служб	Інтелектуальна й емоційно - почуттєва сфери, постійний вплив	Стан підвищеної мобілізаційної готовності	Потреба у відновленні (відпочинок, хобі, спорт, тощо)

В роботі оперативного співробітника з конфідентами об'єктом безпосереднього впливу є „особа” або „група осіб”, а також діяльність, що часто носить протиправний характер, здійснення якої, в більшості випадків, має не явний, а закамуюльований, прихований від суспільства характер.

На думку П. Пригунова [9, С.34-35] за змістом професійна діяльність оперативника як з боку виконавського, так і відображально-спонукального, має низку психологічних особливостей, до яких можна віднести такі.

По-перше, з боку зовнішньої, виконавської, професійної діяльності оперативного співробітника притаманний характер постійної і, разом з цим, прихованої потенційно конфліктної взаємодії з об'єктом оперативного інтересу.

За цією умовою, професійна діяльність оперативного співробітника:

- завжди здійснюється конспіративно;
- характеризується цілеспрямованим впливом на об'єкт оперативного інтересу;
- пов'язана із ризиком;
- здійснюється в умовах дефіциту інформації і, отже, деякою мірою залежить від випадковості;
- об'єктивно містить у собі можливість поразки (невдачі) суб'єкта діяльності;
- є екстремальною, через різноманіття її видів і форм, дефіциту часу і інформації, наявності елементів небезпеки.

З внутрішнього та відображально-спонукального боку, професійна діяльність оперативного співробітника відповідно характеризується:

Питання психології

- використання постійних мотиваційних стимулів поведінки;
- програванням оперативних ролей;
- імітацією рішень, що застосовуються об'єктом, і виробленням власних рішень;
- високою пильністю суб'єкта, тобто постійною готовністю до дії в ситуації, що може миттєво змінитися;
- передбаченням і прогнозуванням результатів своєї діяльності і діяльності об'єкта;
- жорстким і постійним емоційно-вольовим контролем.

По-друге, у своїй виконавчій частині професійна діяльність оперативного співробітника завжди здійснюється в конкретних суспільно-історичних умовах, що формуються під впливом різних об'єктивних і суб'єктивних факторів. У зв'язку з цим така професійна діяльність характеризується тим, що:

- безпосередньо обумовлена політикою держави;
- узгоджується оперативником з особливостями обстановки в зоні його оперативного інтересу;
- є правовою, тобто регламентується діючими нормами права і моралі (згідно чинного законодавства оперативно-розшукова та розвідувальна діяльність ґрунтується на принципах верховенства права, законності, дотримання прав і свобод людини);
- здійснюється як колективна діяльність;
- дуже динамічна через постійну зміну обстановки в зоні його професійної відповідальності.

У психологічних дослідженнях науковців [5,6] показано, що наведені психологічні особливості професійної діяльності оперативного співробітника, звичайно, не є вичерпними, але відносяться до найбільш істотних. Перелік цих особливостей наочно свідчить про те, що така професійна діяльність містить наступні психологічні компоненти: конструктивний, організаційний, комунікативний і гностичний.

Можемо розглядати їх наступним чином:

Конструктивний компонент:

- збір і аналіз інформації, що може бути покладена в основу діяльності;

- проектування колективної складової професійної діяльності та її суб'єктів;
- проектування власної професійної діяльності.

Організаційний компонент:

- різні види організаційно-управлінської діяльності;
- власна діяльність і поведінка;
- інформування суб'єктів професійної діяльності;
- врахування, контроль, перевірка виконання, встановлення індивідуальної відповідальності.

Комунікативний компонент:

- уміння спілкуватися та обмінюватися інформацією;
- встановлення оптимальних відносин із суб'єктами професійної діяльності;
- використання методів вивчення і психологічного впливу на особистість, що є об'єктом оперативного інтересу;
- здійснення необхідних змін у міжособистісних відносинах у конфліктних ситуаціях.

Гностичний компонент:

- дослідження об'єкта, процесу діяльності та аналізу результатів професійної діяльності;
- вивчення індивідуально-особистісних і вікових особливостей об'єкту оперативного інтересу;
- рефлексія особливостей процесу і результатів індивідуальної професійної діяльності.

Проведений нами аналіз професійної діяльності оперативного співробітника спеціальних служб надає підстав стверджувати, що найбільш значущими у професійному аспекті її компонентами є когнітивний і комунікативний.

Отже, за своїм змістом діяльність оперативного співробітника при роботі з конфідентами, зокрема під час розкриття кіберзлочинів, різноманітна і багатоаспектна, носить евристичний характер і включає реалізацію організаційних, правових, аналітичних, комунікативних дій.

Для їх реалізації, перш за все, необхідні професійна компетентність (відповідна фахова підготовка, знання, вміння, навички, професійний досвід), соціальна зрілість, відповідальність. Наявність певних психологічних якостей таких, як: аналітичне мислення, здатність до швидкої

Питання психології

концентрації уваги, висока працездатність, нервово-психічна стійкість, управлінські і комунікативні здібності, самоконтроль, інтуїція, спостережливність, прагнення до пізнання нового, загальна ерудиція. Одна з важливих складових діяльності оперативника – його різні комунікативні зв'язки.

Вагомою складовою професійної діяльності оперативного співробітника є робота з конфідентами (джерелами інформації), що знаходяться в нього на супроводженні. Тут потрібні добре розвинені аналітичні вміння, здатність виокремлювати головне і важливе на основі отриманих матеріалів, оцінюючи їх інформаційну значимість; здатність приймати правильне рішення, ґрунтуючись на величезній кількості правил, що змінюються, та найчастіше в умовах дефіциту часу.

В роботі оперативника, особливо під час розкриття кіберзлочинів, особливого значення надається моделюванню, що здійснюється на підставі наявних вихідних даних. Під час моделювання подій Л. Борисова вирізняє такі основні способи розв'язання розумових задач у пізнавальній діяльності оперативника, до яких він відносить мислення: (а) дискурсивне (понятійно-логічне), для якого характерною є наявність попереднього знання про хід рішення (алгоритм), ті чинники, за допомогою яких воно може бути здійснено; (б) інтуїтивне, що дозволяє знаходити рішення при обмежених вихідних даних; (в) евристичне, покликане вирішувати творчі, проблемні завдання, які раніше не виникали; і (г) рефлексивне [14, с. 65-66].

Обов'язковість застосування моделювання зумовлена тим, що оперативник не має можливості безпосередньо сприймати й оцінювати подію злочину, його динаміку й учасників. Повнота і правильність такого виду пізнання залежить від того, наскільки повною й адекватною буде створена модель цієї події, її окремих деталей, елементів. Використання моделювання в оперативній діяльності має низку особливостей, а саме:

– створення моделей у матеріальному вигляді має обмежене використання з погляду на специфіку кіберзлочинів;

– основна роль приділяється уявному моделюванню, де особливе значення мають

суб'єктивні можливості оперативника – уява, професійна підготовка, досвід та тощо;

– сама обстановка скоєння кіберзлочину, окремі предмети є матеріальними фрагментами (елементами) уявної моделі, її об'єктивним контуром;

– процес моделювання здійснюється одночасно на декількох рівнях: моделювання окремих (конкретних) деталей події відбувається в нерозривному зв'язку з формуванням образів більш загального порядку – механізму досліджуваної події, можливих мотивів, цілей поведінки її учасників; бачення ж окремих деталей нічого не дає без узагальнення й досить швидкого переходу до події в цілому, що вимагає рівноваги конкретного й абстрактного в мисленні оперативника, яке повинно й охопити картину в цілому, і бачити штрихи, які її утворюють.

Таким чином, за психологічним змістом роботу оперативного складу спеціальних служб держави можна зарахувати до вищих форм складної змішаної практичної діяльності. Вона пов'язана з протистоянням суб'єктів, що беруть в ній участь, здійснюється в умовах постійного зіткнення протилежних інтересів, позицій, думок, цілей, поглядів опонентів або суб'єктів взаємодії і невіддільна від перманентного конфлікту. Такі умови діяльності несуть вагомий стресогенний вплив на професійне здоров'я та тривалість професійного довілліття персоналу оперативного складу спеціальних служб.

Висновки

Психологічний аналіз показав, що робота з конфідентами є особливим елементом в структурі професійної діяльності персоналу оперативних підрозділів спеціальних служб держави. За своїм функціональним змістом така діяльність оперативного співробітника різноманітна і багатоаспектна, носить евристичний характер і включає реалізацію організаційних, правових, аналітичних, комунікативних дій. Крім того, вона має низку психологічних особливостей і містить наступні психологічні компоненти: конструктивний, організаційний, комунікативний і гностичний.

Отже, роботу з конфідентами оперативного складу спеціальних служб можна зарахувати до вищих форм складної практичної діяльності і до змішаного типу

Питання психології

професій „людина – людина” і „людина – знакова система”. Наприклад, як і в професіях типу „людина – людина”, до функцій працівника включено організацію взаємодії з різними категоріями громадян, зокрема встановлення і розвиток оперативних контактів, відбір, перевірка, вивчення і залучення певних осіб до конфіденційної співпраці.

У межах професії типу „людина – знакова система” оперативник займається обробкою різнохарактерної інформації, що

становить інтерес для спеціальної служби. Така діяльність передбачає уміння наполегливо та творчо шукати істину в межах закону, уміння виявляти причинно-наслідкові зв'язки між фактами, подіями і вчинками людей, своєчасно приймати нешаблонні рішення в складних, непередбачуваних ситуаціях тощо.

Подальші перспективи психологічних досліджень діяльності оперативного складу спеціальних служб полягають у створенні цілісної професіограми оперативника.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про розвідувальні органи України»: //Правові основи військового будівництва та військово-цивільних відносин : зб. законодавчих актів з питань національної безпеки і оборони. – К. : Парламентське вид-во, 2005. – С.338-345.
2. Александров В. М. Військова служба як особливий вид державної служби / В.М. Александров // Осінні юридичні читання: Тези доп. та наук, повідомл. всеукр. наук. конф. молодих вчених 12-13 листоп. 2008 р. – Х., 2008. – С. 154-156.
3. Галака О. І., Ілляшов О. А. Система поглядів на науково-методологічні засади розвідувальної діяльності у контексті забезпечення національної безпеки України // Стратегічна панорама: щокв. наук.-практич. журнал Ради нац. безпеки і оборони України. – К., 2006. – Вип. 3. – С. 168-172.
4. Маломуж М.Г. Розвідка – важливий елемент системи національної безпеки України //Національна безпека: український вимір. – 2008. – Вип. 1-2. – С. 37-40.
5. Кельбя В.Г. Виховання професійних якостей у майбутніх офіцерів оперативно-розшукових органів Прикордонних військ України: Автореф. дис... канд. пед. наук: 20.02.02 / Національна академія Прикордонних військ України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2002. – 18 с.
6. Махлай О.М. Психологічні умови розвитку пізнавальної сфери офіцерів оперативно-розшукових підрозділів Державної прикордонної служби України : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Махлай О.М. – Хмельницький : Нац. академії Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького, 2007. – 184 с.
7. Волинець Н. В. Психологічні умови прихованого психологічного впливу оперативних співробітників прикордонних підрозділів на осіб-носіїв інформації дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Волинець М.В. – Хмельницький : Нац. академії Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького, 2011. – 249 с.
8. Абдуллаева Н. Д. Оперативное внедрение в деятельности оперативных подразделений органов внутренних дел : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Байкальский гос. ун-тет. экономики и права – Иркутск., 2007. – 19 с.
9. Пригунов П.Я. Психологическое обеспечение специальных операций: оперативное внедрение. Учебное пособие. – Изд-во КНТ, 2006. – 472 с.
10. Орлов Ю.Ю. Поняття та елементи організації оперативно-розшукової діяльності// Науковий вісник КНУВС, 2006. – № 5. – С.178-187.
11. FM 2-22.3 (Field Manual): Human Intelligence Collector Operations: Department of the Army, Washington, DC; 6 September, 2006. –384 p.
12. Ralph O. Baker HUMINT-CENTRIC operations// Military review 87. – March-April 2007. – P.12-21.
13. Пашичев Д.В. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, вчинених із застосуванням комп'ютерних технологій: дис...канд. юрид. наук – 12.00.09/ХНУВС. – Харків, 2007. – 228с.
14. Борисова Л.В. Транснаціональні комп'ютерні злочини як об'єкт криміналістичного дослідження: дис...канд. юрид. наук – 12.00.09/КНУВС. – К., 2007. – 219с.
15. Лымарев А.В. Агенурная разведка (HUMINT) в борьбе с международным терроризмом: опыт США//Ярославский педагогический вестник, 2011. – №4. – Том 1 (Гуманитарные науки). – С.160-163.

References

1. Zakon Ukrainy «Pro rozvidual'ni orhany Ukrainy»: //Pravovi osnovy viys'kovoho budivnytstva ta viys'kovo-tsyvil'nykh vidnosyn : zb. zakonodavchykh aktiv z pytan' natsional'noyi bezpeky i oborony. – K. : Parlament: s'ke vyd-vo, 2005. – S.338-345.
2. Aleksandrov V. M. Viys'kova sluzhba yak osoblyvyy vyd derzhavnoyi sluzhby / V.M. Aleksandrov // Osinni yurydychni chytannya: Tezy dop. ta nauk, povidoml. vseukr. nauk. konf. molodykh vchenykh 12-13 lystop. 2008 r. – X., 2008. – S. 154-156.
3. Halaka O. I., Il'yashov O. A. Systema pohlyadiv na naukovu-metodolohichni zasady rozvidual'noyi diyal'nosti u konteksti zabezpechennya natsional'noyi bezpeky Ukrainy // Stratehichna panorama: shchokv. nauk.-praktych. zhurnal Rady nats. bezpeky i oborony Ukrainy. – K., 2006. – Vyp. 3. – S. 168-172.
4. Malomuzh M.H. Rozvidka – vazhlyvyy element systemy natsional'noyi bezpeky Ukrainy //Natsional'na bezpeka: ukrayins'kyy vymir. – Vyp. 1-2. – S. 37-40.
5. Kel'bya V.H. Vykhovannya profesiynykh yakostey u maybutnikh ofitseriv operatyvno-rozshukovykh orhaniv Prykordonnykh viys'k Ukrainy: Avtoref. dys... kand. ped. nauk: 20.02.02 / Natsional'na akademiya Prykordonnykh viys'k Ukrainy im. B. Khmel'nyts'koho. – Khmel'nyts'kyy, 2002. – 18 s.
6. Makhlay O.M. Psykholohichni umovy rozvytku piznaval'noyi sfery ofitseriv operatyvno-rozshukovykh pidrozdiliv Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrainy : dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.09 / Makhlay O.M. – Khmel'nyts'kyy : Nats. akademiya Derzh. prykordon. sluzhby Ukrainy im. B. Khmel'nyts'koho, 2007. – 184 s.
7. Volynets' N. V. Psykholohichni umovy prykhovanoho psykholohichnoho vplyvu operatyvnykh spivrobitnykiv prykordonnykh pidrozdiliv na osib-nosiyiv informatsiyi dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.09 / Volynets' M.V. – Khmel'nyts'kyy : Nats. akademiya Derzh. prykordon. sluzhby Ukrainy im. B. Khmel'nyts'koho, 2011. – 249 s.
8. Abdullaeva N. D. Operatyvnoe vnedrenye v deyatelnosti operatyvnykh podrazdeleniy orhanov vnutrennykh del : Avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.09 / Baykal'skyy hos. un-tet. ekonomyky y prava – Yrkut-sk., 2007. – 19 s.
9. Pryhunov P.Ya. Psykholohicheskoe obespechenye spetsyal'nykh operatsiy: operatyvnoe vnedrenye. Uchebnoe posobie. – Yzd-vo KNT, 2006. – 472 s.
10. Orlov Yu.Yu. Ponyattya ta elementy orhanizatsiyi operatyvno-rozshukovoyi diyal'nosti// Naukovyy visnyk KNUVS, 2006. – # 5. – S.178-187.
11. FM 2-22.3 (Field Manual): Human Intelligence Collector Operations: Department of the Army, Washington, DC; 6 September, 2006. –384 r.
12. Ralph O. Baker HUMINT-CENTRIC operations// Military review 87. – March-April 2007. – P.12-21.
13. Pashnyev D.V. Vykorystannya spetsial'nykh znan' pry rozsliduvanni zlochyniv, vchynenykh iz zastosuvannyam komp'yuternykh tekhnolohiy: dys...kand. yuryd. nauk – 12.00.09/KhNUVS. – Kharkiv, 2007. – 228s.
14. Borysova L.V. Transnatsional'ni komp'yuterni zlochyny yak ob'yekt kryminalistychnoho doslidzhennya: dys...kand. yuryd. nauk – 12.00.09/KNUVS. – K., 2007. – 219s.
15. Лытареv A.V. Ahenutrnaya razvedka (HUMINT) v bor'be s mezhdunarodnymy terrorizmom: opyt SSHA/Yaroslavskyy pedahohicheskyy vestnyk, 2011. –#4. – Tom 1 (Humanitarnyye nauky). – S.160-163.

Shevchenko V., Candidate of Psychological Sciences

Savchenko V., Applicant of the Department of Psychology

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE HUMINT ACTIVITY OF THE OPERATIONAL STAFF OF THE SPECIAL SERVICES OF UKRAINE

The article presents the results of the psychological analysis of the personnel of the operational staff of the special services of the state. The psychological content of the operative employee's activity in the realization of professional tasks is revealed. It was established that one of the forms of operation of the personnel of operational units is to work with confidentials. Work with confidentials is defined as a type of operational activity, in which the task of obtaining operational information about an object of operational interest, is decided on the basis of agent penetration. In foreign professional literature, the work with confidentials is often defined by the term "HUMINT" - human intelligence. HUMINT functions include direct collection and initial processing of information by human resources. This kind of operational work is the most important source for obtaining and forwarding information. Today HUMINT technology is one of the ways to obtain topical operational information in the field of cybercrime detection. The direct role in this is played by the work of the operational personnel of the special services, whose psychological analysis of the structure of the activity is practically not investigated to date.

Keywords: psychological analysis, special service, operational staff, structure of activity.

*Щербан Т. Д., доктор психологічних наук, професор,
Мукачівський державний університет
Гладинець А. М., магістрант спеціальності «Психологія»,
Мукачівський державний університет.*

МІЖОСОБИСТІСНІ ВІДНОСИНИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.

У статті представлено дані емпіричного дослідження міжособистісних відносин у підлітковому віці. Описано результати порівняльного аналізу груп підлітків 7-их та 8-их класів. Визначено особливості прояву міжособистісних відносин, акцентуацій характеру, емоційних бар'єрів у спілкуванні, типів реагування у конфлікті та тривожності у навчальній діяльності. Представлено результати кореляційного аналізу.

Ключові слова: підлітки, міжособистісні відносини, акцентуації характеру, емоційні бар'єри, тип реагування в конфлікті, тривожність.

В статье представлены данные эмпирического исследования межличностных отношений в подростковом возрасте. Описаны результаты сравнительного анализа групп подростков седьмого и восьмого классов. Определены особенности проявления межличностных отношений, акцентуаций характера, эмоциональных барьеров в общении, типов реагирования в конфликте и тревожности в учебной деятельности. Представлены результаты корреляционного анализа.

Ключевые слова: подростки, межличностные отношения, эмоциональные барьеры, тип реагирования в конфликте, акцентуации характера, тревожность.

Вступ. Потреба в спілкуванні встановлюється у дитини з ранніх років, але в підлітковому віці ця потреба посилюється. Все життя підлітка будується на спілкуванні, встановленні контакту з однолітками або з дорослими людьми. Тому провідним видом діяльності у підлітків стає інтимно-особистісне спілкування з однолітками.

Міжособистісні відносини підлітків необхідно вважати найважливішою умовою їх особистісного розвитку. Вибудовуючи міжособистісні відносини, підлітки вчаться добувати потрібну інформацію, переймати досвід, збагачують себе моральними знаннями і моральними цінностями, вчаться правилам поведінки в суспільстві, створюють свій стиль спілкування. Саме тому проблеми, що стосуються міжособистісних відносин, не втрачають своєї актуальності.

Огляд літератури. Як свідчать результати проведеного аналізу актуальних досліджень проблема міжособистісних взаємин не є новою. Багато психологів та педагогів розглядали у своїх працях поняття «взаємини», «відношення» (А. Ананьев, Е. Ільїн, Я. Коломінський, Я. Коменський, В. М'ясищев, П. М'ясоїд, Н. Обозов, А. Петровський та інші), поняття «міжособистісні взаємини» та «міжособистісні відносини», «міжособистісне спілкування» (А. Ананьев, А. Бодальов, Л. Виготський, Е. Ільїн, Я. Коломінський, Я. Коменський, І. Кон, В. Куніцина, В. М'ясищев, П. М'ясоїд, Н.

Обозов, А. Петровський, А. Реан, К Роджерс, І. Сайтарлі та інші).

Стосунки і відносини з іншими людьми важливі і актуальні для людини будь-якого віку. Проте їх значимість посилюється саме в підлітковому віці, коли з маленької дитини, людина поступово перетворюється в юнака або дівчину. Молодим людям здається що вони не самі творять власне життя, а вибудовують його за чужим сценарієм. Розвиток людської особистості відбувається шляхом включення її в суспільне життя, яке починається з вибору типу взаємин.

Підлітковий період є важливим етапом психічного та особистісного розвитку. Він характеризується особливою соціальною ситуацією, видами діяльності, новоутвореннями, специфічним перебігом кризи. Значні зміни відбуваються у розвитку інтелектуальної, спонукальної та емоційно-вольової сфер, у становленні самосвідомості. Він відзначається складними процесами дозрівання й розвитку. Серед факторів, які сприяють ускладненому проходженню фази дорослішання, виділяють фізичну ослабленість, риси емоційної незрілості, несприятливі стосунки в сім'ї та школі. У цьому віці зберігається схильність до поведінкових реакцій, характерних для молодшого віку, таких як реакція відмови, опозиції, протесту, імітації, гіперкомпенсації, що може спричинити проблеми у стосунках і навчанні [1; 4].

Питання психології

Підлітковий вік – це один з найважливіших етапів життя людини. В ньому багато джерел і починань всього подальшого становлення особистості. Вік цей нестабільний, ранимий, важкий і виявляється, що він більше, ніж інші періоди життя, залежить від реальностей довкілля [1].

Одна з головних тенденцій підліткового віку – переорієнтація спілкування з батьків, учителів і загалом старших на ровесників.

Вихідні дані та методи.

Дослідження міжособистісних відносин у підлітковому віці здійснено з використанням наступних методик: методика діагностики міжособистісних відносин Т.Лірі, опитувальник Х.Шмішека, методика дослідження труднощів у встановленні контактів В.Бойка, опитувальник вивчення поведінки К.Томаса, тест шкільної тривожності Філіпса [2; 3; 5]. У дослідженні прийняли участь учні 7 та 8 класів в кількості 80 осіб (46 учнів 7-их та 34 учні 8-их класів) навчально-виховного комплексу «Дошкільний навчальний заклад – загальноосвітня школа І-ІІІ ст. № 6» м. Мукачева.

Проведене опитування дозволило встановити характер міжособистісних відносин у підлітковому віці. За методикою діагностики міжособистісних відносин Т.Лірі нами визначено, що:

- більша кількість підлітків з високими показниками за І октантом (авторитарний) є серед учнів 7-их класів (65,2%);

- за II октантом (егоїстичний) з низькими показниками значно більше серед підлітків, що навчаються у 8-их класах (76,5%);

- за III октантом (агресивний) з низькими показниками більше серед учнів 7-их класів (87%);

- за IV октантом (підозрілий) так само з низькими показниками більше серед учнів 7-их класів (87%);

- за V октантом (підлеглий) з низькими показниками приблизно однаково в обох групах підлітків (78,3% у 7-их класах, 76,5% у 8-их класах);

- за VI октантом (залежний) найбільше підлітків у 7-их класах з низькими показниками (73,9%);

- за VII октантом (доброзичливий) показники за рівнями приблизно однакові в обох групах підлітків;

- за VIII октантом (альтруїстичний) так само показники за рівнями приблизно однакові в обох групах підлітків.

Отримані результати зробити певні узагальнення: у підлітків, що навчаються у 7-их класах більше таких, що проявляють диктаторський, владний, деспотичний характер, тип сильної особистості, яка лідирує у всіх видах групової діяльності. Всіх наставляють, повчають, у всьому прагнуть покладатися на свою думку, не вміють приймати поради інших. В той же час оточуючі відзначають цю владність, але визнають її. Це можна пояснити особливостями підліткового віку, який відмічається авторитаризмом, нетерплячістю та категоричністю.

Щодо егоїстичності, то вона в меншій мірі проявляється в підлітків 8-их класів, що може свідчити про зміни у ставленні до себе та оточуючих, підвищенні взаєморозуміння у міжособистісних стосунках. В той же час серед підлітків, що навчаються у 8-му класі збільшується кількість осіб з високими показниками агресивності, що може свідчити про вікові особливості підлітків і, очевидно, бажання відстоювати свою позицію через агресивну взаємодію або агресивну позицію.

Рівень прояву підозрілості та підлеглих у групах підлітків майже не відрізняється – він у переважній кількості осіб є низького рівня.

Відмічається зменшення кількості осіб з підвищенням віку з низькими показниками залежності, що свідчить про збільшення невпевненості у собі, нав'язливих страхів, побоювання, турбот з будь-якого приводу, тому залежні від інших, від чужої думки.

Щодо доброзичливості та альтруїстичності, то тут майже немає змін у віковому зміні груп підлітків. У кожній групі їх є майже порівну.

Порівняння середніх значень показало, що за III, IV та VI октантами підвищилися показники статистичному рівні. За III октантом із 6,4 ум. од. до 8 ум. од. при $p \leq 0,01$, тобто підвищуються прояви агресивності. За IV октантом з 5,2 ум. од. до 7,05 ум. од. при $p \leq 0,05$, тобто підвищується підозрілість. За VI октантом з 7,7 ум. од. до 8,5 ум. од. при $p \leq 0,05$, тобто підвищуються прояви залежності.

Щодо інших октантів, то за I октантом (авторитарний), II октантом (егоїстичний), V октантом (підлеглий), VII октантом (доброзичливий) VIII октантом (альтруїстичний), то також відбулися зміни: підвищення показників, однак не на статистичному рівні.

Питання психології

За показником «домінування / поступливість» середнє значення становить +3,35, а за показником «дружелюбність / агресивність» – +4,145. Ці показники також свідчать про сприятливий психологічний клімат в колективах, що вказує в цілому на позитивні міжособистісні відносини.

На особливості міжособистісних відносин у підлітковому віці впливають акцентуації характеру, що було досліджено за опитувальником Х.Шмішека. Визначено підвищення прояву таких акцентуацій характеру зі збільшенням віку підлітків як: педантичної із 10,5 ум. од. до 12, 6 ум. од. ($p \leq 0,01$), збудливої з 9,5 ум. од. до 11,8 ум. од. ($p \leq 0,01$) та дистимної із 12,3 ум. од. до 15,16 ум. од. ($p \leq 0,05$).

Тобто у підлітків, що навчаються у 8-их класах в більшій мірі, ніж у підлітків 7-их класів проявляється підвищена ригідність, інертність психічних процесів, нездатність до витіснення травмуючих переживань. Ним притаманна акуратність, сумлінність, надійність у справах, але вони здатні драгувати оточуючих надмірним формалізмом та занудством, сумніваються при прийнятті рішення, не здатні до прийняття остаточного рішення. Також у них більше проявляється підвищена імпульсивність, послаблений контроль над бажаннями і збудженнями; драгливість, уникання труднощів, прояв гніву та люті. За зовнішнім виглядом – похмурі, в розмові частіше обговорюють лише те, що «лежить» на поверхні, відповідають скуто. В той же час знижується основне тло настрою (інколи до субдепресії), більше проявляється песимізм, фіксація на сумних сторонах життя; притаманні низький рівень контактності, серйозні, сумлінні, віддані в дружбі, але занадто пасивні і мляві. Очевидно, більш старші підлітки більше рефлектують, обдумують своє життя, більш вибірково ставляться до дружби та оточуючих, а це не може відбуватися без певних конфліктів.

Також спостерігаємо підвищення середніх значень у підгрупах підлітків таких типів як тривожна (із 8,2 ум. од. до 13,1 ум. од.), екзальтована (із 12,9 ум. од. до 13,36 ум. од.) та циклоїдна із 13,3 ум. од. до 13,6 ум. од., однак ці зміни не на статистичному вірні. Тобто, підвищується схильність до страхів, підвищена боязкість і похливість, фази хорошого і поганого настрою змінюють одна одну з різними періодами.

Щодо інших типів акцентуацій, то за ними показники середніх значень

знижуються. Так, середні значення за типом акцентуації «демонстративна» знижуються із 14,5 ум. од. до 11,6 ум. од.; «неврівноважена» із 13,2 ум. од. до 12,5 ум. од.; «гіпертимна» із 16,7 ум. од. до 13,9 ум. од.; «емотивна» із 13,4 ум. од. до 12,0 ум. од. Тобто у підлітків 8-их класів у порівнянні з підлітками 7-их класів знижується здатність до витіснення із свідомості неприємних фактів і події, власних помилок і недоліків, що має прояв у неправдивості фантазії, удаванні; знижується імпульсивність, посилюється контроль над бажаннями і збудженнями. Менше проявляється підвищений настрій у поєднанні із жадобою діяльності, оптимізмом, підприємливістю і високою активністю. Реагують не так бурхливо, а емоції розвиваються не так швидко.

Таким чином, можемо зробити узагальнення про роль акцентуацій особистості у міжособистісних відносинах підлітків. Міжособистісні відносини характеризуються підвищенням тривожності, відособленості, зміною настрою, ригідністю, можливо не бажанням змінювати коло спілкування, його рівень. Це є характерно тим віковим підлітковим змінам формування особистості, що впливають на міжособистісні відносини.

На особливості міжособистісних відносин у підлітковому віці також впливають емоційні бар'єри, що можуть виникнути в процесі даної взаємодії. За методикою дослідження труднощів у встановленні контактів В.Бойка, ми визначили рівень та структуру перешкод особистості у встановленні емоційних контактів.

Опитані нами підлітки не мають особливих перешкод у встановленні контактів (немає показників, вищих за 3). Однак, звертає на себе увагу підвищення показників за такою шкалою як «домінування негативних емоцій» з 0,8 ум. од. до 1,59 ум. од. на статистичному рівні ($p \leq 0,01$). За іншими шкалами спостерігається коливання, але без статистичних відмінностей. Так, деяке зниження показників за шкалами «невміння керувати емоціями, дозувати їх» з 2,09 ум. од. до 1,7 ум. од., «неадекватний прояв емоцій» з 2,74 ум. од. до 2,59 ум. од. А також деяке підвищення показників за шкалами «небажання зближуватися з людьми на емоційній основі» з 1,74 ум. од. до 2,1 ум. од. та «негнучкість, нерозвиненість, невиразність емоцій» з 1,22 ум. од. до 1,76 ум. од. Тобто у

Питання психології

підлітків підвищується домінування негативних емоцій в процесі міжособистісних відносин, що впливає на побудову контактів. Збільшується небажання зближуватися з людьми на емоційній основі та проявляється негнучкість, нерозвиненість, невиразність емоцій.

Звертає на себе увагу неадекватний прояв емоцій, показники якого в обох групах підлітків (7-мі та 8-мі класи) є найвищими (2,74 ум. од та 2,59 ум. од. відповідно). Що є притаманним даному віковому періоду та особливостям спілкування в даному віковому періоді.

Таким чином, міжособистісні відносини насичені негативними емоціями, хоча і не критично. Збільшується з віком домінування негативних емоцій в процесі міжособистісних відносин, а також неадекватний прояв емоцій.

Міжособистісні відносини не рідко призводять до конфліктів, нерідко конфлікти супроводжують ці відносини у підлітків. Від способів поведінки, від способів реагування на конфліктні ситуації буде залежати як будуть розвиватися відносини у підлітків (деструктивно або конструктивно). За опитувальником К.Томаса досліджено типові способи реагування на конфліктні ситуації, способи вирішення конфліктів поведінки.

Визначено, що тільки показники шкали «компроміс» підвищуються на статистичному рівні з 5,8 ум. од. до 6,5 ум. од. ($p \leq 0,05$). У підлітків підвищується вміння знаходити компроміси у ситуаціях конфлікту, розвивається прагнення врегулювати розбіжності, поступаючись кому-небудь на користь іншого. Пошук середніх рішень, коли ніхто багато не витрачає, але й багато не виграє. Однак, інтереси обох сторін повністю не розкриваються. Щодо інших шкал, то коливання не значні. Деяке підвищення за шкалами «суперництво» та «співробітництво» та деяке зниження за шкалами «уникнення» та «пристосування».

На міжособистісні відносини у підлітковому віці впливають і зміни настрою, емоційний стан дитини. Дослідження тривожності у навчальній взаємодії здійснено за тестом шкільної тривожності Філіпса.

Аналіз отриманих результатів свідчать про те, що підлітки, що навчаються у 8-их класах мають більші проблеми та страхи у відносинах із вчителями. Ці відмінності є на

статистичному рівні: в підлітків 7-их класів середні значення є 2,0 ум. од, а в підлітків 8-их класів середні значення є вищими на 0,7 ум. од. ($p \leq 0,01$). Щодо інших шкал, то тут є незначні зміни між групами підлітків, але не на статистичному рівні. Так, незначне підвищення за шкалами «загальна тривожність у школі» з 6,09 ум. од. до 7,35 ум. од.; «фрустрація потреби в досягненні успіху» з 3,74 ум. од. до 4,17 ум. од.; «страх самовираження» з 1,57 ум. од. до 1,7 ум. од.; «страх не відповідати очікуванням навколишніх» з 1,7 ум. од. до 2,0 ум. од.; «низька фізіологічна опірність стресу» з 1,0 ум. од. до 1,29 ум. од. Тільки середні значення шкали «страх ситуації перевірки знань» незначно знизилися з 2,74 ум. од. до 2,47 ум. од.

Тобто в підлітків 8-их класів підвищилася тривожність та страхи, що пов'язані з фрустрацією потреби в досягненні успіху, страхом самовираження, не відповідати очікуванням навколишніх, знизилася фізіологічна опірність стресу. Також підвищилася загальна тривожність у школі. Однак знизився страх ситуації перевірки знань.

Таким чином, на міжособистісні відносини підлітків впливає тривожність, що пов'язана із шкільними ситуаціями. Очевидно на відносини підлітків групи, що навчаються у 8-их класів більше впливають ситуації, що викликають у них тривогу та страхи.

З метою визначення особливостей взаємовпливу між типами міжособистісних стосунків та шкільною тривожністю, емоційними бар'єрами у спілкуванні, типами поведінки у конфлікті, акцентуаціями характеру нами було застосовано кореляційний аналіз.

Проаналізуємо отримані кореляційні зв'язки окремо для груп підлітків, що навчаються в 7-их класах та 8-их класах.

Так, для групи підлітків 7-их класів визначено такі кореляційні взаємозв'язки помітного та помірного рівнів прями та зворотні.

I – октант (авторитарний) корелює зі шкалою типом поведінки у конфлікті «суперництво» та з акцентуацією «тривожний».

II – октант (егоїстичний) має кореляційні зв'язки з типом поведінки у конфлікті «суперництво», «пристосування», з акцентуаціями характеру «педантичний», «неврівноважений», шкалою шкільної

Питання психології

тривожності «страх ситуації перевірки знань».

III – октант (агресивність) має кореляційні зв'язки з емоційним бар'єром у встановленні контактів «бажання зближуватися з людьми на емоційній основі», «невміння керувати емоціями», типом поведінки у конфлікті «суперництво», з акцентуаціями «демонстративний», з шкалами шкільної тривожності «переживання соціального стресу», «фрустрація потреби в досягненні успіху», «проблеми і страхи у відносинах із учителями».

IV – октант (підозрілість) має взаємозв'язки з емоційними бар'єрами у встановленні контактів «бажання зближуватися з людьми на емоційній основі», «домінування негативних емоцій», з акцентуаціями характеру «екзальтований», «демонстративний», з шкалами шкільної тривожності «переживання соціального стресу», «проблеми і страхи у відносинах із учителями».

V – октант (підлеглий) корелює зі шкалою типу поведінки у конфлікті «співпраця», «суперництво», «пристосування», з емоційними бар'єрами у встановленні контактів «домінування негативних емоцій», з акцентуаціями характеру «демонстративний», «гіпертимний», «дистимний», «тривожний».

VI – октант (залежність) має кореляційні зв'язки зі шкалою типу поведінки у конфлікті «компроміс», з емоційним бар'єром у встановленні контактів «невміння керувати емоціями», з шкалами шкільної тривожності «страх самовираження».

VII – октант (доброзичливий) має кореляційні з акцентуацією характеру «збудливий».

VIII – октант (альтруїстичний) корелює зі шкалою типу поведінки у конфлікті «компроміс», з емоційними бар'єрами у встановленні контактів «неадекватний прояв емоцій», «негнучкість, нерозвиненість, невиразність емоцій», з акцентуацією характеру «збудливий», з шкалами шкільної тривожності «страх ситуації перевірки знань».

Проаналізуємо отримані кореляційні зв'язки групи підлітків 8-их класів. Нами визначено такі кореляційні взаємозв'язки помітного та помірного рівнів прями та зворотні.

I – октант (авторитарний) корелює з емоційними бар'єрами у встановленні

контактів «неадекватний прояв емоцій», «домінування негативних емоцій», та з акцентуацією характеру «збудливий».

II – октант (егоїстичний) має кореляційні зв'язки з типом поведінки у конфлікті «співпраця», «уникнення», з акцентуаціями характеру «збудливий».

III – октант (агресивність) має кореляційні зв'язки з типом поведінки у конфлікті «пристосування», з емоційними бар'єрами у встановленні контактів «неадекватний прояв емоцій», «домінування негативних емоцій», з акцентуацією характеру «педантичний», з шкалами шкільної тривожності «загальна тривожність у школі», «страх ситуації перевірки знань», «низька фізіологічна опірність стресу».

IV – октант (підозрілість) має взаємозв'язки з типом поведінки у конфлікті «компроміс», з емоційними бар'єрами у встановленні контактів «невміння керувати емоціями, дозувати їх», «домінування негативних емоцій», з акцентуаціями характеру «збудливий», «дистимний», «екзальтований», «циклотимний», з шкалами шкільної тривожності «переживання соціального стресу», «фрустрація потреби в досягненні успіху», «проблеми і страхи у відносинах із учителями».

V – октант (підлеглий) корелює з акцентуаціями характеру «демонстративний», «тривожний», «емотивний», «циклотимний», з шкалами шкільної тривожності «загальна тривожність у школі», «страх самовираження», «страх ситуації перевірки знань».

VI – октант (залежність) має кореляційні зв'язки зі шкалою типу поведінки у конфлікті «компроміс», з емоційним бар'єром у встановленні контактів «негнучкість, нерозвиненість, невиразність емоцій», з акцентуаціями характеру «тривожний», «екзальтований», з шкалами шкільної тривожності «загальна тривожність у школі», «фрустрація потреби в досягненні успіху», «страх самовираження», «страх не відповідати очікуванням навколишніх».

VII – октант (доброзичливий) має кореляційні зі шкалою типу поведінки у конфлікті «уникнення», з акцентуацією характеру «тривожний».

VIII – октант (альтруїстичний) корелює зі шкалою типу поведінки у конфлікті «пристосування», з емоційними бар'єрами у

Питання психології

встановленні контактів «невміння керувати емоціями, дозувати їх».

Таким чином, отримані кореляційні взаємозв'язки підтверджують отримані нами дані в результаті порівняльного аналізу. Міжособистісні відносини залежать від типів реагування у конфліктів, емоційних бар'єрів у спілкуванні, акцентуацій характеру та тривожності, що пов'язана із шкільною ситуацією. Однак ці кореляційні зв'язки відрізняються у групах підлітків 7-их та 8-их класів.

Висновки. Із всієї сукупності відносин людини до оточення відокремлюється відношення людини до інших людей, одним з видів яких є міжособистісні взаємини.

Виявлено вищими прояви агресивності, підозрливості та залежності у підлітків, що навчаються у 8-их класах, ніж у підлітків 7-их класів. Підвищення прояву таких акцентуацій зі збільшенням віку підлітків як: педантичної, збудливої та дистимної. Підлітки готові йти на компроміс, прагнуть врегулювати розбіжності, поступитись на користь когось. Досліджувані, що навчаються у 8-их класах мають більші проблеми та страхи у відносинах із вчителями, ніж опитані 7-их класів.

Перспективи дослідження вбачаємо у створенні психолого-педагогічних умов розвитку міжособистісних відносин у підлітковому віці.

Список використаних джерел

1. Куницына В.Н. Межличностное общение : [учебник для вузов] / В.К. Куницына, Н.В. Казаринова. – СПб.: Питер, 2003. – 544 с.
2. Наследов А.Д. SPSS: Компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках / А.Д. Наследов. – СПб. : Питер, 2007. – 418 с.
3. Пашукова Т.І. Практикум із загальної психології / Т.І. Пашукова, А.І. Допіра, Г.В. Дьяконов / за ред. Т.І. Пашукової. – 2-ге вид., стер. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2006. – 203 с.
4. Підліток: становлення відповідальності / Т. Гурлева. – К.: Шк. світ, 2010. – 128 с.
5. Психологу для роботи. Діагностичні методики [Текст] : [збірник] / [уклад.: Лемак М. В., Петрище В. Ю.]. - Вид. 2-ге, випр. - Ужгород : Вид-во Олександри Гаркуші, 2012. - 615 с.

References

1. Kunytsyna V.N. Mezhllychnostnoe obshchenye : [uchebnyk dlya vuzov] / V.K. Kunytsyna, N.V. Kazarynova. – SPb.: Pyter, 2003. – 544 s.
2. Nasledov A.D. SPSS: Komp'yuternyye analizy dannykh v psikhologiyu y sotsyal'nykh naukakh / A.D. Nasledov. – SPb. : Pyter, 2007. – 418 s.
3. Pashukova T.I. Praktykum iz zahal'noyi psikhologiyi / T.I. Pashukova, A.I. Dopira, H.V. D'yakonov / za red. T.I. Pashukovoyi. – 2-he vyd., ster. – K. : T-vo «Znannya», KOO, 2006. – 203 s.
4. Pidlitok: stanovlennya vidpovidal'nosti / T. Hurl'yeva. – K.: Shk. svit, 2010. – 128 s.
5. Psikhologu dlya roboty. Diahnostychni metodyky [Tekst] : [zbirnyk] / [uklad.: Lemak M. V., Petryshche V. Yu.]. - Vyd. 2-he, vypr. - Uzhhorod : Vyd-vo Oleksandry Harkushi, 2012. - 615

*Shcherban T. D., doctor of psychology, professor
Gladinets A. M., master of specialty "psychology"*

INTERPERSONAL RELATIONSHIPS IN ADOLESCENCE

In this article, the content of empirical research of interpersonal relations in the adolescence. Are described the results of comparative analysis of groups of 7th and 8th grades adolescents. Are revealed higher demonstrations of aggression, suspicion and obsession between the adolescents of 8th grade. The 8th grade scholars have stiffness and hostility to surrounding, sharpness, stiffness, exclusion, suspicion, resentment, tendency to doubt, rancorous memories. Rising of such accentuations expression with the increasing age of adolescents: pedantic, exciting and distimic. Is defined, that adolescents are ready for compromises, seek to resolve the disagreements, give in to someone's favor. The adolescents of 8th grade have bigger problems and fears in relationship with the teachers, than the adolescents of 7th grade. Are represented the results of correlation analysis. Are defined the specificities of interrelations between such scales like: interpersonal relations, accentuations of character, emotional barriers in communication, types of reaction in conflict, anxiety in educational activity.

Key words: adolescents, interpersonal relations, accentuations of character, emotional barriers, type of reaction in conflict, anxiety.

*Якимчук І.П., кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології Уманського державного
педагогічного університету імені Павла Тичини,*

ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО МАЙБУТНЬОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У КОНТЕКСТІ ПРОФІЛЬНОГО НАВЧАННЯ

У статті проаналізовано психологічний дискурс проблеми формування у старшокласників готовності до майбутньої професійної діяльності у контексті профільного навчання. Зазначається, що професійне самовизначення суб'єкта праці ідентифікується з його готовністю до самостійної професійної діяльності і тому актуальність формування психологічної готовності суб'єкта професійного самовизначення обумовлена тим, що старшокласники не можуть після закінчення школи самостійно перебудуватися до професійної діяльності.

Ключові слова: формування готовності, старшокласник, майбутня професійна діяльність, профільне навчання.

В статтє проанализирован психологический дискурс проблемы формирования у старшеклассников готовности к будущей профессиональной деятельности в контексте профильного обучения. Отмечается, что профессиональное самоопределение субъекта труда идентифицируется с его готовностью к самостоятельной профессиональной деятельности и потому актуальность формирования психологической готовности субъекта профессионального самоопределения обусловлена тем, что старшеклассники не могут после окончания школы самостоятельно перестроиться к профессиональной деятельности.

Ключевые слова: формирование готовности, старшеклассник, будущая профессиональная деятельность, профильное обучение.

Актуальність дослідження. Одним із пріоритетних завдань реформування сфери загальної середньої освіти в Україні є організація профільного навчання старшокласників [1]. Актуальність такого навчання зумовлена потребами сьогодення – посиленням ключової місії школи у професійному визначенні старшокласників, створенням умов для розвитку творчої особистості, здатної ефективно працювати та навчатися упродовж усього життя [2]. Як було з'ясувано, вже до закінчення школи більшість випускників мають професійні плани, що цілком сформувався, і лише 13% юнок і 18% юнаків не будують планів або приховують цей факт. Особливу значущість для абітурієнта здобуває якість професійних планів, що полягає у прогнозуванні не лише найближчої професійної перспективи, але й подальших цілей, способів їхньої реалізації, знання труднощів, які, можливо, необхідно буде подолати при їх досягненні [3-7].

Аналіз досліджень та публікацій. Вчені розглядають концептуальні положення профілізації у різних її аспектах: концептуальні засади особистісно орієнтованого профільного навчання у загальноосвітній школі (Н.Бібік, О.Савченко, Б.Федоришин та ін.); сутність та особливості організації профільного навчання (С.Вольянська, І.Лікарчук,

В.Огнев'юк, П.Сікорський та ін.); науково-методичний супровід (Н.Бібік, М.Бурда, Р.Вдовиченко та ін.); зміст навчання та організація навчально-виховного процесу в умовах профільного навчання (С.Вольянська, М.Гузик, О.Лазарев, Ж.Лістарова, А.Сологуб, Н.Чайченко та ін.); організація допрофільної підготовки в основній школі (Е.Аршанський, О.Алесьєва, А.Пінський та ін.); психологічні аспекти профільного навчання (Г.Балл, П.Перепелиця, В.Рибалка, С.Максименко та ін.); організація профільного навчання у сільській школі (І.Осадчий, Н.Шиян, В.Люлька та ін.); організація профільного навчання у зарубіжній школі (М.Авраменко, Н.Кравець, К.Корсак, О.Савченко та ін.); історія становлення профільно зорієнтованого навчання (С.Максименко, К.Корсак, Н.Бібік та ін.); компаративний аналіз організації профільного навчання у різних країнах, (О.Локшина, О.Овчарук, А.Сбруєва та ін.); тощо.

Виходячи з мети профільного навчання – забезпечення умов для якісної освіти старшокласників у відповідності з їхніми індивідуальними нахилами, можливостями, здібностями і потребами, забезпечення професійної орієнтації учнів на майбутню діяльність, яка користується попитом на ринку праці, встановлення наступності між

Питання психології

загальною середньою і професійною освітою, забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації (де профільна школа є інституційною формою реалізації цієї мети), виокремлюються основні завдання профільного навчання: створення умов для врахування і розвитку навчально-пізнавальних і професійних інтересів, нахилів, здібностей і потреб учнів старшої школи в процесі їхньої загальноосвітньої підготовки; забезпечення наступності між загальною середньою освітою і професійною освітою, можливості отримати професію; сприяння професійній орієнтації і самовизначенню старшокласників, соціалізації учнів незалежно від місця проживання, стану здоров'я тощо; здійснення психолого-педагогічної діагностики щодо визначення готовності до прийняття самостійних рішень, пов'язаних з професійним становленням; сприяння у розвитку творчої самостійності, формуванні системи уявлень, ціннісних орієнтацій, дослідницьких вмінь і навичок, які забезпечать випускнику школи можливість успішно самореалізуватися; продовження усебічного розвитку учня як цілісної особистості, його здібностей та обдарувань, його духовності і культури, формування громадянина України, здатного до свідомого суспільного вибору.

Проблема готовності учнівської молоді до майбутньої професійної діяльності у психолого-педагогічній літературі розглядається за трьома основними етапами становлення, формування особистості: початок навчання у загальноосвітній школі, початок здобуття професійної освіти (професійне самовизначення) і самостійна професійна діяльність (за Л.Божович, Л.Венгер, О.Запорожець). Дослідженням проблеми психологічної готовності учнів професійно-технічних навчальних закладів до трудової діяльності плідно займаються психологи і педагоги, які вивчають сучасні вимоги до підготовки особистості фахівця (Н.Ничкало, Н.Побірченко, В.Рибалка та ін.); особливості адаптації молодого робітника на виробництві (В.Васильєв, Н.Лозинська та ін.); умови співпраці профтехучилищ із замовниками (І.Гейко, Е.Ковальчук, В.Радкевич та ін.); ринок праці

та працевлаштування молоді (О.Киричук, О.Корчевна, В.Скульська та ін.).

Постановка завдання. Аналіз наукового доробку вчених, зусилля яких спрямовані на вивчення різних аспектів готовності особистості до трудової діяльності, переконує, що залишається недостатньо вивченим питання формування готовності до майбутньої професійної діяльності старшокласників, які навчаються у профільних класах.

Мета статті – проаналізувати психологічний дискурс проблеми формування у старшокласників готовності до майбутньої професійної діяльності у контексті профільного навчання.

Виклад основного матеріалу. Професійне самовизначення суб'єкта праці ідентифікується з його готовністю до самостійної професійної діяльності. Актуальність формування психологічної готовності суб'єкта професійного самовизначення обумовлена тим, що старшокласники не можуть після випуску самостійно перебудовуватися до професійної діяльності, відмінними рисами якої є:

перехід до нової соціальної групи, у якій переважають інші думки, традиції, взаємини і т.д.;

зміна акценту провідної діяльності з теоретичного споживання інформації на практичне застосування отриманих знань, вмінь і навичок;

часткова затребуваність величезного багажу знань, отриманих під час навчання у середній школі;

поява проблем у взаєминах з іншими через відсутність подібного досвіду;

зміна статусу накладає певні обмеження на поведінку і викликає необхідність додаткових зусиль до завоювання відповідного авторитету;

поява нових фінансових витрат, побутова непорядкованість, зміна родинного стану викликають цілком виправдане прагнення до покращення матеріального добробуту.

Вивченню проблеми психологічної готовності присвятили свої праці Н.А. Побірченко, М.І. Томчук та інші відомі українські психологи. Умовно можна виокремити два напрямки у вивченні психологічної готовності того, хто навчається.

Питання психології

1. Готовність суб'єкта професійного самовизначення до навчальної діяльності, що полягає у ставленні до навчання у ВНЗ. З усієї сукупності школярів, залежно від ставлення до навчання у ВНЗ можна виділити групи, які орієнтовані:

на отримання освіти як вимушену необхідність, тому що лише після навчання у ВНЗ можна одержати допуск (диплом) до професійної діяльності;

цінність самої вищої освіти, яка необхідна для підвищення свого соціального статусу (неадекватне професійне самовизначення);

бізнес, тому для таких школярів освіта є інструментом (засобом), необхідним для створення у майбутньому власної справи (помилкове професійне самовизначення);

пошук «свої професії» і вирішення проблеми професійного самовизначення (школярі, що не визначилися, або стурбовані проблемами особистого, побутового плану).

2. Формування психологічної готовності школяра до професійної діяльності без включення у саму професійну діяльність. В.О. Борисовою цей напрям розглядається як психологічна готовність до професійного самовизначення – «...складне багаторівневе утворення, структури якого перетерплюють зміну з віком... Напрямок таких змін є перехід від безпосередньо емоційного до раціонального та аналітичного регулювання професійного самовизначення» [8, с. 6].

М.І. Томчук під психологічною готовністю розуміє єдність тимчасової (ситуативної) і тривалої (стійкої) готовності, що містить комплекс психічних процесів, станів, утворень і властивостей особистості, необхідних для ефективної діяльності. Тривалу (стійку) готовність він характеризує такими компонентами: професійною спрямованістю особистості, адекватними вимогам професії рисами характеру і здібностями, необхідними знаннями, навичками і вміннями. Особливості мотиваційних (спонукальних дій); пізнавальних (що дозволяють розуміти навколишнє); емоційних (пов'язаних з переживаннями ставлення до того, що відбувається); вольових (що забезпечують подолання труднощів) за результатами дослідження були включені до структури тимчасової психологічної готовності

суб'єкта професійного самовизначення до діяльності [9].

Н.А. Побірченко розглядає психологічну готовність до професійної діяльності як інтегративне утворення особистості, що представляє собою виражене позитивне ставлення (налаштування) до ефективної підготовки, наявність необхідних навичок і вмінь, а також рис характеру, адекватних вимогам діяльності. Структурно психологічна готовність до професійної діяльності складається з тісно пов'язаних і взаємодіючих між собою мотиваційного, емоційно-вольового, операційно-діяльнісного і когнітивного компонентів. Провідна роль у цій системі належить, на наш погляд, мотиваційному компоненту, що характеризується професійною спрямованістю особистості [10].

О.М. Литвин та М.В. Луніна окремо досліджують готовність молоді людини до вибору професії як цілісну відносно стійку систему психічних утворень особистості, які, актуалізуючись у тих або інших обставинах, створюють відповідні стани психіки і спонукують, регулюють поведінку і діяльність особистості. Складність дослідження готовності полягає у тому, що її динаміка не є процесом плавної, безперервно-стабільної реалізації енергетичного потенціалу, а має переривчастий характер, що відображає зміни, які відбуваються в її структурі [11-12]. Це пояснюється тим, що психологічні елементи соціального та ергономічного середовища навколо школяра безпосередньо впливають на мотивацію, психічні стани, обумовлюють його ставлення до подій, що відбуваються, і поведінку.

Структурно психологічна готовність є проміжним елементом від системоутворюючого процесу професійного самовизначення до більш простих, що входять до його структури, феноменів. Зміст психологічної готовності школярів-старшокласників до професійної діяльності містить оптимальний рівень розвитку мотиваційних, пізнавальних, емоційних і вольових процесів і станів. Отже, основними об'єктами для впливу з метою формування психологічної готовності старшокласників до професійної діяльності при проведенні експерименту можуть бути мотиви, почуття і воля.

Питання психології

При вивченні процесу професійного самовизначення старшокласника психологічна готовність до професійної діяльності є важливою умовою успішності переходу від навчальної до професійної діяльності. Під психологічною готовністю суб'єкта професійного самовизначення до майбутньої професійної діяльності варто розуміти системно-динамічне утворення особистості, структурно організоване з метою ефективного виконання професійної діяльності. Перш за все необхідно уточнити роль мотивів у формуванні готовності до професійної діяльності. Під час навчання у школі і на початку професійної діяльності у першу чергу дестабілізується, а у деяких випадках деформується мотиваційна сфера суб'єкта професійного самовизначення. Випускники з помилковим і неадекватним типами професійного самовизначення «самопроявляються» лише на останньому етапі навчання. Цей період «стабільної невизначеності» починається на останніх двох курсах і характеризується тим, що часом несуттєві впливи на випускника приводять до неоднозначних і сильних змін у структурі психологічної готовності. Одночасне існування у людині жорстко і слабо сконструйованих підсистем робить її у цілому нестійкою, чутливою до слабких впливів ззовні... У якийсь момент часу при досягненні критичної точки через зовнішній вплив або кумуляцію внутрішніх впливів параметри системи починають швидко змінюватися, виникає стан нестійкості системи.

Формування психологічної готовності у старшокласників до майбутньої професійної діяльності полягає у проведенні таких заходів, як посилений вплив на мотиви, почуття і волю; якісне підвищення професійної спрямованості учбової і навчальної діяльності; активізація розвитку професійних і психологічних якостей. Тут варто розводити поняття професійної «підготовленості» і «готовності». Якщо готовність до праці – це характеристика мотиваційної сфери, то підготовленість до праці – це характеристика операційної сфери [13]. Не можна жорстко розділяти ці два поняття, тому що вони є взаємозалежними, і у той же час наявність у старшокласників високого рівня знань, практичних навичок і вмінь здійснення майбутньої професійної діяльності не є надійним гарантом якісного виконання неї.

Основними напрямками психологічної підготовки є: формування психологічної готовності до діяльності і взаємодії, психологія професійного самовизначення. У нашому дослідженні буде формувалася психологічна готовність на основі усвідомлення підготовленості до впливу на мотиви, почуття і волю школярів з метою підвищення професійної спрямованості їхньої учбової і навчальної діяльності.

Найважливішим завданням формування готовності є розвиток інтересу до професійної діяльності, що містить у собі два компоненти: раціональний (усвідомлення важливості і значущості професійної діяльності) та емоційний, почуттєвий (професійна діяльність приносить задоволення, викликає позитивні емоції, почуття). Внаслідок цього удосконалюється професійна спрямованість суб'єкта професійного самовизначення за допомогою розвитку і зміцнення свідомого та емоційного елементів у результаті порушення спочатку тимчасового емоційного інтересу (у вигляді переживання і привабливості ситуації самовдосконалення), а потім перетворення його, при кількаразовому повторенні і позитивному підкріпленні, у стійкий мотив.

Результатом роботи є актуалізація процесуальних внутрішніх мотивів, у яких сам процес праці за певних умов стає достатньо сильним мотиватором. Результативні мотиви і потреби втрачають свою актуальність після їхнього задоволення, а процесуальні потреби в процесі і в результаті активності навіть підсилюються. Виокремлюють мотиви такого роду:

прагнення до новизни (активний пошук нової інформації про професії);

прагнення до рухової активності (біологічна і соціальна потреба в елементарних рухах, моторній активності);

прагнення до ефективного й «ощадливого» освоєння світу професій і поведінки у ньому;

прагнення до самодетермінації (потреба бути «господарем» власної поведінки);

прагнення до самоактуалізації (потреба найбільш повно реалізувати власне «Я» у своїх вчинках, поведінці) [14, с. 242].

Висновки. Основними психологічними умовами формування психологічної готовності старшокласників є: проведення систематичної психодіагностики і на основі

Питання психології

отриманих результатів прогнозування професійно значущих мотиваційно-психологічної готовності школярів до вольових утворень в процесі тренінгу професійної діяльності; систематичне професійного самовизначення; психологічна спонукання старшокласників в процесі підтримка і формування впевненості про професійного достатній рівень підготовленості до консультування до аналізу результатів майбутньої професійної діяльності; психологічного обстеження, навчальної діяльності та їхня погодженість із цілями досягнення погодженості і безперервності впливу усіх суб'єктів забезпечення професійного самовизначення на стимулювання старшокласників до психологічну готовність старшокласника до самовдосконалення, нарощування професійної діяльності.

Список використаних джерел

1. Готовність учня до профільного навчання / За заг. ред. С.Максименка, О.Главник. – К.: Мікрос-СВС, 2003. - 112 с.
2. Шиян Н.І. Профільне навчання у школах сільської місцевості: теорія і практика / Н.І. Шиян. – Полтава : АСМІ, 2004. – 442 с.
3. Баріхашвілі І.І. Психологічні основи профорієнтації і професійного самовизначення: навч.-метод. посіб. / Баріхашвілі І.І., Ворона М.П., Старіков І.М./ Держ. центр зайнятості, Миколаїв: облас. центр зайнятості, Південнослов'ян. ін-т Київ. славист. ун-ту. – Миколаїв: Атол, 2006. – 223 с.
4. Вітковська О.І. Психологічні умови професійного самовизначення випускників середніх шкіл у процесі профконсультації: дис... канд. психол. наук / О.І. Вітковська/ Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 2002. – 223 с.
5. Оссовский В.Л. Формирование трудовых ориентаций молодежи / В.Л.Оссовский. – К.: Наукова думка, 1985. - 124 с.
6. Професійне самовизначення старшокласників: метод. посіб. / [Д.О.Закатнов, О.В. Мельник, О.В. Осипов та ін.]; за ред. Д.О. Закатнова. – К.: Шкіл. світ, 2006. (Вид. Л. Галіцина). – 127 с.
7. Туриніна О.Л. Психологічні особливості професійного самовизначення учнів профільних педкласів: дис... канд. психол. наук / О.Л.Туриніна / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К., 1998. - 194 с.
8. Борисова Е.М. О роли профессиональной деятельности в формировании личности /Е.М. Борисова// Психология формирования и развития личности. – М.: Наука, 1981. – 365 с.
9. Томчук М.І., Матохнюк Л.О. Формування психологічної готовності особистості до інженерної діяльності на заняттях з математики: Монографія. - Вінниця: ВОПОПП, 2012. - 137с.
10. Побірченко Н.А. Формування особистісної готовності учнів загально освітньої школи до підприємницької діяльності: дис... д-ра психол. наук / Н.А. Побірченко. Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. - К., 2000. – 372 с.
11. Литвин О.М. Готовність до вибору професії в аспекті професійного самовизначення учнів / О.М. Литвин // Вісн. Глухів. держ. пед. ун-ту. Сер.: Пед. науки. – Глухів, 2007. – Вип. 9. – С.205–208.
12. Лунина М.В. Особенности формирования готовности старшеклассников к профессиональному самоопределению / М.В. Лунина // Пед. образование и наука. – 2007. – № 5. – С.29–30.
13. Ляска О.П. Психологічний аспект проблеми професійного самовизначення особистості / О.П. Ляска // Проблеми сучас. психології: зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І.Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип. 1. – С.117–125.
14. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности. Учебное пособие для вузов / В.А. Бодров. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 511 с.

References

1. Gotovnist' uchnja do profil'nogo navchannja / Za zag. red. S.Maksimenka, O.Glavnik. – K.: Mikros-SVS, 2003. - 112 s.
2. Shijan N.I. Profil'ne navchannja u shkolah sil's'koї miscevocti: teorija i praktika / N.I. Shijan. – Poltava : ASMI, 2004. – 442 s.
3. Barihashvili I.I. Pcihologichni osnovi proforientacii i profecijnogo camoviznachennja: navch.-metod. pocib. / Barihashvili I.I., Vorona M.P., Starikov I.M./ Derzh. centr zajnjatociti, Mikolaiv: oblac. centr zajnjatociti, Pivdenoclov'jan. in-t Kiiv. clavict. un-tu. – Mikolaiv: Atol, 2006. – 223 c.
4. Vitkovc'ka O.I. Pcihologichni umovi profecijnogo camoviznachennja vipucknikiv cerednih shkil u procesi profkoncul'tacii: dic... kand. peihol. nauk /O.I.Vitkovc'ka/ Inctitut pedagogiki i pcihologii profecijnoi ocviti APN Ukraїni. – K., 2002. – 223 c.
5. Occovekij V.L. Formirovanie trudovyh orientacij molodezhi / V.L.Occovckij. – K.: Naukova dumka, 1985. - 124 c.

Питання психології

6. Profecijne camoviznachennja ctarshoklacnikov: metod. pocib. / [D.O.Zakatnov, O.V. Mel'nik, O.V. Ocipov ta in.]; za red. D.O. Zakatnova. – K.: Shkil. cvit, 2006. (Vid. L. Galicina). – 127 c.
7. Turinina O.L. Pcihologichni ocoblivociti profecijnogo camoviznachennja uchniv profil'nih pedklaciv: dic... kand. pcihol. nauk / O.L.Turinina / Nacional'nij pedagogichnij un-t im. M.P. Dragomanova. – K., 1998. – 194 c.
8. Boricova E.M. O roli profecional'noj dejatel'nocti v formirovanii lichnocti /E.M. Boricova// Pcihologija formirovanija i razvitija lichnocti. – M.: Nauka, 1981. – 365 c.
9. Tomchuk M.I., Matohnjuk L.O. Formuvannja pcihologichnoї gotovnosti osobistosti do inzhenernoї dijaj'nosti na zanjattjah z matematiki: Monografija. - Vinnicja: VOIPOP, 2012. - 137s.
10. Pobirchenko N.A. Formuvannja ocobicticnoї gotovnosti uchniv zagal'no ocvitn'oї shkoli do pidpriemnic'koї dijaj'nosti: dic... d-ra pcihol. nauk / N.A.Pobirchenko. In-t pedagogiki i pcihologii prof. ocviti APN Ukraїni. - K., 2000. – 372 c.
11. Litvin O.M. Gotovnict' do viboru profecii v aspekti profecijnogo camoviznachennja uchniv / O.M. Litvin // Vicn. Gluhiv. derzh. ped. un-tu. Ser.: Ped. nauki. – Gluhiv, 2007. – Vip. 9. – C.205–208.
12. Lunina M.V. Ocobennocti formirovanija gotovnosti ctarsheklacnikov k profecional'nomu camoopredeleniju / M.V. Lunina // Ped. obrazovanie i nauka. – 2007. – № 5. – C.29–30.
13. Ljacka O.P. Pcihologichnij aspekt problemi profecijnogo camoviznachennja ocobictociti / O.P. Ljacka // Problemi cuchac. pcihologii: zb. nauk. pr. Kam'janec'-Podil. nac. un-tu im. I.Ogienka, In-tu pcihologii im. G.C.Koctjuka APN Ukraїni. – Kam'janec'-Podil'c'kij, 2008. – Vip. 1. – C.117–125.
14. Bodrov V.A. Pcihologija profecional'noj prigodnocti. Uchebnoe pocobie dlja vuzov / V.A. Bodrov. – M.: PER CJe, 2001. – 511 c.

Yakimchuk I. P., associate Professor in psychological sciences

THE FORMING OF PSYCHOLOGICAL READINESS OF SENIOR PUPILS TO THE FUTURE PROFESSIONAL ACTIVITY IN CONTEXT OF PROFILE STUDIES

In the article psychological aspect of forming problem is analysed for the senior pupils of readiness to future professional activity in the context of the profile educating. It is marked that professional self-determination of subject of labour is identified with his readiness to independent professional activity and that is why actuality of forming of psychological readiness of subject of professional self-determination is conditioned by that senior pupils do not can after completion of school independently will reform to professional activity.

Coming from the aim of the profile educating are providing of terms for quality education of senior pupils in accordance with their individual inclinations, possibilities, capabilities and necessities, providing of professional orientation of students on future activity that is in demand at the market of labour, establishments of succession between universal middle and professional education, providing of possibilities of permanent spiritual self-perfection of personality, forming of intellectual and cultural potential as the greatest value of nation (where profile school is the institutional form of realization of this aim), forming of psychological readiness for senior pupils to future professional activity consists in realization of such events, as an increase influence on reasons, feelings and will; quality increase of orientation of educational activity; activation of development of professional and psychological qualities.

At the study of process of professional self-determination of senior pupil psychological readiness to professional activity is the major condition of transition success from educational to professional activity. Under psychological readiness of subject of professional self-determination to future professional activity it is necessary to understand the system-dynamic formation of personality, structurally organized with the purpose of effective implementation of professional activity.

The major task of forming to readiness is development of interest in professional activity that contains two components: rational (realization of importance and meaningfulness of professional activity) and emotional, perceptible (professional activity brings pleasure, causes positive emotions, feelings). Hereupon the professional orientation of subject of professional self-determination improves by means of development and strengthening of conscious and emotional elements as a result of violation first of temporal emotional interest (as experiencing and attractiveness of situation of self-perfection), and then transformation of him, at a multiple reiteration and positive reinforcement, in proof reason.

Key words: forming of readiness, senior pupil, future professional activity, profile educating.